

**GLOBALIZACIJA, AKULTURACIJA
I IDENTITETI NA BALKANU**

**GLOBALIZATION, ACCULTURATION
AND IDENTITIES AT THE BALKANS**

**FILOZOFSKI FAKULTET - UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU**

**FACULTY OF PHILOSOPHY - UNIVERSITY OF NIŠ
INSTITUTE FOR SOCIOLOGY**

PUNTA

Niš, 2002.

GLOBALIZACIJA, AKULTURACIJA I IDENTITETI NA BALKANU

**FILOZOFSKI FAKULTET - UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU**

**FACULTY OF PHILOSOPHY - UNIVERSITY OF NIŠ
INSTITUTE FOR SOCIOLOGY**

PUNTA

Niš, 2002.

**GLOBALIZACIJA, AKULTURACIJA
I IDENTITETI NA BALKANU**

**GLOBALIZATION, ACCULTURATION
AND IDENTITIES AT THE BALKANS**

Priredili / Editors

Ljubiša Mitrović
Dragoljub B. Đorđević
Dragan Todorović

FILOZOFSKI FAKULTET - UNIVERZITET U NIŠU
INSTITUT ZA SOCIOLOGIJU

FACULTY OF PHILOSOPHY - UNIVERSITY OF NIŠ
INSTITUTE FOR SOCIOLOGY

PUNTA

NIŠ, 2002.

**GLOBALIZACIJA, AKULTURACIJA
I IDENTITETI NA BALKANU**

Za izdavača / For the Editors

Dr Dragana Stjepanović-Zaharijevska
Buba Pavlović

Urednici / Editors

Dr Ljubiša Mitrović
Dr Dragoljub B. Đorđević
Dragan Todorović

Kompjuterska oprema i prelom / Computer Support & Design

Mile Ž. Randelović

Prevodi / Translated by

Dr Dragana R. Mašović

Štampa / Print

PUNTA – NIŠ

Tiraž / Circulation
300

ISBN 86-83119-47-5

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR.....	2
PREFACE.....	3
NACRT MAKROPROJEKTA / MACROPROJECT DRAFT	5
COMPETITION MATERIAL	7
SKICE ISTRAŽIVAČKIH TEMA / SKETCHES OF RESEARCH TOPICS.....	17
I	
BALKAN U PROCESIMA TRANZICIJE, GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE /	
THE BALKANS IN THE PROCESSES OF TRANSITION, GLOBALIZATION	
AND REGIONALIZATION	19
Ljubiša Mitrović	
BALKAN U SVETLU RAZVOJNIH MEGATRENDOVA:	
TRANZICIJE, GLOBALIZACIJE, REGIONALIZACIJE I EVROPSKE INTEGRACIJE.....	21
THE BALKANS IN THE LIGHT OF DEVELOPMENT MEGATRENDS:	
TRANSITION, GLOBALIZATION, REGIONALIZATION	
AND EUROPEAN INTEGRATION	21
Ljubiša Mitrović, Gordana Stojić Atanasov	
BALKAN IZMEĐU RETRADICIONALIZACIJE I MODERNIZACIJE.....	31
THE BALKANS BETWEEN RETRADITIONALIZATION AND MODERNIZATION	31
Petar Golubović, Suzana Marković-Krstić	
DEMOGRAFSKE I ETNIČKE STRUKTURE BALKANSKIH DRUŠTAVA	39
DEMOGRAPHIC AND ETHNIC STRUCTURES OF THE BALKAN SOCIETIES	39
Milorad Božić, Srđan Golubović	
EKONOMIJE BALKANSKIH ZEMALJA U PROCESU REGIONALIZACIJE	
I EVROPSKE INTEGRACIJE	47
ECONOMIES OF THE BALKAN COUNTRIES IN THE PROCESS	
OF REGIONALIZATION AND EUROPEAN INTEGRATION.....	47
II	
KULTURNI I ETNIČKI IDENTITETI I ODNOSI NA BALKANU /	
CULTURAL AND ETHNIC IDENTITIES AND RELATIONS AT THE BALKANS.....	51
Nikola Božilović	
KULTURA KAO FAKTOR DRUŠTVENIH PROMENA I OSNOVA IDENTITETA	53
CULTURE AS A FACTOR OF SOCIAL CHANGES AND IDENTITY BASIS.....	53
Ljubinko Milosavljević, Simonida Pejčić	
SRPSKI NAROD U DELIMA STRANIH AUTORA – IZMEĐU ISTINE I STEREOTIPA ...	59
SERBIAN PEOPLE IN THE WORKS OF FOREIGN AUTHORS –	
BETWEEN THE TRUTH AND THE STEREOTYPES.....	59

Miroljub Stojanović KULTURNA SARADNJA SRBA SA DRUGIM BALKANSKIM NARODIMA U XX VEKU.....	63
CULTURAL COOPERATION OF SERBS WITH THE OTHER BALKAN PEOPLES IN THE 20 TH CENTURY.....	63
Dragoljub B. Đorđević ROMAS AS A TRANSBORDER ETHNIC AND CULTURAL GROUP	67
Lela Milošević, Dragan Todorović ETHNIC AUTOSTEREOTYPES AND HETEROSTEREOTYPES AND ETHNIC DISTANCE AT THE BALKANS.....	79
Đokica Jovanović KARAKTERISTIKE MULTIKULTURALIZMA U SRBIJI I NA BALKANU.....	91
CHARACTERISTICS OF MULTICULTURALISM IN SERBIA AND AT THE BALKANS	91
Đokica Jovanović ULOGA MAS-MEDIJA U DEZINTEGRACIONIM I INTEGRACIONIM PROCESIMA NA BALKANU	97
ROLE OF THE MASS MEDIA IN DISINTEGRATION AND INTEGRATION PROCESSES AT THE BALKANS	97

III

TRANSFORMACIJA POLITIČKOG PODSISTEMA I POLITIČKE KULTURE I NJIHOVA ULOGA U INTEGRACIONIM PROCESIMA NA BALKANU / TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SUBSYSTEM AND POLITICAL CULTURE AND THEIR ROLE IN INTEGRATION PROCESSES AT THE BALKANS 101

Vjekoslav Butigan, Branislav Stevanović DEMOKRATSKA TRANSFORMACIJA POLITIČKIH SISTEMA NA BALKANU KAO FAKTOR INTEGRACIJE	103
DEMOCRATIC TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEMS AT THE BALKANS AS AN INTEGRATION FACTOR	103
Vjekoslav Butigan IDEJA INTEGRACIJE BALKANSKIH NARODA I DRUŠTAVA U XIX I XX VEKU.....	109
IDEA OF INTEGRATION OF THE BALKAN PEOPLES AND SOCIETIES IN THE 19 TH AND 20 TH CENTURIES.....	109
Branislav Stevanović KRIZA I TRANSFORMACIJA POLITIČKE KULTURE BALKANSKIH NARODA I NJENA ULOGA U NOVIM BALKANSKIM I EVROPSKIM INTEGRACIJAMA	111
CRISIS AND TRANSFORMATION OF THE POLITICAL CULTURE OF THE BALKAN PEOPLES AND ITS ROLE IN NEW BALKAN AND EUROPEAN INTEGRATION	111
Jovan Živković, Goran Bašić REGIONALIZAM I POLOŽAJ NACIONALNIH MANJINA U SVETLU MEĐUNARODNO-PRAVNIH STANDARDARDA.....	127
REGIONALISM AND POSITION OF NATIONAL MINORITIES IN THE LIGHT OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS	127

IV

UPITNIK

**KVALITET MEĐUETNIČKIH ODNOSA, SVEST O REGIONALNOM
IDENTITETU I MOGUĆNOSTI SARADNJE I INTEGRACIJE NA BALKANU /
QUESTIONNAIRE**

**QUALITY OF INTER-ETHNIC RELATIONS, CONSCIOUSNESS
OF REGIONAL IDENTITY AND POSSIBILITIES OF COOPERATION
AND INTEGRATION AT THE BALKANS143**

UPITNIK..... 145

QUESTIONNAIRE..... 161

AUTORSKI PRILOZI ISTRAŽIVAČA /

INDIVIDUAL CONTRIBUTIONS BY THE RESEARCH TEAM MEMBERS177

Ljubiša R. Mitrović
GLOBALIZATION AND TRANSITION
AS CONTEMPORARY DEVELOPMENT MEGATRENDS 179

Gordana Stojić-Atanasov
TEORIJA DRUŠTVENE PROMENE PJOTRA ŠTOMPKE 191
THE PIOTR SZTOMPKA'S THEORY OF SOCIAL CHANGE 191

Petar Golubović, Suzana Marković-Krstić
DEMOGRAFSKI PRIKAZ BALKANSKIH ZEMALJA 201
A DEMOGRAPHIC SURVEY OF THE BALKAN COUNTRIES 201

Milorad Božić, Srđan Golubović
BALKAN - ZONA SLOBODNE TRGOVINE 209
THE BALKANS - A FREE TRADE ZONE..... 209

Nikola Božilović
GLOBALIZACIJA KAO NOVA AKULTURACIJA 217
GLOBALIZATION AS NEW ACCULTURATION 217

Ljubinko Milosavljević
STARA SRPSKA KULTURA 231
OLD SERBIAN CULTURE 231

Miroljub Stojanović
SRPSKO-MAKEDONSKE KNJIŽEVNE VEZE U XIX I XX VEKU 239
SERBIAN-MACEDONIAN LITERARY CONNECTIONS
IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES 239

Dragoljub B. Đorđević
SOCIAL, ETHNIC AND RELIGIOUS DISTANCE TOWARDS ROMA OF SERBIA
(Empirical report for 1999-2002) 257

Dragan Todorović, Lela Milošević, Dragoljub B. Đorđević
SOCIAL DISTANCE OF ROMAS OF SOUTHEASTERN
AND SOUTHWESTERN SERBIA TOWARDS MEMBERS
OF OTHER NATIONS AND NATIONAL MINORITIES 267

Dokica Jovanović	
JEDINSTVENO (ZAJEDNIČKO KULTURNO) PODRUČJE – OPET NA POČETKU?	275
UNIQUE (MUTUAL CULTURAL) GROUND – AGAIN AT THE BEGINNING	275
Vjekoslav Butigan	
POLITIČKA AKULTURACIJA U PROCESU DEMOKRATIZACIJE BALKANA.....	287
POLITICAL ACCULTURATION IN THE PROCESS OF THE BALKAN DEMOCRATIZATION	287
Branislav Stevanović	
DEMOKRATSKA POLITIČKA KULTURA KAO POLITIČKO-KULTURNI IZAZOV BALKANSKIH NARODA.....	295
DEMOCRATIC POLITICAL CULTURE AS A POLITICAL AND CULTURAL CHALLENGE OF THE BALKAN PEOPLES.....	295
Jovan Živković	
EVROPSKA POVELJA O REGIONALNOJ AUTONOMIJI – OSNOVNE ODLIKE	307
EUROPEAN CHARTER ON REGIONAL AUTONOMY – BASIC TRAITS.....	307
Goran Bašić.....	315
NATIONAL MINORITY PROTECTION THROUGH BILATERAL CONTRACTS.....	315
DODATAK / APPENDIX.....	329
Raya Staykova, Maxim Molhov	
CULTURE AS A BRIDGE OR A BORDER FOR RESEARCH COMMUNITY	331

Zbornik je pripremljen u okviru rada na projektu
KULTURNI I ETNIČKI ODNOSI NA BALKANU
– MOGUĆNOSTI REGIONALNE
I EVROPSKE INTEGRACIJE (1310),

koji podržava Ministarstvo za nauku, tehnologije i
razvoj Republike Srbije, a izvodi se na Institutu za
sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu

PREDGOVOR

Zbornik radova »Globalizacija, akulturacija i identiteti«, koji je pred Vama, vezan je za istraživačku delatnost tima istraživača okupljenih oko projekta »Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije« (1310). Projekat realizuje Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, a podržan je od strane Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

Zbornik je strukturisan u nekoliko tematskih blokova. U prvom delu je predstavljen nacrt istraživačkog projekta, odobrenog od strane Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj. U drugom delu se prezentuju teorijsko-metodološke skice istraživačkih tema makroprojekta sa bibliografijama radova. U trećem delu nalazi se radna verzija upitnika, koji će predstavljati okosnicu budućeg empirijskog istraživanja, pod nazivom »Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu«. U četvrtom delu predstavljeni su autorski prilozi članova istraživačkog tima. Na kraju, u dodatku su radovi koji su u neposrednoj vezi sa temom našeg istraživačkog projekta.

Prikupljena građa (nacrt projekta, skice istraživačkih tema, upitnik, autorski prilozi i dodatak) poslužiće kao osnova za naučnu raspravu na okruglom stolu »Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu« u organizaciji Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, 12. decembra 2002. godine. Učešće u radu uzeo bi određeni broj eksperata iz zemlje i inostranstva, koji će svojim predlozima doprineti kreiranju završnog izgleda istraživačkih tema i konačne verzije upitnika za terensko istraživanje.

U ime istraživačkog tima, zahvaljujemo se na svakoj akademskoj kritici koja može da unapredi naučno saznanje i istraživačku odgovornost u realizaciji našeg projekta.

Prof. dr Ljubiša Mitrović
Rukovodilac Projekta

PREFACE

The anthology entitled »Globalization, Acculturation and Identities at the Balkans« is a result of the research activities done by a team of scientists gathered together around the project on »Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration« (1310). The project is realized by the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy, University of Niš, with the support of the Ministry for Science, Technology and Development of the Republic of Serbia.

The anthology is structurally divided into thematic entities. The first part presents the draft of the research project as approved of by the Ministry for Science, Technology and Development. The second part presents theoretical-methodological sketches of the research topics of the macroproject together with a bibliography of works. The third part comprises a working version of the questionnaire that would represent the backbone of the future empirical research entitled »Quality of inter-ethnic relations, consciousness of regional identity and possibilities of cooperation and integration at the Balkans«. The fourth part comprises individual contribution of the research team members. Finally, the Appendix comprises the papers that are directly related to our research project topic.

The collected material (project draft, research topic sketches, questionnaire, individual contributions and Appendix) will represent the basis for scientific debate at the Roundtable on »Globalization, Acculturation and Identities at the Balkans« organized by the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy, Niš on November, 23, 2002. The participants will include a certain number of experts from our country and abroad who would contribute, with their suggestions, to the creation of the final outlook of the research topics and the final version of the questionnaire for the fieldwork.

On behalf of the research team, I am expressing my gratitude for every academic criticism that can improve scientific findings and research responsibility in the project realization.

Professor Dr Ljubiša Mitrović
Project Leader

NACRT MAKROPROJEKTA

MACROPROJECT DRAFT

Project (1310)
»CULTURAL AND ETHNIC RELATIONS AT THE BALKANS -
POSSIBILITIES OF THE REGIONAL AND EUROPEAN INTEGRATION«
Project Leader: Ljubiša Mitrović
Project Secretary: Dragan Todorović

Scientific Field	Social Sciences		
Project name	Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of the Regional and European Integration		
Project Leader			
Title	Full Professor		
Surname	Mitrović		
Name	Ljubiša		
Full Name of Organization	Faculty of Philosophy, Niš		
Organisational Group	Faculty of Philosophy in Niš		
PO Box.	92		
Street address	Ćirila i Meodija 2		
City Code	18000 Niš	City	Niš
Telephone Number	381 18 / 47-540	Fax 381 18 / 46-460	
E-mail	ljubisa@filfak.filfak.ni.ac.yu		
Subject of Research			
<p>The transition and globalization time has imposed upon the Balkan peoples the need to re-define their position of more or less isolated though mutually conflicting ethnicities requiring from them to get involved into the integration processes not only at the regional but at the European level as well.</p> <p>The contemporary socio-cultural dynamics of the post-socialist societies at the Balkans - the roles of cultural and ethnic identities, their influence upon the actors of integrative, dis-integrative and modernization process, the possibilities of development, the regional and European integration - make up the research topic of this macroproject.</p>			
Research Goal			
<p>The goal of the research is to formulate laws in the behavior of social groups and actors during the social changes in the transition countries. A special attention will be devoted to the research of the profound ethno-psychological matrices, national characters and cultural patterns of the ethnic groups at the Balkans but also to the identification of the common values. The results may be used for the planning of reform strategies as well as for directing the European integration processes.</p>			

Description of the work
<p>The multi-layer character of cultures and the ethnic identities at the Balkans, with their influence upon the regional and the European integration processes. should be explored from various theoretical-empirical aspects and within the following thematic entities:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Historical-sociological consideration of the culture influence upon the social changes in the multi-cultural and multi-ethnic societies, 2. Position of the cultural and ethnic identities in the Balkan societies in the transition, and, 3. Possibilities of cooperation of the Balkan cultures and ethnicities and the regional and the European integration. <p>During the macroproject realization the following aspects, dimensions or problem fields of such a complex and multi-layered research topic will be explored, namely:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Culture as the factor of social changes and as the identity basis, * The Balkans in the light of the development megatrends of globalization, regionalization and European integration, * The Balkans between re-traditionalization and modernization, * Urbanization and modernization at the Balkans, * Demographic and Ethnic Structures of the Balkan societies, * Romanies as a trans-border ethnic group, * Ethno-psychological characteristics of the Balkan peoples, * Characteristics of multiculturalism in Serbia and at the Balkans, * Orthodox Christianity and culture of the Balkan peoples, * Cultural cooperation of Serbs with other Balkan peoples in the 20th century, * Specific and common traits in culture and cooperation of Serbia and Montenegro, * Serbian people in the works of foreign authors - between the truth and the stereotype, * Ethnic distance and identity conflicts at the Balkans, * Role of education as a factor of multicultural, multi-ethnic tolerance and cooperation, * Mass media in the disintegration and integration processes at the Balkans, * Idea of integration of the Balkan peoples and societies in the 19th and 20th centuries, * Position of the minorities in the light of the European Union standards, * Possibilities of economic transition and integration of the Balkan countries, * Regionalism as a factor of development and democratic integration, and, * Constituting the civil society and development of democracy as the basis for the democratic integration of the ethnic groups. <p>Within the three-year research dynamics the comparative analyses of the above-presented thematic entities would be carried out from the sociological, politicological, ethnological, culturological and other aspects. The research would comprise all the Balkan countries while attempting to involve their scientists and institutions in the macroproject realization. Many different research methods and techniques would be used such as the historical-comparative method, the analysis of statistical data, the contents analysis, observation, questionnaire, the multi-variant analysis and the data analysis by using the SPSS software program. The research results would be presented to the public at scientific conferences and in the anthologies of papers and special studies.</p>
Originality of Research
<p>The originality of the research lies in the application of the multi-disciplinary theoretical-methodological approach followed by the comparative empirical research of the above-listed issues</p>

State Of the Art in Scientific Field – World-wide Situation
<p>The culturological and ethno-sociological studies of the socio-cultural dynamics of the multi-cultural societies in the West take an increasingly prominent place in contemporary sciences, especially in the USA and France. Very-well known research works in this field are those by F. Brodel, N. Balandi, P. Bourdier, H. Deroche and E. Morraine (In French literature), P. Sorokin, P. Berger, F. Fukujama and A. Smith (in Anglo-Saxon literature). Though in the first half of the 20th century there were important works done in this field, after the Second World War, any research done in this domain was a rarity. Today this domain, with respect to the ethnic and cultural identity, is better recognized thanks to the works of the authors who wrote their studies in the West (Trajan Stojanovic, "The Balkan Civilization" 1967, "The Balkan Worlds - First and Last Europe" 1994; Marija Todorova, "The Imaginary Balkans" 1997, Vesna Galdsworthy, "Imagining the Ruritannia - Imperialism of Imagination" 1998) than those done by the authors who live in the Balkan countries. The collapse of socialism as well as transition and globalization, have all encouraged the research of the ethnic relation issue (E. Giddens, S. Huntington. F. Tial), of the ethnic stereotype, nationalism (E. Hobsbaum), of social conflicts and their resolution (R. Darendorf).</p>
State Of the Art in Scientific Field – Domestic Situation
<p>The anthropogeographic, culturological and ethnosociological research done in our country has a certain tradition starting from the works of J. Cvijic, T. Djordevic, V. Dvornikovic, S. Vukosavljevic up to the contemporary scientists in the field of ethnology (P. Vlahovic, D. Antonijevic, N. Pantelic) and of sociology (Z. Golubovic, Dj. Susnjic, R. Bozovic, S. Petrovic, M. Matic, D. Janjic, I. Colovic, B. Jaksic, M. Nemanjic). In the last decade of the 20th century there was a notable activity in exploring the problems of the cultural and the ethnic relations at the Balkans on the part of the Historical, Balkanological and Ethnographic Institutes of the Serbian Academy of Sciences and Arts and of the Institute for Sociological Research of the Faculties of Philosophy in Belgrade and Nis. In the period from 1996 to 2000 an important place in exploring the regional cultural cooperation at the Balkans is taken by the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy in Niš.</p>
<p>Note the foreign scientific organisations and individuals with whom you have established preliminary contacts with reference to cooperation within the scope of proposed Project, as well as the possible conditions for establishing such a cooperation.</p>
<p>The cooperation will be done through a set of various activities such as common organizing of research, exchange of literature and experiences, participation in scientific conferences, publication of papers in journals, etc.</p> <p>I Bulgaria Institute for Sociology of the Bulgarian Academy of Science, Sofia (Nikolai Genov, ph. d., and Georgi Fotev, ph. d.) and NGO Anti-poverty Information Centre, Sofia (Duhomir Minev, ph.d. and Maria Jelizakova, ph.d.);</p> <p>II Macedonia Institute for Sociological and Political-legal Research and Faculty of Economics of the University "Kiril and Metodije", Skopje (Lidija Hristova, ph.d., Jorde Jakomovski, ph.d., Ljubica Kostovska, ph.d. Jovanka Stojanovska, ph.d);</p> <p>III Greece Macedonia Universitet, Thessalonica (Professor Maria Negzeponi Delivakis);</p> <p>IV Romania Institute for Sociology of the Romanian Academy of Sciences (dr Maria Lavronescu, dr Dimitriu Sandu);</p> <p>V SAD International Research Foundation for Development (IRFD), Cambridge,USA.</p>

Explain briefly planned project results that may have applicability in other scientific fields as scientific base for development of new technologies (products, processes or services)

A multi-disciplinary research project dealing with the cultural and ethnic relations that tends to comprise all the Balkan countries should provide for the conditions for making a full-fledged picture of the overall social, historical, economic, political and cultural conditions in which those countries are entering the modernization and democratization processes. By examining the applicability of various theoretical approaches to the study of social changes in the region the theoretical-methodological concepts for the study of transition, modernization, regionalization and globalization are created and thus the theoretical basis is given for doing research within particular sciences (economics, political sciences, sociology, demography, communicology, ethnology and psychology).

In the methodological sense the indicators for empirical sociological, demographic-statistical, ethnological, culturological and politicological research are tested and brought up to date. Likewise, it is possible to prepare a basis of statistical data concerning the dimensions of the Balkan countries' development that would be comparative and provide for further growth of the comparative studies of the Balkan countries as well as follow-up of practical results of applying various strategies of social development in different countries. The preparation of the new as well as the adjustment of the existing indicators provide for achieving more objective knowledge about social phenomena and processes in this domain.

Explain briefly planned project results that may have applicability in other fields – manufacturing, services etc.

The defining of the social development strategies will less and less be a matter of generalized visions and scientifically unsupported prognoses; instead, it will increasingly be a product of precise scientific research. The research results will be available for application in various fields of planning and directing the country's social development. Human resources and cultural capital are the decisive factors of modernization of every society at the doorstep of the 21st century.

The realization of this project will create the assumptions for:

- creating a new model of cultural policy in Serbia with a special reference to cooperation with other countries in the region and possibilities of the European integration,
- defining cultural policy in the field of international relations,
- bringing up to date the contents as well as the methods in education from the standpoint of promoting a new system of values (multi-cultural and multi-ethnic and religious tolerance),
- encouraging and affirming an active role of mass media in the objective informing about the identity of different ethnic and religious groups, encouraging the climate of mutual confidence and tolerance,
- stressing the role of media in affirming multiculturalism, national and minority culture in Serbia and at the Balkans, and,
- defining the development strategy with a special reference to the development of underdeveloped area from the standpoint of improving the minorities' economic and social position.

Planned Project Research During First Year of Realisation					
Phase	Activities	Project Deadlines		Participating Organisation	Results
		Start	Completion		
I Theoretical Elaboration (2002)	1. Collecting Secondary Research Material	1/1/02 january	30/4/02 april	Faculty of Philosophy-Nis, Faculty of Law-Nis, Faculty of Mechanical Engineering-Nis, Faculty of Philosophy-Pristina	Result will be a paper in the journal of national importance: R62-1.
	2. Processing Secondary Research Material	1/5/02 may	30/7/02 june	Faculty of Philosophy-Nis, Faculty of Law-Nis, Faculty of Mechanical Engineering-Nis, Faculty of Philosophy-Pristina	Result will be two paper in the journal of national importance: R62-2.
	3. Making the Research Framework	1/8/02 july	31/8/02 august	Faculty of Philosophy-Nis, Faculty of Law-Nis, Faculty of Mechanical Engineering-Nis, Faculty of Philosophy-Pristina	Result will be three paper in the journal of national importance: R62-3.
	1. Making Research Instruments	1/9/02 september	31/10/02 october	Faculty of Philosophy-Nis	
	5. Preparation of the Round Table: Research Team and Experts	1/11/01 november	30/12/02 december	Faculty of Philosophy-Nis	Result will be a book of international importance: R12-1.

Planned Project Research After First Year of Realisation					
Phase	Activities	Project Deadlines		Participating Organisation	Results
		Start	Completion		
II Empirical (2003)	1. Training of Research Team Members for Research	1/1/03	1/2/03	Faculty of Philosophy-Nis	Result will be a paper in the journal of national importance: R62 - 1.
	2. Field Research	1/2/03	1/3/03	Faculty of Philosophy-Nis	
	3. Processing Empirical Results	1/3/03	1/6/03	Faculty of Philosophy-Nis	Result will be a paper in the journal of national importance: R62 - 1.
	4. Analysis and Interpretation of Empirical Results	1/6/03	1/12/03	Faculty of Philosophy and all the institutions that the team members involved in the project realization are coming from	R62 - 5, R52 - 3, R13 - 2, R-82 - 1, R22 - 3.
	5. Preparation of the Round Table: Research Team and Experts	1/12/03	1/1/04	Faculty of Philosophy-Nis	Result will be a book of international importance: R12 - 1.
III Actional (2004)	1. Comparing of the Results with the European Standard	1/1/04	1/4/04	All the institutions that the team members involved in the project realization are coming from	R62 - 5, R52 - 3, R13 - 1, R12 - 1, R54 i R65 - 3.
	2. Formation of the Global Strategy of the Balkan	1/4/04	1/7/04	All the institutions that the team members involved in the project realization are coming from	R62 - 5, R52 - 3, R13 - 1, R12 - 1, R54 i R65 - 3.
	3. Modeling of the New Concept of Cultural Policy	1/7/04	1/10/04	All the institutions that the team members involved in the project realization are coming from	R62 - 5, R52 - 3, R13 - 1, R12 - 1, R65-3, R82 - 1.
	4. Prognosis of tendencies about proceses at the Balkan	1/10/04	1/1/04	All the institutions that the team members involved in the project realization are coming from	R62 - 5, R52 - 3, R13 - 1, R12 - 1, R65-3, R82 - 1.

List of Researchers During First Year of Realisation						
No.	CRN	Name, surname and middle letter	Title	Participating Organisation	Duration of Engagement (Researcher months)	Engagement on Activities
1	1102951730077	Nikola T. Božilović	Associate Professor	Faculty of Philosophy-Nis	6	I 1235
2	1712937732515	Butigan L. Vjekoslav	Full Professor	Faculty of Philosophy-Nis	5	I 113
3	1708935730011	Golubović V. Petar	Full Professor	Faculty of Philosophy-Nis	6	I 125
4	0211944730045	Ivković D. Miomir	Full Professor	Faculty of Philosophy-Nis	6	I 1245
5	1703952730082	Jovanović R. Đokica	Associate Professor	Faculty of Philosophy-Kosovska Mitrovica	4	I 112
6	0201969737111	Marković-Krstić V. Suzana	Assistant Trainee	Faculty of Philosophy-Nis	4	I 14
7	0311945730027	Milosavljević M. Ljubinko	Associate Professor	Faculty of Philosophy-Nis	6	I 1235
8	0512969759110	Milošević R. Lela	Assistant Trainee	Faculty of Philosophy-Nis	8	I 124
9	1602943730052	Mitrović R. Ljubiša	Full Professor	Faculty of Philosophy-Nis	6	I 1245
10	1511962730033	Stevanović D. Branislav	Teaching Assistant	Faculty of Philosophy-Nis	4	I 112
11	2601941730044	Stojanović M. Mirosljub	Full Professor	Faculty of Philosophy-Nis	6	I 1235

List of Researchers During First Year of Realisation						
No.	CRN	Name, surname and middle letter	Title	Participating Organisation	Duration of Engagement (Researcher months)	Engagement on Activities
12	1607969785035	Stojčić-Atanasov Gordana	Assistant Trainee	Faculty of Philosophy-Nis	8	I 124
13	2401971730023	Todorović M. Dragan	Assistant Trainee	Faculty of Philosophy-Nis	8	I 1245
14	0910975735024	Veljković Lj. Irena	Research Trainee	Faculty of Philosophy-Nis	4	I 14
15	1209971735023	Pejić Đ. Simonida	Assistant Trainee	Faculty of Philosophy-Nis	6	I 12
16	0411946730025	Božić M. Milorad	Full Professor	Faculty of Law-Nis	6	I 1235
17	1303965730024	Golubović S. Srđan	Teaching Assistant	Faculty of Law-Nis	4	I 14
18	1712947730022	Živković D. Jovan	Associate Professor	Faculty of Philosophy-Kosovska Mitrovica	6	I 1235
19	0802954730084	Đorđević B. Dragoljub	Full Professor	Faculty of Mechanical Engineering-Nis	6	I 12345
20	0406961710258	Basić M. Goran	Research Trainee	Federal Ministry of National and Ethnic Community	2	I 123
21	0707951805072	Kartag-Odri M. Agneš	Assistant Professor	Federal Ministry of National and Ethnic Community	0	I 125
22	0902975710215	Vojnović R. Mihailo	Research Trainee	Center for the Study of Ethnicities	2	I 124

Project (1310)
»Cultural and Ethnic Relations at the Balkans -
Possibilities of the Regional and European Integration«

No.	NAME AND SURNAME OF RESEARCHERS	TEL.	E-mail
1.	Milorad Božić	547-088	bomil@prafak.prafak.ni.ac.yu
2.	Dragoljub B. Đorđević	580-866	brkab@bankerinter.net
3.	Miroljub Stojanović	523-487	
4.	Nikola Božilović	335-125	profesor_boni@yahoo.com
5.	Jovan Živković	355-489	d.d.a.@bankerinter.net
6.	Ljubinko Milosavljević	521-641	alexm@bankerinter.net
7.	Ljubiša Mitrović	548-251	ljubisa@filfak.filfak.ni.ac.yu
8.	Vjekoslav Butigan	010/22-824	
9.	Dragan Todorović	719-132	todor.d@eunet.yu
10.	Lela Milošević	326-446	lela.m@eunet.yu
11.	Irena Veljković	45-297	renne@medianis.net
12.	Miomir Ivković	339-429	mocai@junis.ni.ac.yu
13.	Simonida Pejčić	351-350	mona@ptt.yu
14.	Srđan Golubović	710-618	sgolub@ptt.yu
15.	Đokica Jovanović	49-456	djolej@bankerinter.net
16.	Branislav Stevanović	335-973	braste@medianis.net
17.	Suzana Marković-Krstić	860-511	suzana.m.k@bankerinter.net
18.	Vladimir Nešić	542-131	vanja@junis.ni.ac.yu
19.	Gordana Stojić-Atanasov	590-912	gordatan@eunet.yu
20.	Goran Bašić	011/196-745	basicg@eunet.yu

SKICE ISTRAŽIVAČKIH TEMA
SKETCHES OF RESEARCH TOPICS

I

**BALKAN U PROCESIMA TRANZICIJE,
GLOBALIZACIJE I REGIONALIZACIJE**

**THE BALKANS IN THE PROCESSES
OF TRANSITION, GLOBALIZATION
AND REGIONALIZATION**

Ljubiša Mitrović
Filozofski fakultet
Niš

BALKAN U SVETLU RAZVOJNIH MEGATRENDOVA: TRANZICIJE, GLOBALIZACIJE, REGIONALIZACIJE I EVROPSKE INTEGRACIJE

Aktuelnost i značaj istraživanja

Savremeno svetsko društvo prožeto je brojnim megatrendovima koji oblikuju i opredeljuju njegovu strukturu i dinamiku. Snaga trećeg i četvrtog talasa naučno-tehnološkog i društvenog razvoja sve više afirmiše zakon međuzavisnosti u globalnom svetskom selu. Položaj jedne zemlje i regiona prevashodno je određen mestom u svetskoj podeli rada, nego li inherentnim unutrašnjim potencijalima. Na kraju XX veka geopolitika poprima transkontinentalni karakter i prerasta u geoekonomiju, a neki prorokuju da će u XXI veku imati sve značajniju ulogu geokultura. U uslovima globalizacije uloga jednog regiona značajno je određena njegovim mestom u transkontinentalnim geostrategijama. To važi i za Balkan.

Balkan je kroz istoriju predstavljao izazovnu »verigu među svetovima«, granicu i most između naroda i kultura; region gde se seku različiti civilizacijski lukovi. Na njemu, u našoj savremenosti, dolazi do susreta i sukoba različitih globalnih, regionalnih i nacionalnih strategija razvoja i aktera.

Balkan je po svom geopolitičkom položaju granica i most među narodima i državama, geopolitički krst između Severa i Juga, Istoka i Zapada. Njegov prirodni položaj upućuje na saradnju među narodima i državama. Međutim, valja reći da su brojni socijalni i politički akteri kroz istoriju različito delovali, često suprotno od inherentnih razvojnih i civilizacijskih potreba naroda na ovom području, dovodeći do sukoba, podela, zatvaranja, njegove dezintegracije. Pri tom se ovde radi ne samo o delovanju unutrašnjih političkih faktora, već i širih međunarodnih centara moći (velikih sila koje su, idući za svojim geostrategijskim interesima i imperijalnom moći, destruktivno delovale prema ovom području sa ciljem da ga podrede i instrumentalizuju za vlastite potrebe). Iako je geografija upućivala balkanske narode na saradnju, njima kao da je kroz istoriju politika unosila zabunu i stvarala brojne blokade i drame, deleći ih i sukobljavajući ih. Na tom fonu vršena je instrumentalizacija različitih religijskih kultura (pravoslavlja, katoličanstva i islama) čiji se lukovi seku na ovom prostoru. U tom smislu, istorijski posmatrano, u novovekovnoj istoriji postojali su naizmenično periodi uspona i padova u međusobnim odnosima i saradnji. U našem veku, nažalost, Balkan je bio snažno poprište sukoba o čemu govore balkanski ratovi, I i II svetski rat, kao i najnoviji sukobi od 1991. do 1999. godine. Imajući u vidu tu tendenciju kao da se i na kraju dvadesetog veka istočno pitanje, u novoj dramaturškoj formi, obnavlja. Nažalost, dok u savremenom svetu deluju procesi globalizacije i integracije, na Balkanu kao da je prisutan trend fragmentacije i dezintegracije ekonomskog i političkog procesa.

Posle II svetskog rata u više navrata trgovinski tokovi skretani su i usporavani zbog političkih intervencija i šokova neekonomske prirode (Rezolucija IB-a, hladni rat, implozija socijalizma, raspad SFRJ, sukobi u Bosni i na Kosovu, sankcije, agresija na SR

Jugoslaviju).¹ Ovi poslednji, kao što je agresija NATO alijanse na SR Jugoslaviju, doveli su ne samo do kidanja tokova normalne ekonomske razmene, već i do ogromnih gubitaka i materijalne štete, i to ne samo u Jugoslaviji nego i neposrednom okruženju, tj. susednim zemljama, pa i šire, u Evropi. Radi se o milijardama dolara čiji iznos ekonomski eksperti različito procenjuju. Jednom reči, politika se i ovde, u našoj savremenosti na Balkanu, pokazala kao udes, delujući suprotno u odnosu na ekonomske zakonitosti.

Učini li se analiza aktuelnih procesa ekonomskih odnosa, da se zapaziti da je posle 1990. godine obim razmene između balkanskih zemalja opao i da one više saraduju sa zemljama izvan Balkana nego sa svojim susedima. To govori o ponovnom dejstvu "sablazni istorije" (N. Berđajev) i negativnom efektu političkih orijentacija, stereotipa i sukoba, njihovu premoć nad racionalnom logikom i stvarnim ekonomskim i razvojnim potrebama ovih naroda i država. Bez obzira na ovakve tendencije u unutarbalkanskoj saradnji, poslednjih godina izraženo je nekoliko inicijativa koje dolaze iz okruženja, od nebalkanskih zemalja i organizacija (Evropske Unije, SAD, Rusije i drugih), i koje balkanske države različito preferiraju, odnosno u čijim projektima učestvuju u različitom obimu (vidi Tabelu 1).

Tabela 1

Zemlje Jugoistočne Evrope - učešće u inicijativama za regionalnu saradnju

ZEMLJA	CEI	CEFTA	CMES	KJIE	RP	SECI	Pakt stabilnosti	Ukupno učešće u inicijativama
Bugarska	+	+	+	+	+	+	+	7
Rumunija	+	+	+	+	+	+	+	7
BiH	+	-	-	p	+	+	+	4+p
SRJ	-	-	-	+	+	-	-	2
Makedonija	+	-	-	+	+	+	+	5
Hrvatska	+	-	-	p	+	p	+	3+p+p
Albanija	+	-	-	+	+	+	+	6
Grčka	-	-	+	+	+	+	+	5
Turska	-	-	+	+	+	+	+	5
Slovenija	+	+	-	-	+	+	+	5

- CEI - Centralnoevropska inicijativa + učesnica/član
 CEFTA - Centralnoevropska zona slobodne trgovine - ne učestvuje
 CMES - Crnomorska ekonomska saradnja p posmatrač
 KJIE - Konferencija o stabilnosti, bezbednosti i dobrosusedstvu u jugoistočnoj Evropi
 RP - Roajomonski proces o dobrosusedstvu i stabilnosti u JIE
 SECI - Inicijativa za saradnju u JIE

Izvor: *Jugoistočna Evropa. Pogled iz Srbije.* Stubovi kulture, Beograd, 1999, str. 83.

Različiti modeli saradnje i integracije balkanskih država, za koje inicijativa dolazi iz njihovog okruženja, imaju različitu socijalno-razvojnu i političku funkciju. Neki su više

¹ Goran Cetinić, *Poremećeni trgovinski tokovi*, Zbornik *Jugoistočna Evropa 2000. Pogled iz Srbije.*, Stubovi kulture, Beograd, 1999, str. 127.

ekonomsko-razvojni (kakav je evropski projekt) dok su drugi geostrateško-vojne prirode (kakav je projekat SAD). Treba, međutim, istaći da je regionalizacija Balkana danas razvojni interes samih balkanskih naroda u ekonomskom, civilizacijskom i političkom pogledu. To je ujedno put i demokratizacije ovog prostora, pacifikacije naraslih etničkih i religijskih konflikata, njegovog izvlačenja iz čeljusti prošlosti, ali i spašavanje od moguće rekolonizacije, kao i otvaranje prema izazovima savremenosti i budućnosti.

Smatramo da je najdublji razvojni interes naroda i država na Balkanu da, polazeći od sopstvenih nacionalnih tradicija i zajedničkog interesa, kao i svojih komparativnih ekonomskih prednosti, izgrade autonomnu strategiju regionalnog razvoja, te da se kroz procese intenzivne saradnje, snažnije povežu i integrišu na Balkanu, a preko toga uključe i u evropske i svetske tokove. Sadašnja pocepanost u političkim orijentacijama vladajućih elita kao da daje za pravo onima koji smatraju da će se balkanski narodi pre ujediniti preko Evrope nego li neposredno. *Naše je stanovište da je neophodan simultan napor na međusobnom povezivanju balkanskih naroda i njihovoj integraciji u evropske tokove i institucije. Radi se o komplementarnim procesima koji treba da teku uporedo.* U tom smislu neophodan je zajednički dugoročni napor brojnih generacija i njihovih elita (u oblasti kulture, nauke, ekonomije i politike) da preko modernih i demokratskih projekata razvoja i međusobne komunikacije otvore put autentičnom regionalizmu kao formi izražavanja razvojnih interesa na ovom prostoru i faktoru razvoja i integracije na Balkanu.

Kompleksan i protivrečan položaj društava savremenog Balkana u uslovima procesa globalizacije, regionalizacije i tranzicije zahteva multidisciplinarno naučno istraživanje radi saznavanja kako njegovih strukturnih osobenosti, tako i razvojnih mogućnosti. U okviru istraživačke teme učiniće se napor da se balkanska društva u tranziciji analiziraju u svetlu procesa globalizacije i regionalizacije, sa posebnim težištem na istraživanju globalnih, nacionalnih i regionalnih strategija razvoja i aktera. Ova istraživanja imaće ne samo teorijsko-saznajni značaj za unapređenje sociologije regionalnog razvoja, već i akciono-socijalni značaj vezan za izgrađivanje racionalnih projekata i strategija društvenog razvoja i regionalne integracije Balkana.

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je mesto i ulogu Balkana kao regiona u kontekstu globalnih, regionalnih i nacionalnih strategija razvoja i integracionih procesa, sa posebnim osvrtom na ulogu kulturnih i etničkih identiteta, kao i regionalizma kao faktora razvoja i demokratske integracije Balkana.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Savremeno svetsko društvo zahvaćeno je radikalnim, tektonskim promenama koje iz osnova menjaju njegovu strukturu i dinamiku. Megatrendovi 2000-te oblikuju novu sliku sveta. Na tom fonu sazreva i svest o ograničenosti jednodimenzionalnog disciplinarnog pristupa svetu. Tendencija globalizacije savremenog svetskog društva simultano je praćena globalizacijom same sociologije, kao i nadilaženjem njenog tradicionalnog predmetnog okvira, afirmacijom pluralističke teorijsko-metodološke paradigme, kao i zasnivanjem *mondilogije*, nove transdisciplinarnе nauke o planetarnom svetu.

Savremena nauka i njeni istraživači na fonu razumevanje nove nastajuće realnosti u svetu, a, pre svega, novih talasa modernizacije iznedrili su nove teorijsko-metodološke

koncepte društvenih istraživanja. To su koncepti megatrendova i paradigme informacionog razvoja, kao i koncepti globalizacije, tranzicije i regionalizacije.

Koncept *socijalnih megatrendova*, kao svetsko-istorijskih razvojnih tendencija koje opredeljujuće utiču na strukturu i dinamiku svetskog društva, definisao je Džon Nizbet u svojim studijama »Megatrendovi« i »Megatrendovi 2000-te« na osnovu proučavanja osnovnih karakteristika civilizacijskog razvoja u drugoj polovini i na kraju XX stoleća.²

Paradigmu informacionog razvoja definisao je Manuel Kasteli u svojoj studiji »Uspon mrežnog društva«, kojom objašnjava razvojne efekte naučno-tehnološke revolucije na globalno svetsko društvo, odnosno novu logiku razvoja postindustrijskog informatičkog društva u nastajanju.³

Koncept *globalizacije*, definisan u radovima Imanuela Volerstina, Entoni Gidensa i Dejvida Helda, označava sve veću međuzavisnost svetskog društva u našoj savremenosti, »intenzifikaciju društvenih odosa na svetskom planu, koja povezuje udaljena mesta na takv način da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali kilometrima daleko i 'vice versa'«. ⁴ Otuda se globalizacija može shvatiti kao »delovanje na distancii«. ⁵ Takvo delovanje transformiše kako regionalni, nacionalni, lokalni, pa čak i lični nivo društvenog iskustva.

Novinu modernog globalnog sistema predstavlja »širenje društvenih odnosa kroz nove dimenzije tehnološke, organizacione, administrativne i pravne aktivnosti, kao i stalno jačanje međupovezanosti posredstvom moderne komunikacijske mreže inove informacione tehnologije«. ⁶ Jednom reči, *globalizacija* kao razvojni megatrend izražava dijalektički proces planetarnog širenja određenih delatnosti i oblika udruživanja koji obuhvataju čitav svet, njihovu međusobnu povezanost i zavisnost. Ovako određen pojam *multipolarne globalizacije/mondijalizacije*, koja generira u društvenoj praksi emancipatorske, demokratske i ravnopravne međunarodne odnose, treba razlikovati od *neoliberalnog koncepta unipolarne globalizacije*, koja je u službi megakapitala i jednog centra, odnosno *koncepta globalizma* ili »novog svetskog poretka«, kao projekta novih nejednakosti u svetu čije se utemeljenje nalazi u radovima Zbignjeva Bžežinskog⁷, a koju su briljantno kritikovali Noam Čomski⁸, Ulrich Bek⁹, Pjer Burdije¹⁰, Edgar Moren¹¹ i Samir Amin¹².

Koncept *tranzicije*, kao radikalnu promenu zatvorenih, autoritarnih društvenih sistema u moderne i pluralističke sisteme, čije kritičko teorijsko utemeljenje nalazimo u radovima Imanuela Volerstina, Ulriha Beka, Gi Sormana i Miroslava Pečujlića, ima instruktiv-

² Više o tome u: Naisbitt, J., "Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives", New York, 1982; Naisbitt, J., Aburdene, P., "Megatrends 2000", New York, 1990. (Prema knjizi S. Pokrajca "Tranzicija i tehnologija", Beograd, 2000, str. 158.)

³ Kastel, M., "Uspon mrežnog društva", Pan-Liber, Zagreb, 2002.

⁴ Gidens, E., "Posledice modernosti", Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 69.

⁵ Isto, str. 69.

⁶ Held, D., "Demokratija i globalni poredak", Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 37.

⁷ Bžežinski, Z., "Velika šahovska tabla", CID, Podgorica, 1999.

⁸ Chomsky, N., "World orders, old and new", London, 1994.

⁹ Beck, U., "Was ist Globalisierung?", Frankfurt a/M, Suhrkamp, 1998.

¹⁰ Burdije, P., "Signalna svetla – prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, Beograd, 1999.

¹¹ Morin, E., Nair, S., "Une politique de civilisation", Arlea, Paris, 1997.

¹² Amin, S., "Les Defis de la mondialisation", Paris, 1996.

vnu metodološku vrednost za razumevanje karaktera društvenih promena, kako u »globalnom svetskom selu«, tako i u postsocijalističkim zemljama u srednjoj i istočnoj Evropi.¹³

Koncept *regionalizacije*, koji izražava oblike regionalne globalizacije i supranacionalne integracije zemalja srodnih interesnih orijentacija, teorijski je utemeljen u radovima Fransoa Peroa, Žorža Balandijea i dr. U savremenosti, regionalizam se javlja kao jedna forma izražavanja procesa globalizacije i, sa druge strane, kao brana protiv globalizma, kao projekta neravnopravnih odnosa i novih nejednakosti u svetu. U tom kontekstu, regionalizam je faktor razvoja, ali i demokratske integracije savremenog svetskog društva.

U cilju problematizacije predmeta našeg istraživanja ove teorijske koncepte, odnosno analitičke pojmove, treba metodološki dovesti u korelaciju sa konceptom *geokulture razvoja* (I. Volerstin), konceptom *susreta i sukoba kultura i civilizacija* (S. Hantington), konceptom *identitarnih sukoba* (F. Tijal), i drugim kulturološkim pojmovima, kao što su *akulturacije identiteta, multikulturalizam i interkulturalizam*.¹⁴

U problematizaciji odnosa između kulture i razvoja u ovom radu polazimo od hipoteze da se *savremeni Balkan nalazi razapet između procesa modernizacije i retradicionizacije, između prošlosti i budućnosti*.

U teorijskoj problematizaciji ovog pitanja (odnosa kulture, razvoja i saradnje) "u igri" su i druge teorije i koncepti (teorija sukoba civilizacija i kulturnih identiteta, geoistorija, geopolitika i geokultura). Njima se žele objasniti složeni odnosi između kulture i razvoja, sukobi između različitih kultura i nacija, između istorije i savremenosti na Balkanu, a posebno uticaj istorijskog nasleđa na savremene društvene procese, uticaj geopolitike i geokulture na položaj i ulogu Balkana i njegov aktuelni razvoj.

Pojam *geokulture razvoja* ovde se uzima u svom specifičnom značenju razlika koje proizilaze iz nacionalnih kulturnih identiteta i njihovih uticaja na razvoj nacije i država na određenom prostoru, tj. kao izraz odnosa geografije i kulture i njihovog zajedničkog uticaja na društveni razvoj i identitet društava na Balkanu. Pri tom se u radu polazi od hipoteze da, *kao što je u prošlosti razvoj regiona Balkana bio određen geopolitikom i geoistorijom, tako će budući razvoj biti u znaku geoekonomije i geokulture*, odnosno da će budući razvoj društava na Balkanu i Balkana kao regiona sve više zavisiti od njegovog mesta u međunarodnoj podeli rada i od mesta koje u njemu zauzimaju kultura i kulturni kapital kao ključni razvojni resursi.

Najzad, u radu se govori i o *regionalnom identitetu* kao strukturalnoj karakteristici, zajedničkom kulturološkom jezgru naroda na ovom prostoru, koji je izraz ne samo zajedničkog kulturnog nasleđa, već i njihovih sličnih (istovetnih) očekivanja i reakcija na ovovremene izazove. U tom smislu, govorimo o brojnim stereotipima vezanim za identitet balkanskih naroda, o pojmu tranzitornog i protivrečnog identiteta postsocijalističkih društava na Balkanu, kao i o njenoj pluralnoj, slojevitoj strukturi i otvorenosti za promene. Naša je hipoteza da *balkanski narodi u savremenosti imaju tranzitorni identitet* (Z. Vidojević) i da žive razapeti između prošlosti i sadašnjosti, te da, za razliku od razvijenih društava, u kojima budućnost određuje sadašnjost razvoja (Nizbet - megatrendovi) dotle ovde (na Balkanu) prošlost određuje sadašnjost i budućnost njihovih naroda i država. Polazeći od ovih grubih,

¹³ Vidi opširnije o tome u radovima: Bek, U., "Rizično društvo", Pečujlić, M., "Izazovi tranzicije", Vidojević, Z., "Tranzicija, restauracija i neototalitarizam", Mitrović, Lj., "Savremeno društvo - strategije razvoja i akteri".

¹⁴ Videti opširnije u: Đordano, K., "Ogledi o interkulturnoj komunikaciji", XX vek, Beograd, 2001; Stojković, B., "Evropski kulturni identitet", Prosveta/Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Niš/Beograd, 1993; Gerc, K., "Tumačenje kultura", I-II, XX vek, Beograd.

više u skici, ovlaš naznačenih teorijskih shvatanja i koncepata nastojaćemo da problematizujemo kompleksan odnos kulture, razvoja i saradnje među narodima na Balkanu.

U problematizaciji odnosa između kulture i razvoja na Balkanu i u tom kontekstu pitanja sudbine kulturnih i etničkih identiteta u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana, u ovom radu polazimo od sledećih hipoteza:

1. *Savremeni Balkan se nalazi razapet između procesa modernizacije i retradicionizacije, između prošlosti i budućnosti.*
2. *Kao što je u prošlosti razvoj regiona Balkana bio određen geopolitikom i geoistorijom, tako će budući razvoj biti u znaku geoekonomije i geokulture, odnosno da će budući razvoj društava na Balkanu i Balkana kao regiona sve više zavisiti od njegovog mesta u međunarodnoj podeli rada i od mesta koje u njemu zauzimaju kultura i kulturni kapital kao ključni razvojni resursi.*
3. *Globalizacija, tranzicija i regionalizacija, kao kompleksni protivrečni procesi i megatrendovi, predstavljaju u savremenosti novi talas modernizacije i akulturacije.*
4. *Sudbina etničkih i kulturnih identiteta - u smislu njihove transformacije od zatvorenih, etnocentričkih i isključivih entiteta, koji tendiraju podelama i sukobima, ka otvorenom, pluralističkom, modernom i građanskom identitetu, koji je slojevit, respektuje razlike multikulturnog života - biće određena karakterom i dinamikom tranzicionih procesa, nivoom istinske demokratizacije društvenih i političkih odnosa (ostvarivanjem proklamovanih ljudskih prava i sloboda), tempom globalizacije i regionalizacije Balkana, odnosno stepenom uključivanja balkanskog prostora u regionalne i evropske tokove integracije.*
5. *Balkanski narodi u savremenosti imaju tranzitorni identitet; za razliku od razvijenih društava, u kojima budućnost određuje sadašnjost razvoja (Nizbet - megatrendovi), dotle ovde (na Balkanu) prošlost određuje sadašnjost i budućnost njihovih naroda i država. Proces tranzicije ovih društava odvija se u specifičnim istorijskim, socijalnim, ekonomskim, političkim i kulturnim uslovima, tako da se strategije razvoja ovih društava ne mogu zasnivati na prostom prenošenju i primeni modela iz zapadnih društava već se ovi moraju prilagođavati uslovima koji postoje u zemljama u regionu.*
6. *Regionalizam je u savremenom svetu u dvostrukoj funkciji. S jedne strane kao izraz i forma ispoljavanja procesa globalizacije u svetu, a s druge strane kao izraz kontrole tih procesa globalizacije od strane naroda i država i drugih aktera (privrednih korporacija i slično) i kao brana u odnosu na moguću imperijalnu ulogu i instrumentalizaciju procesa globalizacije prema određenim prostorima i pokušajima njihove rekolonizacije. Regionalizam ima različitu ulogu (ekonomsku, političku, kulturnu). U unutrašnjem razvoju jedne zemlje regionalizacija se najčešće javlja kao faktor demokratizacije i faktor korekcije u odnosu na centralističke tendencije. Bez obzira na oblast u kojoj se ispoljava, regionalizacija ima pozitivnu razvojnu ulogu - da oslobađa i podstiče inicijativu aktera na određenom prostoru, umnožava njihovu snagu i integriše njihovu moć, osposobljava ih da postanu ravnopravni partner u ekonomskim i političkim procesima u odnosu na druge regije i centre moći u međunarodnim odnosima.*

Istorijsko iskustvo uči, a i nalog je savremenosti, bez obzira na aktuelne tenzije u etničkim i međudržavnim odnosima, da je pravi put u otvaranju, saradnji i povezivanju i integraciji među narodima i državama na Balkanu. Stoga nije slučajno da se u nekoliko

navrata u XIX i XX veku najprogresivniji delovi balkanskog naroda izlazili sa projektima balkanske federacije i konfederacije. Očekujemo da će prosvetljenije balkanske elite kao nosioci procesa modernizacije, demokratizacije i reforme, u bližoj ili daljoj budućnosti, biti otvorene za slične inicijative, jer je to najdublji razvojni interes njihovih naroda. Sadašnje stanje nedovršenog rata i nedovršenog mira na Balkanu mora biti prevaziđeno. Krajnje je vreme da se na Balkanu napusti logika koja sledi devizu "*Budućnost je prošlost koju prekravamo*". Rešenje za balkanske narode nije u zatvaranju i autarhiji, već u povezanosti, saradnji i integraciji među sobom i sa Evropom. Budućnost Balkana ne leži u sukobima i deobama, niti u stvaranju "patuljastih", džepnih državnica, pod protektoratom velikih sila, već u aktivnoj saradnji balkanskih naroda i njihovih država i njihovoj zajedničkoj integraciji sa svetom.

Metodološki pristup, način istraživanja i prezentovanja rezultata

Sledeći istraživačku metodologiju koja proizilazi iz osnovnih ciljeva makroprojekta, nastojaće se da se nizom istraživačkih tehnika iz oblasti društvenih nauka ostvari potpuna analiza aktuelnih procesa tranzicije, globalizacije i regionalizacije na prostoru Balkana sa ciljem da se učini uvid u dosegnuti nivo promena i mogućnosti daljeg razvoja i unapređenja integracionih procesa. U tom smislu, korišće se različite tehnike istraživanja (od analize sadržaja i komparativnog metoda do anketnog istraživanja i statističke obrade empirijskih podataka).

U prvoj fazi istraživanja (2002.) obaviće se analiza sekundarnih izvora podataka na temu tranzicija, globalizacija i regionalizacija Balkana i sačiniti bibliografija radova; u drugoj fazi (2003.) izvršiće se elaboracija podataka dobijenih realizacijom anketnog upitnika, kao i komparativna analiza sadržaja vezana za promene društvenih struktura i strategije razvoja u balkanskim zemljama pod uticajem procesa tranzicije, globalizacije i regionalizacije. U trećoj fazi (2004.), na osnovu izvršenih istraživanja, prići će se izradi teorijskog modela autonomne strategije regionalnog razvoja Balkana u kontekstu evropskih integracija.

Realizacija ovog istraživanja pretpostavlja razvijenu međuuniverzitetsku i međuinstitutsku saradnju na prostoru Balkana, formiranje zajedničkih istraživačkih timova za terenski rad, kao i objedinjene napore u analizi i sintezi rezultata istraživanja, odnosno njihovoj prezentaciji na domaćim i međunarodnim naučnim konferencijama i pisanju završne studije.

Bibliografija radova

Balkan i procesi tranzicije

1. (1999): *Human Development Under Transition: Sumaries of the 1998. National Human Development Reports (NHDRs) for Europe and the CIS*, New York: UNDP/RBEC
2. (2000): *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije*, Međunarodni naučni skup održan u Ulan Udeu u Moskvi, Beograd: IDN
3. (2002): *Institucionalne reforme u Srbiji*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije
4. Bolčić, Silvano, (1994): *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo. Sociologija tranzicije u Srbiji početkom 90-tih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
5. Cvijić, Jovan, (1987): *Balkansko poluostrvo*, Beograd: SANU i drugi izdavači
6. Đurković, Miša (2001): *Poredak, moral i ljudska prava*, Beograd: Institut za evropske studije

7. Elster, J., Offe K., i Preuss, U., (1998): *Institutional Design in Post-kommunist Societies*, Cambridge: Cambridge University Press
8. Filozofija i društvo (2000): *Individualni i kolektivni identitet u postkomunizmu*, (ed. Svetozar Stojanović), Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju
9. Goati, Vladimir, (1996): *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu. Treća Jugoslavija sredinom devedesetih.*, Podgorica: Unireks
10. Golubović, Zagorka, (1999): *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beograd: Beogradski krug
11. Grupa autora, (1994): *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
12. Genov, Nikolai (1999): *Managing Transformations in Eastern Europe*, Paris, Sofia: UNESCO-MOST, Regional and Global Development
13. Genov, Nikolai (ed.), (1998): *Central and Eastern Europe. Continuing Transformation* Paris, Sofia: UNESCO-MOST, Friedrich Ebert Stiftung
14. Grupa autora (2000): *Jugoistočna Evropa 2000 – pogled iz Srbije*, Beograd: Stubovi kulture
15. Hobsbaum, Erih (1996): *Nacija i nacionalizam od 1750*, Beograd: Filip Višnjić
16. Lazić, Mladen et all (1994): *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić
17. Lazić, Mladen et all (2000): *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić
18. Mihailović, Srećko (2000): *Javno mnjenje Srbije: između razočarenja i nade; septembar 1999*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa; UGS »Nezavisnost«, Udruženje za unapređenje empirijskih istraživanja
19. Milosavljević, Milosav (ur.), (1998): *Socijalna politika u tranziciji*, Beograd: CPA/SM
20. Mitrović, Ljubiša (1996): *Savremeno društvo – strategije razvoja i njegovi akteri*, Beograd.
21. Mitrović, Ljubiša (2002): *Globalizacija i Balkan*, Niš, Centar za balkanske studije.
22. Pečujlić, Miroslav (1997): *Izazovi tranzicije – novi svet i postsocijalistička društva*, Beograd: Pravni fakultet
23. Pečujlić, Miroslav (2002): *Globalizacija*, Beograd, Gutenbergova galaksija.
24. Polanyi, K. (1999): *Velika preobrazba*, Zagreb: Turk i Jasinski
25. Pušić, Ljubiša (2001): *Održivi grad- ka jednoj sociologiji okruženja*, Beograd: Slobodan Mašić
26. Rosić, I. i drugi (ur.) (2001): *Strategije razvoja i strukturne promene privrede Srbije u uslovima tranzicije*, Kragujevac, Niš: Ekonomski fakultet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet u Nišu
27. Sekelj, Laslo (ur.), (2001): *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, Beograd: Institut za evropske studije
28. Spasić, Ivana i Subotić, Milan (ed.) (2001): *R/Evolucija i poredak: O dinamici društvenih promena u Srbiji*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju
29. (2002): *Transition: The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and Former Soviet Union*, Washington DC: World Bank
30. Todorova, M., *Imaginary Balkan*, Biblioteka »XX vek«, Beograd, 1999.
31. Vidojević, Zoran (1997): *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja IDN
32. Zbornik radova (1997): *Ka savremenom društvu. Procesi tranzicije*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za društveno ekonomske studije
33. Zbornik: *10 godina tranzicije u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd: Institut za međunarodnu privredu i politiku
34. (2002): *Prilozi za javnu raspravu o institucionalnim reformama u Srbiji*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije
35. (2001): *Strategije reformi*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije

Balkan i procesi regionalizacije i integracije

1. Arandelović, Zoran i Gligorijević Živorad (ur.) (2000): *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, Niš: Ekonomski fakultet
2. Arandelović, Zoran i Gligorijević Živorad (ur.) (2001): *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, Niš: Ekonomski fakultet
3. Babić, B., Ilić, G., (ur) (1996): *Jugoslavija i Evropska Unija*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku
4. *Balkan posle II sv. rata*, (1996): Zbornik, Beograd: ISI
5. Castellan G., (1991): *Histoire des Balkans*, Paris: Fayard
6. Clemant S., (1998): *Subregional Cooperation in the Balkans*, u: *The Southeast European Yearbook 1997-1998*, ELIAMEP
7. Cviic C., (1991): *Remaking the Balkans*, London: Chatam House Papers, The Royal Institute
8. Demetropolou L., (1999): *The Balkans – A Multidimensional Sign Within Multiple Discourse*, Thessaloniki: *Eurobalkans*, 4, Autumn
9. Đurđević, Č., (1934): *Kratak pregled Balkanskog pokreta i rada tri prve konferencije u: Treća Balkanska konferencija*, Beograd: Jugoslovenska nacionalna grupa za Balkansku konferenciju
10. Foucher M., (1994): *The Geopolitics of Southeastern Europe*, Thessaloniki: *Eurobalkans*, 15, Summer
11. Fuše, Mišel (2000), *Evropska republika*, Beograd: Stubovi kulture
12. Glenny, M., (1999): *Balkans 1804-1999*, London
13. Kovač, Oskar: *Regionalni pristup Evropske unije saradnji država prethodne Jugoslavije*, Beograd: *Međunarodna politika*, br. 1051/1996
14. Lopandić, Duško (2001): *Regionalna integracija u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu
15. Lopandić, Duško (ur), (2001): *Bela knjiga: priprema pridruženih zemalja Centralne i Istočne Evrope za integraciju u unutrašnje tržište Unije*; Beograd: Institut ekonomskih nauka
16. Međunarodna komisija za Balkan (1998): *Nezavršeni mir*, Beograd
17. Minić, Jelica (ur): *EU Enlargement, Yugoslavia and the Balkans*, Beograd: Evropski pokret u Srbiji
18. Minić, Jelica (ur): *Jugoistočna Evropa 2000 – pogled iz Srbije*, Beograd: Stubovi kulture
19. Mitić, Miodrag, (1998): *Nacionalne manjine – prava pripadnika manjina i zaštita teritorijalnog integriteta*, Beograd: Službeni list
20. Petković, Ranko (1997): *XX vek na Balkanu*, Beograd: Službeni list
21. Petranović, B., (1991): *Balkanska federacija 1943-1948*, Šabac: Zaslun
22. Skakun M., (1992): *Balkan – enigma bez rešenja*, Beograd: Naučna knjiga
23. Stojanović, T., (1995): *Balkanska civilizacija*, Beograd: Centar za geopolitiku
24. Stojković, M., (ur) (1998, 1999): *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, Beograd: Službeni list
25. Stojković, M., Damian, A., (ur.) (1997): *Savremeni procesi i odnosi na Balkanu*, Beograd: IMPP, FPN
26. Vukadinović, R., (1993): *Balkans Cooperation – Realities and Prospects*, Athens: ELIAMEP, *THE SEE YEARBOOK*

Ljubiša Mitrović
Gordana Stojić Atanasov
Filozofski fakultet
Niš

BALKAN IZMEĐU RETRADICIONALIZACIJE I MODERNIZACIJE

Naslov istraživačke teme

Istraživačka tema *Balkan između retradicalizacije i modernizacije* je deo projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije*, koji se realizuje na Filozofskom fakultetu, pod rukovodstvom dr Ljubiše Mitrovića, redovnog profesora Filozofskog fakulteta u Nišu.

Kulturni i etnički odnosi na Balkanu određeni su s jedne strane prošlošću (uticajem istorijskog nasleđa), a sa druge strane ostvarenim stepenom modernizacije balkanskih društava (izgradnjom modernih institucija, promenom sistema vrednosti, pacifikacijom konflikata i ostvarivanjem regionalne saradnje). Modernizacija balkanskih društava je pretpostavka za stvaranje regionalnog okvira integracije i uključenje u EU.

Članovi istraživačkog tima

U realizaciji potprojekta angažovani su dr Ljubiša Mitrović, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Nišu i Gordana Stojić Atanasov, asistent-pripravnik na istom fakultetu.

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Analiza događaja koji su obeležili poslednju deceniju na Balkanu često je usmeravana na uticaj istorijskog nasleđa u najširem smislu reči. Sva balkanska društva se nalaze u procesu tranzicije (s izuzetkom Grčke i Turske) koja podrazumeva radikalnu transformaciju institucija, oblika ponašanja, sistema vrednosti, motivacije i načina života. Sukobi na Balkanu objašnjavani su vraćanjem na predmoderne identifikacije i oživljavanje kolektivizma. Zajedničko za većinu istraživanja je da su usmerena na negativni uticaj tradicije kao faktora koji podstiče sukobe i predstavlja prepreku za razvoj ovih društava. Dihotomije tradicionalno/moderno je opterećene vrednosnim sudovima; ono što je tradicionalno po definiciji je istovremeno i nešto što treba da nestane ili bude smešteno u azil očuvanja kulturne baštine, odnosno čiji uticaj treba smanjiti na najmanju moguću meru. Slično je i sa pojmom tradicionalizma jer se razlika između tradicije i tradicionalizma može postaviti tek ako se pokuša da se neki tradicionalni oblik ponašanja, mišljenja ili verovanja promeni. Svrstavanje neke pojave u jednu ili drugu kategoriju zavisi, zato, od subjektivnog uverenja istraživača šta treba menjati, a šta sačuvati u nekom društvu da bi se ono razvijalo u željenom pravcu. Tradicija se posmatra kao relikv prošlosti koji se može upotrebljavati ili uklanjati po potrebi, pri čemu se zanemaruje da je ona rezultat dugoročnog razvoja i da je za promenu potrebno vreme. Moderno je, s druge strane, po sebi napredno, a negativne posledice modernosti se posmatraju kao nužni prateći efekti ili se ignorišu.

Međutim, odnos između tradicije i modernosti je daleko kompleksniji. Koji su elementi tradicije funkcionalni ili disfunkcionalni za konstituisanje modernog društva, koje se promene i kojim tempom mogu uvoditi intencionalno u društvo, a da to ne dovede do otpora koji će poništiti pozitivne efekte promena, ne može se a priori utvrditi. Ne postoje univerzalni modeli koji funkcionišu nezavisno od svog okruženja i koji se mogu primenjivati uvek i svuda sa istim efektom. Konkretna analiza istorijskih, društvenih i kulturnih uslova omogućava da se sagledaju njihove prednosti i ograničenja. Povezivanje novih institucija i obrazaca ponašanja sa istorijskim i kulturnim nasleđem olakšava prihvatanje promena i smanjuje mogućnosti izbijanja konflikata i nestabilnosti.

Predmet, cilj i zadaci istraživanja

Predmet istraživanja je uticaj tradicije na modernizacijske procese u balkanskim društvima. Sve zemlje Balkana prolaze kroz proces modernizacije. Većina njih je obuhvaćena procesom tranzicije koji postavlja problem simultanosti promena: naime kompleks ekonomskih, političkih i kulturnih promena odvija se istovremeno po čemu se razlikuju od iskustva prethodnih talasa tranzicije (Latinska Amerika, Južna Evropa). Grčka i Turska ne pripadaju bivšim socijalističkim zemljama, ali prva spada u najnerazvijenije zemlje Evropske Unije, a druga je "pocepana zemlja" (Huntington 2000 : 160) koja je, primenjujući pozapadnjačenje kao sredstvo modernizacije, ostala razapeta između tradicije i modernosti.

Cilj istraživanja je da pokaže na koji način pojedini oblici tradicije utiču na različite aspekte modernizacije u zavisnosti od društvenog konteksta i prihvaćene strategije razvoja. Modernizacija balkanskih društava je započela krajem XIX i početkom XX veka u sličnim uslovima (agrarna patrijarhalna društva), ali je iskustvo XX veka različito (kemalizam u Turskoj, modernizacija u okviru izgradnje građanskog društva između dva rata, a zatim socijalistička modernizacija posle rata u većini balkanskih zemalja, usporena modernizacija i demokratska tranzicija u Grčkoj). Zadaci istraživanja obuhvataju: identifikaciju osnovnih modela modernizacije; analizu pozitivnih i negativnih uticaja tradicije na uspostavljanje novih institucija, oblika ponašanja i sistema vrednosti; analiza oblika otpora i sukoba koji nastaju kao reakcija na procese modernizacije; analiza regionalnog identiteta, mogućnosti i prepreka saradnji i integraciji balkanskih zemalja.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Proučavanje društvenog razvoja je izloženo uplivu vrednosnih stanovišta istraživača jer je razvoj delimično svesno usmeren i delimično kontrolisan proces u kome je aktivnost subjekata usmerena ka ostvarivanju poželjnog stanja društva. Osnovni pojmovi su često opterećeni vrednosnim konotacijama i "očiglednim" istinama pa se potreba da se oni kritički preispituju iznova javlja. To se posebno odnosi na pojmove tradicije i modernizacije s obzirom na snažan uticaj evrocentričnog unilinearnog shvatanja razvoja u društvenim naukama.

Tradicija i modernizacija nisu samo suprotstavljene, već i međuzavisne pojave. Tradicija određuje mogućnosti modernizacije i predstavlja sastavni element novog. Zato je za analizu njihovog odnosa korisnije primeniti procesualni pristup koji stavlja akcenat na "promenu u kontinuitetu i kontinuitet u promeni" (Štompka 1994:59). Sve ono što nasleđujemo iz prošlosti čini istorijsko nasleđe društva. Tradicija je deo istorijskog nasleđa koji podrazumeva stalno prisustvo prošlosti u sadašnjosti. Ona podrazumeva orijentaciju

ljudi prema prošlosti i tek kroz tu orijentaciju delovi nasleđa postaju tradicija – objekti i ideje dobijaju posebno značenje zbog svog porekla u prošlosti. Tradicija nije statična, jednom zauvek data, samoreprodukujuća, već se u određenom trenutku javlja, menja se, nestaje, nekad ponovo oživljava posle dužeg period. Može da bude prava ili izmišljena. Istraživanja su pokazala da su mnogi oblici tradicije znatno novijeg datuma nego što se smatralo, ali to ne umanjuje njihov uticaj. Tradicije različitih društvenih grupa mogu da se međusobno suprotstavljaju, ali mogu i da jedna drugu ojačavaju.

Za razmatranje uticaja tradicije na modernizacijske procese najvažnije su funkcije i disfunkcije tradicije. Štompka razlikuje 4 funkcije tradicije (Štompka 1994:64):

1. obezbeđuje ljudima gotova iskustva, ideje i resurse za oblikovanje sveta (mudrost generacija);
2. legitimise postojeći način života, institucije i vrednosti;
3. obezbeđuje simbole kolektivnog identiteta i jača lojalnost naciji, zajednici ili grupi;
4. obezbeđuje bekstvo od nezadovoljstva i frustracije modernog života;

Sa druge strane svaka tradicija može da bude disfunkcionalna:

1. sprečava ili ograničava kreativnost i inovacije time što nudi gotova rešenja za probleme;
2. dovodi do inercije i neefikasnosti jer se zadržava verovanje u tradicionalni način života uprkos promenjenim istorijskim uslovima;
3. tradicija može da bude disfunkcionalna zbog svog specifičnog sadržaja (npr. podstiče sukobe);
4. sprečava prilagođavanje i usvajanje novih oblika ponašanja jer se tradicionalni oblici zadržavaju kao rezultat

Analiza uticaja tradicije na funkcionisanje i promenu modernog društva treba da obuhvata sadržaj tradicije i specifične uslove njenog javljanja/održavanja, čime se izbegava, sa jedne strane nekritičko glorifikovanje prošlosti, a sa druge strane odbacivanje svake pozitivne uloge tradicije u ostvarivanju društvene promene.

Nasuprot tradiciji razvijen je pojam modernosti. Modernost se može definisati istorijski – određivanjem prostora i vremena njenog nastanka i postojanja. Gidens definiše modernost kao "oblike društvenog života ili organizacije koji su se pojavili u Evropi od, otprilike, sedamnaestog veka nadalje, i čiji se uticaj od tada širio, manje ili više, po čitavom svetu" (Gidens 1998:13). Drugi način definisanja je analitički, pri čemu se navode osnovni principi ili indikatori modernosti, često u suprotstavljanju tradicionalnom društvu. Posle drugog svetskog rata razvijene su uticajne teorije modernizacije koje su nastojale da objasne prelazak tradicionalnog društva u moderno. Iako međusobno različite, većina njih je kao osnovne indikatore modernizacije isticala industrijalizaciju, urbanizaciju, povećanje stepena pismenosti, promenu sistema vrednosti, proširivanje političke participacije i tako dalje. I modernost, slično tradiciji, može da ima za posledicu poremećaje u funkcionisanju društva. Kao reakcija na negativne aspekte modernizacije javljaju se dva pravca: jedan koji zastupa shvatanje da se moderna društva moraju dopuniti nekim predmodernim obrascima života, i drugi koji razvija teoriju o post-modernom društvu kao kvalitativno različitom od modernog.

Klasična teorija modernizacije se ne može mehanički primeniti na balkanska društva. Balkanska društva su doživela nagli prelazak iz agrarnog u industrijsko društvo i prisilnu industrijalizaciju koja nije dovela do potpunog raskida sa starim strukturama i njihovom

zamene novim već se pre radilo o procesu uzajamnog prilagođavanja suprotstavljenih kultura. Nove društvene strukture, oblici ponašanja, vrednosti i institucija, delimično čuvaju, a delimično transformišu predmoderne koncepte i percepcije. To ovim društvima daje paradoksalni karakter *industrijalizovanog i urbanizovanog seljačkog društva* (Elster i dr. 1997:299). Industrijalizacija nije bila praćena kulturnom i političkom modernizacijom i promenom društvenog iskustva. Nagle, radikalne i nametnute promene nisu ostavile prostora za postepeno prilagođavanje i usklađivanje tradicionalnog i modernog već su dovele do "mehaničkog" spajanja često suprotstavljenih elemenata (modernih formi i tradicionalnog sadržaja i obratno) što ima za posledicu nefunkcionisanje institucija, povećavanje otpora promenama i izbijanje sukoba.

Primena komparativne metode zahteva prethodno utvrđivanje sličnosti i razlika posmatranih društava. Ukazivanje na njihove sličnosti takođe opravdava pretpostavku da se radi o istorijsko-kulturnoj celini, a ne samo o geografskom regionu. Naslov potprojekta sugerise dva osnovna izvora sličnosti: zajedničku prošlost (istorijsko iskustvo u najširem smislu reči) koja determiniše ograničenja i mogućnosti društvene promene i deklarirani cilj (izgradnja modernog društva) koji određuje intencionalni aspekt promena – ponašanje aktera.

Razlike među balkanskim društvima su višestruke i s obzirom na ova dva aspekta linije razdvajanja se ukrštaju. Kada se radi o uticaju prošlosti balkanske zemlje se grupišu prema religiji (dominacija pripadnika pravoslavne, katoličke ili muslimanske veroispovesti), pripadnosti kulturnim krugovima (islamski, vizantijski, srednjeevropski), iskustvu vekovnog života kao imperije ili u okviru velikih imperija (Osmanlijsko Carstvo, Austrougarska Carevina), posleratnom iskustvu modernizacije (socijalizam, kapitalizam), karakteru posleratnog političkog sistema (autoritarni režimi socijalizma i vojne hunte, vojska kao čuvar sekularnog poretka, izgradnja demokratskog sistema). Ovo istorijsko nasleđe određuje ne samo stepen ostvarenosti pojedinih indikatora modernizacije (industrijalizacija, urbanizacija, stepen pismenosti) već i strategije aktera transformacije i otpor promenama. Iako je cilj svih ovih društava isti (razvijanje modernog društva liberalne demokratije i tržišne ekonomije i uključenje u evropske integracije¹) sredstva i tempo ostvarivanja su različiti i uslovljeni su kako usvojenim strategijama tako i spoljnim činiocima².

Prošlost balkanskih društava se ne može posmatrati kao jedinstveni segment već možemo govoriti o višestrukoj prošlosti ili o različitim nivoima prošlosti: daleka prošlost samostalnih srednjevekovnih država, počeci izgradnje modernih društava do II sv. rata, posleratno iskustvo, a za zemlje u tranziciji iskustvo poslednjih nekoliko godina. Uticaj tradicije na procese modernizacije može da bude pozitivan u smislu da ona omogućava da se održavaju ili obnavljaju neke institucije, ili negativan ako omogućava zadržavanje institucija koje su inkompatibilne sa funkcionisanjem modernog društva.

Deo tradicije balkanskih društava je i nametnuta tradicija *Balkana* i *balkanizacije* kao pežorativnih pojmova. Postoji više razloga za analizu koja ima za cilj da utvrdi da li postoji izgrađena svest o pripadnosti Balkanu (u kontekstu višestrukog identiteta – lokalnog, nacionalnog, regionalnog, evropskog): prvo, jer "svet" (politički, ali i naučni krugovi), po-

¹ Grčka je već član EU i NATO, a Turska je član NATO

² Osim Grčke sva ostala balkanska društva su opterećena različitim vrstama konflikata, siromaštvom i politički su nestabilna što ograničava delovanje političkih aktera i prisiljava ih na različite kompromise. S druge strane, ekonomska pomoć i procena ispunjenosti kriterijuma za ulazak u evroatlanske integracije određena je geopolitičkim interesima drugih zemalja na koje balkanske zemlje mogu malo da utiču.

smatra Balkan kao celinu;³ drugo, jer su investicije i integrisanje svake zemlje u šire integracije uslovljeni stabilnim okruženjem; treće, razvoj na kraju XX veka i početkom XXI veka karakteriše stvaranje niza regionalnih integracija (ASEAN, APEC, NAFTA) i mnogi autori smatraju da bi balkanske zemlje brže pristupile Evropskoj uniji ukoliko bi prvo ostvarile regionalnu integraciju. Sa druge strane, negativne konotacije imena Balkana imaju za posledicu želju (pre svega političkih i kulturnih elita, ali i dela stanovništva) da se negira pripadnost Balkanu da bi se što pre "ušlo u Evropu". Balkanistički diskurs nastao kao specifičan kolonijalni diskurs o "drugom" i spolja nametnut balkanskim narodima deo je njihovog istorijskog nasleđa.

Tradicija ima poseban uticaj u nacionalno nestabilnim društvima. Poslednju deceniju na Balkanu obeležili su identitarni sukobi kod kojih je vremenski okvir širi nego kod drugih vrsta sukoba (identiteti imaju korena u dalekoj prošlosti, a usmereni su na nedefinisano budućnost). Kod sukoba zasnovanih na identitetu teško je postići kompromisno rešenje jer se radi o apsolutnim vrednostima koje se ne mogu delimično ostvariti. Kao deo nacionalnog identiteta kod svih naroda Balkana, osim Turske⁴, javlja se svest o tome da su bile žrtve vladavine imperijalnih sila u prošlosti i da su voljom velikih sila uskraćene za deo teritorije, stanovništva ili suvereniteta. Uticaj tradicije na društvene sukobe nije jednoznačan niti se tradicija može identifikovati sa netolerancijom. Konkretna analiza može da pokaže koji elementi tradicije opravdavaju sukob, a koji podstiču suživot.

Metodološki pristup i saopštavanje rezultata

U radu će biti komplementarno korišćene sledeće metode i tehnike: istorijsko-komparativna metoda, analiza sadržaja, studija slučaja, statistička metoda, anketa. Istorijsko-komparativna metoda će biti korišćena za analizu procesa modernizacije balkanskih društava u XX veku. Deskripcija primenjenih modela i toka modernizacije u različitim društvima treba da omogući dalju analizu čiji je cilj da pokaže način na koji nacionalne, religijske, kulturne i regionalne specifičnosti modifikuju uvedene institucije, pravila ponašanja i vrednosti. Studija slučaja će biti primenjena da bi se stekao dublji uvid u način na koji se ostvaruje međudejstvo tradicionalnog i modernog (po jedan slučaj na makro, mezo i mikro nivou). Analiza sadržaja ima za cilj objašnjenje stvaranja i upotrebe balkanističkog diskursa, kao i upotrebe pojmova tradicionalnog i modernog (i njima srodnih dihotomija) za legitimisanje, odnosno odbacivanje društvene promene. Anketno istraživanje treba da omogući saznanja o postojanju, prihvatanju ili odbacivanju balkanskog identiteta, percepciji zajedničke prošlosti i proceni mogućnosti saradnje među balkanskim narodima. Statistička metoda će biti korišćena u meri u kojoj je ostvareni stepen društvenog razvoja moguće iskazati kvantitativnim pokazateljima (HDI, indikatori tehnološkog razvoja itd.).

Rezultati istraživanja će biti saopštavani na naučnim skupovima ili objavljeni u formi naučnih članaka u naučnim časopisima i zbornicima. Saopštavanje rezultata takođe obuhvata podnošenje izveštaja rukovodiocu projekta, Veću Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta kao i Ministarstvu za nauku i tehnologiju Republike Srbije kao finansijeru projekta.

³ Ratovi na teritoriji bivše Jugoslavije označeni su kao balkanski, iako u njima sa jedne strane nije učestvovala nijedna druga balkanska zemlja, a sa druge strane, posredno su učestvovali ne samo balkanske, već i zemlje iz ostatka Evrope i sveta (političkom, finansijskom i vojnom pomoći zaraćenim stranama).

⁴ Odnos Turske prema imperijalnoj prošlosti je ambivalentan: s jedne strane je snažno nasleđe Ataturkove revolucije kojom se pravi oštar rez i razlika između Osmanlijske imperije i moderne Turske, a sa druge strane očuvano osećanje kontinuiteta postavlja zahteve za opravdavanje imperijalne prošlosti.

Dinamika realizacije istraživanja

2002. godina:

- izrada bibliografije
- izrada bibliografije
- analiza sekundarne građe
- izrada idejne skice potprojekta
- izrada instrumenata istraživanja
- učešće u teorijsko-metodološkoj raspravi o idejnim skicama i instrumentima istraživanja
- učešće na naučnim skupovima
- pisanje naučnih članaka za zbornike i časopise
- pisanje godišnjeg izveštaja

2003. godina:

- priprema i sprovođenje empirijskog istraživanja
- obrada empirijskih rezultata
- analiza i interpretacija empirijskih rezultata
- učešće na naučnim skupovima
- pisanje naučnih članaka za zbornike i časopise
- pisanje godišnjeg izveštaja

2004. godina:

- komparativna analiza statističkih pokazatelja razvoja balkanskih društava
- izrada studije slučaja
- izrada monografije o efektima primenjenih strategija modernizacije u balkanskim društvima
- učešće na naučnim skupovima
- pisanje naučnih članaka za zbornike i časopise
- evaluacija ostvarenja plana potprojekta
- pisanje završnog izveštaja

Bibliografija radova

1. Anderson, Benedikt (1998): *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd: Plato
2. Baylis, J., Smith, S., (1997): *The Globalization of World Politics*, Oxford: University Press
3. Bek, Ulrih (2001): *Rizično društvo. U susret novoj modernosti*. Beograd: Filip Višnjić
4. Cvetanović, Slobodan (2000): *Teorija i politika privrednog razvoja*, Niš: Izdavačka jedinica Univerziteta u Nišu
5. Cvijić, Jovan, (1987): *Balkansko poluostrvo*, Beograd: SANU i drugi izdavači
6. Đurković, Miša (2001): *Poredak, moral i ljudska prava*, Beograd: Institut za evropske studije
7. Elster, J., Offe K., i Preuss, U., (1998): *Institutional Design in Post-kommunist Societies*, Cambridge: Cambridge University Press
8. Fuko, Mišel (1998): *Arheologija znanja*, Beograd, Novi Sad: Plato, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
9. Fuko, Mišel (1998): *Treba braniti društvo*, Novi Sad: Svetovi
10. Genov, Nikolai (1999): *Managing Transformations in Eastern Europe*, Paris, Sofia: UNESCO-MOST, Regional and Global Development
11. Gidens, Entoni, (1998): *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić

12. Huntington, Semjuel (2000): *Sukob civilizacija i prebolikovanje svetskog poretka*, Podgorica, Banjaluka: CID, Romanov
13. Hobsbaum, Erih (1996): *Nacija i nacionalizam od 1750*, Beograd: Filip Višnjić
14. Lazić, Mladen et all (1994): *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić
15. Lazić, Mladen et all (2000): *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić
16. Lopandić, Duško (2001): *Regionalna integracija u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu
17. Major, Federiko (1991): *Sutra je uvek kasno*, Beograd: Jugoslovenska revija
18. Minić, Jelica (ur): *EU Enlargement, Yugoslavia and the Balkans*, Beograd: Evropski pokret u Srbiji
19. Minić, Jelica (ur): *Jugoistočna Evropa 2000 – pogled iz Srbije*, Beograd: Stubovi kulture
20. Mitrović, Ljubiša (1996): *Savremeno društvo – strategije razvoja i akteri*, Beograd: Institut za političke studije
21. Moren, Edgar (1989), *Kako misliti Evropu*, Sarajevo: Svjetlost
22. Ofe, Klaus, (1999): *Modernost i država*, Beograd: Filip Višnjić
23. Pavlović, Stevan (2001), *Istorija Balkana*, Beograd: Clio
24. Pečujlić, Miroslav (1997): *Izazovi tranzicije – novi svet i postsocijalistička društva*, Beograd: Pravni fakultet
25. Petković, Ranko (1997): *XX vek na Balkanu*, Beograd: Službeni list
26. Petranović, B., (1991): *Balkanska federacija 1943-1948*, Šabac: Zaslona
27. Polanyi, K. (1999): *Velika preobrazba*, Zagreb: Turk i Jasinski
28. Pušić, Ljubiša (2001): *Održivi grad - ka jednoj sociologiji okruženja*, Beograd: Slobodan Mašić
29. Ranković, Miodrag, (1995, 1998), *Sociologija i futurologija I i II*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
30. Sekelj; Laslo (ur.), (2001): *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, Beograd: Institut za evropske studije
31. Skakun M., (1992): *Balkan – enigma bez rešenja*, Beograd: Naučna knjiga
32. Spasić, Ivana i Subotić, Milan (ur.) (2001): *R/Evolucija i poredak: O dinamici društvenih promena u Srbiji*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju
33. Stojanović, T., (1995): *Balkanska civilizacija*, Beograd: Centar za geopoetiku
34. Stojković, M., (ur) (1998, 1999): *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, Beograd: Službeni list
35. Sztompka, Piotr, (1994): *The Sociology of Social Change*, Oxford, Cambridge: Blackwell
36. Šijaković, Bogoljub, (2001), *Kritika balkanističkog diskursa: Prilog fenomenologiji »drugosti« Balkana*, www.rastko.org.yu/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html
37. Todorovna, Marija, (1999): *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek/Čigoja štampa
38. Tofler, Alvin (1983): *Treći talas*, Beograd: Jugoslavija
39. Vidojević, Zoran (1997): *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja IDN
40. Volverstin i drugi, (1997): *Kako otvoriti društvene nauke*, Podgorica: CID
41. Vukotić, Veselin i drugi (2001): *Globalizacija i tranzicija*, Beograd: IDN
42. Wallerstein, Immanuel (1991): *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World System*. Cambridge: University Press
43. Wallerstein, Immanuel (1991): *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteen-Century Paradigms*. Cambridge: Polity Press
44. Webster, Andrew (1990): *Introduction to the Sociology of Development*, London: Macmillan
45. (1981): *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, (Ranković, Milan ur.), (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
46. (1994): *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, (grupa autora), Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije

47. (1995): *Copenhagen Declaration on Social Development and Programme of Action of the World Summit for Social Development*, UN
48. (1996): *Balkan posle II sv. rata*, zbornik, Beograd: ISI
49. (1996): *Jugoslavija i Evropska Unija*, (Babić, B., Ilić, G., ur) Beograd: Institut za međunarodnu politiku
50. (1997): *Savremeni procesi i odnosi na Balkanu*, (Stojković, M., Damian, A., ur.), Beograd: IMPP, FPN
51. (1998): *Central and Eastern Europe. Continuing Transformation* (Genov, Nikolai, ed.), Paris, Sofia: UNESCO-MOST, Friedrich Ebert Stiftung
52. (1999): *Human Development Under Transition: Summaries of the 1998. National Human Development Reports (NHDRs) for Europe and the CIS*, New York: UNDP/RBEC
53. (1999): *Novi svetski poredak i Balkan*, zbornik, Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu
54. (1999): *Policy Options for Social Development*, Oxford, Blackwell Publishers/UNESCO
55. (1999): *Rečnik društvenog razvoja*, Beograd: Svetovi
56. (1999): *Strategije razvoja i procesi regionalne kulturne saradnje na Balkanu*, zbornik, Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu
57. (2000): *Building a World Community. Globalisation and the Common Good*, Copenhagen: Royal Danish Ministry of Foreign Affairs
58. (2000): *Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators*, Mannheim: EuReporting Working Paper No. 9
59. (2000): *Individualni i kolektivni identitet u postkomunizmu*, (ur. Svetozar Stojanović), Beograd: Filozofija i društvo, Institut za filozofiju i društvenu teoriju
60. (2000): *Jugoistočna Evropa 2000 – pogled iz Srbije*, (grupa autora) Beograd: Stubovi kulture
61. (2000): *New Paths to Social Development. Community and Global Networks in Action*, World Bank
62. (2000): *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije*, Međunarodni naučni skup održan u Ulan Udeu u Moskvi, Beograd: IDN
63. (2000): *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, (urednici Arandelović, Z. i Gligorijević Ž.) Niš: Ekonomski fakultet
64. (2000): *Strategije razvoja i procesi regionalne kulturne saradnje na Balkanu. I Istorijsko-politikoški odnosi na Balkanu. II Socio-kulturni odnosi na Balkanu. III Ekonomski razvoj i ekonomska saradnja na Balkanu*, zbornik, Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu
65. (2000): *United Nations Millenium Declaration*,
66. (2000): *Visible Hand. Taking Responsibility for Social Development*, UNRISD Report,
67. (2001): *Human Development Report 2001*, UNDP
68. (2001): *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, (urednici Arandelović, Z. i Gligorijević Ž.) Niš: Ekonomski fakultet
69. (2001): *Strategije reformi*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije
70. (2001): temat *Balkan*, Književni glasnik br. 2, Beograd: Otkrovenje/Narodna knjiga/Cicero
71. (2002): *Eurobarometer Trend – Regional Identity*, www.gesis.org/en/data_service/eurobarometer/standard_eb_trend/trend/reg_ident..
72. (2002): *Institucionalne reforme u Srbiji*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije
73. (2002): *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, Niš: Centar za balkanske studije/JUNIR
74. (2002): *Prilozi za javnu raspravu o institucionalnim reformama u Srbiji*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije
75. (2002): *Transition: The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and Former Soviet Union*, Washington DC: World Bank

Petar Golubović
Suzana Marković-Krstić
Filozofski fakultet
Niš

DEMOGRAFSKE I ETNIČKE STRUKTURE BALKANSKIH DRUŠTAVA

Naziv istraživačke teme

U okviru projekta "*Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije*" (istraživačka oblast *Balkan u procesima tranzicije, globalizacije i regionalizacije*), koji realizuje Filozofski fakultet Niš u multidisciplinarnoj saradnji sa drugim istraživačkim institucijama i organizacijama na prostoru Balkana, realizuje se istraživačka tema *Demografske i etničke strukture balkanskih društava*.

Istraživački tim

Istraživački tim čine prof. dr Petar Golubović, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Nišu i Suzana Marković-Krstić, asistent-pripravnik Filozofskog fakulteta u Nišu.

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Analize kretanja, demografskih i etničkih struktura stanovništva na prostorima Balkana ukazuju da postoje velike regionalne razlike, pa je zato značajno sagledati kako je došlo do porasta udela pojedinih etničkih grupa, odnosno kako se menjao odnos učešća pojedinih nacionalnosti u ukupnom stanovništvu Balkana.

Migraciona komponenta promena u ukupnom stanovništvu, njegovom demografskom rastu ili opadanju u etnički heterogenim sredinama, ima na prostoru Balkana poseban značaj. Povezana sa društvenim, ekonomskim i političkim procesima.

Značaj istraživanja je u tome što će utvrditi osnovne karakteristike demografskih struktura, odnosno pokazati značajne razlike između struktura pojedinih zemalja i proučiti neke od činioca koji ih uslovljavaju; utvrditi veze i međuzavisnost struktura i kretanja stanovništva. Proučavanje demografskih struktura je od velike važnosti, jer direktno ili indirektno utiču na reprodukciju stanovništva.

Reproduktivni model stanovništva prihvaćen od strane pojedinih etničkih grupa utiče na njihovo različito reproduktivno ponašanje, koje rezultira izdiferenciranim prirodnim priraštajem. Istovremeno, dolazi do etničke homogenizacije migracionih kretanja. Rezultat ukupnog prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva jesu krupne razlike u demografskom rastu koje uslovljavaju znatne promene u etnografskoj karti Balkana.

Prisustvo demografske eksplozije, odnosno visoke biološke reprodukcije Albanaca na Kosovu i Metohiji (relativno najveća u Evropi i jedna od najvećih u savremenom svetu) jeste onaj biološko-demografski činioc koji zadnjih decenija ima odlučujući značaj za brojčanu dominaciju alabanske nad srpsko-crnogorskom populacijom. S druge strane, demo-

grafski razvoj srpskog stanovništva vodi ka široko rasprostranjenoj biološkoj depopulaciji, koja je znatno ranije zahvatila vojvodanske Hrvate i Mađare.

Istraživanje kretanja, demografskih i etničkih struktura stanovništva je aktuelno, jer su implikacije etnodemografskih trendova duboke i dalekosežne.

Predmet, cilj i zadaci istraživanja

Predmet ovog istraživanja su: *Demografske i etničke strukture balkanskih društava*. Istraživanje koje se bavi ovim predmetom je empirijsko-teorijskog karaktera i treba da pruži odgovor na pitanje: *koje su osobenosti demografskih i etničkih struktura u nekim balkanskim zemljama i kakav je njihov uticaj na procese tranzicije i regionalizacije*. Problem treba sagledati prvenstveno sa demografskog i sociološkog aspekta.

Celovita demografska slika struktura stanovništva može se dobiti istraživanjem i proučavanjem karakteristika starosno-polnih, ekonomskih, obrazovnih, etničkih i drugih struktura pojedinih balkanskih zemalja, kao i istraživanjem činioca koji ih uslovljavaju.

Cilj istraživanja je da prouči sadašnje demografske strukture balkanskih društava, da ukaže na značaj i intenzitet delovanja nekih bioloških, socio-ekonomskih i psiholoških faktora koji ih uslovljavaju. Istovremeno, proučavanje kretanja i struktura stanovništva stvara mogućnosti za prognoziranje promena struktura, kao i budućih tendencija koje su od značaja za procese regionalizacije i integracije.

Iz cilja proizlaze i *zadaci istraživanja*: da se utvrde osnovne karakteristike postojećih demografskih struktura (starosnih, polnih, ekonomskih, obrazovnih, etničkih), da se ispituju činioci koji su uslovljavali određeni tip strukture, da se uporede strukture pojedinih zemalja i ukaže na razlike i dominantne činioce koji ih uslovljavaju, da shodno određenim tendencijama u kretanju stanovništva pojedinih zemalja ukaže na moguća kretanja i promene struktura stanovništva.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Analiza struktura stanovništva je veoma važno područje istraživanja u okvirima demografije. Međutim, postoje izvesna neslaganja među demografima različitog teorijskog usmerenja o značaju određenih struktura stanovništva. Jedna grupa demografa ističe značaj samo starosne, polne, bračne strukture; dakle, samo strukture u užem smislu, demografske. Drugi smatraju da su za demografski razvitak značajne sve one strukture (socio-ekonomske, kulturne) koje imaju direktni ili indirektni uticaj na reprodukciju stanovništva. Ovakvo stanovište se značajno proširilo sa sve većim uticajem *teorije demografske tranzicije*, odnosno teorije o kompleksnom razvitku stanovništva.

Teorija demografske tranzicije je jedna od dominantnih teorija koja razvitak stanovništva prikazuje kao proces etapnog razvoja koji se odvija u uskoj povezanosti sa etapama društveno-ekonomskog razvitka. Promene koje se dešavaju (industrijalizacija i urbanizacija) nastoje se dovesti u vezu sa promenama u reproduktivnom ponašanju stanovnika. Temelji teorije demografske tranzicije stvoreni su početkom XX veka (*A. Landry*, *W.S. Thompson*, *F.W. Notestein*). Ova teorija se temelji na dve bitne postavke: 1) da je demografska tranzicija istorijski proces pod neposrednim uticajem faktora ekonomskog i društvenog razvitka, i 2) da sadrži promene u natalitetu (fertilitetu), mortalitetu i prirodnom priraštaju, kao i promene u demografskim i ekonomsko-socijalnim strukturama stanovništva. Demografska tranzicija je "zajedničko demografsko iskustvo svih razvijenih zemalja

sveta i svodi se na preobražaj visokog mortaliteta i fertiliteta u niski mortalitet i fertilitet, tj. na redukciju i mortaliteta i fertiliteta u poslednjih 200 godina" (Đurđev, 1998: 60).

Donald J. Bogue razvija troetajni model demografske tranzicije. 1) *Predtranziciona etapa* ili etapa pre demografske tranzicije se odlikuje se visokim stopama nataliteta i mortaliteta iz kojih proizlazi veoma niska ili čak nulta stopa prirodnog priraštaja stanovništva. 2) *Etapa demografske tranzicije* ili demografskog prelaza se deli na tri podetape. *Prva podetapa tranzicije* se odlikuje visokim stopama nataliteta, dok su stope mortaliteta u jakom padu; dolazi do porasta stanovništva, starosna struktura je izrazito mlada, stanovništvo je koncentrisano u poljoprivrednim zanimanjima i primarnim delatnostima uz preovladavajući udeo seoskog življa. U *drugoj podetapi* započinje pad nataliteta koji je u odnosu na smanjivanje stopa mortaliteta nešto brži, pa stopa prirodnog priraštaja započinje lagano padati; mortalitet opada, ali znatno sporije usled rastućeg učešća starijih lica. U *trećoj podetapi* stopa mortaliteta uglavnom stagnira na niskom nivou a stopa nataliteta lagano pada pa dolazi do smanjivanja stopa priraštaja. U starosnoj strukturi zapaža se porast starijih lica, stanovništvo se sve više koncentriše u visokoproduktivnim nepoljoprivrednim zanimanjima i u gradovima. Najveći broj populacija razvijenih zemalja danas pripada ovom tipu stanovništva. 3) *Post-tranziciona etapa* se odlikuje niskim stopama nataliteta i mortaliteta, koje su veoma bliske, tako da prirodni priraštaj stagnira, dok u pojedinim godinama može biti čak i negativan (Petrović, 1979: 5-7).

Povezanost "demografskog razvitka sa pojavom tehničkog progressa" uočava protagonist troetajnog razvoja stanovništva *A. Landry*. Prvi tip stanovništva, po njemu, vezan je za primitivna, nerazvijena društva, čiji je demografski razvoj determinisan prevashodno biološkim faktorima. U drugom tipu delovanje bioloških faktora je već ograničeno ekonomskim (racionalnim) odlukama stanovništva. Treći tip je karakterističan za društva koja su dostigla visok stepen tehničkog progressa. Porast stanovništva i odnos prema "idealnom" broju dece zavisi od poboljšanja uslova života, kao i od tehničkog progressa (Jojić, 1995: 62).

Demografska tranzicija ima različita obeležja u pojedinim zemljama, u zavisnosti od dostignutog društvenog razvoja. Trend (etapni položaj) nedovoljno razvijenih zemalja u demografskoj tranziciji znatno se razlikuje od etapnog položaja koji u demografskoj tranziciji imaju razvijene zemlje¹.

Demografska tranzicija je složen proces koji uključuje kako promene u prirodnom kretanju stanovništva i starosno-polnoj strukturu, tako i promene ekonomskih i socijalnih struktura stanovništva koje su relevantne za demografski razvitak. Preme postavkama teorije demografske tranzicije, etape demografskog razvitka se odnose na normalni razvitak stanovništva (apstrahuju se migracije, ratovi). One mogu biti analitički okvir za proučavanje razvitka stanovništva.

Demografska slika Balkana je specifična i jedan je od elemenata za razumevanje društvene i političke situacije na Balkanu, kao i neophodan okvir za njenu analizu.

Struktura stanovništva ukazuje na različita obeležja jedinica koje sačinjavaju ukupno stanovništvo, pokazuje da se pojedinci koji čine ukupno stanovništvo, jedne zemlje ili područja, međusobno razlikuju po obeležjima: po polu, delatnosti ili zanimanju, po školskoj

¹ U najvećem broju slučajeva nedovoljno razvijene zemlje se nalaze u etapnom položaju "demografske revolucije", u fazi još uvek visoke stope plodnosti i silaznoj stopi smrtnosti. Posledica toga je visok priraštaj i nagli rast stanovništva, koji jedva stiže da prati sporiji porat sredstava za ljudsku egzistenciju. Trendovi populacionog razvoja u nedovoljno razvijenim zemljama podstiču pitanje "da li će i kada će u nedovoljno razvijenim zemljama doći do zaustavljanja prirodnog priraštaja". Kod pojedinih istraživača se javljaju sumnje u pogledu tačnosti stavova i zaključaka teorije demografske tranzicije.

spremi i drugim odlikama. Jer, čovek kao jedinica osnovnog skupa stanovništva, istovremeno je biološko, socijalno i intelektualno biće, pa prilikom razmatranja pojedinih struktura mora se uzeti u obzir ne samo njena biološka uslovljenost, već i njena ekonomska, socijalna i intelektualna određenost.

U istraživanju bioloških struktura, starosnog i polnog sastava stanovništva, u demografiji su postignuti krupni rezultati. Pošto se analize ovih struktura obično zasnivaju na rezultatima potpunih statističkih zahvata, stepen pouzdanosti rezultata je na visokom nivou, dok se istraživanja ostalih struktura zasnivaju na parcijalnim ispitivanjima. S druge strane, prilikom posmatranja kulturno-antropoloških osobina: *rasa, poreklo, narodnost, jezik i religija* javljaju se pojmovne i metodološke teškoće koje ne postoje u posmatranju ostalih struktura. Dok se starost, pol, zanimanje definišu preko objektivnih kriterijuma, to je nemoguće u mnogim kulturno-antropološkim strukturama. One se dobijaju preko izjava pojedinaca, što se smatra subjektivnim određenjem. Ispitivanje etničkog sastava, pripadanja pojedinom narodu, javlja se u različitim pristupima od zemlje do zemlje.

U istraživanju demografskih i etničkih struktura stanovništva u balkanskim zemljama polazi se sa generalnom pretpostavkom da se kod različitih etničkih grupa javljaju razlike u demografskim karakteristikama, pa tako postoje razlike u:

- fertilitetu etničkih grupa (visoki fertilitet pojedinih etničkih grupa nasuprot niskom fertilitetu drugih etničkih grupa),
- mortalitetu,
- migracionim karakteristikama,
- starosnoj strukturi stanovništva,
- bračnim karakteristikama (prosečna starost pri sklapanju braka po etničkim grupama, etnička homogamija i heterogamija,)
- ekonomskoj aktivnosti,
- obrazovnim karakteristikama stanovništva.

Za analizu podataka iz istraživanja koristiće se osnovne postavke teorije demografske tranzicije i saznaće se koja su osnovna obeležja demografske tranzicije na prostoru Balkana, u pojedinim balkanskim zemljama.

Metodološki pristup i saopštavanje rezultata

U procesu saznavanja napred izloženog predmeta naučnog istraživanja biće korišćena istorijsko-komparativna metoda, analiza sadržaja, statistička metoda. Analiziraće se dokumentacija dobijena od naučnih institucija, saopštenja podneta na naučnim skupovima, rezultati istraživanja publikovani u stručnoj literaturi.

Promene u strukturama stanovništva ispitivaće se na osnovu poređenja rezultata većeg broja popisa i drugih statističkih istraživanja. Anketno ispitivanje treba da omogući saznanja o stavovima i mišljenjima stanovništva o raznim demografskim problemima ("idealna" veličina porodice, željeni broj dece, etnički homogeni i etnički heterogeni brakovi i dr).

Na osnovu dobijenih podataka iz istraživanja izvršiće se kvantitativna i kvalitativna analiza i interpretacija rezultata.

Rezultati istraživanja biće saopštavani na naučnim skupovima, u domaćim i stranim časopisima i zbornicima radova, radovima u zbornicima posvećenim projektu i potprojektima, posebnim studijama.

Dinamika realizacije istraživanja

Rad na potprojektu *Demografske i etničke strukture balkanskih društava* obuhvatio bi tri istraživačke godine.

Plan istraživanja na potprojektu u toku prve istraživačke godine (2002) obuhvatio bi sledeće:

- teorijsku pripremu istraživanja
- izradu idejne skice
- organizovanje i pripremanje istraživačkog tima
- izradu instrumenata istraživanja
- pripremanje anketiranja

Plan istraživanja na potprojektu u toku druge istraživačke godine (2003) obuhvatio bi sledeće aktivnosti:

- konačno uobličavanje instrumenata istraživanja
- izradu upitnika (ankete)
- koordiniranje sadržaja upitnika prema metodološkim ciljevima istraživanja
- realizovanje anketiranja i ostali prateći projektni zadaci istraživanja
- kompjutersku obradu anketnog materijala

Nakon ostvarenog plana istraživanja za 2003. godinu prešlo bi se u treću istraživačku godinu (2004), koja bi obuhvatila sledeće aktivnosti:

- komparativnu analizu podataka
- teorijsko uopštavanje
- izradu monografije
- učešće na naučnim skupovima
- pisanje naučnih članaka za zbornike i časopise
- pisanje završnog izveštaja

Literatura

1. Đurđev, Branislav (1998) *Geografija stanovništva*. Novi Sad
2. Đurđev, Branislav (1994) *Mortalitet u svetu*. Glasnik Srpskog geografskog društva, Beograd, sv. LXXIV, br. 2
3. Petrović, Ruža (1978) *Društvo i stanovništvo*. Makrosociološki i demografski aspekti razvoja SR Srbije, Beograd: Ekonomski institut
4. Petrović, Ruža (1979) *Demografija*. Beograd: Arhitektonski fakultet
5. Petrović, Ruža (1987) *Etnički aspekt i migracije*. Beograd: IIC SSO
6. Petrović, Mina (1997) "Etnički homogeni i etnički heterogeni brakovi u Srbiji". *Teme*, Niš, g. XX, br. 3-4
7. Jojić, Radojica (1995) *Demografija*. Priština: Univerzitet u Prištini
8. Penev, Goran (2000) "Osnovni demografski pokazatelji za Evropske zemlje" (za 1990. i 1997. godinu), statistički prilog, *Stanovništvo*, Beograd: CDI-IDN
9. Penev, Goran (1989) "Nezaposlenost i demografski rast. Sadašnje i buduće regionalne razlike". *Marksistička misao*, Beograd, broj 3-4
10. Grebo, Zlata (1980) "Fertilitet stanovništva Bosne i Hercegovine i njegovo brzo opadanje u posleratnom periodu". U Breznik, Dušan (1980) *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji*. Beograd: IDN-CDI

11. Devedžić, Mirjana (2001) "Demografsko starenje u zemljama Balkanskog poluostrva". *XIV kongres geografa Jugoslavije*, Beograd: Srpsko geografsko društvo, Geografski fakultet Beograd, Institut za geografiju Novi Sad, Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU
12. Obradović, Dragan (2001) "Model regionalizacije Srbije na primeru Vojvodine". *XIV kongres geografa Jugoslavije*, Beograd: Srpsko geografsko društvo, Geografski fakultet Beograd, Institut za geografiju Novi Sad, Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU
13. Stojanović, Branislav (2001) "Osnovni geografski elementi međuregionalnog povezivanja u jugoistočnoj Evropi". *XIV kongres geografa Jugoslavije*, Beograd: Srpsko geografsko društvo, Geografski fakultet Beograd, Institut za geografiju Novi Sad, Geografski institut "Jovan Cvijić" SANU
14. Stojanović B. i Mihajlović S. (1996) "Osnovni elementi za demografsku regionalizaciju". *Stanovništvo*, Beograd: CDI-IDN i Društvo demografa Jugoslavije, god. XXXIV, br. 3-4
15. Avramov, Dragana (1991) "Opadanje stanovništva: od populacionog fenomena do populacionog problema". *Stanovništvo*, Beograd: CDI-IDN i Društvo demografa Jugoslavije, god. XXVIII-XXIX, 3-4, 1-2, 1990-1991.
16. Wertheimer-Baletić, Alica (1969) *Demografija*. Zagreb: Informator
17. Breznik, Dušan (1980) *Demografija*. Beograd: Naučna knjiga
18. Ranković, Miodrag (1995) *Sociologija i futurologija*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
19. Breznik, Dušan (1991) "Reprodukcija stanovništva Srbije i Slovenije". *Stanovništvo*, Beograd: CDI-IDN i Društvo demografa Jugoslavije, god. XXVIII-XXIX, 3-4, 1-2, 1990-1991.
20. Čurčiev, Aleksandar (1991) "Natalitet, reprodukcija i populaciona politika u Republici Makedoniji". *Stanovništvo*, Beograd: CDI-IDN i Društvo demografa Jugoslavije, god. XXVIII-XXIX, 3-4, 1-2, 1990-1991.
21. Spasovski, Milena, Janić, Marina (1991) "Demografski razvoj i populacioni potencijali planinske oblasti i oblasti nizija i pobrda Jugoslavije". *Stanovništvo*, Beograd: CDI-IDN i Društvo demografa Jugoslavije, god. XXVIII-XXIX, 3-4, 1-2, 1990-1991.
22. Basha, Tefik (1991) "Osnovna obeležja fertiliteta stanovništva Kosova". *Stanovništvo*, Beograd: CDI-IDN i Društvo demografa Jugoslavije, god. XXVIII-XXIX, 3-4, 1-2, 1990-1991.
23. Friganović, Mladen (1978) *Demogeografija, stanovništva svijeta*. Zagreb: [kolska knjiga
24. Božić, Milorad, Petrović, Časlav (1997) "Društveni i ekonomski aspekti demografskih procesa na Balkanu". *Teme*, Niš, g. XX, br. 1-2
25. Đošić, Dušan (1996) *Reprodukcija stanovništva i populaciona politika*. Novi Sad
26. Macura, Miloš (1974) *Prilozi teoriji i politici stanovništva*. Beograd: Ekonomski institut
27. Cvijić, Jovan (1966) *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika
28. Golubović, Petar (1997) "Etnički sastav stanovništva Jugoslavije". *Teme*, Niš, g. XX, br. 3-4
29. Golubović, Petar, Marković-Krstić, Suzana (1999) "Neke karakteristike demografskih promena na Kosovu i Metohiji". *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, zbornik, Niš: Ekonomski fakultet
30. Golubović, Petar, Marković-Krstić, Suzana (2000) "Kulturne determinante fertiliteta stanovništva nekih balkanskih zemalja". *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, zbornik, Niš: Ekonomski fakultet
31. Golubović, Petar, Marković-Krstić, Suzana (2002) "Determinante mortaliteta nekih balkanskih zemalja". *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, zbornik, Niš: Ekonomski fakultet
32. Mendras, Henri (1986) *Seljačka društva*. Zagreb: Globus
33. (1997) *Balkansko selo u promenama i regionalni ruralni razvoj*. Zbornik radova, Prvi međunarodni naučni skup "Vlasinski susreti '95", Beograd
34. Čvoro, Jovan, Golubović, Petar (2001) *Geografija Jugoslavije*. Niš: Prirodno-matematički fakultet

35. (1991) *Srbija krajem osamdesetih*. Sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neskladenosti, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
36. (1995) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
37. Milić, Anđelka, Berković, Eva i Petrović, Ruža (1981) *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu
38. Terzić, Slavenko i drugi (1993) *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*. Beograd: Stručna knjiga
39. Rašević, Mirjana (1997) "Reproduktivni model i etničke promene u Jugoslaviji". *Teme*, Niš, g. XX, br. 3-4
40. Kicošev, Saša (1997) "Promene u etničkoj i verskoj strukturi stanovništva Vojvodine tokom 20. veka". *Teme*, Niš, g. XX, br. 3-4
41. Jošt, Marijan (2000) "Globalizacija: ekonomski problemi i patenti na život". *Sociologija sela*, Zagreb, g. 38, br. 3/4 (149/150)
42. (1999) *Novi svetski poredak i Balkan*, zbornik, Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu
43. (1999) *Strategije razvoja i procesi regionalne kulturne saradnje na Balkanu*, zbornik, Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu (2000) *Strategije razvoja i procesi regionalne saradnje na Balkanu*, zbornik, Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

Milorad Božić
Srđan Golubović
Pravni fakultet
Niš

EKONOMIJE BALKANSKIH ZEMALJA U PROCESU REGIONALIZACIJE I EVROPSKE INTEGRACIJE

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Poznavanje i razumevanje odnosa u kulturi na prostoru Balkana podrazumeva i poznavanje osnovnih tokova u sferi ekonomije i ekonomskog razvoja. Na njih velikim delom utiču odnosi u kulturi i po tome je Balkan specifično područje. Ekonomija, posebno u procesu globalizacije i integracije, čini osnovu za kulturno približavanje Balkana Evropi i svetu. Naravno da ono nosi brojne povoljnosti za prostor Balkana ali i otkriva brojne protivurečnosti ekonomskog i kulturnog karaktera.

Kultura i ekonomija su dva međusobno povezana segmenta društvenog života. Kao takvi oni treba da budu važni činioци saradnje i međusobnog povezivanja balkanskih zemalja. U prošlosti, pa i sadašnjosti, oni to još nisu. Budućnost balkanskih zemalja pojedinačno, i ovog prostora u celini, jeste u međusobnoj ekonomskoj saradnji i integraciji. Na tom putu treba prevladavati brojne prepreke političkog i istorijskog nasledja, odnosno graditi jedno novo značenje pojma *balkanizacija* koji treba da označava visok stepen ekonomske i svake druge saradnje na ovom prostoru. Taj proces treba da se odvija na principima regionalne integracije u Evropi i svetu.

Sadržaj istraživačke teme

- Ekonomski rast i razvoj balkanskih zemalja.
- Odnos između privrednog i socijalnog razvoja i razvoja kulture.
- Procesi tranzicije u balkanskim zemljama. Ekonomske i socijalne reforme.
- Promene privrednih sistema i ekonomskih funkcija države.
- Tržište balkanskih zemalja kao njihov razvojni resurs.
- Ekonomski položaj stanovništva balkanskih zemalja, posebno, zaposlenost radne snage.
- Ekonomski odnosi između balkanskih zemalja. Razvoj međusobne saradnje i povezivanje na ekonomskom planu.
- Strani kapital u balkanskoj ekonomiji.
- Ekonomski odnosi balkanskih zemalja sa Evropskom unijom.
- Infrastruktura kao kohezioni faktor regionalizacije Balkana.
- Saradnja i povezivanje balkanskih zemalja sa međunarodnim organizacijama i institucijama.

Predmet, ciljevi i zadaci istraživanja

Ekonomije balkanskih zemalja nalaze se u procesu razvoja koga karakteriše opterećenje prošlosti i sadašnjosti ali i izazovi budućnosti. Predmet istraživanja jesu razvojni

procesu u tim ekonomijama pojedinačno, njihovi međusobni odnosi i odnosi prema okruženju, posebno evropskom. Polazeći od toga, potrebno je identifikovati i istražiti sve relevantne činioce koji utiču na njihovo ekonomsko stanje i razvoj. Zadaci istraživanja odnose se na analizu tih činilaca sa stanovišta mogućnosti da oni budu u funkciji ekonomskog preobražaja i razvoja ovoga regiona u svetlu savremenih svetskih i evropskih razvojnih tokova. Njome treba da se dodje do rezultata koji će biti primenljivi u ekonomskoj i razvojnoj praksi, koji treba da budu putokaz i osnov za aktivnost država i međunarodnih subjekata u procesu regionalizacije i evropske integracije ovog područja.

Hipotetički okvir istraživanja

Balkan sa svojim protivurečnostima i nasledjem, ne može ostati izolovano ostrvo u Evropi, posebno ne u ekonomiji i kulturi. Nužno je njegovo uključivanje u savremene tokove koji, po svemu sudeći, moraju predstavljati osnovu njegovog budućeg ekonomskog razvoja. U tom smislu regionalizacija Balkana i njegovo pristupanje evropskim integracijama, jeste objektivna nužnost i put prevladavanja njegove ekonomske i druge zaostalosti.

Metodologija istraživanja

U realizaciji projekta koristiće se standardna istraživačka metodologija primerena ekonomskim naukama. S obzirom na predmet i zadatke istraživanja, posebno će se koristiti statistički i komparativni metodi. Analizom i sintezom pojava i procesa treba da se pronične u samu suštinu razvojnih procesa i dodje do naučno relevantnih spoznaja o ekonomskom razvoju Balkana.

Način istraživanja i saopštavanja rezultata

Istraživanje podrazumeva angažovanje i rad istraživača i saradnika iz istraživačkog tima na pisanju članaka, analiza i saopštenja; učešće na naučnim skupovima, organizovanje okruglih stolova i tribina; istupanje u medijima i sl. U toku trajanja istraživanja organizovaće se jedan naučni skup na temu podprojekta i objaviće se prigodan zbornik radova. Inače, rezultati istraživanja verifikovaće se odgovarajućim recenzijama radova koji budu urađeni i prezentirani domaćoj i međunarodnoj naučnoj javnosti.

Dinamika realizacije istraživanja

Tokom 2002. godine, uradiće se:

1. Formiranje istraživačkog tima.
2. Razrada projektnog zadatka.
3. Prikupljanje i obrada literature.
4. Prikupljanje i obrada podataka i dokumenata.
5. Uspostavljanje neophodnih veza sa odgovarajućim državnim i naučnim institucijama.
6. Učešće na okruglom stolu o realizaciji makroprojekta.
7. Izrada i objavljivanje jednog članka sa temom iz sadržaja projekta.

Tokom 2003. godine, uradiće se:

1. Sistematizacija i analiza podataka, dokumenata i naučno relevantnih izvora.
2. Obrada literature.
3. Animiranje istraživačkog tima.
4. Učešće na najmanje dva naučna skupa sa odgovarajućim priložima iz sadržaja podprojekta.
5. Pripreme za organizovanje naučnog skupa.
6. Nastup u medijima sa temama iz podprojekta.

Tokom 2.004. godine, uradiće se:

1. Organizovanje naučnog skupa na temu podprojekta.
2. Izdavanje zbornika radova sa naučnog skupa.
3. Definisane ocena i stavova na temu podprojekta.
4. Sinteza istraživačkih rezultata na podprojektu.
5. Objavljivanje najmanje dva rada na temu iz sadržaja podprojekta.

Bibliografija

1. Gligorov. V. and Sudstrom N. *The Costs of the Kosovo Crisis*, WIIICurrent Analyses and Country Profiles, No 12, April 1999.
2. Gligorov Vladimir et. al., *Balkan Recontrucion and European Integration*, WIIW, October, 1999.
3. Gomulka Stanislaw, *Macroekonomic Policies and Achivements in Transition Economies 1989 – 1999*, Economic Survey of Europe, UN ECE geneva, No2/3, 2000.
4. *Investment Guide for Southeast Europe*, Bulgaria Economic Forum NGO, Sofia, 2.000.
5. Gros D, *An Economic System for Post-War South-East Europe*, CEPS Conferece Paper, May 1999.
6. Madžar Ljubomir, *Prelazak na novi privredni sistem: Društveni rizici i strateške dileme*, Financing, 7/8, 1997.
7. Madžar Ljubomir, *Alternative inicijalnog prilagodjavanja i strategija ekonomske politike*, Ekonomska misao, ¾, 2.000.
8. Mijatović Boško, *Ekonomija, politika i tranzicija*, FICOM, Beograd, 1998.
9. Nikolai Genov, *Managing Transformations in Estern Europe*, UNESCO-MOST, Paris-Sofia, 1999.
10. Ronen Palan and Jason Abbott with Phil Deans, *State Strategies in the Global Political Economy*, Pinter, London-New York, 1999.
11. Zbornik radova, *Stratregije razvoja i procesi regionalne kulturne saradnje na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 1998.
12. Zbornik radova, *Novi svetski poredak i Balkan*, Filozofski fakultet, Niš, 1999.
13. Stiglitz E. Jozef, *Kuda idu reforme – Deset godina tranzicije*, Financing, br. 11-12/1999.
14. Venables, A. J. *Regional Integration Agrements: A Force for Convergence or Divergence*, Papier prepared for ABCDE, Paris.

II

**KULTURNI I ETNIČKI IDENTITETI
I ODNOSI NA BALKANU**

**CULTURAL AND ETHNIC IDENTITIES
AND RELATIONS AT THE BALKANS**

Nikola Božilović
Filozofski fakultet
Niš

KULTURA KAO FAKTOR DRUŠTVENIH PROMENA I OSNOVA IDENTITETA

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Iskustvo i praksa društvenih kretanja i promena na globalnom planu, naročito od poslednje decenije prošlog veka, otvorili su niz novih praktičnih problema, ali i pokrenuli brojna pitanja teorijske naravi. Naime, ako je kultura, prevashodno iz perspektive marksističkog ekonomizma, odavala utisak nekakvog epifenomena društva, društvenog satelita, ukrasa ili aditiva, sada se slika izvrće kao u *camera obscuri*: ispostavlja se da je kultura determinanta i indikator društvenog razvoja i progresu, esencijalni uslov društvenih promena, osnov socijalnog i etničkog identiteta. Gledano iz ove perspektive, nameću se mnoga aktuelna pitanja; neka od njih se moraju iznova postaviti, neka izostaviti, mnoga od njih neodložno preformulisati. Sigurno je da se na svako od pitanja moraju ponuditi odgovori primereni aktuelnim kulturnim dešavanjima - na regionalnom, evropskom i svetskom planu. Promene do kojih dolazi u društvu pod uticajem kulturnih gibanja imperativno dovode do kopernikanskog obrta u samoj nauci sociologije povodom njenog pojednostavljenog tretmana kulture.

Nije ovde reč o nipodaštavanju društvenog determinizma. Još manje se dovodi u pitanje socijalni karakter kulture. Radi se samo o tome da društveno iskustvo i teorija zahtevaju znatno veće uvažavanje digniteta kulture. To znači priznanje da kultura predstavlja stub svakoga društva; ona je generator, regulator, arhitekta i inicijator društvenih promena. Na taj način kulture prelaze put od apstraktnih pojmova ka operacionalnim pojmovima, čime postaju upotrebljivo oruđe u rukama sociologa i antropologa. Naučnici ih koriste u istraživanju istorijski razvijenog, zajedničkog i naučenog ponašanja članova jednog društva, tipiziranih sistema komunikacija među pojedincima i društvenim grupama. Tako definisano polje antropološkog istraživanja odnosa kulture i ličnosti otvara široke mogućnosti za proučavanje kulture i kulturnih odnosa, nacionalnog karaktera, ponašanja i identifikacije među građanima moderne nacionalne države.

U ovom kontekstu moguće je dati sociološki argumentovane odgovore na aktuelna pitanja, poput onog o uključivanju Republike Srbije u globalne evropske i svetske tokove (uz, naravno, prethodna razmatranja dometa balkanske integracije). Budućnost Srbije se svakako mora dovesti u vezu sa procesima globalizacije i regionalizacije na prostoru Balkana, što će reći sa kulturnim i etničkim identitetom i odnosima na Balkanu. Tema ovoga istraživanja dobija na aktuelnosti i postaje teorijski relevantna jer se, kao deo jednoga podprojekta, situira u makroprojekat koji obuhvata konkretne kulturno-etničke odnose na Balkanu u sklopu globalnih trendova društvenog razvoja.

Tema ovog istraživanja značajna je i primerena vremenu iz najmanje dva razloga: *empirijskog*, jer sagledava puteve transformacije političkog podsistema ka integrativnim kulturnim procesima Balkana i Evrope, i *teorijskog*, jer u parampirčad razbija predrasude o

fatalnoj prevlasti ekonomskog života nad duhovnim i kulturu, kao okosnicu društva, stavlja u centar pažnje savremenih sociologa i antropologa.

Predmet, cilj i zadaci istraživačke teme

Predmet istraživanja može se minuciozno formulirati nabrojanjem segmenata kroz niz tačaka:

- kultura kao faktor socijalne dinamike;
- uloga kulture u društvenim promenama;
- kulturna tranzicija i identitet postocijalističkih društava;
- stanje i perspektive materijalne i duhovne kulture u periodu pre, za vreme i nakon tranzicije;
- multikulturalizam i očuvanje identiteta;
- interkulturalizam, etnička i kulturna postojanost;
- globalizacija, akulturacija, kulturni izbor i identifikacija;
- demokratska transformacija i održanje tradicije;
- uticaj kulture u užem (duhovnom) smislu na formiranje etničkog identiteta i nacionalnog karaktera srpskog naroda;
- međunacionalno zajedništvo i nesporazumi Srba sa drugim balkanskim narodima - mogućnost integracije.

Ciljevi istraživačke teme usmereni su na analizu i eksplicaciju uticaja kulture na društvene promene koje omogućavaju uključivanje dotične kulture u globalne kulturne procese. Sve to uz zadržavanje kulturne osobenosti, samosvojnosti, originalnosti i diverzitetu. U ciljeve spada i istraživanje društvenih promena koje nastupaju kao posledica vraćanja sopstvenoj tradiciji (folkloru, veri, obrazovanju, vrednostima, običajima i ritualima). Tu se podrazumevaju kvalitet i vrste promena u pogledu otvorenosti/zatvorenosti za balkansku i širu integraciju, a takođe i komparacija autentične i novonastale kulture. Intencija je, između ostalog, sadržana i u ustanovljenju koliko dotična kultura produktivno prethodi mogućim procesima ekonomske i političke integracije, odnosno koliko ona može biti faktor usporavanja procesa saradnje i integracije, ometanja ili potpunog prekida komunikacije.

Najvažnije *zadatke* najjednostavnije je taksativno pobrojati:

- odrediti pojam kulturnog identiteta pojedinca ili društvene grupe (osnov identifikacije - rasa, teritorija, vera, jezik, tradicija, običaji, sistem vrednosti);
- utvrditi uzroke krize individualnog, kolektivnog i društvenog identiteta u balkanskim društvima;
- istražiti dokle se stiglo u posttotalitarnoj transformaciji balkanskih zemalja, a naročito Srbije;
- da li preovladavaju evolutivni ili retrogradni procesi;
- da li se ide na prosto kopiranje postojećih modela na Zapadu ili se radi o kreativnoj kulturnoj projekciji.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

U okviru teme fundiram generalnu tezu koja je u osnovi antipodna do skora uvreženom teorijskom postulatu marksističke provenijencije da je kultura proizvod društvenog života, a pre svega ekonomske strukture društva. Bitno je danas utvrditi i uvažiti determi-

stičku moć kulture iz čega proizlazi gledište o kulturi kao generatoru društvenih pojava, a ne samo posledici socijalnog dinamizma. Na ovaj način se uspostavlja teorijska ravnoteža u sagledavanju odnosa kulture i društva. Još značajnijim se čini priznanje autonomnosti kulture iz čega proishodi stav da ona poseduje i sopstvena načela kretanja i menjanja, dakle principe samorazvitka.

Kultura ima različite oblike uticaja na društvo. Pogrešno je poistovetiti delovanje i moć koje kultura ostvaruje na ekonomsku sferu društva sa uticajima kojima ona konstituise osnovne oblike institucionalnog života društva. Još je delikatnija stvar ako se radi o kulturnim determinantama duhovnih sadržaja društvenog života, kao što su religija, nauka, filozofija, umetnost ili moral. U teorijskom pogledu ja se transparentno i nedvosmisleno priključujem stanovištu onih kulturologa koji ključne elemente čovekovog bitisanja traže i identifikuju u činjenicama duhovnog porekla. Iz ove, ja bih rekao prestižne, teorijske pozicije može se uspešno izbeći jednostrani ekonomski determinizam koji daje apsolutni primat ekonomskoj sferi iz koje se, kao iz Prokrustove postelje, mehanički izvodi sve ostalo.

U ovom kontekstu iznosimo sledeće pretpostavke:

- kultura je osnovni generator društvenih promena;
- duhovna kultura bitno utiče na konstituisanje identiteta: individualnog i društvenog, nacionalnog i klasnog, slojnog i statusnog;
- traženje identiteta pretpostavlja preispitivanje univerzalnih kulturnih vrednosti, a ne samo etničkih i nacionalnih;
- multikulturalno društvo se ne protivi kulturnom diverzitetu;
- interkulturalizam potpomaže kulturni dijalog, to jest podstiče zblizavanje i razumevanje različitih ljudi i kultura;
- interkulturalni koncept razvoja omogućava afirmaciju i optimalnu identifikaciju manjinskih kultura.

Metodološki pristup

Delikatnost teme podrazumeva kombinovanje više metodoloških postupaka, kako empirijskog tako i hermeneutičkog karaktera. Sociološko istraživanje društvenih promena i kulturne identifikacije mora prizvati u pomoć istorijsko-etnološku i kulturološku analizu. Konkretno, za ovu svrhu uputno je koristiti sledeće metodološke postupke: monografski metod studije slučaja i analizu sadržaja koji će, uz prisutnost komparativnog istraživanja, omogućiti naučno validnu analizu iskustva Srbije kroz poređenje sa iskustvima drugih balkanskih zemalja.

U istraživanju ćemo primeniti i ostale tehničke postupke, kao što su sistematsko posmatranje i oba oblika intervjua - standardizovani i kvalitativni (dubinski). Pošto se radi o kulturološkoj temi i odgovarajućem pristupu, podrazumeva se hermeneutički postupak i metod razumevanja, što se čini nezaobilaznim kada su u pitanju istraživanja u okviru duhovno-istorijskih nauka.

Način istraživanja i saopštavanja rezultata

Rezultati istraživanja biće saopštavani na naučnim skupovima - savetovanjima, simpozijumima, okruglim stolovima, tribinama, kao i u okviru specijalnih radio i TV emisija. Oni će imati formu preliminarne izveštaja, saopštenja, referata i članaka. Radovi proizišli iz

istraživanja biće objavljivani u naučnim časopisima, zbornicima radova i drugim stručnim publikacijama. Sve skupa poslužiće kao materijal za konačnu studiju.

Dinamika realizacije istraživanja

Projekat će se realizovati u toku 2002. do 31. decembra 2004. godine. On će imati tri faze i više podfaza.

U prvoj fazi (2002) planirana je izrada idejne skice projekta, sa prikupljanjem i obradom sekundarne istraživačke građe. U tom periodu uradiće se teorijsko-metodološki okvir istraživanja, a krajem godine planirano je održavanje okruglog stola na temu *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (Filozofski fakultet, Niš, 23.11.2002).

U toku 2003. godine sledi empirijska faza istraživanja (obuka istraživača, sprovođenje određenih istraživanja na terenu, obrada, analiza i interpretacija empirijskih rezultata i teorijsko-metodološka rasprava o projektu).

Posle druge, empirijsko analitičke faze, sledi treća i poslednja, tzv. akciono normativistička faza. Ona će se realizovati u toku 2004. godine, a obuhvatiće kompariranje dobijenih rezultata o kulturnim i etničkim odnosima na Balkanu, pisanje studije, saopštavanje rezultata istraživanja, kao i prognozu srednjoročnih i dugoročnih tendencija o integralnim procesima na Balkanu i u Evropi.

Bibliografija

1. *Antropologija danas* (red. A. L. Kroeber), Vuk Karadžić, Beograd, 1972.
2. Bauman Z, *Kultura i društvo*, Prosveta, Beograd, 1984.
3. Bitem D-Bojl K, *Uvod u demokratiju*, Kreativni centar, Beograd, 1997.
4. Božilović N, *Sociologija kulture*, Narodne novine, Niš, 1998.
5. Denitch B, *Ethnic Nationalism, The Tragic Death of Yugoslavia*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994.
6. Dolo L, *Individualna i masovna kultura*, Clío, Beograd, 2002.
7. Đokić R, *Vidovi kulturne komunikacije*, Institut za pozorište, film, radio i TV, Beograd, 1992.
8. Frank Z, *Duhovne osnove društva*, CID, Podgorica, 1999.
9. Fukujama F, *Sudar kultura*, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
10. Gerc K, *Tumačenje kultura* (1-2), XX vek, Beograd, 1998.
11. Golubović Z, *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beogradski krug/Biblioteka Krug, Beograd, 1999.
12. Hantington S, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1999.
13. Kale E, *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
14. Kale E, *Povijest civilizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
15. Keduri E, *Nacionalizam*, CID, Podgorica, 2000.
16. Kiznije Ž, *Etnologija Evrope*, XX vek, Beograd, 1996.
17. Kloskovska A, *Sociologija kulture*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.
18. Koković D, *Pukotine kulture*, Prosveta, Beograd, 1997.
19. Liosa M. V. *The Culture of Liberty*, Foreign Policy, January/February, 2001.
20. Lič E, *Kultura i komunikacija*, Prosveta, Beograd, 1983.
21. Major F, *Sutra je uvek kasno*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1991.
22. Marić J, *Kakvi smo mi Srbi* (Deo 2) *Kuda idu Srbi?* Megraf, Beograd, 2001.
23. Marković D. Ž, *Sociologija i globalizacija*, Centar za usavršavanje rukovodilaca u obrazovanju, Beograd, 2000.
24. Markuze H, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977.

25. Morin E, *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
26. Morin E, *Kako izići iz XX stoljeća*, Globus, Zagreb, 1983.
27. Prošić-Dvornić M, *Kulture u tranziciji*, Plato, Beograd, 1994.
28. Prpa-Jovanović Branka, Između Istoka i Zapada. Kulturni identitet i kulturno-civilizacijska uporišta. *Tokovi istorije*, Beograd, 3 - 4/1997.
29. Semprini A, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 1999.
30. Stjuard Dž, *Teorija kulturne promene*, BIGZ, Beograd, 1981.
31. Stojanović T, *Balkanska civilizacija*, Centar za geopolitiku, Beograd, 1995.
32. Stojković B, *Kulturna politika evropske integracije*, Institut za evropske studije, Beograd, 1995.
33. Stojković B, *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, 1993.
34. Supek R, *Ova jedina zemlja*, Naprijed, Zagreb, 1973.
35. Toffler A, *Šok budućnosti*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1975.
36. Tojnbi A, *Istraživanje istorije*, (I-II), Prosveta, Beograd, 1970.
37. Vrhunec M, *Svet na raskršću*, DAN GRAF, Beograd, 2002.
38. Williams R, *Culture and Society*, Penguin Books, 1977.
39. Woodward S, *Balkanska tragedija* Filip Višnjić, Beograd, 1997.

Ljubinko Milosavljević
Simonida Pejčić
Filozofski fakultet
Niš

SRPSKI NAROD U DELIMA STRANIH AUTORA – IZMEĐU ISTINE I STEREOTIPA

Predmet i sadržaj istraživanja

U poslednjoj deceniji XX stoleća Srbi su, kao nijedan drugi narod, bili u svetskim medijima veoma nepovoljno ocenjivani i naravno osuđivani. Da bi imenovao to sistematično stvaranja crne slike o Srbima kao jedinom krivcu za sva ratna zla koja su se zbivala na Balkanu krajem XX stoleća, neki novinar je upotrebio termin "demonizacija". Naravno, svakome je jasno da nema demonskih i nedemonskih naroda, ali ako je samo jedan od naroda učesnika u tom kolopletu zala bio podvrgnut tom crnom slikanju po crnom, čin demonizovanja je morao imati neku svoju, nama još uvek nepoznatu svrhu. Neretko se u istoriji dešavalo da je namerno stvorena laž živela dok nije ostvarila svoj cilj, da bi se post festum, bestidno, ali bez popravki stvorenih posledica, priznavalo o čemu se zapravo radilo.

Mediji, koji su u naše vreme, više nego u sva pređašnja, presudno uticali na oblikovanje njegovog duha, učinili su da jedan narod koji se tradicionalno smatrao borbenim i hrabrim, ali koga nikada nije odlikovala prevelika sloga i radinost, bude predstavljan kao zločest i opasan ne samo po okolne narode već po čitavo čovečanstvo. Propaganda ovog tipa do te mere je prekoračivala granice normalnog da je postajala kontraproduktivna. Tome u prilog kao da govori ona navodna paradigmatična izjava nemačkog deteta koje želi da bude Srbin, zbog toga što su Srbi supermeni. Medijska slika o njihovoj navodnoj drskosti i nadmenosti koincidirala je s dečjim zamislama o nadljudima, koji, lišeni svojih muka i briga jedino brinu da budu inovativni u obestima.

Zašto se i kako desilo da jedan narod, koji je tokom tih deset godina patio verovatno kao nijedan drugi, bude označen kao zločest, može biti zahvalan predmet za neko drugo istraživanje. Što se ovog pak tiče, ono će se baviti time kako nas drugi vide, ali u nemedijskom, neorkestriranom, neredigovanom diskursu. Ta viđenja ostala su trajno zapamćena u obliku pisanih svedočanstava koja su ostavljali neki strani autori koji su prolazili ovim krajevima ili su u odsudnim istorijskim trenucima bili u bliskom, neposrednom kontaktima sa Srbima, njihovom kulturom, načinom života, verovanjima.

Istraživanje ove vrste pokazalo bi verovatno da jedan, u osnovi veoma pitom narod, koga su po opštem mišljenju u prošlosti krasile vojničke vrline, nije mogao naprasno postati zločest, kako je bio prikazivan u glavnim svetskim medijima, te da je to namerno produkovani stereotip. Što se pak stereotipa o narodima tiče, oni se po svoj prilici stvaraju uglavnom iz dva razloga; zbog predrasuda usled nedovoljnog poznavanja, što znači nehotično, ali i hotimično, s određenim ciljem i rđavim namerama.

Cilj i zadaci istraživanja

Predmet istraživanja treba da budu dela stranih autora, koji su svoje kontakte sa Srbima ostvarili u različitim prilikama i vremenima i o tome ostavljali zapise putopisnog, memoarskog, beletrističkog, demografskog i sličnog karaktera. Na osnovu obavljenog istraživanja došlo bi se do različitih ili sličnih ocena onoga što se obično naziva nacionalnim karakterom. Ta viđenja u tuđem ogledalu mogu biti istinita ili stereotipna, zasnovane na predrasudama ili su posledica površne obaveštenosti, odnosno proishode iz svrhe boravka među Srbima, iz dobrih ili loših namera zapisivača. Zato bi se kao "kontrolna grupa" u istraživanju, kao parametar za identifikaciju adekvatne ocene i njeno razlikovanje od stereotipa, koristili spisi domaćih autora o istim temama, nastalih u isto ili približno isto vreme i na istom geografskom području.

Pažnja u ovom istraživanju treba da bude poklonjena i sledećim pitanjima:

1. Balkan između retradicionalizacije i modernizacije;
2. Etno-psihološke karakteristike balkanskih naroda;
3. Pravoslavlje i kultura balkanskih naroda.

Literatura

1. Arent, Hana, *O slobodi i autoritetu*
2. Cvijić, Jovan, *Balkansko poluostrvo*
3. Cvijić, Jovan, *Govori i članci*
4. Đilas, Aleksa, *Srpsko pitanje*
5. Dimić Ljubodrag, Borozan Đorđe, *Jugoslovenska država i Albanci*
6. Đorđević, Tihomir, *Naš narodni život I - IV*
7. Dostojevski, *Piščev dnevnik*
8. Đurić, Miloš, *Vidovdanska etika*
9. Dvorniković, Vladimir, *Karakterologija Jugoslovena*
10. Džadžić, Petar, *Homo balcanicus, homo heroicus*
11. Episkop Nikolaj, *Kroz tamnički prozor*
12. Gezeman, Gerhard, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*
13. Giljferding, Aleksandar, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*
14. Hadžiselimović, Omer, *Na vratima Istoka*
15. Hantington, Samjuel, *Sukob civilizacija i novi svetski poredak*
16. *Izlazak Srba*, putopisi
17. Janković, Dragoslav, *Srpska država prvog ustanka*
18. Jerotić, Vladeta, *Srbija i Srbi između izazova i odgovora*
19. Jovanović, Bojan, *Karakterologija Srba*
20. Jursenar, Margerit, *Osmeh Kraljevića Marka*
21. Kanić, Feliks, *Srbija, zemlja i stanovništvo*
22. Konstantinović, Zoran, *Putopisi o Srbiji i Crnoj Gori u nemačkoj književnosti*
23. Miličević, Milan Đ., *Život Srba seljaka*
24. Milosavljević, Ljubinko, *Kolektivno pamćenje nezaborava*
25. Mladenović, Marko, *Buđenje srpskog naroda*
26. Novaković, Stojan, *Najnovija balkanska kriza*
27. Očić, Đorđe, *I Srbi su Crnogorci: Kosovo i srpsko pitanje*
28. Pavlović, Miodrag, *Daleka predvorja*
29. Petrović, Sreten, *Srpska mitologija*
30. Popović, Sreten, L., *Putovanje po novoj Srbiji*
31. Putilov, Boris Nikolajević, *Junački ep Crnogoraca*

32. Rajs, R.A, *Pisma sa srpsko-makedonskog fronta*
33. Reljić, Slobodan, *Srpsko pravoslavlje*
34. Rudjakov, Pavel, *Seobe Srba u Rusiju u 18. veku*
35. *Serbia: srpski narod, srpska zemlja, srpska duhovnost u delima stranih autora*, zbornik radova
36. Simoljan, Babken, *Kroz balkansku vatru*
37. Stojančević, Vladimir, *Srpski narod u svojoj novijoj istoriji: kraj XVII i početak XX veka*
38. Stojanović, Trajan, *Balkanska civilizacija*
39. Stojković, Andrija, *Srpski narod između Istoka i Zapada*
40. Tišma, Aleksandar, *Drugde*
41. Todorović, Pera, *Srpska stvar u Staroj Srbiji*
42. Toš, Desimir, *Stvarnost protiv zabluda: srpsko nacionalno pitanje*
43. *Tradicionalno i moderno u srpskim časopisima*, zbornik radova (urednik Slobodanka Peković, Vesna Matović)
44. Vasić, Dragiša, *Karakter i mentalitet jednog pokoljenja*
45. Velmar-Janković, Vladimir, *Pogled s Kalemegdana*
46. Vest, Rebeka, *Crno jagnje i sivi soko*
47. Wilkinson, I.T., *Dalmacija i Crna Gora, s putovanjem do Mostara u Hercegovini*
48. Vojnović, Milan, *Kobno pitanje srpskog naroda: sociološki ogled o gorućim problemima srpskog naroda*
49. Vukosavljević, Sreten V., *Organizacija dinarskih plemena*
50. Zbornik radova (priređivač Vojislav Mitić) *Srpski narod u drugoj polovini XIV i prvoj polovini XV veka*
51. Žerar, Bodson, *Evropa ludaka*

Miroljub Stojanović
Filozofski fakultet
Niš

KULTURNA SARADNJA SRBA SA DRUGIM BALKANSKIM NARODIMA U XX VEKU

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Isticati da je čitav Balkan jedinstven književni i kulturni prostor čini se bespredmetnim, tim više što je svest o tome postojala i kod onih koji su insistirali na podelama, isticali razlike i razvijali antagonizme među Južnim Slovenima, radili u korist onih koji su na Balkanu imali političke i ekonomske interese.

Uporedo s linijom isključivosti i podela, egzistirala je i linija saradnje, međusobne tolerancije i altruizma. Ta linija, započeta još u srednjevekovnoj Srbiji, a intenzivirana u doba prosvetiteljstva i klasicizma, pojedinim južnoslovenskim narodima donela je nacionalnu samosvest, napredak i razvoj, književnost i kulturu. Gledano u celini, međutim, ako bi se odbacili uticaji nekonstruktivnog i često zlonamernog međunarodnog faktora, koji nije imao interesa da se na Balkanu stvori i održi prosperitetna slovenska državna zajednica, ova orijentacija bila je književno i kulturno veoma produktivna, omogućila je pojavu novih južnoslovenskih država, jezika i književnosti i u proteklih sto i pedeset godina doprinela afirmaciji i dominaciji jugoslovenske ideje. Pod uticajem te ideje, koja je u dugom periodu imala državotvorni karakter s osetnim elementimancionalnog osećanja kod stanovnika pojedinih delova Balkana, kao i pod neposrednim uticajem sedamdesetogodišnjeg života u jednoj državi, došlo je do višestrukih međusobnih uticaja, veza i prožimanja.

Uprkos značaju i ulozi u životu balkanskih naroda, ova pitanja su izučavana sporadično do mere da je u ovom trenutku bezmalo nemoguće formirati svest o toj uzajamnosti, o paralelnim i jedinstvenim tokovima, o dominantnim estetičkim idejama i njihovom prostiranju.

Predmet, cilj, zadaci i metodologija istraživačke teme

Predmet: Projektom bi se istraživale srpsko-makedonske, srpsko-bugarske i makedonsko-bugarske književne veze. Posebna pažnja biće posvećena uticaju srpske na pojavu i razvoj makedonske književnosti. Ovo pitanje je ostalo potpuno neizučeno, uprkos evidentnom uticaju srpskog književnog devetnaestog, pa i dvedesetog veka.

Cilj: Realizacijom pojedinih zadataka, kao i celinom istraživanja, treba da se utvrdi prostiranje srpske književnosti na južnoslovenski istok i jug i stepen njenog uticaja na pojavu i razvoj pojedinih književnih pokreta, estetičkih strujanja, idejnih stremljenja, pa i nekih književnosti kao celina. Tek nakon toga se objektivno može sagledati ono što je sada ili predmet politikantskih mistifikacija ili proizvod nagađanja.

Zadaci:

- a) Prikupljanje relevantnog materijala (publikacije, časopisi, knjige, afiši), kserokopiranje priloga iz drugih publikacija;

- b) Izrada bibliografije priloga i knjiga od interesa za istraživački projekat;
- c) Proučavanje građe, njeno sistematizovanje, katalogiziranje i čuvanje;
- d) Obrada pojedinih tema i referisanje na internim, javnim i međunarodnim sastancima;
- e) Izrada celovitih studija;

Metodi: Da bi se mogli objasniti, razumeti i pojmiti književni fenomeni kojima će se baviti ovaj projekat, a imajući u vidu svu složenost problematike na kontroverznom balkanskom tlu, gde često susrećemo pojave i procese koji se istorijski, pa i estetički isključuju, istraživači će biti primorani da koriste najrazličitije metode za proučavanje književnosti. U tom smislu, u prvom stepenu proučavanja, naročito pitanja kojima se nauka do sada malo ili nimalo nije bavila, pretežno će se primeniti spoljašnji pristup (biografski, sociološki, idejni i dr.), sa insistiranjem na utvrđivanju činjenica i korišćenjem komparativne metode kao naročito zahvalne za ovakvu vrstu istraživanja, a potom metode unutrašnjeg proučavanja koje omogućuju dobijanje validnih rezultata u domenu estetike. Tek u trećoj fazi, primenom osnovnih postupaka i metoda saznanja, mogu se uobličavati i opštevažeći zaključci.

Literatura

1. Алексиев, Александар, *Основоположници на македонска драмска литература*, Скопје, 1976.
2. Ђурчинов, Милан, *Компаративни студии*, МАНУ, Скопје, 1998.
3. Жинзифов Рајко, *Публицистика*, Софија, 1964.
4. Иванов, Јордан, *Български старини из Македония*, Софија, 1909. и 1931.
5. Илић, Војислав, *Беседе Јаокима Крчовског - прве македонске штампане књиге*, Годишњак Филозофског факултета у новом Саду, 1987. Исто у *Токови македонске књижевности*, Приштина, 1976.
6. Јовановић, Слободан А., *Нова књижевност*, Београд, 1937.
7. Колендић, Петар, *Кнез Милош и Кирил Пејчиновић*, Зборник радова Института за проучавање књижевности САНУ, књ. I, Београд, 1951.
8. Конески, Блаже, *Македонската литература во XIX век*, Скопје, 1950.
9. Пенев, Боян, *Доситеј Обрадович у нас*, Списание БАН, кн. III, Софија, 1912.
10. Пенушлиски, Кирил, *Стефан И. Верковић* (предговор првој књизи Стефана Верковића *Сабрана дела*), Македонска книга, Скопје, 1985.
11. Поленаковић, Харалампие, *Јоаким Крчовски, просветител и књижевник*, Страници од македонската књижевност, Скопје, 1951. Исто у *Никулците на новата македонска књижевност*, Мисла, Скопје, 1973.
12. - *За првиот превод од српската књижевност на македонски јазик*, Македонски јазик, XVII. Исто и у Исто и у *Никулците на новата македонска књижевност*, Мисла, Скопје, 1973.
13. - *Студии за Миладиновци*, Мисла, Скопје, 1973. (Уз ову књигу дата је и литература релевантна за нашу тему у целини)
14. - *Во векот на народното буђење*, Мисла, Скопје, 1973.
15. Ристовски, Блаже, *Крсте П. Мисирков*, Култура, Скопје, 1964.
16. Селишев, А. М., *Отчет за границей*, Казань, 1915.
17. - *Кирил Пејчиновић*, Зборник у част професора Златарског, Софија, 1925.
18. - *Полог и его българское население*, Софија, 1929.
19. - *Хаџи Иоаким и јазик его книг*, Македонски преглед, година IX, книга 3/4, Софија 1935. и година X, книга 1/2, Софија 1936;
20. Скерлић, Јован, *Писци и књиге, I/V*, Београд, 1965.

21. Спасов, Александар, *Рајко Жинзифов. Живот и дело*, Докторска дисертација, Скопје, 1959.
22. Станојевић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књига 1, Глас СКА, Београд, 1889.
23. Стојановић, Мирољуб, *Књижевно дело Сталета Попова*, Градина, Ниш, 1992.
24. - *Књижевнота оставнина на Стале Попов*, Современост, Скопје, 1982.
25. - *Константин Петкович и Црна Гора*, Македонска књига, Скопље, 1987.
26. - *Лесковац у делу Сталета Попова* (предговор књизи *Незнатни лесковачки догађаји*), Лесковац, 1991.
27. - *Од мотива до метафоре*, Народне новине, Ниш, 1992.
28. - *Деобе и сеобе Таика Георгиевског*, Просвета-Народне новине, Ниш, 1995.
29. - *Утицај Зоне Замфирове на Бегалку Васиља Иљоског*, Зборник радова са научног скупа о Стевану Сремцу, Ниш.
30. Тодоровски, Гане, Више књига из области књижевне науке и публицистике.
31. Хаџи Васиљевић, Јован, *Просветне и политичке прилике и јужним српским областима у XIX веку*, Београд, 1928.
32. *Црногорско-македонске књижевне везе*, радови са научног скупа одржаног у Титограду, ЦАНУ, Подгорица, 1994.

Dragoljub B. Đorđević
Mechanical Engineering Faculty
University of Niš

ROMAS AS A TRANSBORDER ETHNIC AND CULTURAL GROUP

*"Without Romas' integration in their domicile countries
the chances for regional and European integration of the
Balkan peoples, societies and states are poor."*

Title of the Research Topic and the Research Team Members

Romas as a transborder ethnic and cultural group is the title of the research topic that is a part of the subproject entitled "Cultural and Ethnic Identities and Relations in the Balkans". Both the topic and the subproject are the phases of a large three-year project entitled *Cultural and Ethnic Relationship at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration*, led by full-time professor Dr Ljubiša Mitrović, that is being carried out at the Faculty of Philosophy of the University of Niš.*

The given research topic is realized by the team comprising Dr Dragoljub B. Đorđević, sociologist of religion and romologist, full-time professor of the Mechanical Engineering Faculty of the University of Niš, Dragan Todorović, sociologist of religion and romologist, assistant at the Faculty of Philosophy of the University of Niš and Lela Milošević, sociologist of moral, assistant at the Faculty of Philosophy of the University of Niš.

The research team is a good combination of the scientists with many years of theoretical-empirical experience and young associates, trained in modern methodological skills in accordance with information technology (L. Milošević). The team does not deal with the sociological study of the Romas for the first time. On the contrary, the oldest and the third member are quite ahead in their many-sided activities related to the "dark-skinned angels" within Yugoslav context. They are at the same time and with unequal contributions within the core of the so-called Niš romological school.

Since – as I once wrote in the anthology entitled *Romas at the Crossroads*¹ – there is not doubt about the fact that Niš has become the Serbian romological center and that the phrase »Niš romological school« is increasingly being used in the research descriptions: »The core of this school are sociologists, with associated politicologists, ethnologists, historians, linguists and publicists. The Group is not firmly structured, its members are mainly university affiliated, it does not have clear idea and platform and it is still in the process of profiling. The group has not arisen spontaneously, it is a result of intention in to, in 'fey town', firs, 'bread' strong romological core, than, develop sociological empirical research of Roma, than to improve romological publishing, and finally, to establish romology in academic institutions, namely, to establish a study group for romology, and romological institute at the University of Nis. Something of the mentioned has been advanced already, and for something we should invest hard work: Nis romological publishing is flourishing in the last ten years and, without faked humbleness, it is leading in

* Dragan Todorović is secretary of the project.

¹ Punta/DDA/KSS/Bahtalo drom, Niš 2002.

the country² by the quality and quantity; authors from Nis are the most represented in new romological bibliographies³; researches from Nis have realized or realize the biggest number of scientific projects⁴; teachers and associates from Nis have contributed the most on installation of romology in the academic network.⁵

Therefore, the research team is theoretically, empirically and methodologically ready to respond to the challenges of the topic, that is, to explore, in the professional way, the problems comprised within its range and content.

Actuality and Importance of the Research Topic

To explore the relationship between democracy and national minorities, that is, the position of minority cultural and ethnic identities in the Balkan countries, especially in the states formed upon the ruins of former Yugoslavia, is almost impossible without paying special attention to the fate of the *Romas*. It is true that present Yugoslavia, Macedonia, Bosnia and Herzegovina (and Republic of Srpska within it), Croatia, Slovenia, Albania, Greece, Rumania, Bulgaria and Moldavia are similar in their ways of solving the minority issue but they are absolutely identical in the following: in all these countries the *Romas* are pushed aside and their issues treated as marginal to the point of unbearability.

A recent study whose author is Siniša Tatalović⁶ is permeated with a proper attitude that can be summed up as the statement that multi-ethnic societies can endure only if none of their minorities feels jeopardized in them. Following this statement, it can be claimed, quite properly, that the *Romas* are, at least within the Balkan region, the minority that can feel jeopardized for the longest period of time. The reasons for this are many and diverse but the crucial one among them all is the fact that they are the only ones, among many minorities, who are in the state of an *ethno-class*. This position is the most difficult to change.

The other minorities will, sooner or later, solve their "problem". It stands for Italians and Hungarians in Slovenia, Serbs in Croatia, Serbs and Croats in Bosnia and Herze-

² For example, there are some of the titles in romology: *A Maple Tree above Head – Classical Faith and Roma-Orthodox Cemeteries in Villages*, KSE 1999; *Roma, Our Neighbors*, KSE 2000; *Roma – A Sociological Insight*, KSE, 2000; *Way Out*, DDA/JUNIR/KSS 2000; *Old Roma of Nis*, KSE 2001; *Romany-Serbian-English Dictionarary of Religious Words and Phrases*, KSE 2001; *Roma of Grejac*, KSE 2001; *Roma – Ethnic and Religious Minority*, DDA/JUNIR/KSS 2001; *Religions of Minorities and Minority Religions*, JUNIR/Zograf 2001; *Gypsy Questionnaire – experiences, reports, recommendations*, KSE 2001; *Roma Souls – Different Paths to Roma Souls*, UN 2001; *Sociology of Roma Identity*, KSE 2002; *Roma from Nišava*, KSE 2002; *Roma on the Crossroads*, Punta/DDA/KSS/Bahtalo drom 2002.

³ See: Todorović, D. (2002), *Selektivna bibliografija novijih romoloških radova (1991-2002)* (*Selective Bibliography of Recent Romologist Papers /1991-2002/*), Kultura, No. 103/104, pp. 213-219.

⁴ For example, there are some researches: *Sociocultural Adaptation of the Romanies in Serbia in the Transition Processes – Integration, Assimilation or Segregation?* (1998-2000); *Religious Life of Orthodox and Muslim Romanies in Western-Southeast Serbia* (2000-2002); *The Romanies between the Srbs and Albanians in Bujanovac and Preševo (Political and cultural causes of conflicts)* (2001-2002); *Income Generating Activities for Roma People in South Serbia (Bujanovac, Vranje, Leskovac)* (2001-2002); *Romani Places of Cult and Culture of Death* (2002-2005).

⁵ For example, there are some academic courses: *Sociology of Roma Identity*, MEF in Niš (2001-2002; 2002-2003); *Roma in Intercultural Surrounding*, AAEN in Belgrade (2001-2002; 2002-2003); *Roma between Multiculturalism and Interculturalism*, SAS in N. Sad (2001-2002; 2002-2003).

⁶ (2002), *Položaj nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj (Status of National Minorities in Republic of Croatia)*, in: Bašić, G. at al., *Demokratija i nacionalne manjine (Democracy and National Minorities)* (pp. 230-290), Centar za istraživanje etniciteta/Punta, Beograd/Niš.

govina, Serbs in Kosovo. Even Albanians who are now attracting everyone's attention and pushing aside the problems of numerous minorities will somehow find their place »under the sun« in Southern Serbia and the Republic of Macedonia. Under the outside pressure, that is, due to the pressure on the part of the international community and to inevitable democratization the ethnic tensions will calm down, at least for some longer period of time, between, one hand, the majority peoples and, on the other, national minorities in the states of our former homeland and the whole of the Balkans.

It is exactly the moment when the Romany issue will arise. It is assumed that their »fate« will not be solved since the need to face the truth is constantly pushed and put off. Naturally, the Romas will pose »their question« in quite an authentic way. They do not want - and neither can they - take to arms as Serbs, Croats, Muslims or Albanians did. will »equip« them with justified demands and an order that they should be fulfilled. They are *a transborder ethnic and cultural group* or, as some people already like to call it, a European minority. As such, the *Romas are a test of democracy of every society* and no state can boast with the fact that it has regulated the status of its minorities if they still feel jeopardized. Wouldn't it be fair that one of the criteria for admittance into the European Union would be the achieved level of the Romas' integration? Then, they would be the test for the whole Europe itself.

This is the general context within which I see actuality and importance of this research - Romas are truly a transborder Balkan and European ethnic and cultural group, a Balkan and European minority - also claiming that *without Romas' integration in their domicile countries the chances for regional and European integration of the Balkan peoples, societies and states are poor.*

Subject Matter, Objective and Tasks of the Given Research Topic

The subject matter of the research topic refers to the Romas as a transborder ethnic and cultural group whereas the objective is to highlight their position in the socio-economic sphere, the legal-political domain and the cultural field of Serbia (always in comparison with their position in Bulgaria and Macedonia). The basic task is to arrive at, that is, to build a *model of Romas' integration* into Serbian society. (The »hidden« task of the research topic is also to contribute to the setting-up of romology at the academic level, especially that of the sociological studies.*)

Many hold an opinion that on that road - namely, the road leading to the integration model implementation - the basic obstacle is a negative attitude of the majority population (Serbs) and other national minorities (Albanians and Bulgarians) towards Romas. This attitude culminates in a highly present *ethno-religious distance* that I have personally

* However, Nis academic community (sociological of course), unbearably conservative, unwillingly accept news of any kind and it is hard open to - course, cathedra, institute - which could advance this group, secure its existence, and make it "famous" in regional, European, and even world contexts. Additionally, their main actors, due to unacceptable ignorance of contemporary university trends or simply because of human vanity, forget the fact that Nis is the biggest Roma town in Serbia. Instead of addressing "distant" problems, they should lead and support fragile intellectual forces to deal with the problems that are around us, and whose academic treatment - scientific, research, educational (high educational level), lectoral, cathedra, institutes, journals, publishing... - would be very fruitful, and recognizable in surrounding. We responsibly claim that multidisciplinary treatment of Roma national minority one of the chances of surviving, development, and promotion of certain groups, cathedras, and institute's branches within Nis University.

recorded in the period from 1999 to 2002 while exploring the relationships between the Romas and the non-Romas by the socioempirical methods. In this case, what is more important than those empirical findings is the fact that I have found out that the national minorities, otherwise opposed to the majority population, are willing to share with the Serbs their attitudes towards the Romas. The Albanians, for instance, even express animosity that sometimes culminates into open racism.

In all the research projects, the starting point was the fundamental question concerning tolerance towards Romas. It culminates in the desire, that is to say, the decision to accept the believer of the same faith, though ethnically and racially different, as a relative: a wife or a husband, a sister-in-law or a son-in-law... We have assumed that, even when Romas, together with Serbs, Albanians or Macedonias, are worshipping the same god, there is still an outstandingly prominent ethnic-religious distance. There has been always the question asking: *"Would you approve of your daughter, son, sister, brother... getting married to a Roma? Would you yourself get married to a Roma?"* Let the facts speak for themselves. (Tables 1, 2, and 3)

Table 1.
(Town Nis, 2000)

MARRIAGES
(Ethnic and Religious Distance)
*"Would you approve of your daughter, son, sister, brother... getting married to a Roma?
Would you yourself get married to a Roma?"*

<i>Modality</i>	N	%
Only if he/she is of the same religion (Christianity, Islam)	4	2,0
Only if he/she is of the same confession (Orthodox, Sunnite)	11	5,5
Regardless of religion and confession	27	13,5
Not at all even if he or she is of the same religion or confession	158	79,0
TOTAL	200	100,0

Table 2.
(Presevo and Bujanovac, 2001)

MARRIAGES
(Ethnic and Religious Distance)
*"Would you approve of your daughter, son, sister, brother... getting married to a Roma?
Would you yourself get married to a Roma?"*

<i>Modality</i>	Serb N / %	Albanian N / %
Only if he/she is of the same religion (Christianity, Islam)	11 / 7,7	–
Only if he/she is of the same confession (Orthodox, Sunnite)	15 / 10,5	1 / 0,7
Regardless of religion and confession	18 / 12,6	2 / 1,4
Not at all even if he or she is of the same religion or confession	99 / 69,2	143 / 97,9
TOTAL	143 / 100,0	146 / 100,0

N tabulated = 289
Missing = 11

Table 3.
(Southwest and Southeast Serbia, 2001)

MARRIAGES
(Ethnic and Religious Distance)
"Would you approve of your daughter, son, sister, brother... getting married to a Roma?
Would you yourself get married to a Roma?"

<i>Modality</i>	N	%
Only if he/she is of the same religion (Christianity, Islam)	15	5,1
Only if he/she is of the same confession (Orthodox, Sunnite)	20	6,8
Regardless of religion and confession	48	16,4
Not at all even if he or she is of the same religion or confession	209	71,6
TOTAL	292	100,0

N tabulated = 292
Missing = 8

An enormous majority of the population – the majority and the minority – manifests an ethnic-religious distance: *Romas are not welcomed for a husband or wife, daughter-in-law or son-in-law*. Even the religious or confessional affiliation does not help much. No matter if they worship the cross or the half-moon, or if they pray to Christ or Allah, or kiss the hand of the patriarch or reis-ulema or respect the priest or khoja - there is no help. Though it should be!

That is why the research would center upon the determination of the causes for stereotypes and prejudice about Romas among Serbs, Albanians and Bulgarians.

Theoretical-hypothetical Research Framework

The theoretical-hypothetical research framework develops, in the first year of work, upon the basic *theory of interculturalism* and *M. Weber's scheme of social stratification*. The assumption is that the theory and practice of interculturalism together with the abandoning of the ethnoclass position without any conflict suit the Romas.

Interculturalism. The Romas are wonderful people and they can serve to us - peoples and national minorities in the states of the Balkans and of the disintegrated Yugoslavia - *as a model of practical ways of living according to the intercultural assumptions*. Paraphrasing the title of a well-known study written by Marcel Moss, Emile Durkheim's associate and heir at the Chair of Sociology at the Sorbonne - *An Essay on the Gift* - it can be said that the Romas are an example of the ethnic group ready for cultural gift-giving, for exchange, giving and taking.

And what else is interculturalism but an exchange? Of course, among Romas, this kind of behavior was not - nor is it today - rationally articulated and strategically conceived of; instead, it was a result of many centuries of living surrounded by majority ethnicities and cultures. Maybe it is a mere result of sheer struggle for survival. The people's »instinct« simply told them: *"We have always been surrounded by a majority and stronger culture, let's adopt ourselves to it, let's take from it what is good and useful and modify it in our own*

way while giving it at the same time something that is genuinely ours, authentic - if we do that, we shall survive."⁷

It is true that the Romas have taken and accepted more than they have given and are still giving. But it is also true that they are ready for a creative cultural exchange. (For instance, I have shown it while exploring, together with D. Todorović, a Romany cult place *Zajde Badja*⁸; it will also be demonstrated by our treatment of another nine cult places within the project *Romany Places of Cult and Culture of Death*⁹.) Isn't a set of creative cultural exchanges with the Romas ranging from music to the model of the strategy for everyday survival?

The majority of people do not know that though they should. Hence the confusing ignorance of the basic attributes of Romany culture that very often and very easy turns into depreciation or even utter denial of its authenticity. There is only one step from ignorance to prejudices. The first move on the road of elimination of stereotypes and prejudices about Romas, our good neighbors, is surely to get fundamental knowledge about their past and present, culture and everyday living, religion and customs. This should, on one hand, contribute to better understanding of the Romany »otherness« which is undoubtedly an important background link for their humane integration into Serbian or any other society and, on the other hand, *demonstrate how an arrogant attitude, deeply rooted in an unduly understanding of one's own nation, culture and faith as more superior than one's own, that is, how ethno or cultural or religious centrism is absolutely out fo place regarding Romas.*

Ethno-class. In the settled communities – says Weber - the posiiiton of people, as individuals and members of various collectives, is determined by their *class, power* and *status*, that is, by three large and structural segments of the society: the socio-economic domain, the legal-political field and the cultural sphere. It simply means that we are divided according to our wealth and economic power, the reputation we enjoy and the power we have at our disposal. Thus, some of us, making up a small circle of people, are excessively rich and possess more than they need, while the second group, the most numerous ones, comprises those who have sufficiently enough for their existence while the third ones re those who have nothing or very little; the last ones live on the verge of poverty and depend upon social aid. Some of us are with the privilged status determined by the community; the majority of us are averagely estimated; but there are also those without any reputation, despised and humiliated. There are powerful people in the society who bring about crucial decisions for everyone and about each one of us; a great mass of people are not in any posiiiton to demonstrate power unless within their immediate vicinity; tehre are also many individuals with no chane to realize their interests despite the resistance. In the society all people are not equal - nor will they ever be - but only the *Romas* in the Serbian state, just like in any other Balkan one, are an *ethno-class* since they are »the third party«, namely, those who *'have nothing or have very little, live on the verge of poverty and depend upon social aid,« »have no reputation whatsoever, they are despised and humiliated« and »without any chance to realize their interests despite the resistance".*

⁷ See: Golemović, D. O., Romi kao važan faktor života srpske obredne prakse (*Romas an Important Factor in Serbian Ritual Practice*), *Kultura*, 2002, No. 103, pp. 158-165; Zlatanović, S., »Zasevka« u svadbi Roma (*»Zasevka« in the Roma Wedding*), *Kultura*, 2002, No. 103, pp. 194-202.

⁸ *Kultura*, 2002, No. 103, pp. 154-173.

⁹ Tree-year long project (2002-2005) for OPEN SOCIETY INSTITUTE (*PROGRAM ROMA CULTURE IN CENTRAL&EASTERN EUROPE* – Budapest).

On principle, it stands for non-Romas and other layer and ethnic groups, that inequality is losing its sting, and, along with it, mutual conflict-liability, since the stratification criteria - education, profession, income, life style, religion and confession, racial and ethnic affiliation, political power and reputation - all these produce a multi-dimensional basis for stratification, namely: 'Every individual takes a particular place with respect to each of these criteria while the privileges with respect to one are often annulled with the lack of privilege with respect to another one (I. Kuvačić).'¹⁰

The question follows: how can many Romas and, later on, the whole national minority, can involve in the stratification match; do they advance, for example, regarding the social goods they have acquired while they are still fighting for the respect of their own kin as well as a wider surroundings? Or, do they advance in the political power though they are lacking material support? Or, do they advance when they finally acquire decent reputation with no assistance on the part of the power-holding establishment. What should be changed is way of life and behavior in the socio-economic domain, the legal-political field and the cultural sphere.

Methodological Approach, Method of Research and Reporting Results

Methodological Approach. In three-year research of the Romas as a transborder ethnic and cultural group, while focusing upon those in Southeast Serbia, the qualitative and quantitative methodology and method techniques common in sociology and romology will be used, namely:

1) analysis of secondary sources /statistical reports, data from population census, reports of the Ministry for Internal Affairs, Romany press and publications, mass media reports /,

2) direct observation /two twenty-day stays in Romany urban quarters, *mahalas*, in Southeast Serbia /,

3) photo technique /digital camera recording of life and customs of Romas, their settlements, religious and secular leaders /,

4) scientific interview /guided in-depth audio interview on the basis of the procedure with two representatives of distinguished Romas, Bulgarians, Albanians and Serbs from Southeast Serbia as well as two scientists from Bulgaria and Macedonia that would be tape-recorded /,

5) survey questioning /a survey based on the standardized form for question-asking and answer-recording on a sample of 900 examined people of Southeast Serbia, namely, Romas, Bulgarians, Albanians and Serbs/,

6) SPSS analysis of the data obtained by the survey questioning,

7) qualitative analysis of literature about Romas in general, especially Southeast Serbian, Bulgarian and Macedonian, and,

8) Method techniques stated at 2, 3 and 7 will also be used during the stays in Sofia and Skopje (seven-day stays).

On the basis of the evidence collected by the research methodology, along with the theoretical background of the theory of interculturalism and ethno-class, the final monograph about Romas as a transborder ethnic and cultural group will be written.

Research method. The research will be mostly conducted upon the existing theoretical and empirical evidence. The abundant empirical data, primarily of sociological and

¹⁰ Sociologija (*Sociology*), Školska knjiga, Zagreb 1989, pp. 94.

ethnological sciences about Romas as a transborder ethnic group will be used. The results obtained in the research project done by the authors themselves will be abundantly used.¹¹ Since it is unreal, not only for financial reasons, to predict the empirical research on the territory of the whole Yugoslavia, let alone the Balkans, it is possible to plan empirical study and field work in Southeast Serbia.

The exchange of the research results, research experience and the findings obtained so far about the position of Romas in multiethnic and multireligious societies is of essential importance for the research of the proposed topic. Since the research is to be conducted in Southeast Serbia that borders with Bulgaria and the Republic of Macedonia and since the position of Romas in Southeast Serbia is similar, if not identical to the position of Romas in these neighboring countries, it is of utmost importance to establish contact, indirect and direct exchange of findings with Bulgarian and Macedonian scientists – romologists, ethnologists, sociologists, politicologists, lawyers – who have already completed series of research, scientific papers, studies and monographs dealing with the given issue.

First of all, in the theoretical preparation for any empirical study of the attitudes held by the national minorities – Romas, Albanians, Bulgarians – and Serbs as the majority population in Southeast Serbia, as well as 12 scientific interviews with the distinguished people from Southeast Serbia, Bulgaria and Macedonia, what will be used are the findings obtained by Bulgarian and Macedonian experts that would be presented at the round table on *The Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration* (November, 23, 2002, Faculty of Philosophy, Niš). Then, in the second phase of the research topic realization, at the scientific round table on *Romany Religion and Religious Customs* (June, 28-30, 2003, YSSSR and Faculty of Philosophy, Niš) the results of our empirical research will be directly presented to our Bulgarian and Macedonian colleagues and we will exchange our experiences. Finally, in the last phase (2004), on the basis of the previous exchange of results, experiences and findings with Bulgarian and Macedonian colleagues, we will proceed to the preparation of the final material and reports, while expecting to realize the possibility of co-author cooperation in the writing of scientific papers, studies and monographs.

The research team members are University staff, scientists with rich research experience and cooperation with scientists from other institutions and non-government organizations. Some of them enjoy international reputation especially within the Balkans and neighboring countries. This would alleviate very much the process of establishing contacts and cooperation with scientists from Bulgaria and Macedonia, with institutes (Institute for Folklore, Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy, Skopje, Ethnographic Institute of the Bulgarian Academy of Arts and Sciences, Sociological Institute of the Bulgarian Academy of Arts and Sciences, Sofia) and non-government organizations. Before making contacts, the research team will examine scientific journals, referential journals, Internet presentations and web-sites of relevant scientists, institutions and non-government organizations. Direct contacts with scientists and institutions will be established by letters, e-mail and "face to face" encounters.¹²

¹¹ See footnote 4.

¹² The following Bulgarian and Macedonian colleagues are primarily to be contacted here: Prof. Ddr Petar-Emil Mitev, Dr Ilona Tomova, Assistant teacher, Dr Elena Marušijakova, Dr Petko Hristov, Prof. dr Divna Lakinska, Dr Trajko Petkovski and Ljatif Mefailleskoro Demir.

Results Reporting. The research results will be presented in the following way:

- 1) scientific papers and articles in domestic and foreign journals;
- 2) papers in respective anthologies of papers;
- 3) papers in the anthologies specially devoted to the given project and subprojects;
- 4) special studies;
- 5) presentations and papers at domestic and foreign scientific conferences;
- 6) by organizing scientific conferences devoted to the subject of the subproject;
- 7) at round tables dealing with the given research topic;
- 8) periodic reports to the Project Board and the Assembly of the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy;
- 9) reports submitted to the project financier;
- 10) press conferences;
- 11) presentations at radio and television;
- 12) photo exhibitions;
- 13) lectures at romological courses and to students of sociology;
- 14) exchanges of findings and experiences with Bulgarian and Macedonian colleagues;
- 15) final monograph.

Research Realization Dynamics

2002

- Making the theoretical frame work of the research
- The analysis of previously written ethnological and sociological literature about Romas
- The preparation of the methodology
- Collecting statistical data
- Collecting secondary documents
- Methodological preparations
- Making the procedure for conducting scientific interview with the leaders of Romas, Albanians, Bulgarians and Serbs in Southeast Serbia
- Making the procedure for conducting scientific interview with two Bulgarian and Macedonian scientists
- Getting familiar with the locations of the research Roma in south-east Serbia
- Planning and determining the terms for field work
- Planning the visits and photographing
- Round table involving Bulgarian and Macedonian experts on the *Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Cooperation* (November, 23, 2002, Faculty of Philosophy, Nis)
- Preparation of the questionnaire
- Press conference

2003

- Interviews with the leaders of Romas, Albanians, Bulgarians and Serbs in South-east Serbia
- Interviews with two Bulgarian and Macedonian scientists

- Writing down the content from audio-tapes of recorded interviews and preliminary analysis
- direct observation / two twenty-day stays in local Roma mahals in south-east Serbia
- a seven-day stay and research at Ethnography Institute (Sofia, Bulgaria)
- a seven-day stay and research at Institute for Sociology of Faculty of Philosophy (Skopje, Macedonia).
- Methodological preparations: visiting Romany *mahalas* where the empirical investigation is to be conducted
- Scheduling team work
- Selection and training of the interviewers
- Survey implementation, monitoring surveyors' work
- Round table involving Bulgarian and Macedonian experts on *Romany Religion and Religious Customs* (June, 28-30, 2003, YSSSR and Faculty of Philosophy, Nis)
- Logical control of the interviews
- Forming the computer data base
- Making the plan for establishing the relationships between relevant variables
- SPSS analysis /Computer data processing /
- Press conference

2004

- Making a connection between the theoretical and empirical findings of the research
- writing and publishing scientific texts and articles in domestic and foreign journals
- writing and presenting papers at domestic and foreign scientific conferences
- Finalizing the final monograph "Romi kao transgranična etnička i kulturna grupa"
- Writing the final report about research
- Press Conference

Selective Bibliography of Recent Romological Papers

- Цигани/Роми у прошлости и данас (*Gypsies/Roma in Past and Present*) (2000), САНУ, Београд.
- Dimitrijević, V. at al. (1999), *Kulturna prava (Cultural Rights)*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
- Djordjević, D. B. (1998), *Interkulturalnost versus getoizacija i diskriminacija: slučaj Roma (Interculturality versus ghettoization and discrimination: the case of Romanies)*, In: Jakšić B. (ed.), *Rasizam i ksenofobija (Racism and Xenophobia)* (pp. 335-342), Forum za etničke odnose, Beograd.
- (2000), *Religijska većina o religijskoj manjini: Stavovi Srba o Romima kao vernicima (Religious Majority about Religious Minority: Opinions of Serbs about Roma as Believers)*. In: Vukomanović, M. i M. Vučinić (ed.), *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u jugoistočnoj Evropi (Inter-Religious Dialogue as a Way of Reconciliation in South Eastern Europe)* (pp. 153-178), BOŠ, Beograd.
- (2001), *Romska anketa – iskustva, izveštaji, preporuke (Gypsy Questionnaire – Experiences, Reports, Recommendations)*, KSS, Niš.
- (2001a), *Klasična religioznost Roma (Classic Religiosity of the Roma)*, In: Vere manjina i manjinske vere (*Religions of Minorities and Minority Religions*), JUNIR, Niš.
- (2002), *Burying of Roma: A Test of Ethnic and Religious Tolerance*, In: *Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans* (pp. 175-186), CBS/YSSSR/Punta, Niš.

- Djordjević, D. B., M. Filipović and students (2002), *Sociologija romskog identiteta (Sociology of Roma Identity)*, Стык/КСС, Ниш.
- Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић (1999), Јавор изнад главе – класична вера и ромско-православна сеоска гробља (*Maple Tree over Head - Classical Religion and Orthodox Romany Village Cemeteries*), КСС, Ниш.
- (2002), *Religijska svest Roma muslimana (i pravoslavaca) (Religious Consciousness of Muslim /and Orthodox/ Roma)*, *Habitus* (pp. 147-167).
- (2002a), *Zajde Badža*, *Kultura*, (103): 154-173.
- Djordjević, D. B. and J. Živković (ed.) (2002), *Romi na raskršću (Roma at the Crossroads)*, Punta, Niš.
- Ђорђевић, Д. Б., Живковић, Ј. и Д. Тодоровић (2002), *Romanies at Flea Markets (Mirror of Serbian Economy)*, *Теме*, 26 (1): 121-142.
- Ђуровић, Б. и Д. Б. Ђорђевић (1996), Обреди при великим верским празницима код Рома у Нишу (*Rites during Big Religious Holidays among Roma in Nis*), *Етно-културолошки зборник*, 2(2): 66-72.
- Fonseca, I. (1995), *Bury my Standing – The Gypsies and Their Journey*, Alfred A. Knopf, New York.
- Fraser, A. (2000), *The Gypsies*, Blackwell, Oxford.
- Golemović, D. O. (2002), *Romi kao važan faktor života srpske obredne prakse (Romans an Important Factor in Serbian Ritual Practice)*, *Kultura*, (103): 158-165.
- Guy, W. (ed) (2001), *Between Past and Future – The Roma of Central and Eastern Europe*, University of Hertfordshire Press, Hatfield.
- (2001), *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u istočnoj Evropi (Inter-Religious Dialogue as a Way of Reconciliation in South Eastern Europe)*, BOŠ, Beograd.
- Henkok, I. (1995), *Posledice anti-romskog rasizma u Evropi, (Consequences of anti-Roma racism in Europe)* Beogradski krug, Beograd.
- Jovanović, V. Ž. (2001), *Romany-Serbian-English Dictionary of Religious Words and Phrases*, KSS, Niš.
- Kanev, K. (1996), *Dynamics of Inter-Ethnic Tensions in Bulgaria and the Balkans*, *Religion in Eastern Europe*, 16(6): 13-44.
- Kolev, D. (2002), *Calendar Feasts of Central Bulgarian Roma*, Faber, Veliko Trnovo.
- Крстева, А. (ед.) (1998), *Обшћности и идентичности в Блгарији (Communities and Identities in Bulgaria)*, Петекстон, Софија.
- Kuvačić, I. (1989), *Sociologija (Sociology)*, Školska knjiga, Zagreb.
- Марушијакова, Е. и В. Попов (1993), *Циганите в Блгарија (Gypsies in Bulgaria)*, Клуб 90, Софија.
- (1999), *The Relations of Ethnic and Confessional Consciousness of Gypsies in Bulgaria*, *Facta Universitatis: Series Philosophy and Sociology*, 2 (6): 81-89.
- Mirga, A. i L. Mruz (1997), *Romi – Razlike i netolerancija (Roma– Differences and Intolerance)*, АКАРИТ, Beograd.
- Петровски, Т. (2000), *Магија у неким обредима животног циклуса међу Ромима у Скопју (The Magic in Some Rites of the Life Cycle Among the Rom in Skopje)*, *Теме*, 24 (3-4): 305-311.
- Petrovski, T. i B. Veličkovski (1998), *Makedonsko-romski rečnik i romsko-makedonski rečnik (Macedonian-Romany Dictionary and Romany-Macedonian Dictionary)*, Worldbuk, Skopje.
- Slavkova, M. (2001), *Aspekti religije kod Roma protestanata (Aspects of Religion with Protestant Roma)*, In: *Vere manjina i manjinske vere (Religions of Minorities and Minority Religions)* (pp. 243-245), JUNIR, Niš.
- Stewart, M. (1997), *The Time of the Gypsies*, Boulder, Westview.
- Stojković, S. (2001/2002), *Živeti zajedno (Live Together)*, O.K. Radio, Vranje.
- Šiftar, V. (1970), *Cigani (Gypsy)*, Pomurska Založba, M. Sobota.
- Tatalović, S. (2002), *Položaj nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj (Status National Minorities in Republic of Croatia)*, In: Bašić, G. at al., *Demokratija i nacionalne manjine (Democracy and National Minorities)* (str. 230-290), Centar za istraživanje etniciteta/Punta, Beograd/Niš.

- Todorović, D. (2002), *On the Phenomenon of Roma Conversion – An Empirical Experience*, In: Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans (pp. 175-186), CBS/YSSSR/Punta, Niš.
- (2002a), Bibliografija romoloških radova (1991-2002) (*Bibliography of Romalogist Papers /1991-2002/*), in: Djordjević, D. B. (et al.), Sociologija romskog identiteta (*Sociology of Roma Identity*) (pp. 383-387), KSS/Смук, Niš.
- Тодоровић, Д. и Д. Б. Ђорђевић (2000), О групама, занимањима, обичајима и вери Рома у делу Тихомира Ђорђевића (*About Groups, Occupations, Customs, and Religion of Roma in the work of Tihomir Djordjevic*), *Теме*, 24 (3-4): 445-455.
- (2001), *The Gypsy cemetery in Donji Komren*, *Facta Universitatis: series Philosophy and Sociology*, 2(8): 445-455.
- Тревор-Бриско, Т. (2002), *Роми са Нишаве (Roma from Nišava)*, КСС, Ниш.
- Van de Port, M. (1998), *Gypsies, Wars and Other Instances of the Wild*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Вукановић, Т. (1983), *Роми (Цигани) у Југославији (Roma /Gypsies/ in Yugoslavia)*, Нова Југославија, Врање.
- Yugoslav Roma Face the Future* (2001), Project on Ethnic Relations, Princeton.
- Zirojević, O. (1976), *Сигани у Србији од доласка Турака до краја XVI века (Gypsies in Serbia from the Arrival of Turks until the end of XVI century)*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2: 67-78.
- (1981), *Romi na području današnje Jugoslavije u vreme turske vladavine (Roma on the territory of Present Yugoslavia in the Times of Turkish Rule)*, *Glasnik Etnografskog muzeja*, 45: 225-245.
- Zlatanović, S. (2002), *»Zasevka« u svadbi Roma (»Zasevka« in the Roma Wedding)*, *Kultura*, (103): 194-202.
- Живковић, Ј., Тодоровић, Д., Јовановић, Ј. и Д. Б. Ђорђевић (2001), *Ромске душе – Кривудава друмови до ромских душа (Roma Souls – The Winding Roads to Romany Souls)*, Универзитет у Нишу, Ниш.

Lela Milošević
Dragan Todorović
Faculty of Philosophy
University of Niš

ETHNIC AUTOSTEREOTYPES AND HETEROSTEREOTYPES AND ETHNIC DISTANCE AT THE BALKANS

Research Title

"Ethnic Autostereotypes and Heterostereotypes and Ethnic Distance at the Balkans" is the title of the research topic within the subproject "Cultural and Ethnic Identities and Relations at the Balkans". Both the topic and the subproject are part of the three-year project *Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration*, carried out at the Faculty of Philosophy and headed by Professor Dr Ljubiša Mitrović, full-time Professor of the Faculty of Philosophy, Niš.

Research Team members

The research topic is realized by the team comprising: Lela Milošević, sociologist of morality, Assistant at the Faculty of Philosophy, Niš, Dragan Todorović, sociologist of religion and romologist, Assistant at the Faculty of Philosophy, University of Niš and Dr Dragoljub B. Đorđević, sociologist of religion and romologist, full-time Professor at the Mechanical Engineering Faculty, University of Niš. It is also the team that would cooperate in the realization of the research topic "Romas as a Trans-border Ethnic and Cultural Group" since both the topics are closely connected and are mutually supportive in the research activities.

Actuality and Importance of the Research Topic

Radical reforms that the transition period carries along with it assume an active support in attitudes and expectations of citizens in a given transition country. The question can be asked how much citizens of Serbia are open to the world and ready to participate in the proceses that the presumed integration would bring along with it. The results of many research projects show that there is a high degree of xenophobia among the citizens of Serbia, a considerable ethnic distance towards their neighbors as well as a series of prejudices and ethnic stereotypes that represent more than just a relevant psychological obstacle to any integrative process.

In his paper entitled "Images of National Minorities in Serbian Public Opinion" Srećko Mihailović (1996: 423) gives a short survey of empirical research of public opinion at the end of the eighties and in the early nineties in Yugoslavia.

According to the research results dating 1985, D. Pantić records that 30% Albanians accept Serbs as possible marriage partners while the Serbs would get married to Albanians in 44% of the cases. As for Hungarians, they are ready to get married to a member of Serbian nationality in 65% cases; in the reverse situation, 58% of Serbs would gladly get

married to Hungarians. By examining the national stereotypes of the young in 1986, the same author has come to the following conclusions, namely, young people of Serbian nationality from the Republic of Serbia (provinces excluded) mostly give negative estimates of Albanians, namely: they do not like other nations (54%); they are backward (51%), sly (34%), distant (33%), rough (20%), concordant (20%), rash (16%), lazy (14%), selfish (8%), courageous (5%). Finally, in his exploration of the national distance in 1990, Pantić points to a prominent ethnic distance of Albanians from Kosovo: 44% of the examined show the strongest distance towards other nations - and for a possible marriage partner s/he accepts only a member of his or her nationality.

According to the findings from Zagorka Golubović's research, 53% of the examined agreed with the opinion that all Albanians are primitive and uncivilized (18,9% - completely true, 34,2% - partially true), 28% of the examined did not agree with the assumption (20,3% - mostly is not true, 7,5% - not true at all), while 19% of them could not choose any of the offered answers.

The results from the 1992 research also show the lack of distance: 16% of Muslims from Raška stated that they do not want a Serb for a friend or a colleague at work while 78% said that they did not mind different national affiliation of colleagues at work. As for their neighbors, besides their compatriots, 73,5% would choose Serbs and Montenegrines, 21% would choose some others and only 5,1% would like only their own compatriots.

In the extensive research on the territory of Serbia, only 33% of citizens of Serbian nationality stated that they would accept friendship with Albanians, while 48% of the examined agree that Albanians should live in their state (Kuzmanović, 1994: 242).

While examining ethnic autostereotypes and heterostereotypes at Kosovo¹ the researcher Srećko Mihailović (1998) determined that both Serbs and Albanians think »all the best« about themselves and this even in the same categories, namely, the categories of hospitality, courage, love for peace, cleanliness... Albanians think of Serbs that they primarily hate other nations, that they are vile, that they use others to make careers, that they are selfish, rude... To describe Serbs Albanians use only 7% of positive traits and even 93% negative. Serbs think of Albanians as concordant people, that they hate other nations, that they are primitive, rough, industrious... Serbs ascribe to Albanians 32% of positive and 68% of negative traits.²

In their field research of public opinion³, Popadić and Biro (1999) detected a clear separation of autostereotypes from heterostereotypes, there are important differences between them in their positiveness. While on the positive pole there is a clearly distinct autostereotype about Serbs, on the negative pole there are clearly distinct stereotypes about Muslims and

¹ The public opinion research at Kosovo and Metohija from 1997, carried out by the Forum for Ethnic Relations from Belgrade in cooperation with the Institute for Philosophy and Sociology in Priština (Dušan Janjić, Đerđ Rapi, Srećko Mihailović and others) with the intention to contribute to the answers related to the Kosovo crisis anatomy.

² The image that Serbs have about Albanians is extremely bad. It has been more than a decade that the same finding has been obtained constantly, namely, that the stereotype towards Albanians is worse than others and represented almost exclusively with negative traits. A brief survey of several research projects dealing with the ethnic distance exploration of Serbs towards Albanians can be found in Popović, 1990:133-141.

³ The analysis of the research carried out in October, 1997, upon the quota sample of the examined of Serbian nationality from Serbia (without Kosovo) older than 18 years of age, entitled "Autostereotypes and Heterostereotypes of Serbs in Serbia « was done by Professor from Belgrade Faculty of Philosophy Dragan Popadić and his colleague from Novi Sad, Mikloš Biro; the research topic included stereotypes with Serbs, Montenegrines, Albanians, Slovenians, Romanians, Bulgarians, Croats, Muslims, Hungarians and Macedonians.

Albanians. Romanians are not distinctive regarding any of the listed, positive or negative, trait; they are only observed as dirty and uncivilized. The image about Bulgarians is very similar to that about Romanians; only this time it is slightly more negative in the sense that they are more often ascribed the negative characteristics of being dishonest, selfish, quarrelsome. Macedonians are not assigned any negative trait; yet, neither are they assigned a greater number of the listed positive traits. The Hungarian stereotype is made up of positive attributes. The Hungarians are observed as clean, cultured, industrious, civilized, intelligent. The stereotype related to Montenegrines is close to the autostereotype of Serbs but it is less determined and less positive. They are considered, it can be said, as more rude and less communicative than Serbs, less sensitive, kind, unselfish, etc. with respect to Serbs though, regarding these attributes, they are clearly distinct from other nations. The stereotype about Croats is built of positive and negative features. They are described as deceitful, as people who do not like other nations, as cold, selfish, quarrelsome, dishonest but also as clean, industrious, cultured, civilized. Slovenians are ascribed all the features that figure out with Hungarians but, this time, a whole set of negative traits is also ascribed to them. They are described as clean, industrious, civilized, cultured, clever but also as cold, selfish, dishonest, not ready to like other nations. The stereotypes about Muslims and Albanians have exclusively negative differentiated traits. Muslims are described as primitive, dishonest, do not like other nations, dirty, uncultured, quarrelsome, stupid, cowards, lazy. The Albanian stereotype is similar to that about Muslims. They are described as primitive, do not like other nations, dirty, uncultured, impudent, dishonest, quarrelsome, selfish, stupid, cold, cowards. Their other traits are on the negative pole but two of them, laziness and inhospitality, are ascribed to them as less prominent. The autostereotype about Serbs is exceptionally differentiated, composed exclusively of positive and very prominent traits. Serbs are hospitable, proud, sensitive, courageous, love other nations, honest, unselfish, clever, clean, kind, civilized. The only attributes that are somewhat less prominent are industrious, cultured and lovers of peace.

Analyzing empirical findings⁴ about ethnic distance, xenophobia and ethnonational manipulation, our late politicologist Laslo Sekelj (2000) warned that in the FR of Yugoslavia at least one third or maybe even two-fifths of the population are made up of members of national minorities, including the minorities of Croats and Bosnians created by the disintegration of the SFRY. He considered a very much-diffused ethnic distance as an empirical manifestation of the dominant political matrix in Serbia and FRY.⁵

⁴ The research was carried out by the agency »Argument« from Belgrade in August, 1997. The sample comprised 1007 examined from the strict territory of Serbia, the city of Belgrade, Vojvodina and Montenegro. The examined were offered a chance to choose one single answer out of the following six options: one negative (»I do not want any contact«) – on the basis of which in the numerical value of the ethnic distance is determined in this interpretation – and seven positive ones: 1) »To be permanently settled in the FR of Yugoslavia « lowest intensity acceptance), 2) »To elect and be elected«, 3) »To be my neighbor«, 4) »To be my associate at work«, 5) »To be my superior at work«, 6) »To be my close friend« and 7) »To get married to him or her«.

⁵ "Summing up the earlier research project about ethnic distance and inter-national relations done on the territory of the SFRY, Ljiljana Bačević states that the distance was very low, especially in Vojvodina and Bosnia and Herzegovina – two nationally most heterogeneous environments – as confirmed by the great number of inter-ethnic marriages. In the seventies, the research showed an increase of ethnic distance but it was still relatively low. Referring to the research done by Dragan Pantić in 1987, LJ. Bačević stresses an increase of ethnic distance in the mid-eighties and its stability in the sense of spatial, stratified and generation distribution and the dominant role of the religious and cultural factors, historical legacy, national stereotypes and prejudice. It was empirically manifested as a high degree of mutual acceptance of Southern

The research team members (D. B. Đorđević and D. Todorović) were intensively, in the period of time from 1999 to 2002, socio-empirically questioned the existing *ethno-religious distance* on the part of the majority population (Serbs) and other national minorities (Albanians and Bulgarians) towards Romas. The obtained data confirmed its continually high intensity both when it comes to the relationship between Serbs and Romas and when the relationship was examined between members of other minorities and Romas. An expressed animosity was present in the answer ("Never even if s/he were of the same or of any other religion or confession") to the question "Would you approve the marriage of your daughter, son, sister, brother... or would you personally accept to marry a Roma?". In the research carried out on the territory of the city of Niš from 2000 the above-mentioned answer was given by almost 4/5 (79%) inhabitants of Serbian nationality; the empirical research of the attitudes held by Serbian and Albanian population in Bujanovac and Preševo in 2001 revealed 69,2% Serbs and incredible 97,9% Albanians reacting like this; in a large research project carried out on the territory of Southeast and Southwest Serbia in 2001 71,6% of the majority population declared themselves in the same way.

Research Subject, Objective and Tasks

The subject of the research topic is to explore ethnic stereotypes and ethnic distance among members of the following nations, national minorities and ethnic groups: Serbs, Montenegrees, Albanians, Romas, Slovenians, Romanians, Bulgarians, Croats, Muslims, Bosnians, Hungarians, Turks and Macedonians.

The objective of our research is to answer the following questions, namely: 1, how does the majority population see members of other nations, national minorities and ethnic groups, and, *vice versa*, how other nations, national minorities and ethnic groups see members of the majority population, 2, how much is this image positive or negative and to what extent are different specific characteristics ascribed to different nations, national minorities and ethnic groups?

The basic tasks would comprise following up of the changes within the ethnic stereotypes and bringing these changes into correlation with a wider socio-historical context; in this way, it would be easier to see more clearly the problem of formation, stability and change of the stereotypes as well as to provide for conceiving of an all-inclusive campaign that would contribute to narrowing the gap between the majority and the neighboring nations, national minorities and ethnic groups.

Slavs, refusal to accept Albanians (and *vice versa*), relative closeness of Muslims and Albanians and a high degree of mutual acceptance between Serbs and Montenegrees (Bačević, 1996). Four years later Pantić (Pantić, 1991) stated a drastic growth of ethnic distance in the SFRY. It is evident, from the data he published, that the ethnic distance grew proportionally with the ethno-national manipulation carried out by the national oligarchies in their fights for power (data from this research of the ethnic distance among Serbs and Montenegrees are presented in the section entitled "Ethnic Distance in the FR of Yugoslavia«) (...) In our research where the ethnic distance is determined at a much lower level of intensity – not as potential acceptance of a marriage partner but as acceptance to live together or not to live in the same country with a member of some other nationality – 45,2% of the examined in the sample in which over 4/5 of the examined are of Serbian and Montenegro nationality – do not want to have any contact with members of Croatian nationality. Just like a mutually doubled ethnic distance in 1990 between Serbs (Montenegrees) - Slovenians than between Serbs (Montenegrees) - Croats (and *vice versa*), so is a drastic increase of the ethnic distance between Serbs and Croats recorded in 1993 (see Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995/ politically produced" (Sekelj, 2000).

Theoretical-hypothetical Research Framework

"An image about others – a set of beliefs about typical characteristics and ways of behavior of the other group – is the foundation upon which people develop their affective attitude towards members of the other group and behave towards them in a particular way" (Popadić, 1999). In the socio-psychological literature this image is denoted with the term "stereotype" and it is considered as a cognitive component of an attitude. In research project the greatest attention is paid to racial and ethnic stereotypes since they are widely spread and of importance for social life and relations between people. Walter Lippman introduced the concept of (ethnic) stereotypes into science as early as 1922. He saw in stereotypes a kind of representations or attitudes that provide for easier guidance and orientation of an individual in the complex world. Opposite to Lippman and his followers in the psychological literature another view came into being that assumes stereotypes to be "rationalization of the existing prejudices" regarding ethnic groups. This view was held by Gordon Allport and Hans Jürgen Eysenck as well as, in our country, Nikola Rot, Đorđe Đurić, Bora Kuzmanović, Dragomir Pantić and other authors.

Gordon Allport defines prejudice as "a repulsive or hostile attitude towards a person belonging to a particular group mainly because he belongs to that group; on the basis of group membership it is concluded that an individual has negative characteristics otherwise ascribed to that group" (Allport, 1958: 8; quoted from Mihailović, 1998: 412). For Allport ethnic stereotypes are the first degree of expressing prejudice towards other nations (propensity to speak bad about other people); the second degree is manifested by avoiding contacts, that is, manifesting ethnic distance; the third degree is expressed as discrimination (limitation of various rights), the fourth assumes physical attacks while the fifth is in the form of genocide of other nations.

Rudi Supek thinks that social prejudice is a "form of social anti(sym)pathy that is expressed in a wrong and inflexible generalization and biased evaluation of members of other social groups that rests upon the dynamics of group exclusion or inclusion with a tendency to regression into primitive forms of aggressiveness in the case of an increase of inter-group tensions. This tendency towards aggressiveness is the rule in ethnic prejudices" (Supek, 1973: 80). The author stresses the fact that the difference between common social prejudice and ethnic stereotypes lies "exactly in easy way of inducing regression regarding the group aggressive behavior, that is, group identification for the sake of mobilization against some external enemy" (Supek, 1973: 81).

Nikola Rot defines prejudices (in social psychology) »as a logically unfounded, consistently sustained and with intense emotions accompanied attitude towards different objects« (Rot, 1975: 367). He defines racial and ethnic prejudices as negative attitudes towards foreign races and ethnic groups on the whole as well as towards particular individuals - members of these races and groups: »We consider as an ethnic stereotype part of the cognitive component of the attitude towards particular nations; this is such part of the cognitive attitude that is characterized by relatively simplified and rigid understanding about the characteristics of the members of particular peoples. The estimates about some peoples' attributes are simplified and inadequate since they are an outcome of the tendency towards simplification for the sake of an easier orientation" (Rot, 1975: 378). In his opinion, a negative attitude is manifested in underestimating attributes, lack of recognition of abilities, condemnation of behavior, lack of affection and hatred as well as readiness to undertake or support hostile actions against the groups themselves or some of their members.

Bora Kuzmanović regards stereotypes as "a schematic and rigid representation of character traits and behavior patterns of members of some group (in this case, ethnic) that is

rigidly transmitted and applied as a pre-made image about every single individual from that group « (Kuzmanović, 1992: 120).

In his paper entitled »Changes in Ethnic Stereotypes of Serbs«, Dragan Pantić sums up the understanding of the notion of the stereotype on the basis of opinions presented by quite a few authors. »In social psychology what is assumed under the notion of stereotype is a rigid and mostly wrong or even prejudice-colored perception of other people and social group. Stereotypes are mostly result of deformed perception and incomplete generalization, of sometimes entirely incorrect conclusion-making that is conditioned by preconceptions, interests, emotions as well as a tendency towards psychic economizing manifested in a simplification of diverse and rich reality which is being reduced to several categories. [...] Yet, stereotypes are not quite inaccurate since the members of the groups under observation and estimate can possess some common traits or at least similar traits in the sense of modal types « (Pantić, 1996: 562).

»Stereotypes, as extremely simplified images about oneself (autostereotypes) and others (heterostereotypes) become prominent and become especially widely spread at the time of great political, ideological, religious and all other confrontations and conflicts, turning into a dangerous means of propaganda with long-term effects whose poisonous influence is hard to neutralize«, says Milan Ristović (1996: 23). Ethnic stereotypes with an idealized image about one's own group and a negative view of the members of other ethnic groups are a standard consequence of *ethnic narcissi*, with its extreme forms of manifestation - *paranoia of ethnic group* and *ethnic delusion*" (Mihailović, 1998).

The fact that the examined describe members of their own group in terms of certain categories while they are using different categories to describe the "others" provides for the construction of the *coefficient of ethnic desirability* of the characteristics used to describe one's own and other nation.

The matter of this research would comprise the examination of the ethnic stereotypes towards the following 13 nations, namely, Serbs, Montenegrans, Albanians, Romas, Slovenians, Romanians, Bulgarians, Croats, Muslims/Bosnians, Hungarians, Turks, Vlachs and Macedonians. With every nation there would be a list of 15 attributes (industrious, brave, intelligent, sensitive, sincere, honest, cultured, clean, kind, hospitable, peaceful, unselfish, civilized, like other nations, proud) where the listed attributed would define extreme poles at five-grade scales. The examined are expected to encircle one of the five marks on the scale (Likert's scale⁶) thus indicating to what extent the typical representatives of these nations have each of these 15 attributes clearly manifested (See Table 1).

The modified Bogardus's scale⁷ for measuring social distance (see Table 2).

⁶ Likert elaborated (1932) the following approach in measuring attitudes, namely, 1) collection of a great number of assertions that the experiment-maker finds they refer to the object dealt with, 2) presenting a group of subjects with these assumptions so that they could express their opinion about each of them, namely, whether they approve of it strongly or they just approve of it or they do not approve of it or they do not approve of it strongly, 3) determination of the overall sum of the marks for each individual by summing up his answers for all the issues while the first five categories are marked with 5, 4, 3, 2, 1 when they refer to favorable attributes while for the opposite is used for unfavorable attributes, and, 4) analyzing the issues (More about it in: Devid Kreč, Ričard S. Kračild, Igeron L. Balaki (1972): *Pojedinac u društvu (Individual in the Society)*, Belgrade: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; V. Gud and P. Het (1966): *Metodi socijalnog istraživanja (Methods of Social Research)*, Belgrade: Vuk Karadžić).

⁷ Bogardus (1925) first constructed the technique whose specific goal is measurement and comparison of attitudes towards different nations. By the social distance Bogardus assumed the extent of understanding and psychological closeness (that is, detachment) with respect to various individuals or groups. His *scale of social distance* consists of a certain number of assertions chosen *a priori* as appropriate for provoking the

Methodological Approach

In a three-year study of ethnic stereotypes and ethnic distance the qualitative and quantitative methodology and method techniques otherwise usually used in sociology would be used, namely:

1. analysis of secondary sources /statistical reports, mass media reports /,
2. qualitative analysis of the most important empirical research from former and present Yugoslavia,
3. survey poll /pull on the basis of standardized questionnaire for asking questions and marking answers /,
4. Likert's and Bogardus's scales, and,
5. SPSS analysis of the data obtained by the survey poll.

On the basis of the collected data and an insight into the empirical material collected so far, both at domestic sites and by comparison with neighboring countries, the final monograph about ethnic stereotypes and ethnic distance would be completed.

Results Dissemination

The research results would be reported on in the following way:

1. by scientific papers and articles in domestic and foreign journals,
2. by papers in anthologies referring to the projects,
3. by special studies,
4. by presentations and discussions at domestic and foreign scientific conferences,
5. by organizing scientific conferences dealing with the project,
6. by periodic reports to the Project Collegium and the Assembly of the Institute for Sociology of the Faculty of Philosophy,
7. by reports to the project financiers,
8. at press conferences,
9. at radio and television programs,
10. exchange of knowledge and experience with colleagues from Bulgaria and Macedonia, and,
11. final monograph.

answers that would be indicators for the extent of acceptance of any national group on the part of the subject. There follows the list of 7 characteristic attitudes, namely, 1, close kinship through marriage, 2, membership in the same club as an expression of close friendship, 3, living in the same street, 4, employment in the same company, 5, citizenship in the same state, 6 visit to a country and 7, expulsion from the country. The examined should answer with "yes" or "no" and, in this way, they should say whether they are inclined to accept each of these relations with a member of some group (More about it in: Dejid Kreč, Ričard S. Kračfild, Igerton L. Balaki (1972): *Pojedinac u društvu (Individual in the Society)*, Belgrade: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; V. Gud and P. Het (1966): *Metodi socijalnog istraživanja (Methods of Social Research)* Belgrade: Vuk Karadžić).

Dynamics of the Research Realization

2002

- Making the theoretical framework for research project activities
- Analysis of sociological and social-psychological literature about ethnic stereotypes and ethnic distance
- Preparation of methodology
- Collection of statistical data
- Collection of secondary documentation
- Methodological preparation
- Preparation for carrying out scientific interviews with colleagues from Bulgaria and Macedonia
- Planning and determining the terms for field work
- Roundtable with participation of experts from Bulgaria and Macedonia - *Cultural and Ethnic Relationships at the Balkans – Possibilities of Regional and European Integration* (December, 12, 2002, Faculty of Philosophy, Niš)
- Questionnaire preparation
- Press conference

2003

- Interview with colleagues from Bulgaria and Macedonia
- Textual presentation of the audio records of interviews and preliminary analysis
- Selection and training of interviewers
- Monitoring interviewers' work
- Roundtable with participation of experts from Bulgaria and Macedonia - *Religion and Romas' Religious Customs* (June, 28-30, 2003, YSSSR and Faculty of Philosophy in Nis)
- Logic interview control
- Data base making
- Making plan for inter-crossing of relevant variables
- SPSS analysis
- Press conference

2004

- Relating theoretical and empirical research results
- Writing and publishing scientific texts and articles in domestic and foreign journals
- Writing and presentation of papers at domestic and foreign scientific journals
- Preparation of the final monograph "Ethnic Autostereotypes and heterostereotypes and Ethnic Distance at the Balkans"
- Preparation of the final research report
- Press conference

Table 1.

*HOW WOULD YOU ESTIMATE MEMBERS OF THE FOLLOWING NATIONS,
NATIONAL MINORITIES AND ETHNIC GROUPS?*

	Serbs	Montenegrins	Albanians	Roma	Slovenians	Rumanians	Bulgarians	Croatians	Muslims/ Bosnians	Vlachs	Hungarians	Turks	Macedonians
industrious	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
brave	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
intelligent	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
sensitive	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
sincere	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
honest	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
cultured	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
clean	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
kind	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
hospitable	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
peaceful	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
unselfish	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
civilized	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
like other nations	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
proud	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1

Table 2.

IN WHAT KIND OF RELATIONSHIP WOULD YOU ENTER WITH MEMBERS OF THE BELOW-LISTED NATIONS, NATIONAL MINORITIES AND ETHNIC GROUPS (Codes 1, 2 and 3 for yes, no and neutral - inscribe codes)?

NATION

RELATION	Montenegr.	Croat	Macedonia.	Serb	Mus/Bosnian	Slovenian	Roma	Bulgarian	Albanian	Hungar.	Vlach.	Romania.	Turk
1. Enter into marriage													
2. Have for a friend													
3. Live near													
4. Work in the same firm													
5. Have as a superior in rank													
6. Live in the same town													
7. Live in the same state													

Bibliography

- Aleksić, J., Dunderović, R., Flere, S., Ilišin, V., Mihajlović, S., Obradović, V., Radin, F., Ule, M. i Vrcan, S. (1986): *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije (Position, Consciousness and Behavior of Young Generation in Yugoslavia)*, Belgrade and Zagreb: Prosveta i IDIS.
- Bačević, Lj. (1990): »Nacionalna svest omladine« ("National Consciousness of the Youth"). in: *Deca krize: omladina Jugoslavije krajem osamdesetih (Children of the Crisis: Youth of Yugoslavia in the Late Eighties)* (p. 147-172), Belgrade: IDN.
- (1996): »Patterns of relations toward one's own and other nations«, in: Bianchini, S. and Denić, B. (1996): *Etnički nacionalizam (Ethnic Nationalism)*, Belgrade: Radio B92.
- Đorđević, D. B. (2000): *Religijska većina o religijskoj manjini: Stavovi Srba o Romima kao vernicima (Religious Majority about Religious Minority: Serbs' Attitudes Towards Romas as Believers)*, in: Vukomanović, M. i M. Vučinić (ed.), *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u jugoistočnoj Evropi (Inter-religious Dialogue as a Form of Reconciliation in Southeast Europe)* (p. 153-178), Belgrade: BOŠ.
- (2002): *Burying of Roma: A Test of Ethnic and Religious Tolerance*, in: *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana (Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans)* (str. 175-186), Niš: CBS/JUNIR/Punta.
- Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић (1999), *Јавор изнад главе – класична вера и ромско-православна сеоска гробља (A Maple Tree above the Head - Classical Faith and Romany-Orthodox Country Cemeteries)*, Ниш: КСС.
- (2000), *Stavovi mladih u Jugoslaviji o nacionalnoj, konfesionalnoj i religijskoj pripadnosti (Attitudes of the Young in Yugoslavia towards National, Confessional and Religious Affiliation)*, in: *Strategije razvoja i procesi regionalne saradnje na Balkanu (Strategies of Development and Processes of Regional Cooperation at the Balkans)* (p. 65-75), Niš: Prosveta.
- (2002a), *Zajde Badža, Kultura (Culture)*, (103): 154-173.
- Đorđević, D. B. and J. Živković (ed.) (2002), *Romi na raskršću (Romas at the Crossroads)*, Niš: Punta.

- Golubović, Z., B. Kuzmanović i M. Vasović (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba (Social Character and Social Changes in the Light of National Conflicts)*, Belgrade: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i »Filip Višnjić«.
- Havelka, N. (1992): *Socijalna percepcija (Social Perception)*. Belgrade: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kuzmanović, B. (1992): »Stereotipije o Romima i etnička distanca prema Romima« ("Stereotypes about Romas and Ethnic Distance towards Romas"), *Sociologija*, XXXIV, 1, 119-126.
- (1994): »Socijalna distanca prema pojedinim nacijama (etnička distanca)« ("Social Distance towards Some Nations (Ethnic Distance)", in: Lazić, M. (ur.): *Razaranja društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-tih (Destruction of a Society: Yugoslav Society in the Crisis of the Nineties)*(p. 225-244), Belgrade: Filip Višnjić.
- Mihailović, S. (1996): Predstave o nacionalnim manjinama u javnom mnjenju Srbije, (Representations about Minorities in the Public Opinion of Serbia) in: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji (Position of Minorities in the Federal Republic of Yugoslavia)*, Beograd: SANU-Odeljenje društvenih nauka.
- (1998): "Etnički stereotipi i heterostereotipi na Kosovu" ("Ethnic Stereotypes and Heterostereotypes at Kosovo"). *Sociologija*, LX, 3, 411-426.
- Pantić, D. (1987): *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP (National Consciousness of the Youth in the SR of Serbia without provinces)*, Belgrade: IIC SSO Srbije.
- (1990): »Vrednosti mladih u vreme krize« ("Values of the Young in the Crisis"), in: Mihajlović et al. (eds.): *Deca krize (Children of the Crisis)*, Belgrade: IDN i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- (1991): Nacionalna distanca građana Jugoslavije. Jugoslavija na kriznoj prekretnici (National Distance of the Citizens of Yugoslavia. Yugoslavia at the Critical Crossroads), Beograd: IDN, str. 168-186.
- (1996): "Changes in ethnic stereotypes of Serbs". *Sociologija*, XXXVIII, 4, 561-583.
- Petrović R. (1985): *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji (Ethnically Mixed Marriages in Yugoslavia)*, Belgrade: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- (1996) *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji (Position of Minorities in the Federal Republic of Yugoslavia)*, Belgrade: SANU.
- Popadić, D. i M. Biro (1999), Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji (Autostereotypes and Heterostereotypes of Serbs in Serbia), *Nova srpska politička misao*, VI, 1-2.
- Popović, S., Janković, I., Pešić, V., Kandić, N. i Slapšak, S. (1990): *Kosovski čvor: drešiti ili seći (The Knot of Kosovo: To Disentangle or to Cut)*, Belgrade: Hronos.
- Putinja, F. i Ž. Stref-Fenar, (1997): *Teorije o etnicitetu (Theories about Ethnicity)*, Belgrade: Biblioteka XX vek.
- Ristović, M. (1996): »Slika neprijatelja': Srpske teme u berlinskom satiričnom časopisu 'Kladderadatsch' 1914-1915. godine« ("The Image of the Enemy": "Serbian Themes in Berlin Satirical Journal 'Kladderadatsch', 1914-1915"). *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. 3, br. 1-2, p. 23-39.
- Rot, N. (1975): *Osnovi socijalne psihologije (Basis of Social Psychology)*, Belgrade: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Sekelj, L. (2000): Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija (Ethnic Distance, Xenophobia and Ethnonationalist Manipulation), *Sociologija*, XLII, 1.
- Supek, R. (1973): *Društvene predrasude (Social Prejudices)*, Belgrade: Radnička štampa.
- Todosijević, B. (2001): Makro-politički instrumenti za regulisanje etničkih konflikata u Centralnoj i Istočnoj Evropi: Kritičko preispitivanje ("Macropolitical Instruments for Regulating Ethnic Conflicts in Central and East Europe: Critical Questioning"), *Sociologija*, XLIII, 2.
- Vasović, M. (1998): »Karakteristike grupnih identifikacija i odnos prema drugim etničkim grupama« ("Characteristics of Group Identification and Attitudes towards Other Ethnic Groups"), in: Mihailović, Srećko (ed.): *Između osporavanja i podrške: javno mnjenje o legitimitetu Treće*

Jugoslavije (Between Denial and Support: Public Opinion about Legitimacy of the Third Yugoslavia) (p. 146-176), Belgrade: IDN.

Vukadinović, S. (2001), Manjinski narodi i multietnička društvena stvarnost Crne Gore ("Minority Peoples and Multi-ethnic Reality of Montenegro"), *Sociologija*, XLIII, 2.

Dokica Jovanović
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

KARAKTERISTIKE MULTIKULTURALIZMA U SRBIJI I NA BALKANU

Pre pristupanja osnovnoj temi, potrebno je odrediti dominantne uzroke sadašnje "multikulturalne" situacije u Srbiji. Prema našim uvidima, ova situacija je obeležena rastućim nacionalizmom, kao političkom i kulturnom ideologijom. U nekoliko naznaka ćemo ponuditi skicu ovog stanja.

* * *

Posle sloma boljševizma, politički podsistem u Srbiji se našao u sledećoj situaciji: ostao je bez oslonca na minulu legitimaciju, koja je izvedena iz revolucije i ekskluzivnog samododeljenog "prava" (koje je obrazlagano doktrinom "naučnog socijalizma") na učešće u istorijskom procesu, pa onda i bez prava na konstrukciju *budućnosti*. S obzirom na činjenicu da nije imao legitimaciju izvedenu iz političkog konsenzusa (a nije se ni usudio da je stekne), potražio je legitimaciju koja "izvire" iz istorijskog toka.

Budući da istorija, sama po sebi, ne može biti legitimacijski osnov, učinjena je politička, kulturna i ideološka rekonstrukcija istorije. Međutim, time "posao ne bi mogao biti završen". Bila je potrebna i rekonstrukcija javnog mnjenja i to tako da ljudi budu uvereni da prošlost uvire u sadašnjost. Ako prošlost uvire u sadašnjost, onda je ona u svim bitnim karakteristikama proizvod prošlosti – minulog istorijskog toka. I, opet je sirovi determinizam (kao u dojučerašnjoj ideologiji) utkan u temelje. Otuda ideologem o "duhovnosti kao naprekinutoj vertikali srpskog naroda" Za razumevanje istorijskog zbivanja nisu uzete u obzir činjenice, već mitovi iz prošlosti. *Ključni korak u pripremi legitimacijske i ideološke osnove je bio – ideološka i propagandna prerada istorijskog mita*, u skladu sa interesom vladajuće grupacije. Takva legitimacija, koja nije izraz slobodne političke volje građana, *traži i nalazi samoobrazloženje u samovoljnom tumačenju istorije, preradom istorijskog mita*. Tako pseudoistorija postaje *metalegitimacija*.

Svaka politička legitimacija podrazumeva i *obrazloženje*. *Nestvarna politička legitimacija traži nestvarno obrazloženje*. Pošto su u srpskoj političkoj stvarnosti nauka i kultura tradicionalno obavljale taj posao, sada su opet postavljene u takav položaj. Specifičnost ovakvog modela nauke i kulture dobrim delom proizilazi od onog vremena kada su bile prevashodno orijentisane ka romantičarskoj emancipaciji nacionalnog interesa u odnosu prema kulturi i politici Otomanske imperije. Taj metod (odbrane) zadržao se do sadašnjih vremena. To je jedan od najvažnijih uzroka nekorespondentnosti naše nauke i kulture sa modernim svetskim naučnim i kulturnim sistemima.

Ako je, dakle, legitimitet nestvaran, baziran na rekonstrukciji istorijskog, onda je i obrazloženje (potvrda) neistinito.

U ovom poslu rekonstrukcije (remitologizacije) stvarnosti učestvuju vodeće nacionalne naučne i kulturne institucije (izuzimamo pojedince i grupe u njima). To konstruisanje je rodno mesto kiča. Otuda promocija pseudotradicionalnih, i negacija modernizacijskih vrednosti.

U nedavno objavljenim rezultatima istraživanja političkih i kulturnih preferencija u Srbiji¹ utvrđena je sledeća korelacija: Nacionalizam – autoritarnost — tradicionalizam – egalitarizam = kolektivizam (kulturni i politički).

Kao kolektivistička politička ideologija nacionalizam je i dalje visoko postavljen kao vrednosna orijentacija. U odnosu na ranija istraživanja ovaj skor nema tendenciju promene². Ova orijentacija je vidljiva i po odgovorima na pitanja o *tome da li se pristaje na brak sa nekim ko ne pripada istoj nacionalnoj / etničkoj zajednici ili istoj religiji*³. Ispitanici se na sličan način izjašnjavaju i u odgovoru na pitanja o tome *koga bi (po etničkoj pripadnosti) voleli, odnosno ne bi voleli za suseda*. Skoro svaki drugi ispitanik kaže da bi voleli da za komšije imaju isključivo Srbe, i skoro svaki drugi kaže da mu je svejedno ko živi u susedstvu.⁴ Odnos prema nacionalnim manjinama je, takođe, izraz nacionalističke orijentacije. Svaki drugi ispitanik tvrdi da pripadnici nacionalnih manjina imaju ista prava kao i pripadnici većinskog naroda. Sa formalno-pravnog stanovišta ta tvrdnja je tačna. Međutim, u stvarnom životu je očigledno da se zakonski normativizam ne poštuje. Na primer, tek se novim predlogom zakona o nacionalnim manjinama predviđa priznavanje statusa nacionalne manjine za Rome. Ovaj iskaz (da nacionalne manjine uživaju ista prava kao i većinski narod) se može tumačiti i kao izraz izvesne rezignacije što "oni u našoj zemlji uživaju ista prava kao i mi". Nepoverenje prema pripadnicima nacionalnih manjina je, prema podacima iz našeg istraživanja, još uvek veliko. Ovaj podatak ukazuje na nizak demokratski standard društva, ako se zna da se nivo demokratičnosti, između ostalog, meri prema tome kakav je odnos većinskog stanovništva prema manjinama i prema tome kakvi su realni institucionalni mehanizmi zaštite njihovih političkih, kolektivnih i individualnih prava⁵.

Nacionalizam se ispoljava na još jedan način. Na Balkanu, uopšte, a naročito u zemljama nastalim na području bivše Jugoslavije, religioznost se, takoreći, u potpunosti postavećuje sa etničkom pripadnošću. Postavljen je znak jednakosti. Stereotipi su, skoro u potpunosti, oživotvoreni u realnom životu: svi Hrvati i Slovenci se prepoznaju isključivo kao katolici, Srbi, Crnogorci i Makedonci kao pravoslavci, Bošnjaci i Albanci kao muslimani. S obzirom na to da se bivša multietnička i multikonfesionalna zemlja raspala u krva-

¹ Đokica Jovanović, Jasmina Petrović, Saša Madić, *Parodija tragičnog, Istraživanje dominantnih političkih stavova i kulturnih preferencija u Srbiji. Kič kao konstituens političke i kulturne ideologije*, (1999-2001), Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica; Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd; Istraživačko-analitički centar, Niš, 2002.

² Visoko izražen nacionalizam izražava se kod 32,8% ispitanika, a izrazito visok kod 13,4% (ukupno: 46,2%), dok nizak nacionalizam iskazuje 14,6%, a izrazito nizak 7,4% ispitanika (ukupno: 22%). Do sličnih podataka su došli Z. Golubović i saradnici u navedenom istraživanju: u Srbiji (Bez Kosova) pretežno nenacionalistički je bilo orijentisano 25,5%, dok je nacionalistički bilo orijentisano 33,8% ispitanika. Na području Srbije bez Kosova i Vojvodine taj odnos je: 18% nenacionalistički prema 41% nacionalistički orijentisanih. Nivo nacionalizma, zabeležen ovim istraživanjem, u Vojvodini je niži no u ostalim delovima Srbije (nenacionalistička orijentacija – 35,7%; nacionalistička orijentacija – 26,1%). Zagorka Golubović i saradnici, *navedeno delo*, str. 158.

³ U brak sa osobom druge etničke pripadnosti bi "teško moglo da stupi" 18,9% ispitanika, a "nikada ne bi" 26,1% (ukupno: 45%). Neopredeljenih je 13,4%. U brak bi "verovatno" stupilo 27,2%, a "sigurno bi" 14,2% ispitanika (ukupno: 41,5%). Onih koji su religiozni sa osobom druge religioznosti ili sa ateistom "teško da bi stupili u brak" ima 18,6%, a "nikada" 27,7% (ukupno: 46,3%). Bez stava je 23% ispitanika. U brak bi stupilo 25,2% ispitanika.

⁴ Za Srbe kao susede izjašnjava se 43%, a 48,9% kaže da im je svejedno.

⁵ Da nacionalne manjine uživaju ista prava kao i građani koji pripadaju većinskom narodu misli 53,1% ispitanika, da uživaju prevelika prava misli 22,4%. Nema stav 14,3%. Da imaju manja prava no većinski narod misli 9,8% ispitanika.

vom sukobu (a i tamo gde nije bilo sukoba proizvedeno je nepoverenje i neprijateljstvo prema pripadnicima drugih etničkih i verskih zajednica), uspostavljeni su duboki stereotipi o neizbežnom (sudbinskom) međusobnom neprijateljstvu doskorašnjih suseda, koji su živeli u zajedničkoj državnoj zajednici. Stereotipi o neprijateljstvu i nepoverenju prema pripadniku druge nacije i druge vere poprimaju odlike kičerske isključivosti, koja ne podrazumeva niti dijalog, još manje toleranciju i nikako mogućnost zajedničkog života. Kičerska interpretacija međukonfesionalnih odnosa je oličena u tvrdnjama da "islam želi da uništi Srbe", takođe i Vatikan to "želi". Prema tome, neprijateljski su orijentisane ka Srbima i bliskoistočne zemlje i zapadnoevropske zemlje. Naravno, pripadnici ovih verskih (i etničkih) zajednica, a koji su građani Srbije, su, takođe, prema kičerskom nacionalističkom stereotipu, "nezdrav i tuđ element u zdravom srpskom tkivu". Prema svim etničkim manjinama je uspostavljena veća ili manja etnička (i konfesionalna) distanca.

Sa druge strane "barikade" vladaju slični ili isti stereotipi. "Bizantinski barbari" su Srbi, kojima je na umu isključivo želja da "podjarme" Hrvate i Hrvatsku. Ili, srbijanski "četnik" je sluga šejtanov.

Prema pripadnicima etničkih manjinâ je, kao što je rečeno, takođe, uspostavljena distanca. Često se u javnosti može čuti iskaz da Srbiju ustavno treba definisati kao "državu srpskog naroda", pa, onda, i kao državu u kojoj "ravnopravno" žive i pripadnici nacionalnih manjina. Ne prihvata se sadašnje ustavno načelo da je Srbija država svih njenih građana. I ovde se očituje izražen nacionalizam i politički i kulturni antimodernizam. Ako je odnos prema svim manjinama (i etničkim) jedno od osnovnih merila demokratičnosti jedne države i pripadnikâ većinske etničke zajednice, onda se može zaključiti da demokratija nije poželjna vrednost o kojoj postoji opšti društveni konsenzus, bez obzira na proklamacije koje izriču mnogi političari i "kulturni i naučni delatnici". Ovde se radi o uočenoj kontroverzi: oni, koji se, deklarativno, izjašnjavaju za demokratiju, sami su, u većini slučajeva, nacionalistički orijentisani. Iako je etnička, verska, politička, polna... ravnopravnost ustavom i zakonima zajemčena svim građanima, u stvarnosti, naročito prema etničkim manjinama vladaju nepoverenje i tiha (diskretna, nevidljiva) diskriminacija.

* * *

Istraživački postupak će biti organizovan na sledeći način:

1. Uvid u rezultate istraživanja ove oblasti na području Srbije (prva godina istraživanja).
2. Uvid u rezultate referentnih istraživanja ove oblasti na području zemalja nastalih posle raspada SFRJ, kao i na području drugih balkanskih zemalja. Prioritet je dat zemljama sa područja bivše SFRJ zbog visokog nivoa međuetničke i međukulturne distance. Saznajni interes je provociran ideološkim⁶ uvećavanjem realno malih međuetničkih i međukulturnih razlika (druga godina istraživanja).
3. Interpretacija rezultata empirijskog istraživanja koje će biti obavljeno u okviru ovog projekta.
4. Saopštenja o svim fazama istraživanja će biti predstavljena javnosti na naučnim skupovima u okviru ovog projekta kao i u publikacijama projekta.

⁶ Ideologiju ne lociramo samo u sferu političkog delanja, već je ona i sastavni deo kulture, kao institucionalizovane delatnosti.

Literatura

- Adam Mihnjik, *Virus Montesinos, Diktatura sa fasadom demokratije*, Danas, 27. 3. 2001.
- Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Književne novine, Beograd, 1990.
- Aljoša Mimica i Radina Vučetić, *Vreme kada je narod govorio*, analiza *Politikine* rubrike *Odjeci i reagovanja*, Fonda za humanitarno pravo, Beograd, 2001. (publikacija i CD).
- Branimir Stojković, *Civil Society and Cultural Hero*, u: *Civil Society in the Countries of Transition*, ed. by Nadia Skenderović and Milan Podunavac, Agency for Local Democracy and Open University, Subotica, 1999.
- Branimir Stojković, *Kultura i civilno društvo u Srbiji 90-tih*, u: *Potisnuto civilno društvo*, zbornik, urednik: Vukašin Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995.
- Branimir Stojković, *Uloga medija i javnog mnjenja u demokratskoj transformaciji SR Jugoslavije*, u: *Lavirinti krize – Preduslovi demokratske transformacije SR Jugoslavije*, zbornik, Institut za evropske studije, Beograd, 1998.
- Cvetan Todorov, *Mi i drugi*, XX vek, Beograd, 1994.
- Cvetan Todorov, *Sećanje na zlo, iskušenje dobra*, Republika, Beograd, 256-257/2001.
- David Gompert, *How to Defeat Serbia*, Foreign Affairs, New York, Vol. 73, No.4, July - August, 1994.
- Đokica Jovanović, Jasmina Petrović, Saša Madić, *Parodija tragičnog, Kič kao konstituens političke i kulturne ideologije*, (1999-2001), Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica; Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd; Istraživačko-analitički centar, Niš, 2002.
- Đokica Jovanović, *Sunovrat u zajednicu*, Gradina, Niš – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1995.
- Dragoljub Acković, *Nacija smo a ne cigani*, I, Rrominterpress, Beograd, 2001.
- Dušan Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, XX vek, Beograd, 1997.
- Dušan Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, XX vek, Beograd, 1997.
- Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (ur), *Izmišljanje tradicije*, XX vek, Beograd, 2002.
- Ernst Kasirer, *Mit o državi*, Nolit, Beograd, 1972.
- Esad Bajtal, *Religija između vjere i politike*, Revija slobodne misli, Sarajevo, 34/2002.
- Filip Longvort, *Stvaranje Istočne Evrope*, Klio, Beograd, 2002.
- Gerhard Kriger, *Mitsko mišljenje u savremenosti*, u: *Mit, tradicija, savremenost*, zbornik, Delo, Beograd, 1972.
- *** *Individualna i kolektivna prava manjina*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.
- Isaiah Berlin, *Bilješka o predrasudama*, Odjek, Sarajevo, 2/2001.
- Ivan Čolović, *Mitska Srbija i komentari*, Dijalog, pilot broj, jesen-zima, 1995.
- Ivan Čolović, *Pucanje od zdravlja*, Beogradski krug, Beograd, 1994.
- Ivan Stambolić, *Koren zla*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
- Ivana Spasić, *Svakodnevni život u Srbiji – od haosa ka ravnoteži?*, Republika, 276-277/2002.
- Juraj Martinović, *Južnoslavenski epski triptihon – Pokušaj usporednog čitanja Prešernovog Krsta pri Savici, Mažuranićeve Smrti Smail-Age Čengića i Njegoševog Gorsskog vijenca*, Novi izraz, Sarajevo, ljeto-jesen, 2002.
- Kornelijus Kastorijadis, *Uspon beznačajnosti*, Gradac, Čačak, 1999.
- Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.
- Leh Mruz, *Mit i mitsko mišljenje*, Kultura, 33-34/1976.
- *** *Ljudska prava u Srbiji 2000*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.
- Miodrag Popović, *Vidovdan i časni krst*, XX vek, Beograd, 1998.
- Miodrag Stanisavljević, *Katarza i katarakta*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.
- Mladen Lazić, *Društveni činioci raspada Jugoslavije*, Sociološki pregled, 2/1994.
- Nebojša Popov, *Contra fatum*, Mladost, Beograd, 1989.

- Nebojša Popov, *Srpski populizam – od marginalne do dominantne pojave*, Vreme, Specijalni dodatak, Beograd, 1993.
- Nebojša Popov, *Traumatologija partijske države*, Republika, 116/1995.
- Nensi Vud, *Pamćenje i civilno društvo*, u: *Potisnuto civilno društvo*, Zbornik, urednik: Vukašin Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995.
- Niodrag Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001.
- Novak Pribičević, *Ima li rezonance*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.
- Olivera Milosavljević, Radmila Radić, Obrad Savić, *Srpska elita*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.
- Paskal Brikner, *Etnička teologija – poistovećivanje sa žrtvom u srpskoj propagandi*, Republika, 115/1995.
- Potisnuto civilno društvo*, zbornik, urednik: Vukašin Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995.
- Radmila Radić, *Crkva i "srpsko pitanje"*, u: *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio Nebojša Popov, Republika, Beograd, 1996.
- Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1981.
- Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1981.
- Razgovor o govoru mržnje*, Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 2001.
- Rozalija Ilić (priredila), *Dokle?*, Romski informativni centar, Kragujevac, 2001.
- Sreten Vujović, *Grad u senci rata*, Prometej, Novi Sad i Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 1997.
- *** *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio Nebojša Popov, Republika, Beograd, 1996.
- Stjepan Gredelj, *S onu stranu ogledala*, IIC SSO Srbije, Beograd, 1986.
- Turza, Karel, *Modernost na biciklu*, Akademija nova, Beograd, 1996.
- Vladimir Cvetković, *Usud moderniteta, Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Institut za noviju istoriju, Beograd, 1994.
- Vladimir Ilić, Slobodan Inić, Dimitrije Boarov, *Potential for Changes*, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrade, 2000.
- Zagorka Golubović, Bora Kuzmanović, Mirjana Vasović, *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić, Beograd, 1995.

Dokica Jovanović
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

ULOGA MAS-MEDIJA U DEZINTEGRACIONIM I INTEGRACIONIM PROCESIMA NA BALKANU

Opšti utisak je da masovni mediji u južnoslovenskim zemljama (mislim uglavnom na zemlje nastale posle raspada Jugoslavije) upadljivo drže distancu u odnosu prema drugima, novonastalim zemljama, dojučerašnjim sastavnim delovima jedne državne zajednice. Međusobno se tretiraju kao inostrani mediji. Radi se o takvom informativnom pristupu kao da nema nikakvih međusobnih veza, kao da nije bilo nikakve zajedničke prošlosti i kao da nema nikakvih zajedničkih tekovina. I, onda, kada se govori o zajedničkoj prošlosti, ona se, uglavnom, predstavlja kao "mračna", "tegobna" i kao "tamnica" sopstvenog naroda. Sudeći po aktuelnoj medijskoj slici, kao da je sve te narode neka otuđena i neprijateljska sila smestila u okvire jedne države samo da bi im napakostila. U tom smislu se može govoriti, ne samo o profesionalnoj neodgovornosti, već i o neozbiljnosti onih koji rade u medijima. Da apsurd bude veći, oni novinari koji su u vreme boljševičkog režima bili "neprikosnoveno" i "hrabro" na putu "socijalističke izgradnje", "bratstva i jedinstva" sada su najoštriji kritičari takve političke prošlosti, kao da oni sami nisu toj istoj prošlosti dali nesumnjiv doprinos. Na primer, na zvaničnoj web stranici Republike Hrvatske skoro da nema pomena o zajedničkoj prošlosti. Godina 1918, kao istorijska, kao godina nastanka nove države, koju su pripremali i projektovali i mnogi znani hrvatski političari, umetnici i naučnici, naprosto ne postoji, osim kao godina u kojoj je Hrvatska "raskinula viševekovnu vezu" sa Austrijom i Mađarskom. A Izet Sarajlić, poznati bosanskohercegovački pesnik u intervjuu splitskom *Feralu* (br. 675/98) deprimirano kaže: "Ponekad mi se čini da je ovaj rat i bio zapravo samo zato da bih ja ostao bez toliko svojih najbližih, a da bi se oni koji su ga i započeli, a evo nastavljaju i u mirno doba, što više obogatili". Dodajem još jedan primer. Ljubljanski *Dnevnik* (25.3.99) donosi članak pod naslovom "NATO raketama urazumljuje Srbiju". Sličnih primera u srpskim medijima, takođe ima sasvim dovoljno.

Iako je informativna politika u skoro svim zemljama nastalim cepanjem Jugoslavije takva da se o događajima u drugim zemljama piše relativno objektivno i celovito, ona je, što se unutrašnje politike tiče, neretko, apologetski orijentisana prema onim političkim akterima koji su "bliski" pojedinim medijima. U štampi bilo koje od novonastalih država skoro da se ne dovodi u pitanje separatizam sopstvenih vladajućih elita koji je doveo do raspada zemlje. Iako je drobljenje Jugoslavije dovelo do duboke sistemske kriza na svim mestima, osim u Sloveniji, disolucija zajedničke države se uzima za istorijski progresivan čin. Tzv. suverenitet je plaćen ogromnom i nepotrebnom socijalnom cenom. Medijski je, međutim, taj isti suverenitet prikazan kao politički najpovoljnije rešenje, mada verujem da bi jedna sveobuhvatna sociološka analiza pokazala da su republike u okviru jugoslovenske zajednice imale više političkog suvereniteta, no što ga imaju sada, kao male, beznačajne države na Balkanu.

O političkoj i medijskoj nedoraslosti ovoj situaciji govori i sledeća činjenica. U Evropi je i ranije bilo, kao što je i sada, slučaj da se složene državne zajednice transformišu u više posebnih država. Za primer se može uzeti Austrogarska, zatim miran razlaz Norve-

ške i Švedske, kao i Slovačke i Češke, raspad Sovjetskog Saveza... Međutim, u svim ovim slučajevima veze, od državnih, pa do pojedinačnih (među građanima) nisu nasilno prekidane. Zbog zajedničke istorije, zajedničkih tekovina, kulturne i privredne povezanosti, pa do rođaćkih i prijateljskih veza, između ovih zemalja postoje manje-više jake institucionalne veze i saradnja. Takva je situacija, naravno i sa medijima. Medijske agencije imaju međusobne aranžmane, koji uveliko doprinose njihovoj profesionalizaciji, pa čak i podeli rada. U našoj situaciji nije tako. O medijskoj saradnji, osim sporadično, ne može biti ni govora. Navješću, kao ilustraciju jedan kulturni događaj koji nije iz oblasti medija, ali koji na dobar način slika stanje političkog duha uopšte i koji ukazuje na aktuelnu medijsku politiku. Zagrebački *Vjesnik* od 24. 3. 1999. povodom prvog posleratnog prikazivanja srpskog filma *Rane* piše: "Film *Rane* Srđana Dragojevića najavljen je kao 'prvi jugoslavenski film u kinima Republike Hrvatske', ali i prvi srpski film s hrvatskim titlom"... "Najčešće pitanje što se pri tomu čuje, a cilja na to je li sazrelo vrijeme za kulturnu saradnju sa Srbijom, vraća odgovor na nedavna hrvatska ratna stradanja. No čini se da mnoge dvojbe nestaju shvati li se srpski film jednako kao i bugarski – da se poslužimo figurom iz poznate prepiske između Stanka Lasića i Igora Mandića o odnosu između hrvatske i srpske književnosti – dakle kao film bilo koje druge nacionalne kinematografije koji se prikazuje u hrvatskim kinima"... Državni mediji u Crnoj Gori i Srbiji zauzimaju dijametralno različite pozicije. Uzajamne optužbe su, u najmanju ruku, jednako žestoke, kao što je bila njihova doskorašnja unisonost.

Ima, međutim, slučajeva medijskog saglasja i onda kada nema saradnje, a koje je izazvano sličnim političkim stavom prema određenom problemu. Često je percepcija Albanaca u makedonskim i srpskim medijima bliskim svojim vladama slična. Ili, podržavajući zvanični stav da se valja distancirati od svega što je balkansko ili, uže rečeno, jugoslovensko, hrvatski i slovenački mediji su u velikoj meri saglasni.

Što se nacionalnih manjina tiče, u zvaničnoj jugoslovenskoj štampi o njima se ne guje negativni stereotip, dok je u nezavisnoj štampi ta slika unekoliko uravnoteženija. Odnos prema nacionalnim manjinama, je, ustvari, slika bilateralnih odnosa Jugoslavije i susednih država koje su njihove matice.

Na kraju se mogu odrediti neke ključne odrednice:

- Mediji u zemljama nastalim raspadom Jugoslavije su značajno uticali na promenu stavova građana prema zajedničkoj državi, određujući se prema njoj kao prema negativnoj političkoj i istorijskoj činjenici.
- Mediji u zemljama nastalim raspadom Jugoslavije međusobno, uglavnom, ne saraduju i ne postoje uzajamne poslovne i profesionalne veze;
- Dominatno političko mnjenje određuje informativne koordinate;
- Stav prema zajedničkoj prošlosti je, uopšte, sa malim izuzecima, negativan.

Literatura

- Adam Mihnjik, *Virus Montesinos, Diktatura sa fasadom demokratije*, Danas, 27. 3. 2001.
 Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Književne novine, Beograd, 1990.
 Aljoša Mimica i Radina Vučetić, *Vreme kada je narod govorio*, analiza *Politikine* rubrike *Odjeci i reagovanja*, Fonda za humanitarno pravo, Beograd, 2001. (publikacija i CD).
 Branimir Stojković, *Civil Society and Cultural Hero*, u: *Civil Society in the Countries of Transition*, ed. by Nadia Skenderović and Milan Podunavac, Agency for Local Democracy and Open University, Subotica, 1999.

- Branimir Stojković, *Kultura i civilno društvo u Srbiji 90-tih*, u: *Potisnuto civilno društvo*, zbornik, urednik: Vukašin Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995.
- Branimir Stojković, *Uloga medija i javnog mnjenja u demokratskoj transformaciji SR Jugoslavije*, u: *Lavirinti krize – Preduslovi demokratske transformacije SR Jugoslavije*, zbornik, Institut za evropske studije, Beograd, 1998.
- Cvetan Todorov, *Mi i drugi*, XX vek, Beograd, 1994.
- Cvetan Todorov, *Sećanje na zlo, iskušenje dobra*, Republika, Beograd, 256-257/2001.
- David Gompert, *How to Defeat Serbia*, Foreign Affairs, New York, Vol. 73, No.4, July - August, 1994.
- Dragoljub Acković, *Nacija smo a ne cigani*, I, Rrominterpress, Beograd, 2001.
- Dušan Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, XX vek, Beograd, 1997.
- Dokica Jovanović, Jasmina Petrović, Dragoslav Petrović, Saša Madić, *Parodija tragičnog*, Istraživanje dominantnih političkih stavova i kulturnih preferencija u Srbiji. Kič kao konstituens političke i kulturne ideologije, (1999-2001), Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, Istraživačko-analitički centar, Niš, 2002.
- Dokica Jovanović, Sunovrat u zajednicu, Gradina, Niš – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1995.
- Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (ur), *Izmišljanje tradicije*, XX vek, Beograd, 2002.
- Ernst Kasirer, *Mit o državi*, Nolit, Beograd, 1972.
- Gerhard Kriger, *Mitsko mišljenje u savremenosti*, u: *Mit, tradicija, savremenost*, zbornik, Delo, Beograd, 1972.
- Individualna i kolektivna prava manjina*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.
- Interethnic Relations in Serbia/Yugoslavia: Alternatives for the Future*, PER Report, Princeton, 1993.
- Ivan Čolović, *Mitska Srbija i komentari*, Dijalog, pilot broj, jesen-zima, 1995.
- Ivan Čolović, *Pucanje od zdravlja*, Beogradski krug, Beograd, 1994.
- Ivana Spasić, *Svakodnevni život u Srbiji – od haosa ka ravnoteži?*, Republika, 276-277/2002.
- Kornelijus Kastorijadis, *Uspon beznačajnosti*, Gradac, Čačak, 1999.
- Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.
- Leh Mruz, *Mit i mitsko mišljenje*, Kultura, 33-34/1976.
- Ljudska prava u Srbiji 2000*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.
- Miodrag Popović, *Vidovdan i časni krst*, XX vek, Beograd, 1998.
- Mladen Lazić, *Društveni činioci raspada Jugoslavije*, Sociološki pregled, 2/1994.
- Nebojša Popov, *Contra fatum*, Mladost, Beograd, 1989.
- Nebojša Popov, *Srpski populizam – od marginalne do dominantne pojave*, Vreme, Specijalni dodatak, Beograd, 1993.
- Nebojša Popov, *Traumatologija partijske države*, Republika, 116/1995.
- Nensi Vud, *Pamćenje i civilno društvo*, u: *Potisnuto civilno društvo*, Zbornik, urednik: Vukašin Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995.
- Olivera Milosavljević, Radmila Radić, Obrad Savić, *Srpska elita*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.
- Paskal Brikner, *Etnička teologija – poistovećivanje sa žrtvom u srpskoj propagandi*, Republika, 115/1995.
- Potisnuto civilno društvo*, zbornik, urednik: Vukašin Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995.
- Radmila Radić, *Crkva i "srpsko pitanje"*, u: *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio Nebojša Popov, Republika, Beograd, 1996.
- Radomir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1981.
- Razgovor o govoru mržnje*, Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 2001.
- Sreten Vujović, *Grad u senci rata*, Prometej, Novi Sad i Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 1997.
- Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio Nebojša Popov, Republika, Beograd, 1996.

Stjepan Gređelj, *S onu stranu ogledala*, IIC SSO Srbije, Beograd, 1986.

Turza, Karel, *Modernost na biciklu*, Akademija nova, Beograd, 1996.

Vladimir Cvetković, *Usud moderniteta, Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Institut za noviju istoriju, Beograd, 1994.

Vladimir Ilić, Slobodan Inić, Dimitrije Boarov, *Potential for Changes*, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrade, 2000.

Zagorka Golubović, Bora Kuzmanović, Mirjana Vasović, *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić, Beograd, 1995.

III

**TRANSFORMACIJA POLITIČKOG
PODSISTEMA I POLITIČKE KULTURE
I NJIHOVA ULOGA U INTEGRACIONIM
PROCESIMA NA BALKANU**

**TRANSFORMATION OF THE POLITICAL
SUBSYSTEM AND POLITICAL CULTURE
AND THEIR ROLE IN INTEGRATION
PROCESSES AT THE BALKANS**

Vjekoslav Butigan
Branislav Stevanović
Filozofski fakultet
Niš

DEMOKRATSKA TRANSFORMACIJA POLITIČKIH SISTEMA NA BALKANU KAO FAKTOR INTEGRACIJE

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Sve balkanske države zahvaćene su trećim talasom demokratizacije Evrope. Samo je Grčka uspešno izvršila demokratizaciju svog političkog sistema i postala stabilna demokratska zemlja. Ostale balkanske države nalaze se u procesu tranzicije političkih sistema iz autoritarnih u demokratske više od deset godina. Produžena i nezavršena tranzicija ovih sistema posledica je dugotrajne i totalne društvene krize u ovim državama nastale pod uticajem teškog nasleđa prošlih sistema, nesposobnosti elita da izvedu modernizaciju ovih društava i međunarodne politike prema Balkanu. Na takvo stanje naročito su uticali neefikasni ekonomski sistemi koji su proizveli masovno siromaštvo stanovništva. Liberalni tržišni sistemi traže podršku demokratskih političkih sistema. Zato se pristupa reformi postojećih političkih sistema u demokratske. U meri u kojoj se uspešno demokratizuju postojeći politički sistemi balkanskih društava povećavaće se njihova otvorenost za saradnju sa susednim balkanskim državama a i evropskim. Time će se povećavati njihov integrativni kapacitet i sposobnost da kroz regionalne političke institucije artikulišu i usklade različite interese balkanskih interesa da bi formulisale zajednički regionalni interes. Time bi se smanjila politička napetost i konfliktnost između balkanskih država a pacifikovana njihova regionalna politika oslobodila bi Balkan kvalifikativa "zone visokog rizika za ulaganje kapitala".

Predmet istraživanja

Demokratizacija političkih sistema balkanskih naroda prema standardima Evropske unije i njihovo osposobljavanje za regionalnu balkansku i evropsku integraciju.

Cilj istraživanja

Komparativnim istraživanjem političkih sistema balkanskih društava utvrditi stanje ovih sistema, njihovu dosadašnju demokratsku modernizaciju i stvaranje integracionog kapaciteta za demokratsku bilateralnu i multilateralnu saradnju na Balkanu i na evropskom političkom prostoru.

Zadaci istraživanja

1. Utvrditi stepen demokratske tranzicije političkih sistema u balkanskim državama:
a) početni b) srednji nivo c) završni d) stabilizacija na osnovu kriterijuma: ostvarenog konsenzusa o izboru; stabilnosti u izboru i smeni vlade; samostalnosti vlade u vođenju politike.

2. Sagledati odnos između političkog sistema i socijalnog (civilnog) sistema preko ustavnih rešenja

3. Otkriti glavne aktere demokratske modernizacije političkih sistema i političke kulture u balkanskim društvima koji teže ka bilateralnoj i multilateralnoj saradnji na Balkanu i u Evropi.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Istraživanja demokratizacije političkih sistema balkanskih društava i njihove otvorenosti i spremnosti za regionalnu i širu evropsku saradnju i institucionalno povezivanje vršice se korišćenjem paradigmi teorija političkih sistema Dejvida Istone, Niklasa Lumana, Gabriela Almonda, Karla Fridriha, Karla Dojča, Klause Ofa, Bluma, Palambara, Jovana Đorđevića, Miodraga Jovičića, Jovana Komšića, Milana Matića i Milana Podunavca i savremene sociologije tranzicije. Ono će se najviše oslanjati na dinamičke teorije političkih sistema i sistemsku analizu koje objašnjavaju razmenske procese između političkih sistema i društva u rešavanju političkih konflikata i ponašanja glavnih aktera političkog odlučivanja u političkim sistemima.

U sistemskoj analizi politički sistem se definiše kao "...mreža interakcija izdvojena iz totaliteta socijalnog ponašanja kroz koje se vrednosti autoritativno alociraju u društvu"¹. Autoritativna alokacija vrednosti ostvaruje se preko mehanizama koji neke individue lišavaju vrednosti koje poseduju, drugim omogućavaju pristup društvenim vrednostima, trećim ograničavaju pristup tim vrednostima.

"Pod političkim sistemom podrazumevamo povezani sklop institucija i organizacija koji su, na temelju datih klasnih odnosa, konstituisale vladajuće društvene snage radi odlučivanja o društvenim poslovima u različitim oblastima rada i života i usmeravanja društvenih tokova u određenom pravcu"², piše Radoslav Ratković.

Pod političkim sistemom razme se celina organizovanih političkih delatnosti, odnosa, društvenih grupa, institucija, pojedinaca i političke kulture. Ovakvo određenje političkog sistema otkriva strukturu političkog sistema i posebno političku kulturu koja je posredujući element političkog sistema i povezuje sve elemente političkog sistema u funkcionalnu celinu.

Niklas Luman je politički sistem razmatrao kao složen deo društvenog sistema sastavljen od od tri podsistema: politike, publike i administracije. Njega najpotpunije proučava sociologija političkog sistema sa ciljem da sagleda problem stabilizacije političkog sistema na višem nivou kompleksnosti i diferencijacije i to kroz analizu strukturne diferencijacije i visoke autonomije političkog sistema. Autonomija političkog sistema određuje se kapacitetom stabilizacije. A mogućnost stabilizacije sistema Luman vidi u njegovoj sposobnosti da za predviđeno vreme preradi informacijski materijal koji dolazi iz društvene sredine, da ga selekcioniše i u vezi sa njim donese adekvatne odluke koje će biti prihvaćene od društva u kome politički sistem deluje. Prema tome, kapacitet autonomije političkog sistema zavisi od njegove senzibilitnosti za izbor tema o kojima će odlučivati i akceptacije referentnih principa političkog sistema kojim se on rukovodi prilikom rešavanja društvenih problema.

¹ D. Easston: A framework for Political Analysis, J. Wiley, N. York, 1965, 45. s.

² R. Ratković: Osnove političkih nauka, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava, Beograd, 1987. str.89.

Strukturu političkog sistema čine: političke institucije, organizovane i neorganizovane društvene grupe, pojedinci-građani, sredstva političkog delovanja i politička kultura. U strukturi političkog sistema razlikuju se subjektivni od objektivnih delova. Subjekti političkog sistema mogu da budu individualni i kolektivni u vidu različitih političkih organizacija i grupa: klasnih, slojnih, nacionalnih, etničkih, religioznih, profesionalnih i drugih.

Na strukturu i funkcije političkih sistema utiče društvo svojom globalnom strukturom i posebnim podsistemima: demografskim, ekonomskim, kulturnim, moralnim, međunarodnim i svetskim.

Postoje različite tipologizacije političkih sistema. Za istraživačku temu značajno je razlikovanje demokratskih od nedemokratskih (autoritarnih i totalitarnih). Demokratski politički sistemi se odlikuju: garantovanim slobodama i pravima građana, neposrednim tajnim kompetitivnim izborima predstavnika građana u organe vlasti, slobodnim delovanjem opozicije, odlučivanjem na principu većine uz poštovanje prava manjine, slobodnim informisanjem, slobodom mišljenja i udruživanja i postojanjem mehanizama preko kojih građani mogu da kontrolišu rad svojih predstavnika u organima javne vlasti. Autokratski politički sistemi se odlikuju odsustvom ovih odlika i koncentracijom državne vlasti u jednoj ličnosti ili manjoj grupi ljudi. Oni se istorijski javljaju kao despotski, tiranski, diktatorski, sultanistički i totalitarni oblici vladanja obespravljenim ljudima, podanicima koje nemaju ni elementarna građanska prava.

Hipoteze

Osnovna hipoteza: Politički sistemi na Balkanu nalaze se na početku demokratizacije što usporava njihovu regionalnu i evropsku integraciju i sa njihovom demokratskom transformacijom i stabilizacijom stvaraće se demokratska politička kultura i demokratski identitet građana a sa njima i brža i svestranija demokratska regionalna i evropska integracija balkanskih država.

Posebne hipoteze

1. Institucije autoritarnih sistema i način njihovog rada kao i političke formacije sklone autoritarizmu još postoje u balkanskim državama.

2. Politički sistemi balkanskih društava u procesu demokratizacije su nestabilni zbog unutrašnjih konflikata izazvanih najviše ekonomskom krizom, opštim siromaštvom i njenim posledicama. Uspešno demokratsko rešavanje ovih konflikata jačaće demokratski politički sistem, demokratsku političku kulturu i demokratski politički identitet građana.

3. Spora demokratizacija političkih sistema i sporost u reformisanju privrede balkanskih društava otežava njihovu regionalnu i evropsku integraciju.

4. Političke elite balkanskih društava nisu sposobne da izvedu brzu i efikasnu demokratizaciju političkih sistema bez pomoći i podrške Evropske unije.

Metode

Primeniće se metode: slučaja, posmatranja, empirijsko-analitička, istorijsko-dijalektička, komparativna, analize sadržaja, faktorske analize, statistička i druge metode i tehnike.

Analiziraće se sekundarni empirijski podaci dobijeni empirijskim istraživanjem političkih sistema pojedinih balkanskih zemalja, dokumentacija dobijena od pojedinih na-

učnih institucija, saopštenja podneta na okruglim stolovima, u panel diskusijama, na naučnim skupovima. Ostvariće se uvidi u probleme demokratizacije političkih sistema prilikom studijskih boravaka u balkanskim državama.

Način istraživanja i saopštavanja rezultata

1. Verifikacija Projekta istraživanja transformacije političkih sistema na Balkanu putem teorijsko-metodoloških rasprava na okruglom stolu uz učešće eksperata iz zemlje i inostranstva i istraživačkog tima makro- projekta.
2. Istraživanje pojedinačno političkih sistema na Balkanu i stepena njihove demokratizacije kako u normativnom (konstitucionalnom) tako i u empirijskom pogledu u saradnji sa naučnim institucijama balkanskih država.
3. Utvrđivanje zajedničkih i različitih elemenata u političkim sistemima balkanskih država prema demokratskim standardima Evropske unije.
4. Analiza reagovanja pojedinih političkih sistema na inicijative za institucionalno povezivanje na Balkanu i u Evropi.
5. Identifikacija subjekata političkih sistema balkanskih zemalja, najviše angažovanih u regionalnoj saradnji, posebno nevladinih organizacija.
6. Sagledavanje sistemskih prepreka za intenzivniju regionalnu balkansku integraciju.
7. Dati prognostičku ocenu tendencija regionalne integracije balkanskih država.

Rezultati istraživanja biće saopšteni na tri naučna skupa i objavljeni u dve publikacije nacionalnog ranga i u jednoj međunarodnoj publikaciji a zatim u posebnoj monografiji.

Dinamika realizacije istraživanja

- I TEORIJSKA ELABORACIJA ISTRAŽIVAČKE TEME
(Prva godina realizacije istraživačke teme prema opštoj dinamici za makroprojekt)
 1. Prikupljanje sekundarne istraživačke građe
 - 1.1. Izrada bibliografije na osnovu domaćih izvora
 - 1.2. Izrada bibliografije na osnovu inostranih izvora
 - 1.3. Upoznavanje sa sličnim istraživanjem u zemljama regiona
 2. Obrada sekundarne istraživačke građe
 - 2.1. Analiza dosadašnjih istraživanja političkih sistema na Balkanu
 - 2.2. Komparativna analiza političkih sistema balkanskih zemalja
 - 2.3. Komparativna analiza ustavnih određenja političkih sistema na Balkanu.
 - 2.4. Pisanje šestomesečnog izveštaja
 3. Izrada teorijsko-metodološkog okvira istraživanja
 - 3.1. Definisane problema istraživanja
 - 3.2. Određivanje jedinica istraživanja
 - 3.3. Izrada idejne skice jedinica istraživanja
 4. Izrada instrumenata istraživanja
- II ANALITIČKO-EMPIRIJSKA OBRADA (Druga godina realizacije istraživačke teme)
 1. Provera instrumenata istraživanja
 2. Terenska istraživanja
 3. Obrada empirijskih rezultata
 4. Analiza i interpretacija empirijskih istraživanja

III IZRADA KOMPARATIVNE STUDIJE (Treća godina realizacije istraživačke teme)

1. Kompariranje dobijenih podataka o demokratizaciji političkih sistema balkanskih zemalja.
2. Utvrđivanje relevantnih subjekata integracije političkih sistema na Balkanu.
3. Sagledavanje prihvaćenih osnovnih principa za demokratsku regionalnu saradnju balkanskih država.
4. Prognoza završetka demokratske tranzicije političkih sistema na Balkanu i njihove institucionalne integracije.

Literatura

1. D. Easton: A Framework for Political Analysis, J. Wiley, N. York, 1965
2. N. Luhman: The Future of Democracy, Thesis Eleven, №26
3. N. Luman: Duštveni sistemi, IKZ Z. Stojanovića, S. Karlovci-N. Sad, 2001.
4. N. Luhman: Teorija sistema, Plato, Beograd, 2001.
5. J. Đorđević: Politički sistem, Savremena administracija, Beograd, 1985.g.
6. M. Matić, M. Podunavac: Politički sistem, Institut za političke studije, Beograd, 1995.
7. J. Komšić: Teorije o političkim sistemima, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000.
8. Grupa autora: Balkan kao evropski region-položaj i perspektive, Institut za evropske studije, Beograd, 1999.
9. Grupa autora: Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000.
10. Grupa autora: Strategije razvoja i regionalna kulturna saradnja na Balkanu, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet i Institut za sociološka istraživanja, Niš, 2000.g. knjige 1,2,3
11. Grupa autora: Novi svetski poredak i Balkan, Filozofski fakultet u Nišu, Institut za sociologiju, Niš 1999.g.
12. M. Todorova: Imaginarni Balkan, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
13. Huan Lenc, Alfred Stepan: Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
14. Z. Golubović: Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu, Beogradski krug, Beograd, 1999.
15. Petar-Emil Mitev: Jugoslavija 2001, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2001.
16. J. Manić, red: Jugoistočna Evropa 2000. Pogled iz Srbije, Stubovi kulture, Beograd, 1999.
17. J. Kurjak: Dometi promena u političkim sistemima postsocijalističkih zemalja, Međunarodni problemi, 4/2001.
18. V. Goati: O modelu demokratije u Jugoistočnoj Evropi, Proces demokratizacije u zemljama tranzicije, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000.
19. I. Bibo: Beda malih Istočno-Evropskih država, IK Z. Stojanovića, S. Karlovci-N. Sad, 1996
20. I. Iveković: The Laboratory of Yugoslav and the Balkans, B. Jakšić, ed: Frontiers, Forum za etničke odnose, Beograd, 1997.
21. M. Stojković, A. Damian: Savremeni procesi i odnosi na Balkanu, IMPP iFPN, Beograd, 1997.
22. M. Matić: O srpskom političkom obrascu, JP Službeni list, Institut za političke studije, Beograd, 2000.
23. B. Jakšić: Balkanski paradoksi, Beogradski krug, Beograd, 2000.g.
24. K. Ofe: Modernost i država, Filip Višnjić, Beograd, 1999.
25. M. Podunavac: Principi gradanstva i poredak politike, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2001.
26. Z. Slavujević i s. Mihajlović: Dva oglada o legitimitetu, Institut društvenih nauka, Beograd, 1999.g.
27. Lj. Mitrović: Savremeno društvo, strategija razvoja i akteri, Institut za političke studije, Beograd, 1996,

28. D. Lopandić: Regionalna integracija u Jugoistočnoj Evropi, Institut društvenih nauka, Beograd, 2001.
29. Institute for East-West Studies: Region Building in Sout Eastern Europe, Sofia, 1997
30. Harting P: Subregional Cooperation and the European Union, Institute for West –East Studies, 1998.
31. J. Elster, C. Offe and U.k. Preusse with F. Boenker, U. Goetting and P.W. Ruev: Institutional Design in Post-communist Societeis, Rebuilding the Ship at Sea, Cambridge University press, 1998.
32. V. Stanovčić: Kako rehabilitovati društvene institucije, Prizma, CLDS, 20002.
33. S. Antičić: Politički sistem i elite u Srbiji, Nova srpska politička misao, Beograd, 2002.g.

Vjekoslav Butigan
Filozofski fakultet
Niš

IDEJA INTEGRACIJE BALKANSKIH NARODA I DRUŠTAVA U XIX I XX VEKU

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Proces svetske globalizacije i regionalne integracije zahvatio je i balkanske zemlje. Ideja balkanske integracije stara je dvestotine godina, ali se do danas nije ostvarila. Potrebno je sagledati šta se sve našlo na putu ostvarenja te ideje u pomenutom vremenskom rasponu, kako bi se izbegle prepreke u savremenoj integraciji balkanskih naroda.

Predmet, cilj i zadaci istraživačke teme

Predmet istraživanja su ideje integracije balkanskih naroda u XIX i XX veku i nastojanja da se one ostvare od strane raznih aktera.

Cilj istraživanja je utvrđivanje nastanka i geneze ideje o balkanskoj integraciji.

Zadaci istraživanja su:

- a) Prikazati tvorce, mesto i vreme nastanka ideja o balkanskoj integraciji;
- b) Izložiti uticaje tih ideja na aktere istorijskih zbivanja na Balkanu i van njega;
- c) Sagledati učinak tih ideja i otpore balkanskoj integraciji.

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Ideja o integraciji balkanskih naroda potekla je u glavama vođa narodnooslobodilačkih borbi balkanskih naroda za oslobođenje od osmanlijskog ropstva početkom XIX veka i razgranavala se u različitim oblicima, a zatim ostvarivala u izvesnoj meri sve do balkanskih ratova posle saveza 1912. godine, kada su nastali ratni sukobi između Bugarske, na jednoj i Srbije, Crne Gore, Grčke i Rumunije, na drugoj strani, uz podršku velikih sila jednoj ili drugoj strani tokom 1913. godine. U drugoj polovini XIX veka tu ideju uobličavaju i konkretizuju Ljuben Karavelov u Bugarskoj i Svetozar Marković u Srbiji. Ideje Svetozara Markovića razvija dalje Dimitrije Tucović početkom XX veka u vidu koncepcije balkanske konfederacije, koja je razmatrana na tri konferencije balkanskih socijalista. Posle Prvog svetskog rata ideju balkanske integracije razvijali su predstavnici komunističkih partija balkanskih zemalja, među kojima prednjači Georgi Dimitrov iz Bugarske. Godine 1920. formirana je Balkanska komunistička federacija, koja je pristupila Komunističkoj internacionali i u okviru koje je delovala kao Balkanska sekcija. U Beču je 1924. godine izdavan časopis »Balkanska federacija«, koji su uređivali komunisti-emigranti. Godine 1934. zaključen je Balkanski pakt između Jugoslavije, Grčke, Rumunije i Turske za očuvanje *statusa quo* na Balkanu.

Za vreme Drugog svetskog rata, komunističke partije balkanskih zemalja su saradivale u vođenju oslobodilačkih ratova. Nakon okončanja rata, Jugoslavija i Bugarska vodile su pregovore o stvaranju federacije.

Godine 1953. potpisan je Balkanski sporazum između Jugoslavije, Turske i Grčke, dopunjen na Bledu 1954. godine, o uzajamnoj pomoći i saradnji.

Poslednji veliki susret balkanskih šefova država održan je na Kritu 1997. godine.

Osnovna hipoteza: Ideja o balkanskoj integraciji nije mogla da se ostvari najviše zbog nastojanja velikih sila da balkanski geostrateški prostor drže pod svojom kontrolom, zbog čega su podsticale sukobe među balkanskim državama.

Metodološki pristup

Istorijski, komparativni, dijalektički, hermenautički, analiza dela tvorca o balkanskoj integraciji.

Način istraživanja i saopštavanja rezultata

Istraživanje je teorijskog karaktera, te se usmerava na kritičko preispitivanje ideja o balkanskoj integraciji u teorijama S. Markovića, Lj. Karavelova, D. Tucovića, S. Rakovskog, V. Pelagića, Kolarova, Dimitrova itd.

Rezultati istraživanja saopštiće se na naučnom skupu i objaviti u jednom od časopisa.

Dinamika istraživanja

- a) Teorijska elaboracija (prva godina istraživanja);
- b) Analitičko-kritička obrada (druga godina istraživanja);
- c) Kritička valorizacija ideja balkanske integracije (treća godina istraživanja).

Bibliografija radova

1. Balkan posle II svetskog rata, Zbornik ISI, Beograd, 1996.
2. Čubrilović, V: Istorija političke misli u Srbiji u 19. veku, Beograd, 1958.
3. Đorđević, M: Pregled razvitka političkih i pravnih ustanova Srbije, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1973.
4. Đurđević, Č: Kratak pregled balkanskog pokreta i rada prve tri konferencije, Treća balkanska konferencija, Jugoslovenske nacionalne grupe za balkansku konferenciju, Beograd, 1934.
5. Glenny, M: Balkans, 1804-1999, London, 1999.
6. Jovanović, S: Sabrana dela, BIGZ/Jugoslavijapublik/SKZ, Beograd, 1990.
7. Lapčević, D: Istorija socijalizma u Srbiji, Slobo Ljubve, Beograd, 1979.
8. Marković, S: Sabrani spisi, Beograd, 1960.
9. Međunarodna komisija za Balkan: Nezavršeni mir, Beograd, 1998.
10. Mitrović, Lj. i dr: Strategije razvoja i procesi regionalne saradnje na Balkanu, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, knj. 1, Niš, 2000.
11. Singleton, M: Mr. Gladston and the Eastern Question, Okrugli sto, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1988.
12. Stojković, M: Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, Službeni list SRJ, I-III, 1998, 1999.
13. Stojančević, V: Srbi i Bugari 1804-1878, Beograd, 1998.
14. Petković, R: XX vek na Balkanu, Službeni list, 1997.
15. Popov, Č. i dr: Istorija Srba, SKZ, Beograd, 1991.
16. Prva balkanska konferencija, JNGB, Beograd, 1931.
17. Rastović, A: Velika Britanija o balkanskoj federaciji osamdesetih godina 19. veka, Smisao, 13/14, 2001.
18. Tucović, D: Sabrani spisi, Beograd, 1949. i 1950.

Branislav Stevanović
Filozofski fakultet
Niš

KRIZA I TRANSFORMACIJA POLITIČKE KULTURE BALKANSKIH NARODA I NJENA ULOGA U NOVIM BALKANSKIM I EVROPSKIM INTEGRACIJAMA

Aktuelnost i značaj istraživačke teme

Tekući procesi tranzicije, evropske integracije i, nadasve, globalizacije, usloveli su potrebu za transformacijom i redefinisanjem kako pojedinačnih sadržaja tako i ukupnog karaktera političke kulture balkanskih naroda. Kao i drugde, demokratizacija, modernizacija i integracija na balkanskim prostorima, ne mogu se zamisliti bez izgrađene demokratske političke kulture kao najopštijeg okvira političke integracije društva. Demokratska politička kultura kao specifičan "način života" demokratske političke zajednice, predstavlja najširi političko-kulturni prostor ili "milje" unutar koga se oživotvoravaju postulirani univerzalistički demokratski principi. Ukoliko je politička kultura demokratska, ili, kako se to kolokvijalno kaže - "razvijena" - ona predstavlja povoljan okvir i preduslov za manje-više stabilno funkcionisanje savremene, višestranačke kompetitivne demokratije. Ukoliko, međutim, postojeća politička kultura sadrži u znatnoj meri elemente tradicionalizma, autoritarizma, nacionalizma, populizma ili dogmatizma i sl., bilo kakav pokušaj izgradnje demokratskog sistema, završiće sigurnim neuspehom. U političkoj kulturi i njenim osnovnim vrednosnim sadržajima, valja tražiti same osnovne podsticaje političkog delovanja (ili nedelovanja) građana, u čemu se ogleda njen neprocenljivi značaj za ukupne političke i društvene procese. To, takođe, od pojma *demokratske političke kulture*, čini jednu od centralnih kategorija društvenih i političkih nauka, jer demokratija, per definitionem, računa na učešće ako ne "svih", a ono "mnogih" u politici.

Predmet, cilj i zadaci istraživačke teme

Predmet naše teme biće vrednosni sadržaj političkih kultura balkanskih naroda, njihov uticaj na demokratizaciju, ekonomski razvoj, modernizaciju i integracione procese, u sklopu regionalne i šire evropske integracije, i obratno, uticaj pomenutih procesa na pretpostavljenu (demokratsku) transformaciju političkih kultura. Naše istraživanje osloniće se na pojam "političke kulture" kao jedan od središnjih koncepata savremene sociologije politike. Određujući političku kulturu prevashodno kao sintezu ili "mrežu" kognitivnih, afektivnih i vrednosnih orijentacija pojedinaca i kolektiva kao ključnim političkim objektima (G. Almond: *Comparative Politics*, Little Brown and Comp, Boston, 1965., str. 50.), koristićemo heurističke potencijale ovog pojma u razumevanju i tumačenju aktuelnih političkih kultura balkanskih naroda. Osnovno pitanje na koje će naša istraživačka tema pokušati da odgovori jeste: koje to političko-kulturne specifičnosti onemogućavaju geopolitičkom prostoru Balkana brže ostvarivanje političkih programa zasnovanih na vrednostima građanskog univerzalizma. Istraživanje će sadržavati tri osnovna segmenta: a) analizu osnovnih pojmo-

va ("politička kultura", "nacionalni karakter", "nacionalne političke kulture" i sl.); b) pregled osnovnih karakteristika balkanske političke kulture, pri kome će se naročita pažnja posvetiti onim elementima kolektivnog identiteta koji su dosad uticali na postojanost, u osnovi, autoritarne političke kulture; i c) pokušaj sinteze stavova iznetih u prethodnim delovima, imajući u vidu i recentna empirijska istraživanja relevantna za našu temu - uključujući i ono koje će se izvršiti pod okriljem čitavog istraživačkog projekta *Instituta za društvena istraživanja* Filozofskog fakulteta u Nišu.

Istaknimo i to da bi istraživanje koje bi pretendovalo na nekakvu iscrpnost u razumevanju tako složenog i slojevitog društveno-političkog fenomena kakav je *politička kultura Balkana*, iziskivalo kolektivni napor nekoliko timova istraživača. Stoga su naše istraživačke namere znatno skromnije, tj. zadržaće se u teorijskim okvirima onih nauka (ponajviše sociologije politike i političke antropologije) koje insistiraju na ljudskoj tj. kulturnoj dimenziji političkih procesa. Politika je par excellence *ljudski, odnosno kulturni čin* - čin kojim, posmatrano kroz prizmu demokratije - ljudi postavljaju sami sebe za gospodare sopstvene sudbine. Politika kao kreacija, "praktična delatnost" (Aristotel) je još od antičkih vremena postala sinonim za ljudsko, plemenito, čoveka dostojno delovanje. Kako ističe R. Aron, politika predstavlja onaj sektor društvenog života koji otkriva humani ili nehumani karakter čitavog kolektiviteta: "način vladanja je obeležje ljudskosti društvenih odnosa. Ljudi nisu ljudi ako se ne pokoravaju i ne zapovedaju na ljudski način." (Rejmon Aron, *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997. str. 32.) Oblici čovekovog društvenog života nisu prirodno dati, već ih ljudi kao slobodna bića tek pronalaze i ujedno preobražavaju. Ono "političko", nije ništa drugo do traganje za načinima i obrascima zajedničkog života, pa je politika bez ikakvih humanih vrednosti svojevrсни *contradictio in adiecto*. Fundamentalni značaj ljudskih i kulturnih dimenzija politike, proističe iz bazične potrebe čoveka za slobodnim vrednosnim osmišljavanjem samog sebe i sredine kojoj pripada. To je ujedno i ono što problematiku političkog gospodarenja postavlja na najširu, antropološku osnovu, na šta je ukazala još tradicija antičkog političkog mišljenja, uverena da politika treba da služi opštečovečanskoj stvari a ne trenutnim hirovima pojedinih vladara ili efemernih situacija. Svi veliki antički politički mislioci gledali su na politiku iz univerzalne, filozofske, kulturološke i ljudske perspektive, pitajući se koliko je čovek u stanju da bude slobodan i pravedan, da razvije sebe i svoju ličnost, da učestvuje u zajedničkom životu - nastojeći da postave takva načela političkog udruživanja koja će važiti večno, jer će odgovarati samoj "ljudskoj prirodi".

Osnovni cilj koju ćemo pokušati da sprovedemo u radu, jeste identifikacija i lociranje osnovnih vrednosnih orijentacija aktuelne balkanske političke kulture. Osnovne jedinice analize političke kulture su, prema tome stavovi, osećanja i vrednosti koje su karakteristične za odnos pojedinaca prema celokupnoj sferi politike. Ostali ciljevi istraživanja biće usmereni na utvrđivanje pravilnosti u odnosu između prevalentnih vrednosti dominantne političke kulture i širih političkih i društvenih promena u zemljama u tranziciji, koje čine većinu balkanskih država. Jedan pravac istraživanja usredsrediće se na ispitivanje sistema vrednosti, uverenja, simbola i obrazaca ponašanja koji se razvijao u procesima osobene i dugotrajnije kristalizacije političkih iskustava pripadnika balkanskih naroda. No, kako političke kulture nisu statički fenomen već su i same podložne evolutivnim promenama, drugi pravac istraživanja baviće se mogućnostima i tendencijama njihovih modifikacija, usled ekonomskog razvoja i širih društvenih promena kao i samog svesnog izbora, tj. političke "odluke za demokratiju" (Frensis Fukujama: *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997., str. 236.).

Neki od važnijih zadataka naše teme, bili bi da utvrdimo odgovore na sledeća konkretna pitanja:

1. Postoji li dominantni "vrednosni sindrom" karakterističan za političke kulture na Balkanu i u čemu se ogleda njegov konkretan sadržaj?
2. Koji su glavni izvori i generatori autoritarizma u političkoj kulturi balkanskih naroda?
3. Da li su aktuelni akteri zvanične politike na Balkanu opterećeni autoritarnim političko-kulturnim nasleđem?
4. Kakva je politička orijentacija građana balkanskih država u odnosu na demokratske vrednosti?

Teorijsko-hipotetički okvir istraživanja

Osnovni cilj našeg istraživanja biće što je moguće preciznija identifikacija i analiza najvažnijih karakteristika savremenih političkih kultura balkanskih naroda. To znači da ćemo se baviti utvrđivanjem osnovnih vrednosnih pretpostavki i vidova ispoljavanja političke kulture balkanskih naroda, kao i istraživanjem njihovih međusobnih veza, a naročito onih koji otežavaju nastanak i očuvanje aktuelnih (embrionalnih) demokratskih procesa i odnosa koji se uspostavljaju na Balkanu. Ne dakle, utvrđivanjem pojedinog "uzroka" ove ili one pojave u društvenoj stvarnosti, već sistematskom analizom postojeće političke kulture u odnosu na onaj "vrednosni sindrom" koji svaka politička kultura mora da poseduje, da bi s punim pravom mogla sebe nazivati *demokratskom*. U vezi s tim, međutim, valja pomenuti da se demokratskim vrednostima ne može osporavati i gotovo sasvim izvesno – kauzalno delovanje. Jer, tragati za vrednosnim pretpostavkama demokratije zapravo znači indirektno tragati za (kulturnim) uzrocima, uspelog ili neuspelog, "presađivanja" različitih demokratskih institucija iz demokratski "razvijenih" u "nerazvijene" društvene i političke sredine.

Naše istraživanje polazi od generalne pretpostavke da se *demokratske vrednosti*, tj. demokratska politička kultura, i sama *demokratija* nalaze u uročno-posledičnoj vezi, ali i u funkcionalnoj međuzavisnosti. Kao i sve ostalo u ljudskom svetu, demokratija i njene kulturne pretpostavke, se samo teorijski mogu razlučivati, jer u stvarnosti čine celinu; na pr. *kultura dijaloga* i *politička tolerancija* su, koliko posledice, toliko i uslovi, hipotetički zamišljene "prave demokratije". Izvesni "apriorni vrednosni elementi" demokratije, ujedno su i njeni – minimalni uslovi ili *razlozi* (konstituensi), koji, logički nužno – prethode demokratiji, iako se u stvarnosti javljaju istovremeno s njom. Na neospornu dijalektiku između posledice i njenih uzroka u oblasti političkih odnosa kao i na očiglednu kulturnu predodređenost politike, ukazao je na jednom mestu veoma ubedljivo Ž. Ž. Ruso, ističući sledeće: "Da bi jedan mlad narod mogao da razume zdrava politička načela i da se upravlja prema osnovnim pravilima koja postavlja opstanak države, trebalo bi da *posledica može postati uzrok*; da socijalni duh, koji treba da bude rezultat uspostavljanja države, vlada prilikom samog tog uspostavljanja; i da *ljudi pre zakona budu ono što treba da postanu pomoću njih*." (Žan-Žak Ruso: *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993., str. 55-56; kurziv je naš.)

Dosadašnja istraživanja političke kulture, pokazala su da političke institucije predstavljaju prazne ljuštore (kvazi)društvenosti, ukoliko nisu prožete određenim tipom političke kulture, tj. onim znanjima, vrednostima i stavovima koji tek mogu dati smisao političkim procesima. To pogotovo važi za demokratske institucije, odnosno demokratiju, koju, jednostavno, nije moguće zamisliti bez samosvesnih, slobodnih pojedinaca i njihovih građanskih vrlina objektiviranih u političkoj kulturi. Međuzavisnosti političke kulture i politi-

čkih institucija su postali svesni i svi oni državnici i političari koji su, u pokušaju da "instaliraju" političku demokratiju, najveću pažnju obratili na neke njene formalne uslove (ustav, institucije, partije), zaboravljajući pritom na njene vrednosne komponente i redovno stizali samo do - pola puta. Jer, prava "istina" o stabilnosti i efikasnosti demokratske vlasti, sastoji se u tome da ona ne zavisi samo od sopstvene strukture, već i od normi političke kulture. Politička kultura je sastavni deo jednog šireg procesa u okviru ukupnog društvenog i političkog života čija je osnovna funkcija, pre svega, da artikuliše želje, preferencije i interese građana i preobrazi ih u relevantne političke zahteve. Ona je integralna celina političkih stavova, vrednosti, tradicije, socijalizacije, institucija, materijalnih pretpostavki, kao i svih drugih kulturnih fenomena koji se tiču političkih odnosa i mehanizama osvajanja i ostvarivanja vlasti. Jer, kao što opšta kultura nije tek neki "sektor" društva među ostalima, tako i politička kultura prožima svojim duhom celokupnu sferu politike, ne odvajajući njenu "sadržajnu" od "proceduralne" ili pak, "materijalne" strane. U složenom "univerzumu" političke kulture, nema nevažnih faktora, na šta posebno upućuje i jedno skorije a celovito viđenje političke kulture: "Pojam "političke kulture" je relativno nov i predstavlja najširu osnovu za analizu i objašnjenje društvenih i političkih pojava, pošto obuhvata i povezuje mnoge politički relevantne segmente kulture: *tradiciju, običaje, mitove, simbole, obrasce ponašanja, stavove, uverenja, filozofiju istorije i predrasude*; dakle, sve ono što se u *implicitnoj i eksplicitnoj* kulturi jednog društva odnosi na političke ustanove i politički život u najširem smislu reči." (Žarko Trebješanin: *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd, 1995., str. 102-103.) Funkcija normi političke kulture, dakle, izražava se prevashodno u predodređivanju i limitiranju pitanja i problema koji uopšte mogu biti predmet političkog odlučivanja. U tom smislu, vrednosti i osnovne karakteristike političke kulture mogu, kako da pospešuju tako i da sprečavaju mnoge nerealizovane zahteve da se izraze, jer ono što za jedan politički sistem može biti prihvatljiva politička tema, za drugi može predstavljati pravi "tabu" kome se unapred uskraćuje i sama mogućnost problematizovanja. Čak i u okviru istog sistema, *in actu*, polarizovane političke kulture često zastupaju različite kulturne norme, s obzirom na etničke, klasno-slojne, profesionalne ili neke druge razlike njihovih fizičkih nosilaca. uspostavljaju načelni odnosi između društva i institucionalizovane politike, a koji prethode donošenju ključnih političkih odluka. To navodi na jednostavan zaključak da zahtevi koji su u skladu sa normama postojeće političke kulture, imaju daleko veću šansu za političku eksplikaciju, od onih kod kojih takav sklad ne postoji. Politička kultura gotovo da predstavlja jednu nezavisnu varijablu, situiranu u "srednjim" nivoima politike, od koje umnogome zavisi i kvalitet samog političkog sistema. Ona određuje društveno prihvatljive vrednosti koje građani, samostalno ili u zajedništvu s drugim, očekuju da realizuju putem političke akcije. Politička kultura je osnovni regulator "razmenskog procesa" između društva i političkog sistema, jer formira specifičan senzibilitet pripadnika društva u pogledu samih sadržaja političkih zahteva. "Svako društvo ima sopstvene političko-kulturne toteme i tabue, sopstvene ciljeve i pretpostavke koje ono tretira kao svete i nepovredive. Ove vrednosti su izvan domena diskusije i otuda se zahtevi i želje koji ove vrednosti dovode u sumnju teško preobražavaju u političke alternative. U procesu političke socijalizacije pripadnici društva stiču visok stepen privrženosti ovim vrednostima, tako da one vrlo teško podležu procesu promena." (David Easton: *Sistem Analysis of Political Life*, str. 107; navedeno prema: Milan Podunavac, *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982., str. 192.) Stoga, samo oni zahtevi koji su prošli specifični političko-kulturni "filter", mogu da utiču na politički sistem, s obzirom na to da su "centralne političke vrednosti" političke kulture, u isto vreme i osnovni kriterijumi u određivanju koje su želje

politički relevantne a koje nisu. Kako ističu i Almond i Verba - "ukoliko politička kultura nije sposobna da podržava demokratski sistem, šanse za uspeh ovog sistema su male." (Gabriel Almond & Sidney Verba: *The Civic Culture*, Princeton, 1963. p.p. 356.)

Politička kultura je, kako se još tvrdi - "oblast političkih ideja, verovanja, mitova, formula legitimizacije, vrednosnih opredeljenja, predstava, stereotipova, ali i na ovima zasnovanih ustanova, postupaka, procedura, ponašanja." (Vojislav Stanovčić: *Politička kultura i politički život*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993., str. XIII) Impregniranost standarda, vrednosti, stavova i afekata političke kulture u celinu političkih procesa, je jedna je od temeljnih odrednica savremenih demokratskih političkih sistema. Toga je, premda sa izvesnim zakašnjenjem, postala svesna i savremena politikologija, jer u njoj istaknuto mesto zauzima upravo istraživanje ključnih političkih vrednosti, pogleda, simbola, standarda i oblika političkog ponašanja, objedinjenih sintetičkim pojmom - *političke kulture*. Još jednom, najopštije govoreći, politička kultura predstavlja - "onaj deo opšte kulture koji obuhvata vrednosti, uverenja, stavove, simbole, sklonosti i obrasce ponašanja u odnosu na politiku i politička pitanja, kao i ona pitanja koja se odnose na opšte uslove zajedničkog života u jednom društvu i na izbor pravaca i ciljeva ukupnog društvenog razvitka (upravljanje razvojem)." (M. Matić - M. Podunavac, *Politički sistem*, Institut za političke studije, Beograd, 1994., str. 438.)

Na osnovu prethodnih određenja, vidljivo je da pojam političke kulture obuhvata jednu prilično razučenu oblast ljudskih vrednosti i kolektivne prakse. Zapravo, ako se politika, čak i u svom užem smislu, određuje kao "onaj društveni sektor u kojem se određuju oni koji upravljaju i procedure prema kojima to čine", a koji nam, pritom, "otkriva humani ili nehumani karakter čitavog kolektiviteta" (Rejmon Aron: *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka Knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997., str. 32.), jasno je da korpus njenih "pozadinskih vrednosti" (Rawls/Rols) mora biti tako široko koncipiran da supsumira gotovo sve aspekte kolektivnog života u jednoj političkoj zajednici. Kako ističe Dž. Rols, ideje i vrednosti *opšte kulture* (koja, zapravo, *in actu*, nikad ne može biti "opšta", već se pre može govoriti o pluralizmu kultura, ili o borbi dominantne kulture sa njom potčinjenim potkulturama), čine samo deo "*javne političke kulture*" i političke koncepcije jednog demokratskog društva. Moderno demokratsko društvo nije ni "udruženje" ni "zajednica", pa ga karakteriše pluralizam nekompatibilnih *sveobuhvatnih* religijskih i moralnih doktrina, od kojih građani nijednu ne afirmišu generalno. Ove doktrine čine tzv. nejavnu ili "pozadinsku" osnovu opravdanja za fundamentalna politička pitanja, za razliku od *političke koncepcije*, koja je javna i zajednička svima i afirmiše eminentno političke, a ne sve vrednosti. Građani u demokratskim režimima na sopstveni društveni poredak, ne gledaju kao na čvrst "prirodni" poredak, niti kao na institucionalnu hijerarhiju određenu religijskim ili aristokratskim vrednostima. Osnova društvene stabilnosti "dobro uređenih ustavnih režima", po ovom autoru, nije u saglasnosti u "sveobuhvatnim doktrinama", već u političkoj koncepciji - ukoliko ona može da postane središte tzv. "preklapajućeg konsenzusa" razložnih doktrina (u koje spadaju, na primer, i religijska uverenja koja mogu da podrže ustavni režim). Jednom rečju, politička koncepcija dobro uređenog demokratskog društva se ne formuliše prema nekoj sveobuhvatnoj metafizičkoj doktrini, već prema nekim fundamentalnim idejama koje su latentno prisutne u njegovoj "javnoj političkoj kulturi". (Džon Rols, *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 1998. str. 212-213.)

Dakako, tu negde između "intuitivnih" ideja prisutnih u javnoj političkoj kulturi i "sveobuhvatnih doktrina", krije se i najveće iskušenje za sve konkretne demokratske sisteme. Kako na jednom mestu, priznaje i sam Rols, nema načina da politička koncepcija izbe-

gne društvene uticaje koji favorizuju neke od doktrina u odnosu na druge, dok, u isto vreme, postojeća politička koncepcija ima udela u tome koje će sveobuhvatne doktrine istrajati i pridobiti sledbenike tokom vremena. Ovde valja posebno pomenuti i P. G. Kilmansega (Kielmansegg) i njegovu izričitu tvrdnju da je - "od samog početka demokratski konsenzus ugrožen u svojoj suštini." Svaka demokratija, po ovom autoru, susreće se sa tri vrste pluralizma: (a) *interesa*, (b) *vrednosti* i (c) *identiteta*. Ona podnosi priličnu količinu pluralizma interesa, teže joj ide sa pluralizmom vrednosti, a najteže sa pluralizmom identiteta. Tamo gde se radi o udelu o deljivim dobrima, postoji mogućnost sporazuma i kompromisa, dok ista mogućnost ne postoji kad se radi o vrednostima (koje zapravo, moraju da slede imperativ "ili...ili") i identitetima (koji računaju sa formiranjem "mi"-svesti). (Peter Graf Kielmansegg: "*Koliko pluralizma podnosi demokratija?*", Gledišta, Beograd, br. 3.4/1991, str. 39.) Rečju, savremena demokratija nije najpogodniji politički okvir za rešavanje svih mogućih društvenih sukoba, niti je "kao takva" moguća ukoliko u njoj već ne postoji neki bazični "vrednosni konsenzus". Slično smatraju i mnogi drugi autori, među njima i F. Fukujama, ističući da je sposobnost demokratije da miroljubivo rešava sukobe najveća kada ti sukobi nastaju između takozvanih "interesnih grupa" koje dele veći, prethodno postojeći konsenzus (na osnovu vrednosti i pravila igre) i kada su sukobi prvenstveno ekonomske prirode. Sve druge vrste neekonomskih sukoba, poput nasleđenih društvenih statusa ili nacionalnosti, demokratija ne može naročito dobro da rešava, jer su oni daleko tvrdokorniji. "Liberalna demokratija može da bude funkcionalnija za društvo koje je već dostiglo visok stepen društvene jednakosti i konsenzusa u pogledu određenih društvenih vrednosti. Ali za društva koja su jako polarizovana kada su u pitanju socijalna klasa, nacionalnost ili religija, demokratija može da bude formula za pat poziciju i stagnaciju." (Frensis Fukujama, *ibid*, str. 140.) Razlozi za to, leže u "timotičkim" korenima religije i nacionalizma usled kojih su konflikti u vezi sa vrednostima potencijalno mnogo opasniji od konflikata oko materijalnog bogatstva. Za razliku od novca, koji se može i drugačije podeliti, dostojanstvo i svetinje su nedeljivi, tj. ili se priznaju ili ne. Ili, kako kaže i R. Dal - "sa uvećanjem snage i različitosti supkultura u zemlji, izgledi za nastanak poliarhije se smanjuju." (Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999., str. 343.)

Prethodni zaključak naročito važi za političke kulture (postsocijalističkih) društava na *Balkanu*, čije osobine ovde možemo samo lapidarno odrediti odnosno nagovestiti. Pomenute kulture se veoma razlikuju, u zavisnosti od ekonomskog i društvenog razvoja, političkog sistema i njihovih najvažnijih aktera, no u isto vreme imaju i određene sličnosti. "Sa gledišta savremene evropske tipologije političkih kultura na Balkanu, preovlađuju pasivne, posmatračke, kljentističke a manje aktivne, protestne, autonomne i građansko-participativne vrste političke kulture. Ovi tipovi političke kulture, kao subkulture, formiraju se u svim balkanskim društvima, u zavisnosti od stepena socijalno-ekonomskog statusa njihovih pripadnika, od njihovog obrazovanja, uzrasta, pola i pripadnosti socijalno-profesionalnim, etničkim, religioznim i političkim grupama i organizacijama." (Vjekoslav Butigan: *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000., str. 7-8.) Dosadašnja proučavanja političke kulture na Balkanu pokazala su da su temeljne političke vrednosti (naročito one koje se tiču nacionalnog i religijskog identiteta), najstabilniji deo političke kulture, dok je poverenje u vladajuće elite znatno labilnije i zavisno od efikasnosti vođa, vladinih organa i službenika. No, isto tako je nesumnjivo (i za naše istraživanje važno), da političke krize i nezadovoljstvo građana vladom, režimom ili materijalnim stanjem (što na Balkanu nije redak slučaj), može dovesti do promena pojedinih elemenata ili čak čitave političke kulture. Postojanost političkih kultura u balkanskim društvima obezbeđivala je, pre svega, tradicio-

nalistička kultura sa svojim vrednostima, pa su i nakon pokušaja nekadašnjih totalitarnih režima da stvore novog "socijalističkog čoveka", u političkim kulturama socijalističkih zemalja znatno prisutna jaka nacionalistička i religijska obeležja, agresivnost kao i pritisci, manipulacija i neizbežni - autoritarizam. Na ove strukturne karakteristike balkanske političke kulture, nije mogla da utiče čak ni ideja o ujedinjavanju balkanskih naroda u različitim varijantama, koja se povremeno javljala. Ona je, razume se, podsticala religijsko-duhovnu integraciju balkanskih naroda kroz pravoslavlje, literaturu, umetnost i neke zajedničke kultove patrijarhalnih seoskih zajednica u kojima su živeli. Raskol između katoličke i pravoslavne crkvene organizacije, međutim, dovodio je najčešće do toga da pravoslavne balkanske zemlje budu sistematski zanemarivane u zapadnim političkim integracijama. Velika politička i ekonomska granica Evrope i Zapada uopšte, na Balkanu se podudara sa istorijskom podelom između Austrougarskog i Otomanskog carstva duž granice koja razdvaja Sloveniju i Hrvatsku od ostalih ex-jugoslovenskih republika. (Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000., str 177.) U isto vreme, "borbe oko centra crkvene vlasti i ostvarivanja dominacije preko crkvene hijerarhije pojedinih klerikalnih krugova, kao i borbe oko crkvene autonomije (autokefalnosti), uticale su na jačanje etničkih osnova nacionalnih i imperijalnih ideologija, političke i državne parcijalizacije, regionalizacije i negovanja kultova etničkih država, dinastija, vladara i patrijarha." (Vjekoslav Butigan, *ibid*, str. 29.) Osnovne vrednosti pravoslavnog hrišćanstva su pritom, ostavile veliki trag u političkoj kulturi, prvenstveno putem mitova o božanski "izabranom" narodu i njegovoj svetoj misiji spasavanja naroda na Balkanu, koji su, u kombinaciji sa tradicionalno-paganskom narodnom kulturom, doprineli stvaranju ideološkog arhetipa harizmatičkog vođe na Balkanu. Zanimljivo je da u političkoj kulturi balkanskih društava, odnos prema sopstvenim vođama izrazito protivurečan, gotovo shizofren. Ambivalentan odnos straho-poštovanja prema vođama ponajbolje se ogleda u tome što se u mirnim periodima, oni neprilično slave i obasipaju poklonima, dok se u kriznim situacijama, ljubav prema vođi najčešće pretvara u mržnju i negiranje bilo kakvih zasluga. Podanička politička kultura i njen individualni korelat - autoritarna ličnost, usmereni su ka jednoobraznom načinu mišljenja, vrednovanja i ponašanja i donose sudove bez jasnih kriterijuma, najčešće na iracionalan način. Za razliku od slobodnog, racionalnog i demokratski usmerenog građanina, autoritarna ličnost (prosečnog birača na Balkanu) je nesigurna u sopstveno prosuđivanje i najvažnije političke odluke prepušta vođama, što je, ujedno, i najveća prepreka demokratskoj transformaciji balkanskih zemalja. Sledeća velika prepreka nalazi se u nepostojanju razvijenog civilnog društava, usled čega je je, nakon sloma socijalizma, u njima došlo do srozavanja osnovnih kulturnih i političkih vrednosti, uzrokujući pravu društvenu anomiju i kriminalizaciju, kako građana tako i države sa njenim institucijama. Opšta nestabilnost postsocijalističkih zemalja Balkana, posledica je odsustva spontane politike civilnog društva koju odlikuje individualna i grupna aktivnost građana za zadovoljavanje individualnih i zajedničkih potreba izvan okvira države. Bazične vrednosti "političkog etosa" građanskog društva, koje čini najširu socijalnu bazu savremene demokratije, su tolerantnost, dijalog, kompromis, izbegavanje nasilja, racionalnost i humanost. Nasuprot njima stoje strogi kolektivism, autoritarnost, tribalnost, fatalizam, etnocentrizam, militarizam, mitomanstvo, politička apatija, cinizam, ekstremizam, nostalgija za "dobrim starim" socijalističkim vremenima kao i orijentacija ka regresivnoj retradicionalizaciji uopšte. Ovome se, dakako, pridružuje i nepoverenje građana u institucije postojećih političkih sistema a sa tim i kriza njihove legitimnosti.

Srećom, strukturne promene u postsocijalističkim društvima na Balkanu koje su započete, mogu dovesti do preraspodele društvene i političke moći i, kroz tržišnu ekono-

miju, mirnu partijsku utakmicu i pravnu državu, omogućiti političku toleranciju, institucionalnu kontrolu vlasti i razgradnju autoritarnog tipa ličnosti. Demokratske privredne i društvene reforme pospešuju građansku inicijativu, tolerantnost, solidarnost i odgovornost, stvarajući od građanske kulture sigurnu branu od opasnosti nekog novog totalitarizma. Kako će se pretpostavljena transformacija odvijati u svakom od konkretnih balkanskih društava, razume se, tek ostaje da se vidi i teorijski sagleda, čemu će sa svoje strane, nadamo se, doprineti i naše istraživanje.

Na kraju, valja istaći i to da ne treba očekivati da sadržaji pretpostavljene (demokratske) političke kulture budu proporcionalno raspoređeni među svim pripadnicima jednog društva ili naroda na Balkanu, niti se to uzima kao nekakav *conditio sine qua non* demokracije. Saglasnost o demokratskim vrednostima svakako pomaže stabilnosti demokracije, ali ni heterogena politička kultura nije nepremostiva prepreka za nju: činjenično stanje u najrazvijenijim demokratijama danas, govori da se komponente političke kulture znatno razlikuju između veoma izdiferenciranih slojeva, klasa, generacija, profesija, regija, etc, unutar jednog te istog društva, a da to, ukoliko su ostale institucije društva demokratski uređene, ne dovodi samu demokratiju u pitanje. Dakako, to što demokratija ne računa na jednoobraznost političke kulture, ne može imati za cilj ni nekakvo anarhično "gomilanje" političkih (pot)kultura, niti njihovu preoštru polarizaciju. Rečju, koliko je demokratija uslov izjednačavanja političkih kultura, toliko je i njihovo ujednačavanje uslov demokracije, pa se jedan deo istraživanja mora pozabaviti i mogućnostima smanjivanja njihovih razlika, kako unutar jedne države, tako i između samih država i nacija na Balkanu.

Najvažniji eventualni rezultat našeg istraživanja bio bi u testiranju, odnosno proveriti naše osnovne hipoteze da se demokratska transformacija ne može u potpunosti sprovesti ukoliko se zanemare njene političko-kulturne dimenzije. Ovo stoga, jer smatramo da se političko ponašanje ne može do kraja i bez ostatka objasniti isključivo kratkoročnim i "racionalnim" interesima političkih aktera, kao navodno glavnih motivacionih poluga svake političke akcije. Izvan i pre svih istorijskih okolnosti koje su do njega dovele, opredeljenje za demokratiju je u vezi sa bitnim atributima čoveka, u onome što čini *differentia specifica* čoveka kao čoveka, a to je, njegovo *dostojanstvo* – želja za priznanjem (Fukujama), iz koje se, u krajnjem, mogu izvesti sve ostale njegove manifestacije. Kako je isticao još I. Kant, čovek je biće obdareno slobodom, pa ne bi smelo da se zadovoljava time da uživa u "prijetnosti života" koju može da mu pruži vlada; njemu treba da je važniji *princip* po kome bi sam sebi mogao pribaviti to blagostanje. "Biće obdareno slobodom – svesno svoje prednosti nad životinjom – na osnovu formalnog principa svoje slobodne volje može i treba, dakle, da zahteva za narod kome pripada samo takvu vladavinu u kojoj je taj princip zakonotvoran, što znači da pravo ljudi koje treba da slušaju mora biti preče od svih obzira prema blagostanju i da je je to svetinja uzvišena iznad svake cene (korisnosti) u koju ne sme da dirne nijedna vlada, ma kako inače bila dobričina", zaključuje Kant (Immanuel Kant: *Um i sloboda*, str. 186.). Ono što Kant naziva "formalnim principom slobodne volje", razume se, daleko je od svake formalnosti i tiče se suštinskih razloga čovekove slobode i dostojanstva. Opredeljenje za demokratiju je autonoman i slobodan ljudski čin koji, same po sebi, ne mogu garantovati ni ekonomija ni industrijalizacija ni urbanizacija, niti bilo koji drugi činilac moderne demokracije posmatran ponaosob, već samo njihova celina uz postojanje demokratski nastrojenih *ličnosti* jednog društva. Kako rezimira u novije vreme ovde već pomenuti Fukujama, nema demokracije bez - "demokratskog čoveka koji želi i oblikuje demokraciju, kao što ona oblikuje njega." (Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, 155.) Rečju, demokratija se ne može zadobiti ako značajan broj građana nije kadar da svoj život i

udobnost stavi na kocku zbog nje same. Hrabrost za jednu takvu žrtvu ne može doći iz onog dela duše kojim dominiraju materijalne vrednosti, već jedino iz njenog "timotičkog dela" kojim vladaju ponos i čast. "Homo oeconomicus", ili idealan "buržuj" za to sigurno nikada neće biti sposoban, jer će njegova "račundžijska logika" uvek rezultirati zaključkom da ne treba nepotrebno reskirati vlastiti život. Samo čovek koji drži do svog sopstvenog dostojanstva, čovek čija se vrednost sastoji u nečem daleko višem od sklopa nagona od kojih je satkano njegovo biološko biće - jedino takav čovek je spreman da ostvaruje demokratske ciljeve i za njih plaća vazda previsoku cenu u nezadovoljenim željama. S tim u vezi, demokratija nikada ne ulazi na "mala vrata" u političku arenu - u određenom trenutku ona proizlazi iz namerne i kulturnom nadahnete političke odluke da se samo-uspostavi ili makar počne sa sopstvenom realizacijom.

Metodološki pristup

Naše istraživanje spada u red teorijskih istraživanja, što je odredilo i izbor metoda potrebnih za njegovu realizaciju. Kako se već moglo naslutiti, ono će se prevashodno temeljiti na *hermeneutičkoj* metodi, odnosno, tumačenju, razumevanju kao i "kritičkom čitanju" domaće i strane literature iz ove oblasti. U konkretnom smislu, ono će, dakle, uglavnom biti vođeno *analizom* i kritičkim *tumačenjem* dostupnih tekstova posvećenih političkoj kulturi balkanskih naroda, tragajući za njenim teorijskim interpretacijama, dovodeći iste u vezu sa društveno-istorijskim tлом na kome izrastaju i kome se, kao refleksi aktuelnih političkih zbivanja, neumitno vraćaju. Kada je reč o empirijskoj verodostojnosti, rad će se pretežno oslanjati na nalaze već obavljenih relevantnih empirijskih istraživanja domaćih i stranih autora iz odnosne oblasti. Naše sopstveno empirijsko istraživanje nije u planu, ali će se neka od pitanja za koje smo zainteresovani naći u anketnom upitniku zajedničkom za čitav istraživački projekat, čiji je naša istraživačka tema organski deo.

HIPOTEZE

1. Istorijski dodiri i akulturacioni procesi između više različitih kultura i civilizacija i izvorne kulturne baštine balkanskih naroda, uticali su na nastanak *balkanske političke kulture* koja, uz izvesne varijetete, sadrži i neke zajedničke odlike karakteristične za sva balkanska društva.
2. *Autoritarni politički obrasci* i *kolektivističke vrednosti* predstavljaju dominantne karakteristike političke kulture Balkana i protežu se od vrhova vlasti, preko institucija, do gotovo svih oblika društvenosti i svakodnevnih ljudskih aktivnosti u okviru tzv. primarnih grupa.
3. Kulturni fundus na kome počiva politički život naroda na Balkanu, pokazuje *visoku rezistentnost*, pa se i nakon demokratskih promena, najveći broj partija i ostalih političkih subjekata legitimiše i nadahnjuje pre svega kolektivističkim vrednostima (na pr. zastupanjem "nacionalnih interesa"), a tek zatim - promovisanjem građanskih sloboda i prava, odnosno individualizmom.
4. Kočnice procesima demokratizacije, racionalizacije i modernizacije na Balkanu predstavljaju jake *tradicionalističke* i *antimodernizacijske tendencije*, koje su u prošlosti gotovo redovno bile začinjene nacionalnim ekskluzivizmom, političkim mitomanstvom pa i velikodržavnim aspiracijama.

5. Kao posledica autoritarizma, tradicionalizma i kolektivizma, legitimitet vlasti u balkanskim zemljama je pretežno *harizmatiskog tipa*, za čije se ostvarenje od društva traži da uloži gotovo sve svoje materijalne, političke, duhovne i ljudske potencijale.
6. Usled dejstva sličnih istorijskih, civilizacijskih i socijalnih okolnosti, sve političke kulture na Balkanu ispoljavale su (i još uvek ispoljavaju) brojne *negativne psiho-kulturne karakteristike* - u svim balkanskim društvima vladaju slični ili isti etnički stereotipi kao i "etnička distanca" prema pripadnicima drugih naroda ili nacionalnih manjina.
7. Građani balkanskih društava su još uvek *privrženi onima koji su na vlasti*, premda u nešto manjoj meri nego ranije, što govori o blagom osipanju ultimativnog političkog autoriteta. Sporadično se javljaju demonstracije uperene protiv nekih mera vlasti, ali samo u vezi sa materijalno-profesionalnim interesima (štrajkovi radnika protiv zakona o privatizaciji, "okupacije" saobraćajnih čvorišta od strane seljaka protiv uplaćivanja dela sredstava za penzije i sl.), dok ostali aspekti političkih i ljudskih prava i sloboda uglavnom ostaju po strani od interesovanja najšire populacije.
8. Građani balkanskih društava sebe još uvek *ne* doživljavaju u punoj meri kao racionalne *subjekte* (a ne puke "objekte") političkog sistema. Rezultati glasanja pokazuju nedovoljnu razvijenost stroge političke evaluacije učinaka vlasti po principu: za ispunjena obećanja - reizbor, za neuspeh - uskraćivanje glasova.
9. Posmatrana u celini, balkanska politička kultura predstavlja odstupanje od (uvek postulirane!) *demokratske političke kulture* - prevashodno bazirane na racionalizmu, skepticizmu, individualizmu, materijalizmu i liberalizmu - spremne da samoj sebi stalno postavlja pitanje o sopstvenoj svrhovitosti; demokratska politička kultura sadrži sposobnost samokritičnosti i unutrašnjeg osporavanja, dovođenja u pitanje njoj imanentnih ideja, institucija i procedura - u ime nedogmatske rasprave koja ostaje povesno otvorena ad infinitum.
10. Politička kultura na Balkanu, spada u red *heterogenih* političkih kultura, pa različite političke orijentacije i vrednosne preferencije zavise od socio-ekonomskog i obrazovno-profesionalnog statusa građana, kao i od njihove regionalne pripadnosti.
11. U najdubljim slojevima socijalno-nesvesnog i političke kulture balkanskih naroda (kao, uostalom, i kod svih drugih naroda), dominiraju pre svega simboli posvećenja, žrtvovanja, svetle i herojske prošlosti, koje prati i neizbežna retorika o izabranosti, jedinstvenosti, samodovoljnosti i sl. U *kriznim periodima* društva (koji zapravo predstavljaju jedan od toposa političke istorije balkanskih naroda), međutim, ovo mitomanstvo biva lako politički instrumentalizovano - što doprinosi izolaciji, uzajamnom nepoverenju, podozrivosti, pa i ratnim sukobima sa drugim nacijama i državama u sopstvenom okruženju.

Način istraživanja i saopštavanja rezultata

Način istraživanja i strukturu rada, u najvećoj meri određuje činjenica da on mora biti kompatibilan sa projektom *Instituta za društvena istraživanja* Filozofskog fakulteta u Nišu, koji će se sprovoditi u naredne tri godine. U prvom, uvodnom delu rada izvršićemo *temeljnu analizu osnovnih relevantnih pojmova* ("kultura", "politička kultura", "nacionalni karakter", "nacionalne političke kulture" i sl.). Pritom se sadržaji ovih pojmova moraju što strožije i preciznije odrediti, u odnosu na njihove popularne, kolokvijalne dimenzije značenja. Propitivanje sadržaja ovih pojmova gotovo da se nameće samo po sebi u istraživanju

onih fenomena koji imaju "političko" i "kulturno" kao svoje nominalne odrednice, a "balkanska politička kultura" zasigurno spada u njih. U narednom segmentu rada ponudili bismo *opšti pregled teorija političke kulture* i ukazali na neke *najvažnije karakteristike balkanske političke kulture*. U tipologijama političke kulture preovladavaju pre svih, njihova dva osnovna tipa – a) tzv. *subjektivističke* teorije koje ističu značaj stavova, osećanja i vrednosnih orijentacija pojedinačnih aktera političkog života prema političkoj stvarnosti, i b) tzv. *objektivističke* teorije koje apostrofiraju političko ponašanje, tj. političku akciju kao objektivnu i za politički život jedino značajnu dimenziju političke kulture. Iz mnoštva pitanja koje ćemo problematizovati unutar ovoga segmenta istraživanja, posebno izdvajamo kao važne: istraživanje mitskih elemenata kolektivnog identiteta balkanskih naroda kao i mogućnosti njihove političke instrumentalizacije, proučavanje etničkih i drugih stereotipa i predrasuda kao socijalno-psiholoških generatora političkih konflikata, proučavanje stabilnosti političke kulture i mogućnosti njihove transformacije i dr. Finalni deo rada predstavljao bi *pokušaj sinteze stavova* iznetih u prethodnim delovima, odnosno konceptualizacije korišćenih pojmova u tumačenju jednog takvog krupnog socijalnog i političkog fenomena kakav je transformacija političke kulture balkanskih naroda i njena uloga u balkanskim i evropskim integracijama. Osnovno pitanje na koje ćemo pokušati da odgovorimo u ovom delu rada najsažetije bi se moglo formulirati na sledeći način – koji bi to političko-kulturni "sindrom" na geopolitičkom prostoru čitavog Balkana - nakon razgradnje sistema "real-socijalizma" i potonjih međuetničkih sukoba - omogućio brže ostvarivanje političkih programa zasnovanih na vrednostima građanskog univerzalizma

Dinamika realizacije istraživanja

1. Prikupljanje sekundarne istraživačke građe (1/1/02 - 1/4/02)
2. Obrada sekundarne istraživačke građe (1/4/02 - 1/7/02)
3. Izrada teorijsko-metodološkog okvira istraživanja (1/7/02 - 1/10/02)
4. Izrada instrumenata istraživanja (1/10/02 - 1/12/02)
5. Teorijsko-metodološka rasprava o projektu (priprema okruglog stola: eksperti i istraživački tim) (1/12/01 - 1/1/03)
6. Obuka istraživača za terensko istraživanje (1/1/03 - 1/2/03)
7. Terensko istraživanje (1/2/03 - 1/3/03)
8. Obrada empirijskih rezultata (1/3/03 - 1/6/03)
9. Analiza i interpretacija empirijskih rezultata (1/6/03 - 1/12/03)
10. Teorijsko-metodološka rasprava o projektu (priprema okruglog stola: eksperti i istraživački tim) (1/12/03 - 1/1/04)
11. Kompariranje dobijenih empirijskih rezultata o kulturnim i etničkim odnosima na Balkanu sa evropskim standardima u ovoj oblasti (1/1/04 - 1/4/04)
12. Formiranje strategije globalnog i regionalnog razvoja i integracije Balkana u strukturu EU (1/4/04 - 1/7/04)
13. Modeliranje novog koncepta kulturne politike i međuetničkih odnosa u Srbiji, SR Jugoslaviji i na Balkanu (1/7/04 - 1/10/04)
14. Prognoza srednjoročnih i dugoročnih tendencija o razvoju i integracionim procesima na Balkanu i u Evropi i njihovim akterima (1/10/04 - 1/1/04)

Literatura

1. Almond A. Gabrijel: Politička istraživanja kulture, *Treći program*, Beograd, br. 86-87/1990.
2. Almond Gabriel & Verba Sidney: *The Civic Culture*, Princeton, 1963.
3. Almond Gabriel A., Powel G. Bingham: *Comparative Politics*, Boston - Toronto: Little, Brown and Co., 1978.
4. Almond Gabriel: *Comparative Politics*, Little Brown and Comp., Boston, 1965.
5. Almond, G. A. and S. Verba (eds.): *The Civic Culture Revisited*, Boston, Little, Brown, 1980.
6. Anderson Benedict: *Nacija: zamišljena zajednica (razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma)*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
7. Aron Remon: *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997.
8. Beer Samuel H. - Ulam Adam B.: *Patterns of Government*, London, Rondon House, 1962.
9. Berend Ivan: *Centralna i Istočna Evropa 1944 - 1993*, CID, Podgorica, 2001.
10. Bibo Ištvan: *Beda malih istočno-evropskih država*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996.
11. Bilefeld Uli: *Stranci: Prijatelji ili neprijatelji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
12. Bluhm, W. T.: *Ideologies and Attitudes: Modern Political Culture*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1974.
13. Bugarski Ranko: *Jezik od mira do rata*, Biblioteka XX vek, 1995.
14. Butigan Vjekoslav: *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000.
15. Butigan Vjekoslav: *Uvod u kulturu politike*, Grafika, Pirot, 1994.
16. Cvijić Jovan: Dinarski, centralni i panonski tip, u: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1966.
17. Čolović Ivan: *Bordel ratnika, Folklor, politika i rat*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1993.
18. Čolović Ivan: *Politika simbola*, Radio B92, Beograd, 1997.
19. Desroches Henri: *Sociologie de l'espérance*, Paris, Calmann-Lévy, 1973.
20. Devine, D.: *The Political Culture of the United States*, Boston: Little, Brown, 1972.
21. Domenak Žan Mari: *Evropa, kulturni izazov*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1991.
22. Dragičević – Šešić Milena: *Neofolk kultura. Publika i njene zvezde*, Sremski Karlovci - Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, 1994.
23. Dugandžija Nikola: *Svjetovna religija*, Mladost, Beograd, 1980.
24. Dženkins Ričard: *Etnicitet u novom ključu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
25. Đordano Kristijan: *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
26. Easton, David: *A Framework for Political Analysis*, Englewood Cliffs, NY, Prentice-Hall, 1965.
27. Eliade Mircea: *Mit i zbilja*, PlatΩ, Beograd, 1998.
28. *Etnopsihologija danas* (urednik Bojan Jovanović), Dom kulture "Studentski grad", Novi Beograd, 1991.
29. From Erih: *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1983.
30. Fukujama Frensis: *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.
31. Gebhart, J.: Politička kultura i civilna religija, u: *Treći program*, br. III-IV, 1990.
32. Gerc Kliford: *Tumačenje kultura I-II*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
33. Goldsvorti Vesna: *Izmišljanje Ruritanije, - imperijalizam mašte*, Beograd, 1998.
34. Golubović Zagorka: *Antropologija u personalističkom ključu*, Beograd – Valjevo: Gutenbergova galaksija/Valjevska štamparija, 1997.
35. Golubović Zagorka: *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beograd, Beogradski krug – Biblioteka Krug, 1999.
36. Gredelj Stjepan: Dominantne vrednosne orijentacije, u: Mladen Lazić et al: *Razaranje društva*, Beograd, Filip Višnjić i Filozofski fakultet, 1994.

37. Gredelj Stjepan: Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva, u: *Račji hod: Srbija u transformacionim procesima*, priredio Mladen Lazić, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
38. Habermas Jürgen: Državljanstvo i nacionalni identitet/ Razmišljanja o evropskoj budućnosti, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, br. 40/1991.
39. Habermas Jürgen: Građanska neposlušnost - test za demokratsku pravnu državu, *Gledišta*, Beograd, br. 10-12/1989.
40. Heler Agnes: Lica multikulturalizma, *Književna reč*, Beograd, br. 11-12/1995.
41. Hobsbaum Erik: *Nacije i nacionalizam od 1780, Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996.
42. Ilić Veselin: *Mitologija i kultura*, Književne novine, Beograd, 1988.
43. Ilić Veselin: *Religija i kultura*, Prosveta, Niš, 1995.
44. Jakšić Božidar (ur): *Frontiers*, Forum za etničke odnose, Beograd, 1997.
45. Jakšić Božidar (ur): *Rasizam i Ksenofobija*, Forum za etničke odnose, Beograd, 1998.
46. Jezi Furio: Mit i jezik kolektivnosti, u: *Mit, tradicija, savremenost* (zbornik), Nolit, Beograd, 1973.
47. Kalve Luj-Žan: *Rat među jezicima*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1995.
48. *Karakterologija Srba*, (uredio Bojan Jovanović), Naučna knjiga, Beograd, 1992.
49. Kasirer Ernst: *Filozofija simboličkih oblika*, drugi deo - *Mitsko mišljenje*, Dnevnik i Književna zajednica Novog sada, Novi Sad, 1985.
50. Kasirer Ernst: *Mit o državi*, Nolit, Beograd, 1972.
51. Kerker I. Dejvid: Obredi moći, u: Čedomir Čupić: *Politička antropologija* (hrestomatija), Čigoja štampa, Beograd, 2002.
52. Kielmansegg Peter Graf: Koliko pluralizma podnosi demokratija?, *Gledišta*, Beograd, br. 3-4/1991.
53. Kiznije Žan: *Etnologija Evrope*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1996.
54. Konstantinović Radomir: *Filozofija palanke*, Beograd, Nolit, 1981.
55. Kronja Ivana: *Smrtonosni sjaj. Masovna psihologija i estetika turbo-folka*. Beograd: Intervision, 2001.
56. *Kulture u tranziciji*, urednik M. Prošić-Dvornić, Plato, Beograd, 1994.
57. Kuzmanović Bora: Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*.
58. Kuzmanović Bora: Etatizam kao specifičan oblik autoritarne svesti, u: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*.
59. Linc Huan, Stepan Alfred: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
60. Marić Jovan: *Kakvi smo mi Srbi?, prilozi za karakterologiju Srba*, »Slobodan Jović«, Beograd, 1998.
61. Marić Jovan: *Kuda idu Srbi? (Kakvi smo mi Srbi - drugi deo)*, Megraf, Beograd, 2001.
62. Matić Milan – Podunavac Milan: *Politički sistem*, Institut za političke studije, Beograd, 1994.
63. Matić Milan: *Liberalizam, populizam i demokratija*, Institut za političke studije, Beograd, 1992.
64. Matić Milan: *Mit i politika*, Radnička štampa, Beograd, 1984.
65. Mead, M: "The study of national character", in: *The Policy Sciences*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1965.
66. Merriam Charles: *Political Power*, The Free Press of Glencoe Ill, 1950.
67. Morin Edgar: *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
68. Moskovisi Serž: *Doba gomile*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997.
69. Mruz Leh: Mit i mitsko mišljenje, *Kultura*, Beograd, br. 33/34, 1976.
70. Nusbaum K. Marta, Koen Džoša (ur): *Za ljubav domovine, Rasprava o granicama patriotizma*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.
71. *O toleranciji - rasprave o demokratskoj kulturi* (zbornik), uredio Igor Primorac, Filip Višnjić, Beograd, 1989.

72. Pantić J. Dragomir: Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnosti nastanka civilnog društva, u: *Potisnuto civilno društvo*.
73. Patrick G.: Political Culture, in: Sartori, G. (ed.) *Social Science Concepts*, London-New Delhi, Sage Publications, 1984.
74. Pavlović Vukašin: Civilno društvo i mogućnosti demokratskih promena ka otvorenom društvu, u: *Potisnuto civilno društvo* (zbornik).
75. Pečujlić Miroslav - Milić Vladimir: *Demokratija i autoritarizam*, Srempublik, Pravni fakultet i Institut za političke studije, Beograd, 1994.
76. Podunavac Milan: *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982.
77. Podunavac Milan: *Princip građanstva i poredak politike*, Princip, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1998.
78. Poper Karl: O sudaru kultura, u: *Čovek Evrope*, priredio Tomislav Gavrić, Novi Sad, 1994.
79. Powell G. Bingham, Jr.: *Contemporary Democracy*, Harvard University Press, 1982.
80. Putinja Filip, Stref-Fenar Žoslin: *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997.
81. Pye L. W.: Culture and Political Science: Problems in the evaluation of the concept of political culture, in: *Social Science Quarterly*, 53 (September) 2: 285-296, 1972.
82. Pye Lucian: Political culture and Political Development, u: Lucian W. Pye and Sidney Verba: *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.
83. Reszler André: *Mythes politiques modernes*, Paris, PUF, 1981.
84. Rohe Karl: Politička kultura i kulturni aspekti političke stvarnosti, *Treći program*, Beograd, br. 86-87/1990.
85. Rols Džon: *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
86. Rols Džon: *Teorija pravde*, JP Službeni list SRJ, Beograd, CID, Podgorica, 1998.
87. Rosenbaum, W. A.: *Political Culture*, New York, Praeger, 1975.
88. Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID - Podgorica, Romanov - Banja Luka, 2000.
89. Semprini Andrea: *Multikulturalizam*, Clío, Beograd, 1999.
90. Simeunović Dragan: Etničke manjine i nova nacionalna država, u: *Položaj manjina u SRJ* (zbornik radova), SANU, Beograd, 1996.
91. Slavujević Zoran: *Savremeni politički mit*, Radnička štampa, Beograd, 1986.
92. Smit Antoni: *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
93. Spiro H.: *Government by Constitution*, The political System of Democracies, N. York, 1959.
94. Stanovčić Vojislav: Politička kultura i politička mitologija, *Političke studije*, Beograd, br. 1-4/1986.
95. Stanovčić Vojislav: Politička kultura i politički život, u: *Enciklopedija političke kulture*.
96. Stojanović Trajan: *Balkanska civilizacija*, Centar za geopolitiku, Beograd, 1995.
97. Stojanović Trajan: *Balkanski svetovi - prva i poslednja Evropa*, Beograd, 1994.
98. Stojković Branimir: *Evropski kulturni identitet*, Prosveta - Niš, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka - Beograd, 1993.
99. Stojković Branimir: *Kulturna politika evropske integracije*, Institut za evropske studije, Beograd, 1995.
100. Supek Rudi: *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973.
101. Šešić Bogdan: *Osnovi metodologije društvenih nauka*, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
102. Škiljan Dubravko: *Javni jezik, Pristup lingvistivi javne komunikacije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998.
103. Šušnjić Đuro: *Dijalog i tolerancija*, Čigoja štampa, Beograd, 1997.
104. Tadić Božidar: *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, CID, Podgorica, 1999.
105. Tjudor Henri: Politički mit, u: Čedomir Čupić: *Politička antropologija* (hrestomatija), Čigoja štampa, Beograd, 2002.
106. Todorov Cvetan: *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1994.
107. Todorova Marija: *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.

108. Trebješanin Žarko: *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd, 1995.
109. Tucker R. C.: Communism and political culture, in: *Newsletter on Comparative Studies in Communism*, IV (May) 3: 3-12, 1971.
110. Vasović Mirjana: Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije, u: *Lavirinti krize*, Institut za Evropske studije, Beograd, 1998.
111. Vasović Vučina: Problemi definisanja i modeliranja demokratije, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnost*.
112. Veljković Vidimir: *Politički moral Srba*, Prosveta, Niš, 2001.
113. Verba Sidney: Comparative Political Culture, u: Lucian Pye and Sidney Verba, eds, *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.
114. Vidojević Zoran: *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, CZSI, IDN, Beograd, 1997.
115. Ward E. Robert: Japon: The Continuity of Modernization, in: Lucian W. Pye and Sidney Verba, eds., *Political Culture and Political development*, Princeton, New Jersey, 1965.
116. Žirarde Raul: *Politički mitovi i mitologije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000.

Jovan Živković

Filozofski fakultet

Kosovska Mitrovica

Goran Bašić

Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica

Beograd

REGIONALIZAM I POLOŽAJ NACIONALNIH MANJINA U SVETLU MEĐUNARODNO-PRAVNIH STANDARDARDA

Realizatori istraživačke teme

Teorijski i empirijski rad na temu *Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetu međunarodno pravnih standarda*, u sklopu potprojekta *Regionalizam i položaj manjina kao faktor razvoja i demokratske integracije*, predstavlja deo trogodišnjeg projekta pod generalnim naslovom *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije*, a izvodi se na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

Istraživačku temu realizuju dr Jovan Živković, politikolog, vanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Kosovskoj Mitrovici i mr Goran Bašić, politikolog, viši savetnik u Saveznom ministarstvu za nacionalne manjine, Beograd.

Realizatori istraživačke teme se dugi niz godina bave problemima manjina i regionalizma, tako da dosadašnji njihovi radovi, studije, monografije i projekti kojima su rukovodili, predstavljaju dobru osnovu za uspešno savlađivanje izabrane teme. Dakle, realizatori istraživačke teme su teorijski, iskustveno i metodološki spremni da odgovore izazovima koje tema zahteva, tj. da profesionalno istraže probleme obuhvaćene njenim obimom i sadržajem.

Formulacija teme

"Manjinsko" pitanje, ili preciznije, problemi u vezi sa životom i položajem nacionalnih manjina prožimali su ceo XX vek. Početkom veka načelo etničnosti (etniciteta) burno je svrglo načelo legitimiteta na kojem su počivali dinastički režimi u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi. Mnogobrojni autori kada žele da istaknu značaj fenomena etniciteta navode da su i velike imperije – Osmanska i Austrougarska pokleknule upravo pod naletom nacionalizama "malih" naroda. Ovu tezu je razvio mađarski politikolog Ištvan Bibo smatrajući da je duhu srednjoevropskih, a pogotovo balkanskih naroda, prijemčivija ideja o malim nacionalno homogenim državama nego projekcije višenacionalnih zajednica. Ne umanjujući značaj mišljenja ovakve provenijencije, ni značaj turbulentne prirode etniciteta, trebalo bi imati na umu da su razlozi sloma višenacionalnih imperija sa početka XX veka bili dublji i kompleksniji, a da je galimatijas nacija, jezika i vera koje su živele na tom području ubrzao ovaj proces. Slična situacija ponovila se i krajem veka kada je posle implozije real-socijalizma i raspada socijalističkih federacija došlo do etnifikacije politike i prožimanja društvenih odnosa snažnim etničkim i verskim nabojem. Uopšte, tokom celog XX veka fenomen etniciteta je potresao Evropu, a tamnu stranu janusovskog lica pokazivao je najčešće u njenom srednjeistočnom i jugoistočnom delu.

Savremeni svet je opterećen fenomenom etniciteta koji se u različitim oblicima ispoljava u razvijenim i nerazvijenim zemljama. Etnički ekskluzivizmi su direktno doprineli raspadu socijalističkih federacija i dubljoj polarizaciji postkolonijalnih društava. Motivi etničke homogenizacije su različite prirode, ali najčešće ekonomski, kulturni i politički razlozi dovode do etničkih i nacionalnih pokreta koji promociju sopstvene etnije često vide isključivo kroz dioptriju teritorijalnog partikularizma. Sa problemom etnifikacije politike sreću se zemlje sa demokratskim, ali centralizovanim sistemima (Francuska), federalnim uređenjima (Indija, Kanada, SAD, Nigerija), regionalne države (Španija, Italija), društva u tranziciji (Rusija, Baltičke države, Rumunija, Jugoslavija, Hrvatska, Bugarska, Slovenija), neokolonijalne države i države Trećeg sveta (Nigerija, Ruanda, Šri Lanka).

Etnički diverzitet nije uvek jasno izražen kao u srpsko–albanskim odnosima na Kosovu, tursko–grčkim podelama na Kipru ili u slučajevima izrazite etničke autonomije (Južni Tiro). Međuetničke napetosti mogu se ispoljavati kroz religiju¹, jezik (Belgija, Kanada²) ili druge attribute etnosa.

Pri tome, savremene nacionalne države, uključujući i one na Balkanskom poluostrvu, najčešće nisu konstituisane na etnički homogenim teritorijama, već je u njihov demografski sastav inkorporiran i izvestan broj pripadnika drugih naroda. Volker Konor smatra da je ignorisanje etničkog pluralizma prilikom formiranja nacija doprinelo produbljivanju problema, jer se državne i etničke granice poklapaju samo u malom broju slučajeva. Od 132 države koliko ih je u svetu bilo 1970. godine samo dvanaest (9,1%) moglo se smatrati etnički homogenim, u 53 države (40,2%) stanovništvo je podeljeno u najmanje po pet većih etničkih grupa, a u nekoliko država broj etničkih grupa i plemenskih zajednica doseže do stotine³.

U zapadnoj Evropi se i države stabilne demokratije suočavaju sa specifičnim problemima u vezi sa etničkom heterogenosti stanovništva. Posmatrano na globalnoj ravni, rasplamsavanje etniciteta u postkolonijalnim društvima povratno su delovala i na zapadnu kulturu u kojoj su se etnički ekskluzivizmi obnovili na polovima centar – periferija, a izraženi su i problemi položaja radnika migranata koji u pojedinim sredinama postaju etno-kulturne klase brojnije od autohtonih manjina⁴.

Etnički sporovi ozbiljno opterećuju međunarodne odnose i bezbednost. Države izdvajaju značajne napore i sredstva kako bi sprečile ili ublažile šire nesuglasice koje ugrožavaju ostvarivanje ljudskih prava, funkcionisanje privrednih i društvenih odnosa i, u najgorom slučaju, predupredile izbijanje građanskih i regionalnih ratova. Sa opravdanim strahom

¹ U poslednjoj deceniji nekoliko uglednih teoretičara predviđalo je da će se regionalni i globalni konflikti pomeriti sa etničkog i nacionalnog, ka verskom i civilizacijskom polju. (Ernest Gelner, Noam Čomski, Samjuel Hantigton, Džon Espozito). Jugoistočna Evropa je svakako mesto prožimanja velikih religija, ali bliskost njihovih ideja nije doprinela približavanju naroda na ovom području. Naprotiv, religija je često bila povod za animozitete i konflikte. U savremenim balkanskim podelama verski fundamentalizmi i ekstremizmi su direktno inspirisali pannacionalne ideje koje su podrazumevale prozelitizam i versku isključivost.

² U poslednjoj deceniji službena upotreba jezika predstavlja jedno od spornih pitanja položaja nacionalnih manjina u državama nastalim na prostorima prethodne Jugoslavije. Posebne probleme izaziva uvođenje bosanskog i hrvatskog jezika u službenu upotrebu u Sandžaku, odnosno Vojvodini.

³ Walker Connor, *Nation building or Nation-Destroying?*, Word Politics, 1972. p. 320

⁴ Organizovani na etničkim dispozicijama radnici migranti su uspeli da razviju i usavrše pojedina zanimanja kojima konkurišu domaćoj radnoj snazi što po nekim teorijama udaljava jedne od drugih. Ovo donekle potvrđuje teoriju Frederika Barta da modernizacija i razvoj povećavaju kompetitivnost među etničkim grupama i da je podrška etničkim partijama izraženija u razvijenim regionima. Po Lipsetu "razvoj dovodi do porasta, a ne do opadanja etničke mobilizacije, jer dolazi do afirmacije potencijala perifernih etničkih grupa koje bolje organizovane imaju čvršću pregovaračku poziciju".

Lipset se pita da li će naredni vek doneti integraciju etničkih identiteta u nadnacionalne organizacije (EZ, OAS, ASEAN) ili će se nastaviti opasna avantura sa dezintegracijom postojećih država.

U tom smislu teško je odgovoriti i na pitanje kakve su perspektive razvoja demokratije u multietničkim društvima? Neki autori smatraju da etnicitet može biti izvor demokratske snage, jer podstiče decentralizaciju, rotaciju i *power sharing*, dok drugi, poput Pjer Van den Berga, izražavaju sumnju u mogućnosti demokratizacije multietničkih društava smatrajući da je razvoj demokratije "direktno srazmeran stepenu saglasnosti o osnovnim vrednostima, a obrnuto srazmeran stepenu kulturnog pluralizma."

Međutim, za stabilan demokratski razvoj etnički heterogenog društva važno je da vladajuće političke elite, preuzmu obaveze ne samo u pogledu pravedne distribucije raspoloživih resursa, već i da nađu odgovarajući način da steknu lojalnost manjinskih etnosa. *National building* model u ovim državama mora voditi računa o partikularnim interesima svih etničkih identiteta. U modernim državama aktivnosti bi trebalo da budu usmerene ka pridobijanju građana za lojalan odnos prema vrednostima i institucijama društva. Poimanje lojalnosti ne bi trebalo da transcendentira i da stavlja akcenat na državu, već na skup pragmatičnih i za građane svrsishodnih delovanja kojima država stiče poverenje građana i etničkih grupa. Ukoliko ne uspe da ispoštuje minimum zahteva u pogledu uspostavljanja identifikacionih vrednosti, koje bi bile implementirane najpre u lokalnoj zajednici i regionalnom okruženju, a potom i kroz sve institucije po vertikalnoj osnovi do glavnih centara državnog odlučivanja, teško da bilo koja država može računati na stabilan društveni razvoj.

Stabilan razvoj etnički heterogenih društava trebalo bi da obezbedi demokratsko uređena politička zajednica u kojoj su u praksi omogućena pomeranja političkog odlučivanja iz nacionalnih u regionalne centre i funkcionisanje lokalne autonomije etničkih grupa. Da bi ovakav oblik demokratije, koji se najčešće naziva konsocijativnim, bio delotvoran, neophodno je u političkim sistemima inaugurisati mehanizme koji omogućavaju funkcionisanje konkurentskog zakona većine. Dakle, preko je potrebno (1) zaštititi vitalne interese manjine, (2) sprečiti eventualne oblike secesije i samovolje, (3) omogućiti proporcionalno i delotvorno učešće manjina u vlasti na svim nivoima decentralizovane države, (4) obezbediti sigurnost javnih prihoda i (5) autonomno upravljanje poslovima.

Aktuelne analize konsolidacije demokratije u teškim društvima ukazuju da su najčvršće prepreke u tom procesu etnocentrične projekcije centralizovane države, koja po pravilu ne štiti interese građana već favorizuje političku volju predstavnika dominantne etničke grupe. Za ublažavanje ovog stanja i podsticanje procesa demokratije u etnički oštro diverziziranim društvima liberalni teoretičari smatraju važnom strategiju prilagođavanja koja podrazumeva međusobnu kontrolu i saradnju političkih aktera, kao i pluralističku kompeticiju.

U tom smislu ideje regionalizacije (regionalne države) i regionalne saradnje (prekogranična saradnja) omogućavaju optimalni model decentralizacije tradicionalno unitarnih i etnički heterogenih balkanskih država. Iskustva drugih evropskih država, koje svoju teritorijalno administrativnu i upravnu podelu zasnivaju na regionalnoj podeli, ukazuju da se na taj način najbrže stvaraju mogućnosti za uspostavljanje stabilne demokratije, ravnomerniji privredni razvoj i učešće svih društvenih (etničkih) grupa u procesu odlučivanja o redistribuciji i upravljanju javnim dobrima. Prekogranična saradnja se pokazala kao siguran način efikasnog razvoja i povezivanja u okviru makro regiona. Pored razvoja privredne saradnje i pospešivanja dobrosusedskih odnosa prekogranična saradnja omogućava i efikasno povezi-

vanje etničkih manjina sa matičnim državama i jača njihovu poziciju, kako na lokalnom, tako i na širem prostoru.⁵

Naučni i društveni značaj teme

Postkomunističkim državama u istočnoj, centralnoj i jugoistočnoj Evropi uspostavljanje stabilnih međuetničkih odnosa i uređenje statusa etničkih manjina postavljeno je kao test razvoja demokratije i kao uslov uključivanja u evropske institucije.

U tom smislu tokom poslednje decenije unapređeni su oblici zaštite prava nacionalnih manjina. Neki autori zaključuju da je razvijeno partikularno evropsko pravo posvećeno zaštiti manjina. Na razvoj političke i pravne svesti o značaju unapređenja položaja manjina presudan uticaj imale su evropske međunarodne institucije – Savet Evrope i Organizacija za bezbednost i saradnju u Evropi. Pod okriljem ovih organizacija usvojeni su dokumenti koji predstavljaju *Magna cartu* zaštite manjina u Evropi. Sa ovim procesom Savet Evrope počeo je još 1950. godine usvajanjem Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, a nastavljen je donošenjem Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima (1992), i tri godine nakon toga otvaranjem za potpis i ratifikaciju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, do sada jedinog multilateralnog instrumenta zaštite prava nacionalnih manjina u Evropi. Pod okriljem OEBS-a formirana je institucija Visokog komesara za nacionalne manjine, čija Kancelarija ima ulogu preventivnog delovanja. Nizom preporuka, saopštenja, izveštaja i reagovanjima Visokog komesara ukazuje se na otvorene probleme i sugerišu odgovarajuća rešenja.

Na nivou nacionalnih zakonodavstava učinjeni su krupni pomaci. Pojedine države su usvojile posebne zakone o zaštiti prava nacionalnih manjina, druge su kroz niz zakonskih rešenja razvile i implementirale evropske standarde zaštite manjina.

Mada je razvoj evropskog manjinskog prava intenziviran upravo u periodu poslednje velike tranzicije društveno političkih sistema istočnoevropskih država, međuetničke tenzije i konflikti nastali prilikom dezintegracije socijalističkih federacija otkrivaju nespornost i nedoslednost institucija međunarodnog prava u pogledu objektivnog sagledavanja i rešavanja statusa nacionalnih i etničkih manjina.

Takođe, u svetlu priprema za pridruživanje Evropskoj uniji države u JIE moraju rekonceptualizovati nacionalna zakonodavstva i prilagoditi ih standardima država članica, odnosno shodno članu 21 Ugovora iz Maastrichta oblast zaštite prava manjina je izuzeta iz nadležnosti organa EU i na osnovu načela supsidijarnosti ostavljena u ingerenciji regionalnim i lokalnim organima vlasti. Osnovni kriterijumi o kojima se mora voditi računa u okvirima EU su načela nediskriminacije, slobode kretanja i nastanjivanja i zaštite ljudskih prava. A vidovi i aspekti regionalizma u procesu demokratizacije, baš zato što su različiti – pošto imaju horizontalne i vertikalne pravce u implementaciji, mogu da dovedu do realizacije većih prava ljudi u cilju njihovog što autentičnijeg potvrđivanja. To se odnosi, pre svega, na manjinske etno-nacionalne zajednice, koje svoju autonomnost i integraciju mogu da ispolje ne samo kao identitetna posebnost unutar državno omeđene teritorije, već i kao deo priznate regionalne subjektivnosti.

⁵ Budući da je za istraživačku temu bitna situacija vezana za lokalitet jugoistočne Srbije, a koja se odnosi na veličinu teritorije, broj stanovnika, nacionalni sastav, broj naselja i opština, poljoprivredno zemljište i td, pregled ovih podataka je dat u posebnom prilogu.

Prvi segment ovog teorijsko-empirijskog rada predstavlja istraživanje o spremnosti država i etničkih zajednica u JIE, posebno u Srbiji, da prihvate izgradnju novih društvenih odnosa kroz odgovarajući pravno-politički sistem. Drugi bi obuhvatio dvoslojno upoređivanje položaja nacionalnih manjina: u odnosu na period od donošenja posebnih zakona i mera u smislu njihove zaštite, ali i na komparativno upoređivanje između regiona, u smislu pronalaženja primera dobre prakse u okvirima konkretnih društvenih, političkih i lokalnih prilika. Najzad, poslednji aspekt, kako naučnog, tako i društvenog značaja istraživanja, odnosio bi se na sagledavanje mogućnosti regionalizacije Srbije i međuregionalne saradnje na osnovu etničkog kriterijuma, tim pre što se afirmisanjem ideje regionalizacije želi preoblikovati način funkcionisanja društvenih odnosa u cilju saniranja konfrontacija ili minimiziranja konfliktnosti sa etno-nacionalnim sadržajem. U odnosu na nepostojanje empirijskih saznanja na ovu temu, to će se uvidom u stavove i predstave stanovnika omogućiti proveru, kako određenih teorijskih opservacija i dosadašnjih iskustava iz drugih sredina, tako i dati pravac razmišljanja političkim i drugim elitama u njihovim daljim javnim nastupima.

Predmet, cilj i zadaci istraživačke teme

Osnovni predmet istraživanja su etno nacionalne manjine u JIE, odnosno utvrđivanje njihovog političko-pravnog položaja. Komparacija položaja i analiza implementacije međunarodnih standarda zaštite manjina, kombinovana sa analizom primera "dobre prakse" i primera kriznih zona, ukazaće na efikasnost pravnog utemeljenja principa multikulturalnosti u državama u JIE, što odgovara osnovnom cilju istraživanja.

U poslednje vreme izveštaji, posebno oficijelnih službi, ukazuju na visoke standarde implementacije manjinskih prava i efikasnost institucija koje ih rešavaju. Čini se da se njima, kao ni mehanizmima nadzora nad praktičnim aktivnostima koje bi trebalo da sprovede nevladine organizacije i međunarodna zajednica, ne ukazuje na esencijalne probleme, već da su koncentrisani na njihova efemerna i pojavna ispoljavanja. Egzistiranje zona visokog rizika (Kosovo, južno srbijanske opštine naseljene albanskim stanovništvom, Makedonija, Sandžak i Bosna), izbegavanje sprovođenja prava, čak i priznavanje pojedinih manjina (Makedonija, Slovenija, Hrvatska, Grčka, Albanija), opterećenost međunarodnih odnosa nerešenim etničkim pitanjima (Jugoslavija-Hrvatska, Slovačka-Mađarska, Rumunija-Mađarska) kao i druga otvorena pitanja sugerišu da problemi u vezi sa fenomenom etniciteta, posebno filozofsko političkom paradigmom i na njoj zasnovanom pravnom utemeljenju zaštite manjina, nisu dovoljno istraženi i promišljeni. Svakako, u predmet istraživanja uklapa se i ispitivanje značaja i primene ideja koje se odnose na moguće oblike i tipove regionalnog konsolidovanja područja jugoistočne Srbije, te i svrsishodnost i uloga međuregionalne saradnje u cilju potpunog ostvarivanja prava manjinskih nacionalnih zajednica. Potreba sagledavanja i iniciranja međuregionalne saradnje razumljiva je, tim pre, kada se zna da su prostori poput juga Srbije i severa Makedonije u toj meri krizno žarište da se jedino optimalnim preispitivanjem položaja manjinskih nacionalnih zajednica može pronaći put za smanjivanje konfliktnosti različitog nivoa. Stoga je i nužnost obrade ovog aspekta, izloženog u generalnoj temi, rezultat mnogih primera međunarodne prakse (Španija, Italija), ali i brojnih dokumenata – konvencija i povelja (Evropska povelja o regionalnoj autonomiji, Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima, Evropska povelja o lokalnoj samoupravi) kojima je stvorena dobra osnova za standardizaciju ove oblasti društvenog života.

Teorijsko-hipotetički okvir

Istraživačka tema usvaja dva teorijska pristupa fenomenu etniciteta:

Poimanje etniciteta kao kulturnog podsistema koji pojedincima omogućuje da identifikuju svoje mesto u širem društvenom kontekstu, u smislu oslanjanja na stvaralačke i razvojne aspekte etničkih grupa. Nasuprot sociobiologizmu na kome su zasnovane teorije "zajedničkog porekla", model interakcije pretpostavlja kulturna prožimanja i razvijene međusobne komunikacije. Etnička grupa se definiše kao oblik društvene organizacije koji opstaje isključivo zahvaljujući vitalnosti svojih granica⁶. Unutar uspostavljenih granica kolektivnog identiteta etnicitet predstavlja vezivno tkivo. Odnosno, prema mišljenju Frederika Barta: "etničke distinkcije ne zavise od odsustva interakcija i društvenog prihvatanja, već, naprotiv, predstavljaju temelje na kojima su podignuti društveni sistemi. U takvom društvenom sistemu, interakcije ne doprinose njegovom iščezavanju pod dejstvom akulturacije već kulturne razlike opstaju bez obzira na kontakte i međusobnu zavisnost etničkih grupa".

Drugi teorijski pristup, koji nije suprotstavljen prvom, zasnovan je na liberalnom konstitucionalizmu koji na osnovama principa multikulturalnosti svakom čoveku priznaje pravo na uživanje i unapređenje vlastitog kulturnog identiteta, a u složenim heterogenim društvima zauzima centralno mesto. Iako je princip multikulturalizma tekovina moderne i liberalne paradigme u širem smislu, on u dobroj meri prevazilazi tradiciju klasičnog, hajekovsko-poperovskog liberalizma koja u uslovima dobro uređene neutralne države smatra izlišnim manjinska i kolektivna prava. Uvođenjem u raspravu korektivnog principa etnokulturne pravde redefiniše se *tvrdi* liberalizam, u smislu argumentacije da razlike koje se u društvenim odnosima uspostavljaju između manjinske i većinske grupe i koje su posredovane selektivnim mehanizmima tržišta i većinske demokratije, nisu rezultat različitih izbora već nejednakih mogućnosti.

Na pretpostavci supstitucije principa etnokulturne neutralnosti principom etnokulturne pravde, teoretičari poslednjeg talasa liberalizma plediraju za radikalnu redefiniciju manjinskih prava u smislu korektivnih mehanizama koji sprečavaju većinsku etničku grupu da, tokom procesa izgradnje nacije, na osnovu svojih strukturalnih predispozicija izvrši nepravednu distribuciju javnih dobara u smislu marginalizacije manjina.

Prema Kimliki, manjine u ovakvim procesima mogu odgovoriti integracijom u većinsku kulturu, isticanjem zahteva za poštovanjem ljudskih prava i širenjem samouprave kao uslova za reprodukciju sopstvene kulture i, najzad, pasivizacijom i prihvatanjem permanentne marginalizacije. Svoju teorijsku konstrukciju koja ne narušava liberalnu zgradu dobro uređenog poretka, Kimlika gradi oko signifikantnih modela koji podrazumevaju afirmaciju ideja i prakse poštovanja ljudskih prava i manjinske samouprave.

Kimlikina argumentacija pretpostavlja da liberalna, dobro uređena država mora korigovati princip neutralnosti države u smislu afirmacije i zaštite kolektivnih prava manjina, jer u savremenim i složenim društvima postoji diskontinuitet između političkih i kulturnih zajednica na osnovu kojeg se pojedinci uključuju u državu. Političko pripadništvo je univerzalno, jer svi ljudi pod jednakim uslovima grade svoj odnos prema državi, ali pripadništvom određenoj etnokulturnoj zajednici ljudi grade poseban konsocijativan odnos koji je primarno dobro grupe i koji se mora zaštititi zbog nejednakih strukturalnih mogućnosti u odnosima većine i manjine.

⁶ Frederik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, u A.D. Smith, *Ethnicity*, Oxford University Press, 1996. str.75

U tom smislu politika multikulturalizma se nameće kao optimalni model razvoja složenih društava u kojima više etnokulturnih zajednica nastoji da održi i unapređuje svoj kulturni identitet. Dodatno, on može da se afirmiše kroz stvaranje određenih oblika regionalnih celina. Prema Habermasu, u konstitucionalnim demokratijama mogućnost preživljavanja i društvene reprodukcije manjinskih kultura data je tek kao mogućnost i to je ono što multikulturalizam čini važnim i osetljivim fenomenom.

Značajan segment teorijske paradigme koja je temom zastupljena predstavljaju pitanja identiteta pojedinca i grupe. U okviru liberalne provenijencije, bliske teorijskoj postavci multikulturalizma, su i ideje Čarlsa Tejlora koji zagovara politiku jednakog priznavanja (*policy of recognition*) pojedinaca i kultura. On smatra da je razumevanje identiteta i autentičnosti uvelo novu dimenziju unutar ove politike u intimnoj i u javnoj sferi. Dok se kod individua identitet formira unutar kontinuiranog dijaloga i antagonizama sa značajnim drugima, dotle, u javnoj sferi politika izjednačavanja je počela da dobija sve veću ulogu kroz priznavanje i širenje političkih i građanskih prava. Međutim, razvoj modernog poimanja identiteta potencirao je politiku različitosti, odnosno univerzalistička politika jednakih građana podriivena je zahtevima za priznavanjem autohtonih identeta, posebno pojedinca ili grupe u odnosu na svakog drugog. Politikom različitosti naglašena je posebnost koja je bila ignorisana, asimilovana u dominantni većinski identitet. Asimilaciju Tejlor naziva osnovnim grehom protiv ideala autentičnosti, ali smatra da je u osnovi ovog stava zahtev za principom univerzalne jednakosti, jer se samo putem "pripadajućeg priznavanja svakog u onoj meri u kojoj je to univerzalno – svakom priznaje identitet – priznaje ono što je osobeno u svakom pojedincu". Dakle, iz univerzalnog zahteva sledi priznanje različitosti.

Što se tiče savremenih demokratskih saznanja o ideji regionalizma ili regionalne autonomije, evidentno je da se prema obliku društvenog organizovanja, vezano za tradicionalni pristup, zahteva prevrednovanje pojma *region* po njegovoj sadržinskoj i funkcionalnoj osnovi. Njegovo određenje se mora shvatiti kao *politički* pojam, a ne kao *administrativna odredba* – jer je onda reč samo o linearnoj decentralizaciji (ukoliko se tako realizuje). Dakle, regionalna autonomija u savremenom značenju mora da ima konstitutivni značaj, jer jedino tada nije reč o prostom sledu decentralističkih promena, kada i dalje dominiraju centralistički državni monopol i logika unitarnog političkog protekcionizma. Dodatno, naglasak ka stvarnoj decentralizaciji vidi se kao ishodište integracije onih sredina koje su multikulture i multietničke. Reorganizacija Srbije, kao savremena inicijativa ka decentralizaciji, aktivira princip delovanja *posebnosti* naspram principa *opštosti*. S tim u vezi, u Srbiji mora da se izvrši reorganizacija vlasti (teritorijalna, ali i funkcionalna) koja će na delu poštovati organizovanost *odozdo na gore*. Time se, i pored većeg stepena odgovornosti za konkretne poteze i planove na lokalnom nivou, podstiče inicijativa sa preduzetničkim *impulsom* građana putem novih formi institucionalizovanosti, a sve u cilju formiranja aktivističkog tipa lokalne zajednice na dobrobit samih građana. Određenje regionalne autonomije se ne razumeva i ne sagledava prema nekoj od mogućih paradigmi, pošto je *Evropskom poveljom o regionalnoj autonomiji* izvršena standardizacija. U tom kontekstu je i definisana regionalna autonomija, kao pojam kojim se "... podrazumeva pravo i stvarna sposobnost najširih teritorijalnih zajednica u okviru svake države članice, sa izabranim organima koji se nalaze između države i lokalnih zajednica i koje imaju prerogative samouprave, bilo prerogative državne prirode, da obavljaju pod svojom sopstvenom odgovornošću i u intere-

su svog stanovništva, značajan dio poslova u javnom interesu, u skladu sa principom subsidiarnosti⁷"

Na dilemu da svaka teritorijalna celina, naročito uz omogućavanje funkcionalnog sadržaja, istovremeno znači i stvaranje uslova za izdvajanje tog dela teritorije, stanovništva i resursa u zasebnu državnu celinu, kao i da je moguće ugrožavanje prava onih koji su u manjini, R. Dal će reći: "autonomija će biti priznata jedino posle uverljivog dokaza da će nova jedinica, bilo delimično ili potpuno nezavisna, takođe zadovoljavati sve kriterijume demokratskog procesa"⁸. Međutim, uprkos ovoj eksplicitnoj odredbi, ostaje otvoren i pristup koji polazi od toga da se stvarnost mora razumevati kao svet u kome se izraz racionalnog i pragmatičnog ponašanja povezuje i sa manje vidnim zahtevima u međuodnosima – na *organskom poreklu*, a koji se u zori jednog novog vremena vide kao remetilački faktor. Odnosno, na zapitanost (i izvesnu zabrinutost) da moguća društvena organizovanost – kroz *političku društvenu praksu*, kao esencijalni i građanski aspekt postojanja, može biti lako potisnuta od strane onih elemenata koji pripadaju nekom drugom planu – kao *kolektivnom telu*, tj. da se formiranjem (i prihvatanjem) društvenih parcijaliteta (formiranjem regiona sa različitim nivoima autonomnosti) vraćamo zajednici, umesto da uvek branimo decidirane odredbe koje nas vode ka društvu, dilemu razrešava Čars Tili (Charles Tilly) preko, za drugu priliku, izrečenog napisa: "Ako društvo ne može da se opiše polazeći od prostornog kriterijuma, drugi kriterijumi još manje mogu da posluže. Stoga je bolje da napustimo pojam "društva" i "društva" kao autonomnih sistema i da prihvatimo alternativnu ideju o mnogostrukim društvenim odnosima, od kojih neki imaju sasvim lokalne a drugi svetske razmere."⁹

Hipoteze

Opšta hipoteza

Nacionalne manjinske zajednice na prostoru jugoistočne Srbije, za razliku od većinske zajednice, smatraju da je u procesu tranzicije potrebno da se postojeći društveni okvir promeni i da, u cilju većih mogućnosti za njihovo demokratsko ispoljavanje posebnosti interesa, treba pristupiti regionalizaciji kao savremenom i kompleksnijem obliku društvene organizovanosti, od sadašnjih mogućnosti na lokalnom nivou, pošto su to i ideje savremenog razvijenog demokratskog sveta.

Posebne hipoteze

1. Potreba za regionalizacijom jugoistočne Srbije postoji u svesti ljudi ovog teritorijalnog područja kao ideja o zaživljavanju političkog društva i zasniva se na realnim potrebama u prevazilaženju centralističko-hegemonističkog ustrojstva i provođenju građanskog društvenog koncepta, a u cilju subjektivizacije manjinskih nacionalnih zajednica.
2. Nacionalne manjinske zajednice, zbog restriktivnog pristupa državnih institucija prema njima, zalažu se za ostvarenje većeg stepena autonomije i trude da javnim

⁷ Prema: *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji*, član 3, tačka 1.

⁸ R. Dal (Robert Dahl) će, takođe, istaći: "Tamo gde je potkultura (manjina – nap. J.Ž) manje ili više regionalna ... znatna lokalna autonomija omogućava dalju zaštitu potkultura" (Poliarhija, 1997, F. Višnjić, Beograd, s. 130).

⁹ Čarls Tili, *Suočavanje sa društvenom promenom*, (1997), Filip Višnjić, Beograd, s. 37.

nastupima izmene autoritarni karakter države – ka pluralitetima autonomija, ali i da stvore demokratsko društvo u kome će njihove identitetne odlike i interesi moći da se ostvare kroz institucionalnu (političku) regionalizaciju, kao širi delokrug delovanja od nivoa lokalne zajednice.

Pojedinačne hipoteze

1. Stanovništvo manjinske nacionalne populacije u jugistočnoj Srbiji ima izražen stav o potrebi za regionalnim određenjem tog dela teritorije u cilju ostvarenja većeg stepena autonomije i suvereniteta.
2. Stanovništvo manjinske nacionalne populacije u jugoistočnoj Srbiji smatra da će se primenom regionalnog koncepta stvoriti društveni preduslovi i institucije za njihovo brže i adekvatnije uključivanje u društvene procese radi izražavanja društvene i političke volje.
3. Stanovništvo manjinske nacionalne populacije u jugistočnoj Srbiji bitno različito shvata pitanje suvereniteta od većinskog stanovništva, pošto se zalaže za pravo na međuregionalnu saradnju po osnovu pripadnosti manjinskoj nacionalnoj zajednici.
4. Stanovništvo većinske nacionalne populacije u jugistočnoj Srbiji ne smatra da je regionalizacija, kao savremena politička ideja, bitan faktor za obezbeđenje većeg stepena njihove slobode i supstancijaliteta, ali ni za pripadnike manjinskih nacionalnih zajednica koji žive u njihovom neposrednom okruženju.
5. Pripadnici manjinskih nacionalnih zajednica smatraju da će se uvođenjem institucionalnog regionalnog okvira stvoriti uslovi za smanjenje antagonizama prema njima, pošto se takvim okvirom društvene uređenosti svima pruža mogućnost za celishodnije ispoljavanje interesa.
6. Pripadnici manjinskih nacionalnih zajednica, polazeći od njihove različitosti – pa i verske, u odnosu na većinsko stanovništvo, smatraju da je nužan uslov za demokratski saživot – uz pravo na ispoljavanje političkih, ekonomskih, istorijskih i kulturoloških posebnosti, takav da imaju pravo u izboru vrste autonomije na podnebljima gde žive, tim pre što je praksa savremenog sveta već ustoličila ovakav pristup državnog ustrojstva i pomoviše ga demokratskim i legitimnim načinom zasnivanja novih društvenih odnosa.

Metodološki pristup, način istraživanja i saopštavanje rezultata

Rad na temi podrazumeva kombinovanje empirijskih i teorijskih metoda istraživanja. Osnovni način istraživanja podrazumeva analizu sadržaja dokumenata (međunarodnih, nacionalnih, odgovarajuće pravne regulative, deklaracija, uredbi, statuta manjinskih organizacija i političkih partija...), monografija, periodike i druge literature koja se odnosi na položaj i prava nacionalnih manjina u Evropi, a posebno na Balkanu. Istraživanje podrazumeva permanentno praćenje i analizu promena u vezi sa pravnom regulativom koja se odnosi na nacionalne manjine, mehanizme implementacije tih akata i analizu faktičkog stanja. Sinteza podrazumeva promišljanje i eksploraciju stanja u ovoj oblasti.

Empirijsko istraživanje će se obaviti kroz anketno ispitivanje (koje će se ostvariti putem generalnog upitnika projekta "Kulturni, etnički identitet i odnosi na Balkanu – mogućnosti njegove regionalne i evropske integracije") i usmerene orijentacione intervjue sa predstavnicima nacionalnih manjina u državama u regionu JIE, predstavnicima državnih uprava, lokalnih i regionalnih vlasti.

Rezultati istraživanja biće saopštavani u:

- Relevantnim naučnim tekstovima i člancima u domaćim i stranim zbornicima radova i časopisima;
- Radovima u zbornicima posvećenim projektu i potprojektima;
- Posebnim studijama;
- Saopštenjima i referatima na domaćim i stranim naučnim skupovima;
- Organizovanjem naučnih skupova u potpunosti posvećenim temi potprojekta;
- Periodičnim izveštajima Kolegijumu projekta i Veću IS FF;
- Posebnom monografijom.

Literatura

- Abeles, Mark, *Antropologija države*, Beograd, 2001.
- Alfredson, Gudmundur i Melander Goran, *A Compilation of Minority Rights Standards*, Lund, 1997.
- Alkok A, *History of the South Tyrol Question*, London, 1970.
- Almond, Gabriel and Sidni Verba, *The Civic Culture*, Boston, 1965.
- Anderson Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
- Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998.
- Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1970.
- Armstrong, Džon, *Nations Before Nationalism*, University of North Carolina Press, 1982.
- Bašić Goran, *Zaštita prava nacionalnih manjina u SRJ prema standardima Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina SE*, CAA, Beograd, 2002.
- Bašić, Goran i dr, *Demokratija i nacionalne manjine*, CIE, Beograd 2002.
- Bašić, Goran i dr, *Demokratija i religija*, CIE, Beograd, 2002.
- Berlin, Isaia, *Nationalism: Past Neglect and Present Power*, Oxford University Press, 1981.
- Bibo, Ištvan, *Beda malih istočnoevropskih država*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996.
- Bobio Norberto, *Liberalizam i demokratija*, Beograd, 1995.
- Bojd, C, *Nationalism and International Belonging*, Florida, 1982.
- Bouker, Džon, *Dictionary of World Religions*, Oxford University Press, 1977.
- Brote, Eugen, *Die rumuänische Frage Siebenbürgen und Ungarn, Eine politische Denkschrift*, Berlin, 1895.
- Bruner Georg, *Nationality Problems and Minority Conflicts in Eastern Europe*, Bertelsmann Foundation, 1996.
- Busek, Erhard, Emil Brix, *Projekt Mitteleuropa*, Ueberreuter, Wien, 1986.
- Cvijijć, Jovan, *Balkansko poluostrvo*, SKZ, SANU, 1987.
- Čomski, Noam, *Kontrolisana demokratija*, CID, Podgorica, 2000.
- Čomski, Noam, *World Orders, Old and New*, London, 1994.
- Dal, Robert, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999.
- Dal, Robert, *Dileme pluralističke demokratije*, Beograd, 1994.
- Dal, Robert, *Poliarhija*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
- Devetak Silvo, *Manjine, ljudska prava, demokratija*, Sarajevo, 1989.
- Devetak, Silvo, *Pravica do različnosti*, ISCOMET, Maribor, 1999.
- Dojč, Karl, *Nationalism and Its Alternatives*, Knopf, New York.
- Dojč, Karl, *Nationalism and Social Communication*, Cambridge, Massachusettes and London, The MIT Press, 1962.
- Dvorkin, Ronald, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Mass.
- Dženkins, Ričard, *Etnicitet u novom ključu*, Beograd, 2001.
- Đorđević, Dragoljub, B, Živković, Jovan, *Romi na raskršću*, (2002), Punta, DDA, KSS, Bahralo drom, Niš.
- Espozito Džon L. *The Islamic Threat Myth or Reality*, New York, 1992.

- Fridrih, Karl, J., *Konstitucionalizam*, CID, Podgorica, 1996.
- Fukojama, Frensis, *Sudar kultura*, Beograd, 1997
- Gelner, Ernest, *Nacija i nacionalizam*, Novi Sad, 1997.
- Girasoli Nikola, *National Minorities Who Are They*, Akademia Kiadó, Budapest, 1995.
- Glac Ferenc, *Minorities in East-Central Europe*, CEU, Budapest, 1990.
- Gofman, E, *Stigma: Notes on the Menangment of Spoild Identity*, London, 1970.
- Golubović, Zagorka, *Stramputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beograd, 1999.
- Griffit, Stephen, *Nationalism and Ethnic Conflict, Threats to European Security*, Oxford University Press, 1993.
- Gros, Feliks, *World Politics and Tension Areas*, New York University Press, 1966.
- Habermas, Jürgen (1994), *Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future on Evrope*, London, N.York.
- Hajek, Fridrih, *Poredak slobode*, Novi Sad, 1998.
- Haksar Urmila, *Minority Protection and International Bill Of Human Rights*, Bombay, 1974.
- Haksli, Aldo, *Divni novi svet*, August Cesarec, Zagreb, 1985.
- Hard, Daglas, *The New Disorder*, London 1993.
- Hatčinson, Džon, *Cultural Nationalism, Elite Mobility and National-Building*, British Journal of Sociology, god. 38. br. 4, str. 482
- Hobsbaum, Erik, *Nations and Nationalism since 1790; Programme, Myth and Reality*, Cambridge, 1990.
- Holms, Lesli, *Post-Communism*, Polity Press, 1997.
- Horovic, Donald, *Ethnic Identity*, Harvard University Press, 1975.
- Horovite L.D, *Ethnic Groups in Conflict*, Universiti of California Press, 1985.
- Huntington, S.M. (1991), *The Clash of Civilisations?*, Foreign Affairs, Summer.
- Isak, Harold, *Basic Group Identity, Theori and Experience*, 1975.
- Janjić, Dušan, *Nacija*, Beograd, 1993.
- Janjić, Dušan, *Otvoreno pitanje nacije*, Beograd, 1980.
- Jovičić, Miodrag (1966), *Regonalna država*, Vajat, Beograd.
- Kaiser, Robert, J, *The Geography of Nationalism in Russia and in USSR*, Princeton University Press, 1994.
- Karpanski, Jakub (1998), *Konflikti i politika*, Građanske inicijative-Udruženje građana za civilno obrazovanje i demokratiju, Beograd.
- Kešmore Elias, *Dictionary of Race and Ethnic Relations*, Routledge, 1996.
- Kimlika, Vil, *Finding Our Way: Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*, Toronto, 1998.
- Kimlika, Vil, *Liberalism, Community and Culture*, Oxford, 1989;
- Kimlika, Vil, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford, 1995;
- Kiš, Janoš, *Neutralnost države*, Sremski Karlovci, 1996.
- Komšić, Jovan, (2000), *Teorije o političkim sistemima*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Komšić, Jovan (1996), *Etnodemokratija i regionalizam*, "KMS", Novi Sad.
- Konor, Volker *Nation building or Nation-Destroing?*, Word Politics, 1972.
- Konrad, Đerd, *Der Traum von Mitteleuropa*, 1984.
- Linc, Huan, Stepan, Alfred, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd, 1998;
- Liphart, Arend, *Typologies of Democratic System*, Comparative Political Studies, 1967.
- Lukić, Radomir, *Osnovi sociologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1995.
- Measures taken by the state to promote the social integration of Roma living in Hungary, Budapest, 2000.
- Mihajlović, Srećko, *Predstave o nacionalnim manjinama u javnom mnenju Srbije*, u Manjine u SRJ, SANU, Beograd, 1996.
- Miladinović Žarko, *Tumač povlastica, zakona, uredaba i drugih naređenja srpske narodne crkvene avtonomije u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad, 1897.
- Milton, Gordon, *Assimilation in American Life*, New York, Oxford University Press, 1978. Macmillan, London, 1991.
- Mirga, A, Mruz, L, *Romi - Razlike i netolerancija*, Beograd, 1997.

- Molnar, Aleksandar, *Narod, nacija, rasa*, Beograd, 1997.
- Monteskje, *O duhu zakona*, Beograd, 1989.
- Moskovic, M, *Human Rights and World Order*, Oceanna Publications Inc. New York 1958.
- Moskovis, Serž, *Doba gomile*, Beograd, 1997.
- Murdok, G.P, *Ethnographic Atlas*, University of Pittsburg Press, 1967.
- Nauman Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb, Naprijed, 1974
- Nojman Fridrh, *Mittleuropa*, Berlin, 1915.
- Orvel, Džordž, *1984*, BIGZ, Beograd
- Pajić, Željko, *Socio-ekonomski razvoj krajeva u SR Hrvatskoj naseljenih srpskim stanovništvom od 1945. godine*, Zbornik radova o povjesti i kulturui srpskog naroda u SR Hrvatskoj 1, JAZU, Zagreb, 1988.
- Parsons, Talkot, *Some Theoretical Considerations on the Nature and Trends of Change of Ethnicity*
- Poper, R. Karl, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beograd, 1994.
- Pržić, Ilija, *Zaštita manjina*, Jugoslovensko udruženje za međunarodno pravo, Beograd, 1933.
- Putinja, Frederik, Stref - Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Beograd, 1997.
- Rac, Jozef, *Multiculturalism: A Liberal Perspective*, 1994.
- Renan, Ernest, *šta je nacija*, Beograd. 1931.
- Robertson, David, *Dictionary of Politics*, Penguin books, 1993.
- Robinson J, *From Protection of Minorities to Promotion of Human Rights*, Jerusalem, 1948.
- Rols, Džon, *Politički liberalizam*, Filip Vi{nji}, Beograd, 1998.
- Rols, Džon, *Teorija pravde*, CID, Podgorica, 1998.
- Ros, Arnold, *Migrants in Europe*, University of Minnesota Press, 1960.
- Said V. Edvard, *Orijentalizam*, Beograd, 2000.
- Saunders J.A, *History of Medieval Islam*, London, 1965.
- Semprini Andrea, *Multikulturalizam*, CLIO, Beograd, 1999.
- Smit Entoni, D., *Ethnic Revival in the Modern World*, Cambridge University Press, 1981.
- Smit, Entoni, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998.
- Stojković, Branimir, *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, 1993.
- Širokogorov, Sergej, *Etnos*, CID, Podgorica, 1998.
- Šnajder Džon, *Controlling Nationalism in New Europe*, Institute for European and International Studies, Luxemburg, 1990.
- Štajn Erik, *Czecho Slovakia, Ethnic Conflict, Constitutional Fissure, Negotiated Breakup*, University of Michigan Press, 1997.
- Šviker, J.H, *Politička istorija Srba u Ugarskoj*, Matica srpska, 1998.
- Tadić, Božidar *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*, CID, Podgorica 1999.
- Tatalović, Siniša, *Manjinski narodi i demokracija*, Podgorica, 2001.
- Tatalović, Siniša, *Manjinski narodi i manjine*, Zagreb, 1997.
- Tejlor Čarls, *Prizivanje građanskog društva*, Beograd, 2000.
- Tiškovi, Valeri, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and After the Soviet Union*, PRIO, Oslo, 1996.
- Trevor, Ling, *Istorija religije istoka i zapada*, Beograd, 1993.
- Van den Berghe, J, *Ethnic Pluralism in Plural Society: Special Case*, Ethnicity, 1976.
- Veber, Maks, *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd, 1966.
- Vukas, Budislav, *Etničke manjine i međunarodni odnosi*, Zagreb, 1978.
- Walzer, Michael, *Spheres of Justice*, Basic Books, New York, 1983.
- Zbornik radova, *Državnost i regionalizam*, (1995), Otvoreni univerzitet, Subotica.
- Zbornik radova, *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, (2002), Centar za balkanske studije i JUNIR, Niš.
- Zbornik radova, *Ogledi o regionalizmu*, (2001), Centar – Agencija lokalne demokratije, Subotica i Otvoreni univerzitet, Subotica.
- Zbornik radova, *Sandžak multietnička regija – evropska iskustva (Zbirka međunarodnih dokumenata)*, (2002), Centar za regionalizam Novi Pazar, NIŠP "Sandžačke novine", Novi Pazar.
- Zbornik radova, *Strategije razvoja i procesi regionalne kulturne saradnje na Balkanu*, (1998), Filozofski fakultet u Nišu, Institut za sociološka istraživanja, Niš.

Živković, Jovan, (2001), *Etničke manjine i njihov status*, u: *U-put u građansko društvo*, DDA/JUNIR/KSS, Niš.
Živković, Jovan, *Značaj regionalizma za društva u tranziciji*, (2001), Teme, Niš, s. 181-186.

Izabrana periodika

Balkanski susedi, 2/1997, CIMK-Institut za evropske studije, Beograd.
Etničke manjine u jugoistočnoj Evropi, 1999, Agencija – Centar Lokalne Demokratije, Subotica.
Kultura, 91/1992, Beograd.
Novo VIDELO, januar-februar, 6/2001, Beograd.
Prava nacionalnih manjina u Jugoslaviji (2000), Otvoreni univerzitet-Subotica.
Republika, Beograd.
Romi – sociološki uvid, sv. 1/2000, Komrenski sociološki susreti-Pelikan print Niš.
Eurotranzicija, br.1/2001, Beogradska otvorena škola, Beograd.

Dokumenta

Declaration on the new democratic system of protection and advancement of minority rights in FR Yugoslavia
Deklaracija UN o pravima lica koja pripadaju nacionalnim ili etničkim, verskim i jezičkim manjinama (1992)
Demokratija i manjinske zajednice (Teze za izradu zakona o slobodama i pravima manjinskih zajednica i njihovih pripadnika) (1993), Evropski Građanski centar za rešavanje konflikata – Subotica/Forum za etničke odnose/Evropski pokret u Srbiji, Beograd-Subotica.
Evropska povelja o lokalnoj samoupravi (1985)
Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima (1992)
Evropska povelja o regionalnoj autonomiji (1997)
Helsinški dokument KEBS-a (1992), tačke: 23-34
Izvod iz ustava i statuta: Španija – Baskija; Italija – Južni Tirol; Švajcarska – Bern i Finska - Oland
Konvencija UNESCO-a o borbi protiv diskriminacije u oblasti obrazovanja
Kopenhagenska konferencija o ljudskoj dimenziji KEBS-a (1990), tačke: 30-45
Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije
Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima
Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima
Odluke Budimpeštanskog samita KEBS-a (1994), tačke: 21-24, i delovi koji se odnose na Rome
Okvirna konvencija Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina (Strazbur, 1.2.1995)
Pariska povelja za novu Evropu (1990)
Povelja Organizacije ujedinjenih nacija
Preporuka iz Haga o pravima obrazovanja (školovanja) nacionalnih manjina (1996)
Preporuka iz Lunda o stvarnom učešću nacionalnih manjina u javnom životu (1999)
Preporuka iz Osla o jezičkim pravima nacionalnih manjina (1998)
Preporuke 1201 Parlamentarne skupštine Saveta Evrope (1993)
Program Okruglog stola – Međuetnički odnosi i položaj manjina u SRJ (2000), Niška Banja.
Ustav Republike Crne Gore (1992), Službeni list RCG, Podgorica.
Ustav Republike Srbije (1997), Savremena administracija, Beograd.
Ustav Savezne Republike Jugoslavije (1999), Savremena administracija, Beograd.
Zaključak Ženevskog sastanka KEBS-a o nacionalnim manjinama (1991)
Zaključni dokument Bečkog sastanka KEBS-a (1989), tačke: 18,19,31,59 i 68
Zaključni dokument Madridskog sastanka KEBS-a (1983), tačka 11
Zakon o lokalnoj samoupravi
Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina
Završni akt KEBS-a iz Helsinkija
Zbirka međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima (1996), BCLJP, Beograd.

Tabela 1. STANOVNIŠTVO JUGOISTOČNE SRBIJE PREMA POPISU IZ 1991. GODINE

R. br.	Gradovi	Broj stanov.	Površina u km ²	Poljop. zemlj. u %	Broj naselja	Školska sprema			Starosna struktura			Radno sposobno stanovn.	Ukupno zaposljenih	Poljop. stanovništvo
						VSS	SSS	NSS	15-27	27-60	60>			
1	Babušnica	19333	483	56,0	53	144	472	1983	2429	8397	5888	11547	2806	8111
2	Bela Palanka	16447	517	50,4	46	193	621	2711	2202	6671	4947	9396	3772	2978
3	Bosilegrad	11644	571	64,1	37	137	460	846	2010	4647	3051	7014	2186	4698
4	Crna Trava	3789	318	49,5	25	33	106	184	544	1608	1199	2339	370	318
5	Dimitrovgrad	13488	483	59,8	43	253	952	2759	2116	5608	3682	7987	4257	1981
6	Gadžin Han	12990	325	56,9	34	122	385	1373	1604	5228	4726	7226	2019	5939
7	Leskovac	161986	1025	57,4	144	3168	8988	22267	28817	73639	28001	104475	37068	28026
8	Niš	248086	597	62,3	71	9927	18249	49801	42659	118166	39380	164386	84292	10897
9	Pirot	67658	1235	56,5	72	1186	3251	14277	11023	30255	14346	42867	19800	10207
10	Surdulica	24785	627	56,1	41	470	1372	3346	4356	10704	4534	15388	5555	987
11	Vladičin Han	25255	366	47,0	51	287	1356	3404	4381	11207	4646	16050	5327	2970
12	Vlasotince	34302	303	56,4	48	331	1079	3753	6192	15482	6302	22497	5593	8602
	Ukupno	639763	6906	51,3	665	16251	37291	106704	108333	291622	120702	411172	173045	85714

Tabela 2.

*STANOVNIŠTVO JUGOISTOČNE SRBIJE PO NACIONALNOSTIMA
PREMA POPISU IZ 1991. GODINE*

R. br.	Gradovi	Broj stan.	Srbi i Crnogorci		Jugosloveni	Albanci	Muslim.	Romi	Ost. nac.
			N	%					
1	Babušnica	19333	17414	90,07%	726	1	3	70	1119
2	Bela Palanka	16447	15278	93,20%	96	0	29	879	115
3	Bosilegrad	11644	1171	10,06%	1165	0	10	3	8811
4	Crna Trava	3789	3729	98,42%	22	0	2	0	36
5	Dimitrovgrad	13488	3059	22,68%	3028	3	14	32	7352
6	Gadžin Han	12990	12667	97,51%	33	0	0	158	132
7	Leskovac	161986	152332	94,04%	1505	111	35	6313	1636
8	Niš	248086	231609	93,36%	5792	121	318	5792	4594
9	Pirot	67658	63301	93,56%	1461	42	69	1394	1391
10	Surdulica	24785	19340	78,03%	719	11	21	2835	1859
11	Vladičin Han	25255	23487	93,0%	217	0	3	1348	200
12	Vlasotince	34302	33862	98,72%	152	2	7	128	151
	Ukupno	639763	577249	80,22	14916	291	511	18952	27396

UPITNIK

"Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu"

QUESTIONNAIRE

»Quality of inter-ethnic relations, consciousness of regional identity and possibilities of cooperation and integration at the Balkans «

UPITNIK

»KVALITET MEĐUETNIČKIH ODNOSA, SVEST O REGIONALNOM IDENTITETU
I MOGUĆNOSTI SARADNJE I INTEGRACIJE NA BALKANU«

1. Pol ispitanika

1. Muški
2. Ženski

2. Godine starosti

1. Od 19-29 godina
2. Od 30-39 godina
3. Od 40-49 godina
4. Od 50-59 godina
5. Preko 60 godina

3. Nacionalnost

1. Albanac
2. Bugarin
3. Rom
4. Srbin
5. i tako redom...

4. Obrazovanje

1. Bez škole
2. Nezavršena OŠ
3. Osnovna škola
4. Trogodišnja stručna škola
5. Završena srednja škola
6. Završena viša škola, fakultet ili akademija

5. Zanimanje

1. Poljoprivrednik/ca	7. Nezaposlen radnik
2. Radnik/ca	8. Učenik/student
3. Službenik	9. Domaćica
4. Stručnjak	10. Penzioner
5. Vlasnik privatne radnje/preduzeća	11. Nešto drugo _____
6. Nadničar	

6. Način izdržavanja u toku ove godine

1. Poljoprivreda (lična svojina)	6. Prihodi od "sive ekonomije"
2. Poljoprivreda (sezonski-nadničar)	7. Socijalna pomoć
3. Stalno zaposlenje u državnom preduzeću	8. Penzija
4. Stalno zaposlen u privatnom preduzeću	9. Izdržavano lice, od koga _____
5. Rad na "crno"	10. Nešto drugo _____

7. Mesto stanovanja

1. Selo
2. Grad

8. Bračno stanje

1. Oženjen / udata	4. Udovac / udovica
2. Neoženjen / neudata	5. Vanbračna zajednica
3. Razveden / razvedena	6. Odvojen/a

9. Kakvi su Vaši stambeni uslovi?

1. Komforna kuća/stan u ličnoj svojini
2. Skromna kuća/stan u ličnoj svojini
3. Neuslovna, mala kuća u ličnoj svojini
4. Podstanar u solidnim uslovima
5. Podstanar u veoma lošim uslovima

10. Kako ocenjujete materijalni položaj Vaše porodice?

1. Kao veoma dobar
2. Kao relativno dobar
3. Kao relativno loš
4. Kao veoma loš
5. Kao nepodnošljiv

11. Kakav je Vaš odnos prema religiji? Da li ste Vi lično:

1. Religiozni
2. Ravnodušni prema religiji
3. Niste religiozni
4. Ateista

12. Kako se konfesionalno opredeljujete?

1. Pravoslavno
2. Islamsko (muslimansko)
3. Protestantsko
4. Rimokatoličko
5. Nešto drugo, šta? _____
6. Ne priznajem ni jedno konfesionalno poreklo
7. Ne znam koje mi je konfesionalno poreklo
8. Ne želim da se izjasnim

13. Ukoliko je lice oženjeno/udato sa koliko godina je stupilo u brak?

1. Pre 15. god.
2. 15-18. god.
3. 18-25. god.
4. 25-30. god.
5. Iznad 30. god.

14. Broj članova domaćinstva

1. Do dva člana
2. 3-4 člana
3. 5 i više članova

15. Po Vašem mišljenju, "idealna" veličina porodice je:

1. Do dva člana
2. 3-4 člana
3. 5 i više članova

16. Koliko dece ste želeli (ili biste želeli) da imate?

1. Jedno dete
2. Dvoje dece
3. Tri do pet
4. Pet i više dece
5. Niti jedno

17. **Kada bi trebalo da odredite gde pripada Vaša zemlja, svrstali biste je u:**
1. Srednju Evropu
 2. Balkan
 3. Jugoistočnu Evropu
 4. Nemam stav
18. **Da li se slažete sa tvrdnjom: «Među balkanskim narodima ima više sličnosti nego između balkanskih i drugih evropskih naroda.»**
1. da
 2. ne
19. **U čemu se po Vašem mišljenju ogledaju sličnosti i veze među balkanskim narodima:**
1. poreklu
 2. religiji
 3. istoriji
 4. tradiciji
 5. načinu života
20. **Za svakog pojedinca je važna pripadnost nekoj široj celini. Molimo Vas da rangirate koliko je za Vas važna (1. veoma važno, 2. manje važno, 3. nevažno):**
1. pripadnost mestu u kome živite	1. veoma važno	2. manje važno	3. nevažno
2. regionalna/pokrajinska pripadnost	1. veoma važno	2. manje važno	3. nevažno
3. pripadnost državi	1. veoma važno	2. manje važno	3. nevažno
4. pripadnost Balkanu	1. veoma važno	2. manje važno	3. nevažno
5. evropska pripadnost	1. veoma važno	2. manje važno	3. nevažno
6. pripadnost čovečanstvu	1. veoma važno	2. manje važno	3. nevažno
21. **Kovanicom "balkanizacija" opisuje se proces stvaranja međusobno suprotstavljenih državnica na malom geografskom prostoru. Po Vašem mišljenju, koja od navednih tvrdnji više odgovara istini:**
1. Na Balkanu nije bilo više sukoba nego u drugim delovima Evrope
 2. Prošlost Balkana je obeležena sukobima više nego drugi delovi Evrope
22. **Sa kojom se od navednih tvrdnji slažete:**
1. Velike sile su gurale balkanske narode u međusobni sukob da bi mogle da ostvare svoje interese
 2. Na sukobe na Balkanu su uticale velike sile, ali su za njih pre svega odgovorni narodi Balkana.
 3. Ne može se uopšteno reći, već to zavisi od sukoba do sukoba.
23. **Da li mislite da je Balkan deo Evrope:**
1. samo geografski, ali mora mnogo da se razvije da bi postao stvarno deo evropske civilizacije
 2. Balkan je deo Evrope po kulturi, tradiciji, načinu života, iako je ekonomski manje razvijen
 3. Balkan je kolevka evropske civilizacije, "prva i prava Evropa"
24. **Ono što Balkan «odvaja» od ostatka Evrope je:**
1. tursko nasleđe
 2. pravoslavlje
 3. slovensko poreklo većine balkanskih naroda
 4. nemam stav
25. **Sa kojom od navednih tvrdnji se slažete:**
1. Ako se Balkan ekonomski razvije, održi mir i učvrsti demokratija, balkanske zemlje će biti prihvaćene bez predrasuda kao deo Evrope
 2. Bez obzira šta se promenilo na Balkanu, ostatak Evrope će uvek imati negativne predrasude o balkanskim narodima

26. **Koje od navedenih osobina, po Vašem mišljenju, ostatak Evrope pripisuje balkanskim narodima:**
1. kreativnost	da	ne	ne zna
2. patrijarhalnost	da	ne	ne zna
3. nasilnost	da	ne	ne zna
4. kreativnost	da	ne	ne zna
5. primitivnost	da	ne	ne zna
6. sposobnost da uživaju u životu	da	ne	ne zna
7. ropski karakter	da	ne	ne zna
8. lenjost	da	ne	ne zna
9. emocionalnost	da	ne	ne zna
10. gostoprimljivost	da	ne	ne zna
27. **Cilj svih zemalja Balkana je ulazak u Evropsku Uniju. Da li mislite da bi taj ulazak bio brži ako:**
1. svaka zemlja pojedinačno bude primljena u EU kad ispuni odgovarajuće uslove
 2. balkanske zemlje ostvare prvo međusobnu integraciju i kao region budu primljene u EU
28. **Da li se slažete sa mišljenjem da bi čvršće povezivanje balkanskih zemalja usporilo njihov ulazak u EU?**
1. da
 2. ne
 3. nemam stav
29. **Da li podržavate ulazak Vaše zemlje u NATO?**
1. da, naravno
 2. da, ako je to uslov za ulazak u EU i dobre odnose sa Zapadom
 3. da, ako sve okolne zemlje uđu u NATO
 4. ne
30. **Procesi globalizacije i evropske integracije dovode u pitanje nacionalni i etnički identitet. Sa kojom se od navednih tvrdnji slažete:**
1. Nacionalni i etnički identiteti su stvar prošlosti
 2. Odricanje od nacionalnog i etničkog identiteta je nužna cena za ulazak u evropske i svetske integracije
 3. Uključenje u evropske i svetske integracije ne znači gubitak nacionalnog i etničkog identiteta
 4. Uključenje u evropske i svetske integracije afirmiše nacionalni i etnički identitet
31. **Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena amerikanizacijom?**
1. da
 2. ne
32. **Da li smatrate da je Vaša kultura i tradicija ugrožena prodorom vrednosti koje dolaze iz zemalja Evropske Unije?**
1. da
 2. ne
33. **Da li smatrate da je Balkan ugrožen religijskim fundamentalizmom?**
1. pravoslavnim
 2. islamskim
 3. katoličkim integrizmom
 4. protestantskim ekspanzionizmom
 5. na Balkanu nema religijskog fundamentalizma

34. Sa kojom od ovih tvrdnji se slažete (5. potpuno se slaže, 4. uglavnom se slaže, 3. neodlučan, 2. uglavnom se ne slaže, 1. uopšte se ne slaže):

1. Balkanske zemlje će imati više koristi ako ostvare međusobnu saradnju nego ako se orijentišu samo na EU i SAD	5	4	3	2	1
2. Balkanske zemlje su prirodno upućene ma međusobnu saradnju jer imaju slične probleme	5	4	3	2	1
3. Saradnja balkanskih zemalja ne može da im donese mnogo koristi jer su previše male i siromašne.	5	4	3	2	1
4. Saradnja balkanskih zemalja nije moguća jer među njima stalno dolazi do sukoba	5	4	3	2	1
5. Saradnja među balkanskim zemljama je moguća samo ako u njoj posreduju EU i SAD	5	4	3	2	1

35. Šta mislite, u kojim oblastima bi trebalo intenzivirati saradnju među balkanskim zemljama? (zaokružiti najviše 3 odgovora)

1. industriji	6. carinskoj politici
2. trgovini	7. međureligijskoj saradnji
3. turizmu	8. kulturi
4. izgradnji infrastrukture (puteva, železnice)	9. obrazovanju
5. u oblasti bezbednosti i vojne saradnje	10. zaštiti životne sredine

36. Koji od navedenih činilaca predstavljaju smetnju saradnji među balkanskim narodima: (zaokružiti jedan odgovor)

1. nizak nivo ekonomskog razvoja	4. nerešena pitanja granica
2. nedostatak bezbednosti	5. predrasude o susednim narodima
3. nepoverenje među balkanskim narodima	6. nedostatak političke volje i vizije

37. Kako procenjujete ulogu navedenih ustanova i aktera u razvoju saradnje među balkanskim narodima: (1. podstiču saradnju, 2. nisu zainteresovani za saradnju, 3. koče/usporavaju saradnju)

1. političari	1. podstiču saradnju	2. nisu zainteresovani	3. koče saradnju
2. privrednici	1. podstiču saradnju	2. nisu zainteresovani	3. koče saradnju
3. predstavnici verskih zajednica	1. podstiču saradnju	2. nisu zainteresovani	3. koče saradnju
4. sportisti	1. podstiču saradnju	2. nisu zainteresovani	3. koče saradnju
5. nevladine organizacije	1. podstiču saradnju	2. nisu zainteresovani	3. koče saradnju
6. mediji	1. podstiču saradnju	2. nisu zainteresovani	3. koče saradnju
7. naučnici	1. podstiču saradnju	2. nisu zainteresovani	3. koče saradnju
8. umetnici	1. podstiču saradnju	2. nisu zainteresovani	3. koče saradnju
9. kulturne institucije	1. podstiču saradnju	2. nisu zainteresovani	3. koče saradnju
10. Univerziteti i naučne ustan.	1. podstiču saradnju	2. nisu zainteresovani	3. koče saradnju

38. Nacionalne manjine deluju kao:

1. smetnja saradnji među balkanskim narodima
2. most za bližu saradnju među balkanskim narodima

39. Koliko je po Vašem mišljenju saradnja sa pojedinim navednim zemljama važna za Vašu zemlju (1. veoma važna, 2. važna, 3. poželjna, 4. nije važna, 5. ne znam)?

Nemačka	1	2	3	4	5
Velika Britanija	1	2	3	4	5
Francuska	1	2	3	4	5
Austrija	1	2	3	4	5
SAD	1	2	3	4	5
Rusija	1	2	3	4	5
Turska	1	2	3	4	5
Mađarska	1	2	3	4	5
Slovenija	1	2	3	4	5
Hrvatska	1	2	3	4	5
BiH	1	2	3	4	5
Makedonija	1	2	3	4	5
Bugarska	1	2	3	4	5
Rumunija	1	2	3	4	5
Grčka	1	2	3	4	5
Albanija	1	2	3	4	5
Srbija/Crna Gora/Jugoslavija	1	2	3	4	5

40. Po Vašem mišljenju za razvoj tržišne privrede najvažnija je:

1. privatizacija
2. makroekonomska stabilnost
3. liberalizacija ekonomskih odnosa sa inostranstvom
4. institucionalne i strukturne promene u privredi
5. priliv stranog kapitala.

41. Kako ocenjujete prisustvo stranog kapitala u balkanskim zemljama?

1. doprinosi ekonomskom razvoju Balkana,
2. eksploatiše razvojne resurse Balkana,
3. zainteresovan je samo za tržište ovog područja.

42. Da li, po Vašem mišljenju, balkanske zemlje treba da stvaraju zajedničko tržište?

1. da
2. ne
3. to će se rešiti kroz priključenje balkanskih zemalja EU

43. Da li ste zadovoljni tempom i kvalitetom promena u Vašoj zemlji?

1. Zadovoljan sam u potpunosti
2. Delimično sam zadovoljan
3. Nisam zadovoljan

44. U kojoj meri se slažete sa sledećim tvrdnjama: (5. potpuno se slažem, 4. uglavnom se slažem, 3. neodlučan sam, 2. uglavnom se ne slažem, 1. uopšte se ne slažem)

1. Prema pripadnicima drugih nacija treba biti oprezan i suzdržan čak i kada su nam prijatelji 5 4 3 2 1
2. Nacionalnim manjinama i etničkim grupama su data prevelika prava u našem društvu 5 4 3 2 1
3. Univerziteti treba da ograniče broj studenata pripadnika drugih nacija 5 4 3 2 1

4. Ako nacionalne manjine žive siromašno, to je uglavnom zato što su njihovi pripadnici nepreduzumljivi i neobrazovani	5 4 3 2 1
5. Patritizam i odanost naciji su prvi i najvažniji zadaci dobrog građanina	5 4 3 2 1
6. Glavna opasnost po nacionalni identitet dolazi od uticaja stranih ideja i ponašanja	5 4 3 2 1
7. Čovek se može osećati sasvim sigurno samo kad živi u okruženju čiju većinu čine pripadnici njegove nacije	5 4 3 2 1
8. Nacionalno i verski homogene države su naprednije od višenacionalnih i viševerskih država	5 4 3 2 1
9. Nacionalno mešoviti brakovi po pravilu su nestabilni	5 4 3 2 1
10. Moj narod nije savršen ali je naša kulturna tradicija bolja od drugih	5 4 3 2 1
11. Većinski narod u svim državama treba da donosi sve važne odluke, bez obzira na protivljenje nacionalnih manjina i etničkih grupa	5 4 3 2 1
12. Narod kome pripadam poseduje neke kvalitete koji su superiorni u odnosu prema drugim narodima	5 4 3 2 1
13. Svi građani treba da imaju punu slobodu u iskazivanju svojih stavova	5 4 3 2 1
- 45. Koji je oblik pravno-političkog delovanja manjinskih nacionalnih zajednica najzastupljeniji u Vašoj sredini (zaokružiti dva odgovora)?**
1. službena upotreba jezika
 2. upotreba maternjeg jezika u školi
 3. upotreba simbola
 4. zaštita kulturnih vrednosti
 5. organizovanje kulturnih društava
 6. političko organizovanje
 7. ni jedan oblik pravno-političkog delovanja nije na adekvatan način prisutan u sredini u kojoj živim
 8. nešto drugo _____
- 46. Za poboljšanje pravno-političkog delovanja članova manjinske nacionalne zajednice potrebno je da se:**
1. svaki član više neposredno angažuje
 2. postojeći državni zakoni doslednije primenjuju od strane lokalnih i državnih organa vlasti
 3. pripadnici većinskog naroda solidarnije odnose prema manjinskim nacionalnim zajednicama
 4. više angažuju međunarodne institucije u sprovođenju postojećih i uvođenju novih zakona
 5. nešto drugo _____
- 47. Šta je u Vašoj sredini najveći problem za pripadnike manjinske zajednice (zaokružiti dva odgovora)?**
1. obrazovanje dece	5. očuvanje kulturnih vrednosti
2. zapošljavanje	6. informisanje
3. komunalni uslovi	7. političko angažovanje
4. međususedski odnosi	8. nešto drugo _____

- 48. Za ostvarivanje kolektivnih prava manjinskih nacionalnih zajednica potrebno je da se teritorijalna oblast u kojoj žive organizuje kao region zato što se:**
1. samo kroz region mogu da ispolje integrativni faktori
 2. racionalnim razgraničenjem jednog podneblja povećava bezbedonosna situacija u tom delu zemlje
 3. uvodi mogućnost da u skorijoj budućnosti taj deo zemlje stekne potpunu samostalnost
 4. nešto drugo _____
- 49. Formiranje regiona za manjinsku nacionalnu zajednicu, pre svega, znači:**
1. njenu pravno-političku integraciju u centralne i lokalne organe vlasti
 2. podizanje nivoa kulturne autonomije
 3. samo formalni oblik u stvaranju ravnopravne pozicije, pošto država nikada ne omogućava istinsku ravnopravnost manjinskim nacionalnim zajednicama
 4. nešto drugo _____
- 50. Pravo na međuregionalnu saradnju omogućava manjinskim nacionalnim zajednicama da:**
1. omekšaju državne granice i doprinesu boljoj funkcionalnoj međudržavnoj saradnji
 2. smanje napetost između manjinske i većinske populacije
 3. povećaju prirodnu sigurnost manjinske populacije
 4. nešto drugo _____
- 51. Ukoliko Vaša lokalna sredina postane region, onda on mora da ima kao najviši akt:**
1. ustav
 2. statut
 3. zakon
- 52. Pretpostavimo da Vaša lokalna sredina postane region. Da li bi manjinske nacionalne zajednice to iskoristile:**
1. Samo da bi potvrdile svoju samostalnost, etnički i kulturni identitet
 2. Samo da bi se vremenom izdvojile iz sastava države
 3. Ne znam
- 53. Nacionalnim manjinama i etničkim grupama treba omogućiti sledeća prava:**
a) Da stvaraju organizacije i udruženja za očuvanje i razvijanje njihove kulture	1. da	2. ne
b) Izdaju knjige i druge publikacije na sopstvenom jeziku	1. da	2. ne
c) Da imaju svoje predstavnike u lokalnim organima vlasti (bez obzira na izborne rezultate)	1. da	2. ne
d) Da imaju svoje predstavnike u narodnoj skupštini (bez obzira na izborne rezultate)	1. da	2. ne
e) Da imaju pravo na službenu upotrebu svog jezika i isticanje natpisa na javnim mestima i mestima u kojima žive i njihovoj okolini	1. da	2. ne
f) Da imaju svoje političke partije	1. da	2. ne
g) Da imaju pravo na teritorijalnu autonomiju	1. da	2. ne
h) Da se obrazuju na maternjem jeziku	1. da	2. ne
- 54. Informativne emisije pratite uglavnom na: (opredelite se za jedan odgovor)**
1. Nacionalnoj televiziji	3. Pratim na svim TV stanicama
2. Lokalnim TV stanicama	4. Ne pratim

55. U medijima (TV, radio, štampa) uglavnom pratim: (opredelite se za dva odgovora)

1. Informativne priloge
2. Političke priloge
3. Sportske priloge
4. Filmove
5. Zabavne priloge
6. Dokumentarni program, odnosno feljtone
7. Nešto drugo (navedite šta) _____
8. Mediji me ne interesuju

56. Prema Vašem mišljenju, kulturna politika treba da bude orijentisana:

1. Ka svetskoj kulturnoj baštini
2. Ka nacionalnoj kulturi
3. Ka lokalnoj kulturi
4. Nemam stav

57. Da li ste upoznati sa kulturom i istorijom balkanskih naroda?

1. Upoznat sam u potpunosti
2. Delimično sam upoznat
3. Nisam upoznat

58. Dajemo pregled tvrdnji uzetih iz novina, knjiga i svakodnevnih razgovora koji se odnose na različite životne situacije, ideje i sl. Sa svakom od tih tvrdnji neki ljudi se slažu, a neki ne. Nas interesuje Vaše mišljenje, tj. u kojoj meri se slažete ili ne slažete sa svakom od ponuđenih tvrdnji: (5. potpuno se slažem, 4. uglavnom se slažem, 3. neodlučan sam, 2. uglavnom se ne slažem, 1. uopšte se ne slažem)

1. Poslušnost i poštovanje autoriteta su najvažnije vrline koje deca treba da nauče	5	4	3	2	1
2. Za uspeh neke grupe najvažnije je naći energičnog i pravednog vođu koga će svi poštovati i slušati	5	4	3	2	1
3. Omladini je potrebna stroga disciplina i spremnost da ispunjava zadatke koje postavljaju porodica i društveni autoriteti	5	4	3	2	1
4. Ono što je ovoj zemlji najpotrebnije, potrebnije od zakona i političkih programa, jesu nekoliko hrabrih, neumornih vođa u koje narod može da ima poverenje	5	4	3	2	1
5. U zabludi su ljudi koji misle da svaka promena donosi napredak	5	4	3	2	1
6. Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najstrožije kažnjavati	5	4	3	2	1
7. U svakom društvu mora postojati politički autoritet u koji će ljudi potpuno verovati i čije će se odluke sprovoditi bez pogovora	5	4	3	2	1
8. Previše slobode danas donosi društvu više štete nego koristi	5	4	3	2	1
9. Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave	5	4	3	2	1
10. Nemam strpljenja da slušam pojedince kad pretpostavljam da njihovo mišljenje nije ispravno	5	4	3	2	1
11. Svaki čovek treba da veruje u neku natprirodnu silu i čijoj će se volji pokoravati bez pogovora	5	4	3	2	1
12. Čvrsta ruka koja zna šta hoće, koristila bi našem društvu puno više od svih parola o demokratiji i slobodi	5	4	3	2	1
13. Posle svake promene u društvu stvari su lošije nego pre toga	5	4	3	2	1

14. U ljudskoj prirodi je da postoje ratovi i sukobi	5 4 3 2 1
15. Dužnost pojedinca je da se žrtvuje za dobrobit svoje porodice	5 4 3 2 1
16. U teškim vremenima čovek jedino može da se osloni na porodicu	5 4 3 2 1
17. Mladi treba da slušaju i poštuju starije	5 4 3 2 1
18. Prirodno je da muškarci imaju više slobode od žena	5 4 3 2 1
19. I neskladan brak je bolji od razvoda	5 4 3 2 1
20. Abortus ne bi trebalo dozvoliti	5 4 3 2 1
21. Pored građanskog treba sklopiti i crkveni brak	5 4 3 2 1
22. Dobro je da u braku postoji ravnopravnost, ali je, po pravilu, bolje da muž ima poslednju reč	5 4 3 2 1
23. Buntovničke ideje mladih ljudi doprinose napretku društva	5 4 3 2 1
24. Nastavljanje religije predaka je sveta dužnost svakog čoveka	5 4 3 2 1
25. Treba negovati verske običaje čak i ako čovek nije religiozan	5 4 3 2 1
26. Narod koji ne neguje tradiciju zaslužuje da propadne	5 4 3 2 1
27. Seljak je uvek bio i ostaće glavni oslonac našeg naroda	5 4 3 2 1
28. Ako je pojedinac slobodan, slobodno je i društvo	5 4 3 2 1
29. Samo imućan čovek može biti potpuno srećan	5 4 3 2 1
30. Bolje je da je država siromašna a njeni građani bogati, nego obrnuto	5 4 3 2 1
31. Društveni napredak uvek će počivati na privatnom vlasništvu	5 4 3 2 1
32. Što se država manje meša u privredu, privreda će biti uspešnija	5 4 3 2 1
33. Ono što je korisno za pojedinca korisno je i za državu	5 4 3 2 1
34. Nove stvari u životu treba prihvatiti bez razmišljanja	5 4 3 2 1

59. U koju vrstu odnosa biste stupili sa pripadnicima dole pobrojanih nacija, manjina i etničkih grupa? (Kodovi 1, 2, 3 za da, ne, i neutralno - upisivati kodove)

NACIJA

ODNOS	Crnogorac	Hrvat	Makedonac	Srbin	Muslim/ Bošnjak	Slove-nac	Rom	Buga-rin	Alba-nac	Mađar	Vlah	Rumun	Turčin
1. Stupio bih u brak													
2. Imao bih za prijatelja													
3. Živeo bih u susedstvu													
4. Radio bih u istoj firmi													
5. Imao bih za pretpostavljenog													
6. Živeo bih u istom gradu													
7. Živeo bih u istoj držvi													

60. Koliko se interesujete za događaje iz političkog života?

1. Veoma se interesujem za politička zbivanja
2. Donekle se interesujem za politička zbivanja
3. Uopšte se ne interesujem za politička zbivanja

61. Ustav i zakoni treba:

1. Da budu iznad svih građana, bez obzira na njihov profesionalni ili politički položaj
2. Za najviše političke funkcionere ne mogu da važe neki zakoni, oni moraju da imaju imunitet
3. Nemam stav

- 62. Inteligencija u našem društvu: (izaberite po jedan odgovor u koloni A i koloni B)**
kolona A	kolona B
a) Ima značajnu ulogu	a) Treba da ima značajnu ulogu
b) Nema značajnu ulogu	b) Ne treba da ima značajnu ulogu
- 63. U kakvom političkom poretku živite?**
1. demokratskom,
 2. nedemokratskom,
 3. ne znam
- 64. Po Vašem mišljenju naše društvo se kreće u sledećem pravcu:**
1. od nedemokratskog ka demokratski,
 2. od demokratskog u nedemokratski,
 3. ne znam
- 65. Državne ustanove postale su efikasnije i dostupnije građanima posle pada boljševičkih režima (1989) i nedemokratskog režima u Srbiji (2000):**
1. Slažem se
 2. Delimično se slažem
 3. Ne slažem se
 4. Nemam stav
- 66. Političke partije u našem društvu:**
1. Bore se za interese svih građana
 2. Bore se za interese privilegovanih slojeva građana
 3. Bore se za sopstvene interese
 4. Bore se za interese vođa i njihovog najbližeg okruženja
 5. Nemam stav
- 67. Kojim ustanovama najviše verujete (zaokružiti najviše tri odgovora):**
1. Predsednika države	8. Univerzitet
2. Parlament	9. Političke partije
3. Vlada	10. Akademija nauka
4. Sudovi	11. Nevladine organizacije
5. Vojska	12. Nešto drugo (šta?) _____
6. Policija	13. Nijednoj
7. Crkva	14. Nemam stav
- 68. Po Vašem mišljenju, nevladine organizacije koje realizuju svoje aktivnosti uz pomoć međunarodne zajednice:**
1. doprinose rešavanju važnih društvenih problema
 2. promovišu interese stranih zemalja
 3. promovišu interese međunarodnih organizacija
 4. služe isključivo interesu svojih članova
 5. ne znam
- 69. Da li, prema Vašem mišljenju, građani organizovani u grupe mogu da utiču na lokalnu upravu?**
1. jesam
 2. nisam
 3. kad bih imao više vremena

70. Likert

Tabela 1. KAKO BISTE OCENILI PRIPADNIKE SLEDEĆIH NARODA, NACIONALNIH MANJINA I ETNICKIH GRUPA?

	Makedonci	Turci	Mađari	Vlasi	Muslimani/ Bošnjaci	Hrvati	Bugari	Rumuni	Slovenci	Romi	Albanci	Crnogorci	Srbi	
	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	Ulonšte se ne slažem	
	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se	
	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	Neodlučan sam	
	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	Slažem se	
	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	Potpuno se slažem	
vredni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
hrabri	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
pametni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
osećajni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
iskreni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
poštteni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
kulturni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
čisti	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
ljubazni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
gostoljubivi	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
miroljubivi	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
nesebični	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
civilizovani	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
vole druge narode	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	
ponosni	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	

71. Romima je bolje da žive u svojim malama nego da se mešaju sa drugima:

1. Da, u potpunosti se slažem
2. Da, delimično se slažem
3. Neodlučan sam povodom toga
4. Ne, delimično se ne slažem
5. Ne, uopšte se ne slažem

72. Ako se želi izmena nepovoljnog položaja Roma, ko treba to da učini?

1. Sami Romi
2. Romi, uz pomoć većinske zajednice i države u kojoj žive
3. Većinska zajednica i država u kojoj žive
4. Njihov položaj ne treba menjati

73. Ako se želi integracija Roma u širu zajednicu, pre svega treba poboljšati njihov položaj u:

1. Socijalno-ekonomskom području	3. Sferi kulture i obrazovanja
2. Pravno-političkom polju	4. Istovremeno u sva tri segmenta

74. Da li se slažete s konstatacijom da je verska podeljenost prepreka razvoju nacionalnog identiteta nekog naroda, ovde Roma?

1. Da, u potpunosti se slažem	4. Ne, delimično se ne slažem
2. Da, delimično se slažem	5. Ne, uopšte se ne slažem
3. Neodlučan sam povodom toga	6. Ne znam

Na pitanja od 75 do 84 ne odgovaraju Romi

75. Slažete li se Vi sa mišljenjima da Rome treba iseliti negde drugde, u drugi grad ili zemlju?

1. Da, u potpunosti se slažem
2. Da, delimično se slažem
3. Neodlučan sam povodom toga
4. Ne, delimično se ne slažem
5. Ne, uopšte se ne slažem

76. Da li biste se protivili da se umrli Rom sahrani na Vašem mesnom groblju?

1. Da
2. Ne

77. Ako »Da«: Gde bi, po Vašem mišljenju, trebalo da se umrli Rom sahrani ?

1. Trebalo bi oformiti zasebni deo za Rome u okviru mesnog groblja
2. Trebalo bi oformiti potpuno, od mesnog groblja fizički odvojeno romsko groblje
3. Trebalo bi ga sahraniti van našeg mesta

78. Da li bi sa Romom istovernikom zajednički učestvovali u religijskim obredima i proslavama (pričešće, molitva, klanjanje, suncećenje, slave, litije...)?

1. Da, svakako
2. Sumnjam, dvoumio bih se
3. Nikako
4. Nešto drugo, šta? _____

79. Da li biste pristali na direktnu transfuziju krvi (iz ruke u ruku) od strane Roma?

1. Da, u svakom slučaju
2. Možda, nisam siguran
3. Samo ukoliko sam u životnoj opasnosti
4. Ne, ni u kom slučaju

80. Da li se ime "Ciganin/Ciganka" u mestu u kome živite (u krugu u kome se krećete) upotrebljava samo za označavanje pripadnika romskog naroda ili se koristi i da označi ljude koji se:

1. loše ponašaju	1. da	2. ne
2. lepo žive	1. da	2. ne
3. bave kriminalom	1. da	2. ne
4. ne obraćaju pažnju na higijenu	1. da	2. ne
5. nepošteni prema drugima	1. da	2. ne
6. oglašuju o društvene vrednosti	1. da	2. ne
7. samo za romski narod	1. da	2. ne

81. Postoji grupa mladih – skinhedi - koja otvoreno pokazuje netrpeljivost prema Romima, smatra da Rome treba proterati iz zemlje, čak ih i fizički zlostavlja. Kakav je vaš stav prema ponašanju skinheda?

1. Podržavam njihovo ponašanje
2. Ne podržavam njihovo ponašanje

82. Smatra se da bi bilo poželjno primeniti afirmativnu akciju, tj. pozitivnu diskriminaciju prema Romima. Kakav je Vaš stav o tome?

1. Da, u potpunosti se slažem
2. Da, delimično se slažem
3. Neodlučan sam povodom toga
4. Ne, delimično se ne slažem
5. Ne, uopšte se ne slažem

83. Romi u našoj državi, kao i svakoj drugoj, jesu etno-klasa: nemaju ništa ili imaju vrlo malo, žive na ivici bede i zavise od socijalne potpore. Da li se slažete sa ovakvom ocenom?

1. Da, u potpunosti se slažem
2. Da, delimično se slažem
3. Neodlučan sam povodom toga
4. Ne, delimično se ne slažem
5. Ne, uopšte se ne slažem

84. Da li smatrate da romska kultura:

1. Doprinosi opštem kulturnom bogatstvu	1. da	2. ne	3. ne znam
2. Sastavni je deo većinske kulture	1. da	2. ne	3. ne znam
3. Ne postoji - Romi su "kulturni paraziti"	1. da	2. ne	3. ne znam
4. Ugrožava neromsku kulturu	1. da	2. ne	3. ne znam
5. Samo podstiče "nekulturu"	1. da	2. ne	3. ne znam

PITANJA SAMO ZA ROME

85. Kako ocenjujete Vaše odnose sa neromskim stanovništvom?

1. vrlo dobri
2. zadovoljavajući
3. loši
4. izuzetno loši

86. Kada neko od članova Vaše porodice ili srodnika umre, gde ga sahranjujete?

1. Na lokalnom groblju, zajedno sa neromima;
2. Na lokalnom groblju, odvojeno od neroma;
3. Na posebnom romskom groblju;
4. Na nekom drugom groblju, van mesta življenja

87. Da li su članovi porodice imali problema zato što su Romi?

1. prilikom zapošljavanja
2. tokom školovanja
3. kod lekara
4. u centrima za socijalni rad
5. u policiji
6. u sudu
7. na javnim mestima (kafana, stadion, ulica i sl.)
8. Nešto drugo (Šta: _____)
9. Nisu imali problema

88. Da li bi sa neromom istovernikom zajednički učestvovali u religijskim obredima i proslavama (pričešće, molitva, klanjanje, suncećenje, slave, litije...)?

1. Da, svakako
2. Sumnjam, dvoumio bih se
3. Nikako
4. Nešto drugo, šta? _____

89. Da li biste pristali na direktnu transfuziju krvi (iz ruke u ruku) od strane neroma?

1. Da, u svakom slučaju
2. Možda, nisam siguran
3. Samo ukoliko sam u životnoj opasnosti
4. Ne, ni u kom slučaju

QUESTIONNAIRE

»QUALITY OF INTER-ETHNIC RELATIONS, CONSCIOUSNESS OF REGIONAL
IDENTITY AND POSSIBILITIES OF COOPERATION AND INTEGRATION
AT THE BALKANS «

1. Interviewee gender

1. Male
2. Female

2. Age

1. 19-29 years
2. 30-39 years
3. 40-49 years
4. 50-59 years
5. over 60 years of age

3. Nationality

1. Albanian
2. Bulgarian
3. Roma
4. Serb
5. Other

4. Education

1. No school
2. Incomplete elementary school
3. Elementary school
4. Three years of professional secondary school
5. Completed secondary school
6. Completed high school, faculty or academy

5. Profession

1. Farmer	7. Unemployed
2. Worker	8. Pupil/Student
3. Clerk	9. Housewife
4. Expert	10. Retired
5. Owner of a private shop/company	11. Other _____
6. Day laborer	

6. Means of livelihood this year

1. Agriculture (personal property)	6. Income from "gray economy"
2. Agriculture (seasonal worker)	7. Social aid
3. Full-time employment in public sector	8. Pension
4. Full-time employment in a private company	9. Supported by _____
5. Illegal work	10. Other _____

7. Place of residence

1. Village
2. Town

8. Marital status

1. Married	4. Widower / Widow
2. Unmarried	5. Extramarital union
3. Divorced	6. Separated

9. What are Your housing conditions like?

1. Personally owned comfortable house
2. Personally owned modest house/flat
3. Personally owned little, inadequate house
4. Tenant in adequate conditioned housing
5. Tenant in very bad housing conditions

10. How do You rate the financial status of Your family?

1. As very good
2. As relatively good
3. As relatively bad
4. As very bad
5. As unbearably bad

11. What is Your attitude to religion? Are You personally:

1. Religious
2. Indifferent to religion
3. Not religious
4. Atheist

12. State Your confession:

1. Orthodox
2. Affiliated with Islam (Muslim)
3. Protestant
4. Catholic
5. Something else, what? _____
6. I do not acknowledge any confessional background
7. I do not know my confessional background
8. I do not want to declare

13. If You are married, at what age did You get married?

1. Before 15 years of age
2. 15-18
3. 18-25
4. 25-30
5. Older than 30

14. Number of Your household members

1. Up to two members
2. 3-4 members
3. 5 and more members

15. In Your opinion, the "ideal" family size is:

1. Up to two members
2. 3-4 members
3. 5 and more members

16. How many children did You wish (or would You like) to have?

1. One child
2. Two children
3. Three to five
4. Five and more children
5. Not anyone at all

- 17. If You were to decide where Your country belongs to, You would list it in:**
1. Central Europe
 2. Balkans
 3. Southeast Europe
 4. I have no opinion about it
- 18. Do You agree with the assumption, "Among the Balkan peoples there are more similarities than between the Balkan and other European nations.»**
1. Yes
 2. No
- 19. In Your opinion, in what domains are similarities and connections among the Balkan peoples evident:**
1. Origin
 2. Religion
 3. History
 4. Tradition
 5. Way of life
- 20. Affiliation to some wider entity is important for every individual. Please, grade how important it is for you (1. very important, 2. not so important, 3. not important):**
1. Affiliation to the place in which You live	1. Very important	2. Not so important	3. Not important
2. Regional/county affiliation	1. Very important	2. Not so important	3. Not important
3. Affiliation to the state	1. Very important	2. Not so important	3. Not important
4. Affiliation to the Balkans	1. Very important	2. Not so important	3. Not important
5. European affiliation	1. Very important	2. Not so important	3. Not important
6. Affiliation to the mankind	1. Very important	2. Not so important	3. Not important
- 21. The word "Balkanization" is used for describing the formation of mutually opposed small states on a small geographic area. In Your opinion, which of the following assertions is more truthful:**
1. There were no more conflicts in the Balkans than in other parts of Europe
 2. The Balkan past is characterized by conflicts more than other parts of Europe
- 22. Which of the following assertions do You agree with:**
1. Great powers pushed Balkan peoples into a conflict so that they could realize their interests
 2. Great powers had some influence upon Balkan conflicts but the Balkan peoples are primarily responsible for them
 3. This cannot be approached in general; it is different in every conflict
- 23. Do You think that the Balkan region is a part of Europe:**
1. Only geographically but it has to develop a lot in order to become a real part of European civilization
 2. The Balkan region is a part of Europe by its culture, tradition, a way of life, only it is economically less developed
 3. The Balkan region is the cradle of European civilization, "the first and true Europe"
- 24. What makes the Balkans distinct from the rest of Europe is:**
1. Turkish legacy
 2. Orthodox religion
 3. Slavic origin of most Balkan peoples
 4. No opinion

25. Which of the following assertions do You agree with:

1. If the Balkan region develops economically, preserves peace and strengthens democracy, the Balkan countries will be accepted without any prejudice as a part of Europe
2. Regardless of what changes at the Balkans, the rest of Europe will always have negative prejudices about Balkan peoples

26. Which of the following attributes, in Your opinion, does the rest of Europe ascribe to the Balkan peoples:

1. Creativity	yes	no	I do not know
2. Patriarchality	yes	no	I do not know
3. Violence	yes	no	I do not know
4. Creativity	yes	no	I do not know
5. Primitivism	yes	no	I do not know
6. Know how to enjoy life	yes	no	I do not know
7. Slavish character	yes	no	I do not know
8. Laziness	yes	no	I do not know
9. Emotionality	yes	no	I do not know
10. Hospitality	yes	no	I do not know

27. The goal of all the Balkan countries is to enter Europe. Do You think this entrance would be faster if:

1. Each country would be individually admitted into the EU once it fulfills the required conditions
2. If the Balkan countries first integrate and are then accepted into the EU as a region

28. Would You accept the view that any firmer integration of the Balkan countries would slow down their entering the EU?

1. Yes
2. No
3. No opinion

29. Do You support Your country's entering the NATO?

1. Yes, of course
2. Yes, if this is the condition for entering the EU and good relations with the West
3. Yes, if all the neighboring countries enter the NATO
4. No

30. Processes of globalization and European integration threaten national and ethnic identity. Which of the following assertions do You agree with:

1. National and ethnic identities belong to the past
2. Renouncing the national and ethnic identity is a necessary price to pay for entering European and world integration
3. Involvement in European and world integration does not mean any loss of national and ethnic identity
4. Involvement in European and world integration affirms national and ethnic identity

31. Do You think that Your culture and tradition are threatened by Americanization?

1. Yes
2. No

32. Do You think that Your culture and tradition are threatened by the intrusion of the values coming from the European Union countries?

1. Yes
2. No

33. Do You think that the Balkan region is threatened by religious fundamentalism?

1. Orthodox
2. Islam
3. Catholic integrism
4. Protestant expansionism
5. There is no religious fundamentalism at the Balkans

34. Which of the following assertions do you agree with (5. completely agree, 4. mostly agree, 3. indecisive, 2. mostly disagree, 1. does not agree at all):

1. Balkan countries will have more benefits if they realize Inter-Balkan cooperation than if they only concentrate upon the EU and the USA	5	4	3	2	1
2. Balkan countries are naturally oriented towards mutual cooperation since they share similar problems	5	4	3	2	1
3. Cooperation of the Balkan countries cannot bring us many benefits since they are too small and poor	5	4	3	2	1
4. Cooperation of the Balkan countries is not possible since conflicts break out among them constantly	5	4	3	2	1
5. Cooperation of the Balkan countries is possible only if mediated by the EU and the USA	5	4	3	2	1

35. What do You think, in what fields should the inter-Balkan countries cooperation intensify? (circle no more than 3 answers)

1. industry	6. customs policy
2. trade	7. interreligious cooperation
3. tourism	8. culture
4. infrastructure building (roads, railway)	9. education
5. security and military cooperation	10. living environment protection

36. Which of the following factors presents an obstacle to the inter-Balkan nations cooperation: (circle an answer)

1. low level of economic development	4. unsolved border issues
2. lack of safety	5. prejudice about neighboring peoples
3. lack of trust among the Balkan nations	6. lack of political will and vision

37. How do You estimate the role of the following institutions and actors in the development of cooperation among the Balkan peoples: (1. encourage cooperation, 2. not interested in cooperation, 3. hinder/slow down cooperation)

1. politicians	1. encourage cooperation,
	2. not interested in cooperation,
	3. hinder/slow down cooperation
2. economists	1. encourage cooperation,
	2. not interested in cooperation,
	3. hinder/slow down cooperation

QUESTIONNAIRE

3. representatives of religious communities
 1. encourage cooperation,
 2. not interested in cooperation,
 3. hinder/slow down cooperation
4. Sportsmen
 1. encourage cooperation,
 2. not interested in cooperation,
 3. hinder/slow down cooperation
5. Non-government organizations
 1. encourage cooperation,
 2. not interested in cooperation,
 3. hinder/slow down cooperation
6. Media
 1. encourage cooperation,
 2. not interested in cooperation,
 3. hinder/slow down cooperation
7. Scientists
 1. encourage cooperation,
 2. not interested in cooperation,
 3. hinder/slow down cooperation
8. Artists
 1. encourage cooperation,
 2. not interested in cooperation,
 3. hinder/slow down cooperation
9. Cultural institutions
 1. encourage cooperation,
 2. not interested in cooperation,
 3. hinder/slow down cooperation
10. Universities and scientific institutions
 1. encourage cooperation,
 2. not interested in cooperation,
 3. hinder/slow down cooperation

38. National minorities can be considered as:

1. Obstacles to cooperation among the Balkan peoples
2. Bridges for closer cooperation among the Balkan peoples

39. In Your opinion, how important is, for Your country, cooperation with some of the following countries (1. very important, 2. important, 3. desirable, 4. not important, 5. I do not know)?

Germany	1	2	3	4	5
Great Britain	1	2	3	4	5
France	1	2	3	4	5
Austria	1	2	3	4	5
USA	1	2	3	4	5
Russia	1	2	3	4	5
Turkey	1	2	3	4	5
Hungary	1	2	3	4	5
Slovenia	1	2	3	4	5
Croatia	1	2	3	4	5
B and H	1	2	3	4	5
Macedonia	1	2	3	4	5
Bulgaria	1	2	3	4	5
Romania	1	2	3	4	5
Greece	1	2	3	4	5
Albania	1	2	3	4	5
Serbia/Montenegro/Yugoslavia	1	2	3	4	5

- 40. In Your opinion, the most important thing for developing market economy is:**
1. Privatization
 2. Macroeconomic stability
 3. Liberalization of economic relations with foreign countries
 4. Institutional and structural changes in economy
- 41. How do You estimate the presence of foreign capital in the Balkan countries?**
1. Contributes to the economic development of the Balkans,
 2. Exploits the development resources of the Balkans,
 3. Interested only in the market of the region.
- 42. In Your opinion, should the Balkan countries create their common market?**
1. Yes
 2. No
 3. Their entering the EU will solve this
- 43. Are You satisfied with the rhythm and quality of the changes in Your country?**
1. completely satisfied
 2. partially satisfied
 3. not satisfied
- 44. To what extent do You agree with the following assertions: (5. completely agree, 4. mostly agree, 3. indecisive, 2. mostly disagree, 1. I do not agree at all)**
1. In dealings with members of other nations one should be careful and reserved even if they are our friends	5	4	3	2	1
2. National minorities and ethnic groups enjoy excessive rights in our society	5	4	3	2	1
3. Universities should limit the number of students who are members of other nations	5	4	3	2	1
4. If national minorities live in poverty, that is mostly because their members are not enterprising and educated	5	4	3	2	1
5. Patriotism and loyalty to the nation are the first and most important tasks of every good citizen	5	4	3	2	1
6. The main threat to the national identity comes from the influence of foreign ideas and behavior	5	4	3	2	1
7. Man can feel completely safe only if he lives in an environment where members of his nation make up a majority	5	4	3	2	1
8. Ethnically and religiously homogeneous states are more prosperous than multiethnic and multireligious	5	4	3	2	1
9. Nationally-mixed marriages are unstable, as a rule	5	4	3	2	1
10. My nation is not perfect but our cultural tradition is better than others	5	4	3	2	1
11. The majority nation in each state should make all important decisions, regardless of the remonstrations by national minorities and ethnic groups	5	4	3	2	1
12. Do You think that Your people possess certain qualities, which put them above other nations?	5	4	3	2	1
13. All citizens should have full liberty in expressing their views	5	4	3	2	1

45. What form of legal-political action of the minority national communities is most present in Your environment (circle two answer)?

1. Official use of language
2. Use of mother tongue at school
3. Use of symbols
4. Protection of cultural values
5. Organization of cultural societies
6. Political organization
7. not one single form of legal-political action is present in an adequate way in the environment I
8. live in other _____

46. To improve legal-political action of the minority national community it is necessary that:

1. Each member should be directly engaged more
2. Existing state laws should be more consistently applied on the part of local and state authorities
3. Members of the majority nation should have a more solidarity attitude towards minority national communities
4. More engage international institutions in exerting the existing and introducing the new laws
5. Other _____

47. What is, in Your environment, the greatest problem for minority community members (circle two answers)?

1. Children education	5. Preservation of cultural values
2. Employment	6. Informing
3. Communal conditions	7. Political engagement
4. Neighborly relations	8. Other _____

48. To realize collective rights of minority national communities it is necessary that the territorial area they live on as organized as a region because:

1. Only through the region can integrative factors express themselves
2. Rational bordering of one area increases safety situation in that part of the country
3. Introduces the possibility that in near future that part of the country achieves complete independence
4. Other _____

49. Region formation for a minority national community means, first of all:

1. It's legal-political integration into central and local authorities
2. Elevating the level of their cultural autonomy
3. Only a formal step towards creating equal positions since the state never actually provides for true equality of minority national communities
4. Other _____

50. Right to inter-regional cooperation provides minority national communities with the possibility to:

1. Soften state borders and contribute to better functional inter-state cooperation
2. Lessening the tension between the majority and the minority population
3. Increase natural safety of minority population
4. Other _____

-
- 51. If Your local area becomes a region it has to have as its ultimate act:**
1. Constitution
 2. Statute
 3. Law
- 52. Assume that Your local environment becomes a region. Would the minority national communities use this just in order to:**
1. Confirm their independence, ethnic and cultural identity
 2. Secede in time from the state
 3. I do not know
- 53. National minorities and ethnic groups should be provided with the following rights:**
1. To found organizations and associations for preserving and developing their culture
1. Yes 2. No
 2. To publish books and other publications in their own language
1. Yes 2. No
 3. To have their representatives in local authorities (regardless of election results)
1. Yes 2. No
 4. To have their representatives in the National Assembly (regardless of election results)
1. Yes 2. No
 5. To have the right to use their language officially and put up signs in public places and in places they live in and their surroundings
1. Yes 2. No
 6. To have their political parties
1. Yes 2. No
 7. To have right to territorial autonomy
1. Yes 2. No
 8. To education in their mother tongue
1. Yes 2. No
- 54. Informative programs You mostly follow in: (choose one answer only)**
1. National TV
 2. Local TV stations
 3. At all TV stations
 4. I do not do it at all
- 55. In the media (TV, radio, press) I mostly follow: (choose two answers)**
1. Informative programs
 2. Political programs
 3. Sports programs
 4. Films
 5. Amusement programs
 6. Documentary programs, that is, serials
 7. Other (state what) _____
 8. Not interested in media
- 56. In Your opinion, cultural policy should be oriented:**
1. To world cultural legacy
 2. To national culture
 3. To local culture
 4. No opinion
- 57. Are You familiar with culture and history of the Balkan peoples?**
1. entirely
 2. partially
 3. I am not

58. We are listing some assertions taken from newspapers, books and everyday talks referring to different situations, ideas and the like. With each of these assertions some people agree while others don't. We are interested in Your opinion, namely, to what extent do You agree or disagree with each of the given assertions: (5. completely agree, 4. mostly agree, 3. indecisive, 2. mostly disagree, 1. I do not agree at all)

1. Obedience and respect for authority are the most important virtues children should learn	5	4	3	2	1
2. For some group to succeed the most important thing is to find an energetic and just leader that everyone should respect and obey	5	4	3	2	1
3. Young people need strict discipline and readiness to realize the tasks posed by family and social authorities	5	4	3	2	1
4. What this country needs most, more than laws and political programs, are several brave and tireless leaders that people can trust	5	4	3	2	1
5. Deluded are those who people that every change brings about progress	5	4	3	2	1
6. Homosexuals are no better than criminals and should be punished as severely as possible	5	4	3	2	1
7. In every society there should exist a political authority that people would completely trust and whose decisions would be carried out without any objection	5	4	3	2	1
8. Too much freedom today brings to the society more damage than benefit	5	4	3	2	1
9. Without a leader every nation is like a headless man	5	4	3	2	1
10. I have no patience to listen to the people whose opinion seems wrong to me	5	4	3	2	1
11. Every man should believe in some supernatural force to whose will he will subdue without any objection	5	4	3	2	1
12. A "firm hand" that knows what it wants would be of more use to our society than all the slogans about democracy and freedom	5	4	3	2	1
13. After every change in the society the things are worse than before	5	4	3	2	1
14. It is in human nature that there are wars and conflicts	5	4	3	2	1
15. The duty of an individual is to make sacrifices for the good of his family	5	4	3	2	1
16. In hard times man can only rely on his family	5	4	3	2	1
17. The young should listen to and obey the old	5	4	3	2	1
18. It is natural that men should have more freedom than women	5	4	3	2	1
19. Even a bad marriage is better than divorce	5	4	3	2	1
20. Abortion should not be allowed	5	4	3	2	1
21. In addition to the civil marriage, people should also get married in the church	5	4	3	2	1
22. It is good that there is equality in marriage but, as a rule, it is better than man has the last word	5	4	3	2	1
23. Rebellious ideas of the young contribute to the society progress	5	4	3	2	1
24. To continue the religion of your ancestors is the sacred duty of every man	5	4	3	2	1
25. Religious customs should be respected even if man is not religious	5	4	3	2	1

- 26. A nation that fails to cherish its tradition deserves to decay 5 4 3 2 1
- 27. The farmer has always been and will remain the backbone of our nation 5 4 3 2 1
- 28. If an individual is free, the whole society is also free 5 4 3 2 1
- 29. Only a wealthy man can be entirely happy 5 4 3 2 1
- 30. It is better that the state is poor and its citizens rich than vice versa 5 4 3 2 1
- 31. Social progress will always rest upon private ownership 5 4 3 2 1
- 32. The less the state interferes in economy, the more successful economy will be 5 4 3 2 1
- 33. What is useful for the an individual is also useful for the state 5 4 3 2 1
- 34. New things in life should be accepted without much thinking 5 4 3 2 1

59. What kind of relation would You establish with members of below-mentioned nations, minorities and ethnic groups? (Codes 1, 2, 3 for yes, no, and neutral - fill in the codes)

NATION

RELATION	Montenegr.	Croat	Macedonia.	Serb	Mus/Bosnian	Slovenian	Roma	Bulgarian	Albanian	Hungar.	Vlach.	Romania.	Turk
1. Enter into marriage													
2. Have for a friend													
3. Live near													
4. Work in the same firm													
5. Have as a superior in rank													
6. Live in the same town													
7. Live in the same state													

60. How much are You interested in the events on the political scene?

- 1. Very much interested in political developments
- 2. Somewhat interested in political developments
- 3. Not at all interested in political developments

61. Constitution and laws should:

- 1. Be beyond all citizens, regardless of their professional or political position
- 2. For the highest political executives certain laws should not be valid, they should have an immunity
- 3. No opinion

62. Intelligentsia in our society: (Choose one answer from column A and column B)

column A

column B

- a) Has an important role a) Should have an important role
- b) Has not an important role b) Should not have an important role

63. In what political system do You live?

- 1. Democratic,
- 2. Non-democratic,
- 3. I do not know.

- 64. In Your opinion, our society is moving in the following direction:**
1. From non-democratic to democratic,
 2. From democratic to non-democratic,
 3. I do not know
- 65. The state institutions have become more efficient and available to the citizens after the fall of the Bolshevik regime (1989) and non-democratic regime in Serbia and Montenegro (2000):**
1. I agree
 2. Partially agree
 3. I disagree
 4. No opinion
- 66. Political parties in our society are:**
1. Fighting for interests of all citizens
 2. Fighting for interests of the privileged layers of citizens
 3. Fighting for their own interests
 4. Fighting for interests of their leaders and their most immediate environment
 5. No opinion
- 67. What institutions do You trust most (circle no more than three answers):**
1. President of the state	8. University
2. Parliament	9. Political parties
3. Government	10. Academy of Sciences
4. Courts	11. Non-government organizations
5. Army	12. Other (what?) _____
6. Police	13. None
7. Church	14. No opinion
- 68. In Your opinion, the non-government organizations that realize their activities with the help of the international community:**
1. Contribute to the solution of important social problems
 2. Promote interests of foreign powers
 3. Promote interests of international organizations
 4. Serve exclusively to the needs of their members
 5. I do not know
- 69. In Your opinion, can citizens organized into groups have any influence upon local authorities?**
1. Yes
 2. No
 3. If I had more time

70. Likert

Table 1. HOW WOULD YOU ESTIMATE MEMBERS OF THE FOLLOWING NATIONS, NATIONAL MINORITIES AND ETHNIC GROUPS?

	Macedonians	Turks	Hungarians	Vlachs	Muslims/ Bosnians	Croatians	Bulgarians	Rumanians	Slovenians	Roma	Albanians	Montenegrins	Serbs
industrious	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree	Completely disagree Disagree Indecisive Agree Completely agree
brave	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
intelligent	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
sensitive	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
sincere	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
honest	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
cultured	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
clean	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
kind	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
hospitable	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
peaceful	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
unselfish	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
civilized	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
like other nations	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1
proud	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1	5 4 3 2 1

71. Many people claim that Romas are better off living in their quarters than mixing with others. What is Your opinion about that?

1. Completely agree
2. Partially agree
3. Indecisive
4. Disagree partially
5. I do not agree at all
6. I do not know

72. If the unfavorable position of Romas is to be changed, who is the one to do that?

1. Romas on their own
2. Romas with the help of the majority community and the state they live in
3. Majority community and the state they live in
4. Their position should not be changed at all

73. If the integration of Romas into a wider community is desired, then the first thing to improve would be their position in:

1. Social-economic sphere	3. Sphere of culture and education
2. Legal-political sphere	4. Simultaneously in all three segments

74. Do You agree with the opinion that religious segregation is a hindrance to national identity development of a nation, the Romas in this case?

1. Yes, I agree completely	4. No, I disagree partially
2. Yes, I agree partially	5. No, I do not agree at all
3. I am indecisive about that	

THE QUESTIONS FROM 75 TO 84 ARE TO BE ANSWERED ONLY BY ROMAS

75. Do You agree with the propositions that Romas should be evicted to another place, another town or country?

1. Yes, I agree completely
2. Yes, I agree partially
3. I am indecisive about that
4. No, I disagree partially
5. No, I do not agree at all

76. Would You be against a deceased Roma being buried in Your local cemetery?

1. Yes
2. No

77. If Your answer is »yes«: where should, in Your opinion, the deceased Roma be buried?

1. Perhaps a separate part should be reserved for Romas in the local cemetery
2. There should be formed a Romany cemetery, completely physically separated from the local cemetery
3. He/she should be buried outside our place of residence

78. Would You participate in religious rituals (communion, prayer, bowing, circumcision, patron saint holiday, and religious procession) with a Roma of the same creed?

1. Yes, certainly
2. I doubt so, I would be in two minds
3. By no means
4. Something else, what? _____

- 79. Would You accept a direct blood transfusion (arm to arm) from a Roma?**
1. Yes, by all means
 2. Maybe, I am not sure
 3. Only if my life is endangered
 4. No, by no means
- 80. Does the name "Gypsy" refer only to Romany people or to other people who:**
1. Behave badly	1. Yes	2. No
2. Live nicely	1. Yes	2. No
3. Are prone to criminal behavior	1. Yes	2. No
4. Do not pay attention to hygiene	1. Yes	2. No
5. Are dishonest to others	1. Yes	2. No
6. Disrespect social values	1. Yes	2. No
7. Only to Romas	1. Yes	2. No
- 81. There is a group of young people called "skinheads" that openly manifests resentment towards Romas, thinks that Romas should be expelled from the country or even abuses them physically. What is Your attitude towards the behavior of the skinheads?**
1. I support their behavior
 2. I do not support their behavior
- 82. Some people think that it would be desirable to do something affirmative, that is, to apply positive discrimination towards Romas. What is Your opinion about it?**
1. Yes, I completely agree
 2. Yes, I partially agree
 3. Indecisive
 4. No, I partially disagree
 5. No, I do not agree at all
- 83. In our state, just like in any other, Romas are an ethno-class: they have nothing or very little, they live on the verge of poverty or depend upon social aid. Do You agree with this estimate?**
1. Yes, I completely agree
 2. Yes, I partially agree
 3. Indecisive
 4. No, I partially disagree
 5. No, I do not agree at all
- 84. Do You think that Romany culture:**
1. Contributes to the general cultural heritage	1. Yes	2. No	3. I do not know
2. Is a constituent part of the majority culture	1. Yes	2. No	3. I do not know
3. Does not exist - the Romas are "cultural parasites"	1. Yes	2. No	3. I do not know
4. Endangers any non-Romany culture	1. Yes	2. No	3. I do not know
5. Only incites "lack of culture"	1. Yes	2. No	3. I do not know

QUESTIONS ONLY FOR ROMAS

- 85. How do You estimate Your relations with non-Romas?**
1. Very good
 2. Satisfying
 3. Poor
 4. Exceptionally poor

86. What cemetery are Your family members buried in?

1. In the local, municipal cemetery (mingled with the majority population)
2. In the local, municipal cemetery (separated from the majority population)
3. In a separate Romany cemetery, physically separated from the local cemetery
4. In another cemetery, outside the place of residence

87. Did the family members have problems for being Romas?

1. In employment
2. In schooling
3. At the doctor's
4. At centers for social work
5. At police
6. At court
7. In public places (restaurants, cafés, stadium, street, etc.)
8. Other (What: _____)
9. They had no problems

88. Would You participate in religious rituals (communion, prayer, bowing, circumcision, patron saint holiday, and religious procession) with a non-Roma of the same creed?

1. Yes, certainly
2. I doubt so, I would be in two minds
3. By no means
4. Something else, what? _____

89. Would You accept a direct blood transfusion (arm to arm) from a non-Roma?

1. Yes, by all means
2. Maybe, I am not sure
3. Only if my life is endangered
4. No, by no means

AUTORSKI PRILOZI ISTRAŽIVAČA

**INDIVIDUAL CONTRIBUTIONS
BY THE RESEARCH TEAM MEMBERS**

Ljubiša R. Mitrović
Faculty of Philosophy
University of Niš

GLOBALIZATION AND TRANSITION AS CONTEMPORARY DEVELOPMENT MEGATRENDS*

Controversies regarding the globalization and transition processes

Social processes have a contradictory character as well as diverse faces and a historical role. They are interpreted in various ways by scientists and actors from their different theoretical perspectives and worldviews.

In the last decade of the 20th century and at the threshold of the new millennium two processes especially draw the attention of mankind, namely, *globalization* and *transition*. There are numerous controversies about them both in theory and in practice. From glorification and apology to phobia and nihilistic-dogmatic denial of their importance.

In the contemporary science exploring these processes many different theoretical-methodological approaches to globalization and transition figure out, namely, from the Neomarxist theory (of neoimperialism, dependence theory, world-system analysis) through the functionalist global system theory, the classical theory of modernization and convergence to the postmodernist theory, the neoliberal and social-democratic theory of development and the theory of international relations. Likewise, there is a different attitude on the part of social actors towards these processes (corporation, social classes and movements, parties, states, nations, international institutions and organizations).

In the contemporary theory there are attempts to reduce *globalization* as a complex process to: postmodernism, neocolonialism, Westernization, "MacDonalization", Americanization and the "new world order." Similarly, there are attempts to reduce the process of *transition* to: return to capitalism, privatization, liberalization, democratization and modernization. However, it should be said that the real nature of the given processes is more complex. The goal of the science is to explore in the thorough way their character (structure and dynamics) as well as their social-development role at present times.¹

* The Paper done within the project (1310), "Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration" carried out at the Faculty of Philosophy, Nis, and financed by the Ministry for Science and Technology of the Republic of Serbia.

¹ More about the controversial nature of the processes see in the studies: A. Giddens, *Posledice modernosti (Consequences of Modernity)* (Filip Višnjić, Belgrade, 1988), S. Amin, *Les Defis de la mondialisation* (Paris, 1996), R. Robertson, *Globalization* (Sage, London, 1992), D. Avramović, *Tranzicija u istočnoj Evropi (Transition in Eastern Europe)* (Belgrade, 1994), M. Pečujlić, *Izazovi tranzicije - novi svet i postsocijalistička društva (Challenges of Transition - New World and the Postsocialist Societies)* (Belgrade, 1997), Z. Vidojević, *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam (Transition, Restoration and Neototalitarianism)* (Belgrade, 1997), M. Lazić and assoc., *Račji hod - Srbija u transformacijskim procesima (Pace of the Cancer - Serbia in the Transformation Processes)* (Filip Višnjić, Belgrade, 2000) and Lj. Mitrović, *Savremeno društvo - strategije razvoja i akteri (Contemporary Society - Strategies of Development and Actors)* (Belgrade, 1996) and *La globalisation et les acteurs* (Belgrade, 2001)

Globalization as a Development Megatrend (Typology of Its Forms)

Globalization and transition represent development megatrends in the late 20th century and at the beginning of the new millennium. They express the movement of the contemporary production forces of the third and fourth scientific-technological revolution as well as the changes in the relations of the social-class forces and their interest, culturological and political orientations.

Table 1.

Ten Key Development Megatrends of the Second Half and at the End of the 20th Century

10 megatrends describing the basic characteristics of the civilization development in the second half of the 20th century	10 megatrends in the late 20th century
1. from the industrial to the information society	1. economic prosperity is a planetary phenomenon
2. from the classic to the high technology	2. art substitutes sport as the most important contents of spare time
3. from the national to the world (global) economy	3. market socialism is being developed
4. from short-term to long-term goals	4. globalization of the life style along with strengthening of cultural nationalism
5. from centralization to de-centralization	5. privatization of the welfare state
6. from institutions to self-help	6. Pacific region becomes the world economic center
7. from the representation to the participation democracy	7. rise of the role of women in business and politics
8. from the hierarchical to the network organization	8. "Century of Biology" emerging to replace the "Century of Physics"
9. from the North to the South	9. rise of new values such as ethics, responsibility, intuitiveness and creativity
10. from either-or to multiple options	10. triumph of individuality and personalization

(Source: J.Naisbitt, *Megatrends: ten New Directions Transforming Our Lives*, New York, 1982; J.Naisbitt, P.Aburdene, *Megatrends 2000*, New York, 1990, (According to S. Pokrajac, *Tranzicija i tehnologija (Transition and Technology)*, Belgrade, 2000, p. 158)

Globalization, as a development megatrend (a summary survey of the contemporary megatrends is given in Table 1), is an expression of concentration, capital centralization and new historical form of the integration processes whose organizational form is represented by transnational and global corporations as a trans-border actors of economic and other processes. It is after them as well as after the character of their influence upon world processes and relations that this phase of capitalism has been named *global capitalism* or capitalism as a world system.

Though capitalism has, since its emergence (or since the 16th century as some authors tend to be precise), tended towards internationalization of production forces and

imperial expansion in the contemporary world there is its new nature that gains dominance, namely, the one in the form of globalization and globalism.

Globalization as a process has the face of Janus, namely, emancipating and exploiting. It expresses the role of modern production forces in the world economy integration, in establishing the new division of labor, in networking and inter-dependence of the world that has turned into a "global village." Yet, at the same time, due to the remains of class determinism and the antagonistic system of the social power distribution, it divides the world system into the developed world center ("the North") and the undeveloped world "South" (semi-periphery and periphery) and between these two there are numerous inequalities and contradictions. In a word, the benefits from globalization are asymmetrically distributed so that today the ratio between the undeveloped and the most developed countries is 1:240.

Today's world is dominated by 400 transnational corporations having at their disposal about 80% of the world capital while 358 rich billionaires possess a greater wealth than 45% of the people in the poorest countries on the planet.² This discrepancy in the development among various parts of the world (world center, semi-periphery, periphery and within them) is such that the economic and social inequalities are turning from unjust into inhuman as stated in the *Human Development Report* dating 2000 as well as the World Forum on Social Development in Geneva (June, 2000).

Globalization as a process, by the impact it makes upon the development, pushes more and more to the margins the interests of most of the countries and population while it enhances wealth and power of the minority, that is, the protagonists of the large capital in modern world. In that sense the scientists are right in stressing that *the globalist scenario is contradictory in multiple ways* since a) it produces very different effects for the center and the periphery, b) the developed countries are the subject whereas the underdeveloped are the object of globalization, c) there is a great number of hungry and underfed people in the underdeveloped countries and a small number of the rich in the developed countries, d) it causes chaotic and contradictory processes of deregulation and centralization, e) it liberalizes activities at the financial markets and it preaches the openness of the underdeveloped countries' economies, while it preserves and extends important protectionism and other limitations in the developed countries, f) it causes conflicts of state and transnational interests, g) overcomes the borders of the national markets and creates international monopolies... The above-stated contradictions could be also discussed regarding the relationship between the economic slavery and freedom in modern world.³

Having in view such contradictory and negative consequences of globalization upon the social development in the world, it is not accidental that from Sietle (1999) to Genova (2001) there has been created in today's world a powerful *antiglobalist movement of the postcapitalist alternative* with the slogans "*The World Is Not For Sale*," "*Globalization Against Globalization*," "*Some Other World Is Possible*," "*For the World of the Equals*" etc. whose protagonists criticize the neoliberal unipolar concept of globalization, that is globalism (or, as it is commonly known as the "new world order") demanding a reform of the international economic order for the benefit of the world majority.

² More about regional social inequalities in the world see in the studies: Frederik Major, *Sutra je uvek kasno* (*Tomorrow Is Always Late*) (Jugoslovenska revija, Belgrade, 1991, p. 37-46) and François Houtart, *L'outré Davos: mondialisation des résistances et des luttes* (L'Harmattan, Paris, 1999, p. 7-10)

³ V. Drašković, *Pojam, uzroci i posledice globalizacije* (*Notion, Causes and Consequences of Globalization*), Zbornik "Globalizacija i tranzicija", Institut društvenih nauka, Belgrade, p. 145

Table 2.

Global Economic Distribution (1960-1990)

Year	Percentage of the Global Income Pouring into the Richest 20%	Percentage of the Global Income Pouring into the Poorest 20%	Relations Between the Richest and the Poorest
1960	70.2	2.3	30:1
1970	73.9	2.3	32:1
1980	76.3	1.7	45:1
1990	82.8	1.3	64:1

Source: Brown and Kane, according to *The Globalization of World Politics*, Oxford University Press, Oxford, 1997, p. 456

Though the process of development and integration of the production forces of capitalism and capital internationalization is related to the emergence of capitalism and the logic of its development reproduction, *the appearance of globalization* is of more recent date and it is linked with the contemporary development phase of the so-called global capitalism, with the new technology activities and their influence upon the creation of the global world market, upon the modern division of labor and the world planetary interdependence. *The notion of globalization* denotes an ever increasing interdependence of the world society at present, "intensification of the social relations at the world level that connects distant places in such a way that the local developments are shaped by the events taking place miles away and *vice versa*."⁴Hence globalization can be understood as "action at a distance."⁵Such activities transform regional, national, local and even personal level of the social experience.

Globalization as a complex process involves various spheres of modern world society and it has various *aspects* such as the technological, the economic, the social-institutional, the political, the cultural, the information, the infrastructure, the military-geographic and the ecological ones.

At present there are various *actors of the globalization process* (corporations, states, classes and movements, managers, regional and international organizations and institutions) as well as *various globalization strategies* (conservative, reformist and radical ones).⁶

In the sociological analysis there should be *a distinction made between globalization and mondialization*. The concept of *mondialization* is larger and it comprises planetary networking in various domains (from technology, economy, infrastructure to culture and media), integrating and universalization of activities, of forces, of values and power of mankind. Mondialization assumes a universal, general interest which dialectically comprises interests of the special and the particular. Mondialization in the integration process preserves the unity of differences. It lies upon an non-antagonistic associative type of the social power distribution in which the growth of one part of mankind multiplies and strengthens the power of the whole world (mankind). Unlike mondialization, *globalization*

⁴ A. Giddens, *Posledice modernosti (Consequences of Modernity)*, Filip Višnjić, Belgrade, 1998, p. 69

⁵ D. Held, *Demokratija i globalni poredak (Democracy and Global Order)*, Filip Višnjić, Belgrade, 1997, p. 37

⁶ Vera Vratuša Žunjić, *Tumačenja globalizacije i interesi društvenih aktera (Interpretations of Globalization and Interests of Social Actors)*, Zbornik "Globalizacija i tranzicija", Institut društvenih nauka, Belgrade, 2001, p. 47

denotes the concentration of power and capital at the group level (corporations, states, regions) and it can lead to the creation of monopolies and unipolarism. Of course, globalization is, as a contradictory process, often a medium towards mondialization.⁷

In modern science there are different classifications of the historical process of concentration and centralization of the capital, the integration and the corporation transformation just as there are typologies of the globalization process. Here some of them will be pointed out.

The neo-Marxist *Samir Amin* distinguished *three phases of development* in the process of expansion and mondialization of capitalism, namely, the first phase of mercantile and liberal capitalism (1500-1800), the second phase of the industrial (monopolistic and state) capitalism (1800-1950) and the third phase of mondialized (global) capitalism (from 1950 onwards). In his study entitled *Challenges of Mondialism* (1996) Amin shows that *imperialism is not just one phase, it is a permanent characteristic of capitalism*.⁸

Dušan Pirec differentiates, in the contemporary capitalism development, several company models, namely, the national, the international, the multinational and the global ones (about the international firm differentiation see Table 3). *The global corporations* are super-national and in the last two decades they have taken on a decisive role of the dominant actor at the world market.⁹

Table 3.

Differentiation of the (Inter)national Companies

		Market		
Production		National	International Regions	World
	National	Domestic	Semi-international	International
	International Regions	Semi-international	Multiple Domestic	Multinational
	World		Transnational	Global

Source: C.Freman, J.Hogerdoorn, *Globalization of Technology, A Report for the FAST Programme, FOP 322, Brussels, 1992, p.52*

The sociologists *Alvin Toffler* and *Ignacio Ramonet* in their studies (*Earthquake of Government*, 1991 and *Geopolitics of Chaos*, 1998) write about transnational, transcontinental giant *global corporations*, global firms and totalitarianism of "*globalitary regimes*" (as "*planetary gladiators*") whose power far exceeds the power of national states and that will, in the 21st century, master and determine the world future. The French scientist *Jacques Attali* writes in his *Dictionary for the 21st century* (1998) about a *hyperclass* of global managers as planetary nomads and protagonists of the globalization process in modern world.¹⁰

In contemporary literature about the globalization process various classifications can be found; thus, for instance, in the study entitled *Global Transformations* (2000) by a group of authors, among other things, starting from the density of the integration and com-

⁷ Lj. Mitrović, *Globalizacija i savremena levica (Globalization and the Modern Left)*, Institut za političke studije, Belgrade, 2000, p. 14

⁸ S. Amin, *Les Defis de la mondialisation*, Paris, 1996, p. 157

⁹ D. Pirec, Đ. Popov, *Imperijalizam ili dominacija*, Ekonomika, Belgrade, 1988, p. 270

¹⁰ Jacques Attali, *Dictionnaire du XXI siecle*, Fayard, Paris, 1998, p. 175

munication process in the world, the authors present a pattern of *four types of globalization*, namely, the extensive globalization, the diffuse one, the expansive one and the type of underdeveloped globalization.¹¹ Likewise, regarding the level and the range of the globalization process spread some authors make a classification into: 1) *megaglobalization* (having an intercontinental character and that can be spoken of as mondialization), 2) *mesoglobalization* (having a continental character), 3) *miniglobalization* (having a national character) and 4) microglobalization or "glocalization" according to R. Robertson.¹²

The social analysts of the globalization process make a further classification of the phenomenon (according to the contents and the domain in which the integration connections are made) into: 1) the technological globalization, 2) the economic one, 3) the political one, 4) in the sphere of social relations (inequality, distribution of social power and conflict-liability), 5) the cultural one and 6) globalization with respect to the settlement surroundings.¹³

If the globalization process effect upon the social relations in modern world, the social power distribution system (inequality and conflict-liability) and upon the forms of the economic capital concentration and space segregation (in the relations among the world center, the semi-periphery and the periphery) is analyzed, we could divide the globalization process into: 1) *neoliberal* and 2) *social-democratic* globalization, that is, into 1) *unipolar* neoimperialist globalization and 2) *multipolar* globalization.

The social essence of those diverse strategies (forms) of globalization is expressed in the fact that the *neoliberal globalization* is in the function of the large capital forces and unequal distribution of the social power in the world which leads to exploitation and colonial enslavement of the majority of the world population and the creation of monopoly, that is, unipolarism while the *socialdemocratic strategy of globalization* opens up the possibility of a more just economic and social order that provides for emancipation of the majority of the world population, its transformation into the subject of international relations while it leads to a multipolar world of equal citizens and peoples. In a word, globalization as a process has a Janus's face: both emancipating and enslaving. Modern production forces of the new technologies can free some space for freedom, reasonable competition and creativity of mankind but they can also serve the minority of the rich for spreading new forms of exploitation and domination in modern world.

Finally, in order to avoid negative connotations in the discussion about the globalization process (that are often ideologically colored) it seems necessary to make a *distinction* between *the globalization process* as an objective historical tendency in the modern world development that carries along with it emancipating potentials and *globalism* as a neoliberal project of new inequalities (comprising the social Darwinism philosophy of development both at the national level and at the international relations and whose product is the so-called "new world order) that is in the function of the *large capital*, that is, of the rich majority of modern world. This distinction enables us to differentiate the progressive and emancipating role of the globalization process as a development megatrend from globalism as a project of inequality, neoimperialistic conquest of the world and its global unification on the part of the world center forces (such is today the case with the position taken

¹¹ D. Held, A. McGrew..., *Global Transformations*, Polity Press, Cambridge, 2000, p. 24

¹² R. Robertson, *Globalization*, London, 1992, p. 25-30

¹³ Lj. Pušić, *Održivi grad ka jednoj sociologiji okruženja (The Sustainable City Towards a Sociology of Environment)*, Slobodan Mašić, Belgrade, 2001, p. 46-86

by the USA in the world and its hegemonistic role). Such a theoretical distinction also has a heuristic and methodological value for understanding diverse attitudes of the actors in the postsocialist societies towards globalization and globalism keeping in mind their choice of a particular type of the development strategy (dependable modernization or socialdemocratic development) since some of those strategies imply the acceptance of globalism (as an inequality project) while the others, along with recognizing the objective-historical role of the globalization process in the development and integration of the production forces provide for preserving autonomy and equality of peoples and states in the world (more about it in the second chapter of the paper).

At the end of the 20th century and at the beginning of the third millennium at present the world system is characterized by rivalry and fight among *three social models of development* (neoliberal Anglo-Saxon, socialdemocratic European and non-Western democratization type, that is, Japanese).¹⁴ The Anglo-Saxon *neoliberal model of social development* in modern world is based upon instrumental rationalization, upon separation of social life from economy, upon suppressing the public sphere as "destruction of one civilization" (social welfare state) and upon the rule of abstract economic criteria and ramified alienated power forces over the overall life of people and their freedom. It introduces social inequalities as proper social violence, as a specific "*hell engine*", as stressed by *Pierre Bourdieu*, that tears apart and grinds everything while establishing the Darwinian struggle of everyone against everyone, that is, it leads to the *killer capitalism*, the murderous capitalism, "exploitation *sans frontiere*", the ruling neoimperialist expansion, that is, the *robbery exploitation*.¹⁵ The Anglo-Saxon model of the neoliberal social development is dominant today and it is becoming more and more aggressive in the world. It imposes itself more and more, in the form of new fundamentalism (privatization, liberalization and "shock therapy) and dependable modernization upon the countries in transition. Likewise, under its influence the Euro-development model is being re-structured. Following this, the model of the social welfare state is more and more under attack; there are revisions and restrictions being done in the field of working and social legislature, institutions of social solidarity and industrial democracy as the legacies of the workers and citizens' movements in the last two hundred years codified by the International labor Organization. Unfortunately, this process is also uncritically supported by aristocratized parts of the European socialdemocracy that have become a vehicle of postmodern totalitarianism and neocolonialism, "pirate" missions of the large capital forces and their technocratic fractions - financial oligarchies - in the present international economic, political and cultural relations in the world. The European socialdemocracy and especially its right wing, under the influence of neoliberalism ideology, is taking an ambivalent stand between the forces of labor and those of capital. On one hand, it is for the megaintegration projects in Europe and the world while, on the other, it is for toleration of new divisions and inequalities (such as those into the rich minority and the poor majority, into the North and the South, into the Europe of the bankers and the Europe of the workers), that is, for expansion of the dependable societies zone, capitalism of the world semiperiphery and the periphery in the transition countries.¹⁶

¹⁴ Edgar Morin et Sami Nair, *Une politique de civilisation*, Arlea, Paris, 1997, p. 78-79

¹⁵ P. Bourdieu, *Signalna svetla - prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji (Contre-feux. Propes pour servir a la resistance contre l'invasion neoliberale)*, Zavod za udžbenike, Belgrade, 1999, p. 113

¹⁶ More about criticism of such tendencies in the following works: A. Touraine, *Beyond Neoliberalism* (Polity Book, London, 2000), P. Bourdieu, *Contre-feux. Propes pour servir a la resistance contre l'invasion neoliberale*, Paris, 1998, S. Amin, *L'hegemonisme des Etats-Unis et effacement du projet europeen*,

Concept of Transition and Typology of the Development Strategies in the postsocialist Societies

The concept of *transition* appeared in Western literature as early as the seventies of the last century (Galbraight, Popper, Toffler, Draker, Brzezinsky, etc.) to denote the transition from the industrial to the postindustrial or information society. In this sense the transition represents a world instead of a regional process and it is not exclusively related to the postsocialist societies' practice.¹⁷

At present numerous societies in the world are in the *zone of transition and choice*: highly-developed societies are between the industrial to the postindustrial societies, the postrealsocialist ones are between the authoritarian and the pluralist civil system while the Third World countries are moving from the traditional to the industrial society.

The concept of *transition* denotes a complex and contradictory social process of global social changes, structure and dynamics, character and identity of the former socialist social systems. In that sense, while speaking about the postsocialist societies in Central and Eastern Europe, it can be said that they are involved in radical changes of the ruling structures from the production ways through the ruling model up to the cultural patterns. This process is multi-dimensional and multi-directional; it cannot be reduced only to the privatization process (or economy restructuring); neither can it be reduced to the market liberalization or democratization of the political system; rather, these are radical structural changes of the global society and the change of its social character.

Speaking about this phenomenon in *sociological terms*, it can be dealt with as a radical process of social changes, of different social direction and range. Thus, the transition process can be treated as a regressive phenomenon (or "inverse transition") marking the return to the 19th century capitalism and opening up the possibility of creating a peripheral dependable society of the Latin American type (polytocratic, closed feudal socialism) and of moving towards an open modern pluralist society, of socially-directed market economy and postindustrial socialdemocratic civilization.

Nowadays the concept of transition is in current use and it is exploited en masse. It is accompanied with numerous simplifications and reductionism. However, it should be stressed that the transition process is contradictory and multi-directional. This concept speaks about the fact that in the history of human society there are transition periods as stressed by I. Wallerstein and "when the system enters the transition period all the options are open. The outcome is uncertain, what comes after the transition is historically uncertain. There is no inevitable secular direction of human history that would guarantee that the later phase would always be more progressive than the previous one."¹⁸

Regarding the historical experience gained so far by the postsocialist countries in transition, we can speak about *diverse transition models*, various strategies of coming out of the crisis and development of these societies.

L'Hartmattan, Paris, 1999, N. Chomsky, *Profit Over People: Neoliberalism and Global Order*, Sever Stories Press, New York/Toronto/London, 1999.

¹⁷ B. Ilić, *Aktualna pitanja savremene političke ekonomije (Current Issues of Contemporary Political Economy)*, Savremena administracija, Belgrade, 1995, p. 217

¹⁸ I. Wallerstein, *Kapitalizam - istorijski sistem (Capitalism - A Historical System)*, Cid, Podgorica, 1997, p. 118

Table 4

Type of Transition, Strategy and Society

Transition Type	Strategy Model	Society Type
1. Inverse, Regressive, Pre-modern	Re-traditionalization (Ethno-feudalism of the Tribal Society)	Traditional, Pre-civil, Proto-modern
2. Reversible, Neoliberal	Dependable Modernization (Neoliberalism)	Capitalistic, Peripheral, Dependable
3. Reversible, Neoconservative	Deformed Realsocialist Modernization (Neo-etatisme)	Semiperipheral Polytocratic
4. Progressive Socialdemocratic (Transition with Social Responsibility)	Socialdemocratic Modernization (Social partnership, "Welfare state")	Modern, Developed Pluralistic Socialdemocratic Society

Source: Lj. Mitrović, *Savremeno društvo. Strategije razvoja i akteri* (*Contemporary Society. Strategies of Development and Actors*)

The experience gained so far as well as the achievement and the direction of the transition in different countries of Central and Eastern Europe enable us to make, with respect to the chosen global strategy of social development, the following *classification of types (models) of transition*:

1. *Type of inverse regressive transition* that relies on the re-traditionalization strategy leading to the proto-modern, pre-civil, ethnic and, regarding civilization, a closed, blocked and stagnating society,
2. *Type of reversible neoliberal transition* relying on the strategy of dependent and imitative modernization leading to a capitalist peripheral dependable society,
3. *Type of reversible neoconservative transition* relying on the strategy of neo-etatisme and deformed modernization leading to the renewal of realsocialism or state, that is, political capitalism ("capitalism of nomenclature" as M. Weber puts it) and semiperipheral society, and,
4. *Type of progressive socialdemocratic transition* (or "transition with social responsibility") relying on the overall development and modernization strategy, reforms and democratization leading to a modern and developed socialdemocratic society.

The choice of a particular model of the development and transition strategy has certain implications both at the macro level of changes of the social structure, the position and the role of the state and the social relation character and at the level of the man position (his labor and social rights and political liberties) in addition to the international position of the country in contemporary processes of regionalization and globalization.

The postsocialist societies in the transition are caught by an identity crisis and *they possess a transitory "antagonistic social identity."*¹⁹ In real social processes we are witnessing not only intertwining but also a conflict of the new and the old in all spheres of social life. The shift from the authoritarian into the democratic order is not simple - neither is it linear nor automatic - instead, it is complex, permeated with uncertainties and conflicts. What development alternative would gain dominance in the transition processes will depend upon a series of objective and subjective factors both internal and international.

¹⁹ Z. Vidojević, "Antagonistički društveni identitet i neototalitarizam" ("Antagonistic Social Identity and Neototalitarianism"), *Treći program*, No. 102, Belgrade, 1995, p. 199

Relationship Between the Globalization and the Transition Processes

If globalization and transition are modern development megatrends then they are complementary. The countries in the transition must open themselves up to the globalization processes for the sake of developing their production forces and getting involved in the international labor division and world integration processes.

In order to get out of the crisis and develop further the postsocialist societies need both transition and globalization. Getting out of the "feudal" autarchic closed authoritarian polytocratic system, in addition to modernization, reform and development represent today the prerequisites for getting involved into the regional, European and world processes of integration and globalization. At the same time it should be stressed that this does not mean automatic and uncritical acceptance of foreign development models or of globalism project, in other words, it does not mean to subordinate one's own forces to the processes of dependable modernization and recolonization. This will depend upon numerous factors, among other things, the selection of the development strategy of transition and globalization by the social and political actors of the social changes in the country.

The analysis of the experiences gained so far by the transition countries has shown that most of Southeast European countries follow *the neoliberal strategy* of the shock therapy and dependable modernization which leads those societies in the zone of semi-peripheral capitalism of the Latin American type. Through the process of re-privatization and a radical social division into layers a new bourgeoisie is coming into being in those countries. In addition to the enterprising fraction of the class that has a progressive role there is also a layer of lumpen bourgeoisie that has sociological traits of the *comprador bourgeoisie* which is servile and submissive to the external centers of power while it is cruel and unscrupulous to the working class and its own people in its exploitation of them. Its promotion is today helped by conservative corrupted parts of the former structures (mafia) as well as the emerging fractions of comprador intelligentsia that, like "troubadours and troupers" produces new forms of ideological apology of neoliberal philosophy of development and the "new world order."

In the FR of Yugoslavia in the last ten years there was *the strategy of neoconservative transition and deformed modernization*. Behind the manifestly declared socialistic model, what was generated in practice was political capitalism with nomenclature bourgeoisie as the dominant fraction in social relations and political processes. All this gave rise to the *phenomenon of blocked transition* with numerous negative consequences upon modernization, reform and social development. After October, 5, 2000, the new political elites inaugurated the *liberal-democratic model* relying upon neoliberal philosophy of development and the dependable modernization strategy. Though the carriers of the current government openly refer to the European (socialdemocratic) model of transition and development, more careful analysts stress that in the FR of Yugoslavia there is the process of institutionalizing (by the laws brought about in the Assembly) the American, that is, *the Anglo-Saxon neoliberal model of social development* in the form of the dependable modernization strategy. The consequences of this are the creation of a dependable society of semi-peripheral or peripheral capitalism.²⁰

²⁰ Professor Miodrag Zec in his interview on "Serbia and Privatization: We are moving to American capitalism," says, among other things: "Here there is much talk about the social state and the German model, while the financial market institutions are in essence moving towards the American model. Here there is much insistence upon shareholding capital, upon stock exchanges. The German economy is ruled by

The postsocialist societies at the Balkans are found torn between the processes of re-traditionalization and modernization, between the past and the future. They should, along with preserving their own cultural identity and integrity, by relying upon scientific exploration and positive experiences in Europe and the world at large, build their own transition strategy just as they should cherish an *active attitude towards the globalization process* as the surest way of their own involvement into the international labor division as well as the courses of the regional, European and world integration. Without this, they would be doomed to stagnation and further destruction of their own potentials.

* * *

The future of mankind is uncertain. At the threshold of the new millennium it has found itself again at the crossroads. We are witnessing the dying-out of alternatives as well as an aggressive invasion of the protagonists of neoliberal social-Darwinistic philosophy of development that, by its effects, destroys the institutions and relations of solidarity at the national and international levels. The profit is again placed above people; the apartheid between the North and the South is again getting the stronghold; the Euro-model of development (that used to bring into accord the market and the social solidarity) is attacked undergoing the crisis. *Has the socialdemocratic model already become the past or is the social-Darwinism our fate?*

Though every anticipation of the social development is a tricky thing to do, it should be said that the future of mankind will depend not only upon the objective-historical tendencies but also upon the actors of social changes, their projects, strategies of action and practice of social struggles. Unlike the neoliberal conception of development and globalism as a project of new inequalities at present, there is an increasing number of authors who not only criticize this model of development as well as the international relation model (that is in the function of large capital and multinational financial elites) but who are also engaged in elaborating *an alternative project of social development*. Among those authors in the West today the most prominent ones are Immanuel Wallerstein, Anthony Giddens, Alain Touraine, Pierre Bourdieu, Edgar Morin, Sami Nair and Ignacio Ramonet.

In the papers written by the above-mentioned and other authors there is *a request for re-affirming the socialdemocratic model of development* and the concept of a stable and ecologically sustainable development, for the renewal of some principle of the Neo-Kenzian policy and welfare state, for the development of socially-oriented market economy and a radical reform of the international economic institutions and relations to serve the majority of the world population.²¹ They are advocating for a *concept of multipolar mondialization* that would be "socially good", for "the development that would give a chance to humanism and emancipation", for a new policy, for another "new Deal of civilization" that would be centered upon life quality, humanism, solidarity, dignity, joy of life and responsibility, for an active policy of resistance to all the new forms of exploitation, violence and degradation of people's lives in modern world, for the renewal of ethics and hope into the possibility of emancipating man and the world.²² They also search for new alternative *actors of social changes*, of postcapitalist development of modern world society and human emancipation.

groups of bank more than by individual holders. Here the main tendency is towards individual investments and individual holders. This model of privatization and the whole reform are moving towards the American model." (*Ekonomska politika*, Belgrade, No. 2562, may, 28, 2001, p. 10)

²¹ S. Amin, F. Houtart, *Mondialisation et alternatives* (Geneve, 2000)

²² Edgar Morin, Sami Nair, *Une politique de civilisation*, Arlea, Paris, 1997, p. 138-139

References

1. Amin, S., Houtart, F., *Mondialisation et alternatives*, Geneve, 2000.
2. Amin, S., *L'hegemonisme des Etats-Unis et effacement du projet europeen*, L'Hartmattan, Paris, 1999.
3. Amin, S., *Les Defis de la mondialisation*, Paris, 1996.
4. Attali, J., *Dictionnaire du XXI siecle*, Fayard, Paris, 1998.
5. Avramović, D., *Tranzicija u istočnoj Evropi (Transition in Eastern Europe)*, Belgrade, 1994.
6. Bourdieu, P., *Signalna svetla - prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji (Contre-feux. Propes pour servir a la resistance contre l'invasion neoliberale)*, Zavod za udžbenike, Belgrade, 1999.
7. Chomsky, N., *Profit Over People: Neoliberalism and Global Order*, Sever Stories Press, New York/Toronto/London, 1999.
8. Français Houtart, *L'oultre Davos: mondialisation des resistances et des luttes* (L'Hartmattan, Paris, 1999.
9. Frederik Major, *Sutra je uvek kasno (Tomorrow Is Always Late)*, Jugoslovenska revija, Belgrade, 1991.
10. Giddens, A., *Posledice modernosti (Consequences of Modernity)*, Filip Višnjić, Belgrade, 1988.
11. Held, D., *Demokratija i globalni poredak (Democracy and Global Order)*, Filip Višnjić, Belgrade, 1997.
12. Held, D., McGrew A., ..., *Global Transformations*, Polity Press, Cambridge, 2000.
13. Ilić, B., *Aktualna pitanja savremene političke ekonomije (Current Issues of Contemporary Political Economy)*, Savremena administracija, Belgrade, 1995,
14. Lazić, M., and assoc., *Račji hod - Srbija u transformacijskim procesima (Pace of the Cancer - Serbia in the Transformation Processes)*, Filip Višnjić, Belgrade, 2000.
15. Mitrović, Lj., *La globalisation et les acters*, Belgrade, 2001.
16. Mitrović, Lj., *Savremeno društvo - strategije razvoja i akteri (Contemporary Society - Strategies of Development and Actors)*, Belgrade, 1996.
17. Morin, E., Nair, S., *Une politique de civilisation*, Arlea, Paris, 1997.
18. Naisbitt, J., Aburdene, P., *Megatrends 2000*, New York, 1990.
19. Naisbitt, J., *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*, New York, 1982.
20. Pečujlić, M., *Izazovi tranzicije - novi svet i postsocijalistička društva (Challenges of Transition - New World and the Postsocialist Societies)*, Belgrade, 1997.
21. Pirec, D., Popov, Dj., *Imperijalizam ili dominacija*, Ekonomika, Belgrade, 1988.
22. Pokrajac, S., *Tranzicija i tehnologija (Transition and Technology)*, Belgrade, 2000.
23. Pušić, Lj., *Održivi grad ka jednoj sociologiji okruženja (The Sustainable City Towards a Sociology of Environment)*, Slobodan Mašić, Belgrade, 2001.
24. Robertson, R., *Globalization*, Sage, London, 1992.
25. *The Globalization of World Politics*, Oxford University Press, Oxford, 1997.
26. Touraine, A., *Beyond Neoliberalism*, Polity Book, London, 2000.
27. *UN Human Development Report 2000*
28. V. Drašković, *Pojam, uzroci i posledice globalizacije (Notion, Causes and Consequences of Globalization)*, Zbornik "Globalizacija i tranzicija", Institut društvenih nauka, Belgrade, 2001.
29. Vidojević, V., "Antagonistički društveni identitet i neototalitarizam" ("Antagonistic Social Identity and Neototalitarianism"), *Treći program*, No. 102, Belgrade, 1995.
30. Vidojević, Z., *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam (Transition, Restoration and Neototalitarianism)*, Belgrade, 1997.
31. Žunjić Vratuša V., *Tumačenja globalizacije i interesi društvenih aktera (Interpretations of Globalization and Interests of Social Actors)*, Zbornik "Globalizacija i tranzicija", Institut društvenih nauka, Belgrade, 2001

Gordana Stojić-Atanasov
Filozofski fakultet
Niš

TEORIJA DRUŠTVENE PROMENE PJOTRA ŠTOMPKE*

Jedna od tendencija koja karakteriše razvoj sociologije u poslednje dve decenije je nastojanje da se izgrade sintetičke teorije kojima bi se integrisali različiti sociološki pristupi i time izbegle jednostranosti koje proizilaze iz usmerenosti na analizu jednog nivoa društvene stvarnosti. Dok je u američkoj sociologiji izraženo nastojanje za integraciju mikro i makro pristupa, u evropskoj sociologiji se javlja veći broj autora koji nastoje da ostvare integraciju pristupa usmerenih na delovanje ili strukturu. Najznačajniji pokušaji stvaranja integrativnog pristupa kojim bi se prevazišla dihotomija delovanje-struktura dati su u radovima Gidensa, Arčera, Burdijea, Habermasa, Turena i drugih. Među njima je i teorija društvenog postajanja (social becoming) Pjotra Štompke (Ritzer, 1996: 391).

Štompka se slaže sa autorima koji smatraju da prisustvujemo povratku ontološke problematike u sociološku teoriju: umesto odgovora na pitanje "kako se društvo može saznati" vraća se pitanje "šta je društvo". On razmatra tri dihotomije izražene u sociologiji: individua-društvo, statika-dinamika i potencijalno-aktualno i pokušava da razvije multidimenzionalnu sintetičku teoriju u kojoj bi bili spojeni ličnost i grupe, poredak i promena, mogućnost i stvarnost (Štompka, 1991:21). Svoju teoriju društvenog postajanja on određuje kao pokušaj zasnivanja "treće sociologije" (nasuprot sociologiji akcije i sociologiji struktura) kojom bi se prevazišle postojeće dihotomije.¹ Pri tome se prvenstveno oslanja na pokušaje sinteze razvijene u modernoj teoriji društvene akcije i istorijskoj sociologiji.

Sistemska model društva i model dinamičkog polja

Za teoriju društvene promene najznačajnija je Štompkina analiza dihotomije statika-dinamika (Štompka, 1991: 3-12). Ova podela (i implicitni organicistički pristup) - koja se posle Konta javlja u različitim varijantama i kod drugih klasika sociološke misli i zadržava sve do danas - ima nekoliko teorijskih, metodoloških i vrednosnih implikacija. U teorijskom smislu ona podrazumeva ontologizaciju, shvatanje da postoji čvrsto, postojano stanje društva koje se može analizirati nezavisno od njegovog kretanja, odnosno, u Spenserovoj varijanti, da je strukturu društva moguće proučavati nezavisno od funkcije. Na nivou sociološke teorije ona dovodi do podele na dve sociologije: "sociologiju društvenog poretka" i "sociologiju društvene promene"; prva pokušava da odgovori na pitanje "kako je moguća stabilnost", a druga na pitanje "kako je moguća promena". U metodološkom smislu to znači odvajanje sinhronijskog od dijahronijskog pristupa. Vrednosne implikacije se ogleda-

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Kritika rešenja koja nudi Štompka, kao i sažet prikaz razvoja njegovih teorijskih shvatanja, može se naći u V. Ilić *Od funkcionalizma do eklektike: Pjotr Štompka i savremena sociologija*. U knjizi *Struktura sociološke teorije* Vjekoslava Afrića data je interpretacija Štompkine ranije analize osnovnih dilema moderne sociologije iznete u knjizi *Sociological Dilemmas* (1979).

ju u razvoju pojma društvenog progresa kao jedne od najuticajnijih ideja u čitavoj historiji ljudske misli, koja prevazilazi granice nauke jer sadrži aksiološku dimenziju.

Organicistička koncepcija i podjela na statiku i dinamiku su preko teorije sistema i strukturalnog funkcionalizma postale dominantni konceptualni okvir moderne teorije društvene promene. Po ovom modelu, društvena promena može da se odvija unutar sistema ili obuhvata društveni sistem. Većina autora stavlja akcenat na strukturalnu promenu kao najvažniji oblik promene.

Štompka ukazuje na to da se u novije vreme u sociologiji dovodi u pitanje sistemski model društva i podjela na statiku i dinamiku. Do ove promene dolazi delimično i pod uticajem razvoja modernih prirodnih nauka u kojima se sve više događaji i procesi, a ne stanja, posmatraju kao krajnje komponente stvarnosti. Za sociologiju to znači razvijanje alternativnog modela društva kojim se zamenjuje shvatanje društva kao sistema; društvo se ne posmatra kao kvazi-objekt, već kao proces, kao beskrajn tok događaja; "društvo (grupa, zajednica, organizacija, nacionalna država) postoji samo ako, i toliko dugo, koliko se nešto *dešava* unutar njega... Ontološki govoreći, društvo kao postojano stanje ne postoji i ne može da postoji. Čitava društvena stvarnost je čista dinamika, tok promena različite brzine, intenziteta, ritma i tempa" (Sztompka, 1994: 9). U metodološkom smislu, ovakvo shvatanje društva znači odbacivanje čisto sinhronijskog pristupa i afirmisanje dijahronijskog (istorijskog) proučavanja.

Društvena stvarnost se shvata kao dinamičko društveno polje, kao inter-individualna stvarnost, specifično društveno tkivo koje povezuje ljude i koje je u stalnom pokretu (širi se i skuplja, jača i slabi, sjedinjuje i dezintegriše). U okviru njega postoje sklopovi, čvorovi društvenih odnosa koji su posebno važni za naš život i koje smo skloni da posmatramo kao da imaju egzistenciju po sebi (grupe, zajednice, organizacije, institucije), iako u stvarnosti postoje samo stalni procesi (re)grupisanja, (re)organizovanja, strukturacije i slično. Uprkos konstantnoj promeni, kontinuitet i identitet tokom vremena se održavaju delovanjem nekoliko činilaca (psihološka identifikacija, verovatnoća periodične kontrakcije odnosa, poseban kvalitet odnosa). U ovom modelu društva, osnovna jedinica sociološke analize je *događaj* shvaćen kao "svako trenutno stanje društvenog polja (ili nekog njegovog segmenta)" (Sztompka, 1994: 10). Primena modela fluidnog socio-kulturnog polja dovodi do redefinisivanja osnovnih pojmova socijalne dinamike (društvena promena, društveni proces, društveni razvoj, progres).

Osnovna razlika u odnosu na sistemski model društva ogleda se u shvatanju da su promene i procesi kontinuirani; bez obzira koliko sužavamo vremenski period, on je uvek ispunjen promenama, a samo se u analitičke svrhe mogu pojmovno zamrzavati određena stanja.

Iako sam razvija dinamički model polja, Štompka smatra da nijedan od dva modela nema isključivu validnost već da se njihova saznajna vrednost može procenjivati po njihovoj efikasnosti, plodnosti i heurističkoj moći. Sistemski model je zastupljen u osnovi većine teorija društvene promene dok model polja, iako nedovoljno razvijen, predstavlja pokušaj da se adekvatnije shvati dinamička priroda društva. U tom smislu on smatra da je možda najkorisniji eklektički pristup i izvođenje konceptualnog okvira iz oba modela da bi se obuhvatila raznovrsnost problema društvene dinamike.

Teorija društvenog postajanja²

Teorija društvenog postajanja predstavlja pokušaj sintetizacije i daljeg razvoja osnovnih ideja teorije akcije i moderne istorijske sociologije. Njome se nastoji da se razreše dihotomije koje karakterišu sociologiju i razvije teorija društvene promene i istorijskog procesa kojom bi se prevazišli nedostaci developmentalizma (u obe njegove najznačajnije varijante, evolucionizma i istorijskog materijalizma).

U razvijanju svog modela društva, Štompka polazi od razlikovanja dva nivoa društvene stvarnosti: individualnog nivoa i nivoa totaliteta. Prvi se sastoji od ljudi, kao pojedinaца ili kao članova konkretnih kolektiviteta (grupa, udruženja, zajednica, pokreta). Drugi se sastoji od apstraktnih društvenih celina nadindividualne prirode, koji predstavljaju društvenu realnost sui generis (društva, kulture, civilizacije, društveno-ekonomske formacije, društveni sistemi i sl). Ovome se dodaje druga distinkciju koja se odnosi na dva načina postojanja društvene stvarnosti: potencijalitet i aktualitet. O prvom govorimo kada govorimo o inherentnim tendencijama, klicama budućnosti, kapacitetima, mogućnostima i slično, a drugi se odnosi na procese, transformaciju, razvoj, ponašanje, aktivnosti itd. Svaka od glavnih komponenti društvenog sveta može da se javi u oba modaliteta. Strukture mogu da se posmatraju kao potencijali koji se aktualizuju u operacijama, a akteri kao potencijali koji se aktualizuju u akciji. Presekom ove dve dihotomije (nivoa i modaliteta) dolazi se do četiri pojma koji čine osnovu modela: strukture i akteri, operacije i akcije.

Odnosi između struktura i akcije se posmatraju kao odnosi komplementarnosti i uzajamne zavisnosti. "Nema bez-akcionih struktura i bez-strukturnih aktera. Ali s druge strane, strukture su više nego zbir akcija, one su mreže autonomnog karaktera, 'kolektivne pojave' koje imaju neke sopstvene osobine i pravilnosti. I slično, akcije su više nego direktna strukturalna posledica, one su 'individualne pojave' koje strukture ne determinišu u potpunosti i koje poseduju izvesnu autonomiju" (Štompka, 1991: 15).

Nezavisnost dinamike struktura ostvaruje se delovanjem tri principa: 1. "princip inercije" (obično je veća verovatnoća da će se funkcionisanje odvijati na isti način nego da će dobiti radikalni preokret); 2. "princip impulsa" ili kontinuiteta (kada se dostigne određena faza, verovatnije je da će se nastaviti ka sledećem stadijumu, nego da će se zaustaviti ili krenuti unazad); 3. "princip sekvence" (postoje određene faze operacije i one često ne mogu da budu propuštene). Kao što se strukture razvijaju prema sopstvenim principima, tako i akteri imaju određenu meru nezavisnosti od dinamičkog društvenog konteksta.

U modernoj sociologiji su razvijeni posredni pojmovi kojima se nastoji da se prevaziđe dualizam individua-društvene celine, ali Štompka smatra da rezultat nije zadovoljavajući jer "ne dozvoljava da se obuhvati prodorna intuicija dijalektike – dileme, paradoksi, ironije, kontradikcije – koje su toliko prisutne u sociološkoj teoriji. Niti dozvoljava da se identifikuje ontološka referenca važnih socioloških pojmova koji se ne odnose ni na individue ni na društvene celine" (Štompka, 1991: 18). Umesto kombinacije dva pristupa, on se zalaže za njihovu sintezu. Pozivajući se na Gidensovu analizu "dualiteta strukture" i razvijanje pojma "delovanja" Margaret Arčer, on uvodi treći, posredni nivo između pojedinca i društvenih celina koji označava kao *živo jedinstveno društveno-individualno polje u procesu postajanja*, odnosno *društveno postajanje*.³ Pri tome se ne misli na to da pojedinci i

² Svoju teoriju Štompka je razvio u delu *Society in Action. The Theory of Social Becoming* (1991). Prikaz njegove teorije ovde je dat na osnovu knjige *The Sociology of Social Change* (1994).

³ Ovakvim određenjem Štompka nastoji da istovremeno prevaziđe dihotomije statika-dinamika i potencijalno-aktualno.

strukture, koji su međusobno odvojeni, stupaju u interakciju i tako proizvode određene posledice već su oni spojeni u unutrašnjem, imanentnom jedinstvu koje čine društveni događaji. Stvarne komponente kojih je društvo izgrađeno su događaji, "ni individualni akti niti 'društvene činjenice', već njihovo blisko, konkretno stapanje" (Sztompka, 1994: 217).

Ukupnost povezanih događaja koji su istovremeno prisutni u društvu čini *praksu*, koja predstavlja spoj funkcionisanja struktura i ponašanja pojedinaca i njihovih grupa. Samim tim, ona je dvostruko uslovljena, ali s obzirom na oba nivoa, totalitet i individu, ona predstavlja novi, poseban kvalitet. Korelativan pojam praksi je *delovanje* (agency) koji se odnosi na potencijal za praksu, "skup kapaciteta, dispozicija, tendencija imanentnih društvenom tkivu koji omogućavaju da se praksa pojavi" (Sztompka, 1994: 217). Delovanje je, takođe, dvostruko uslovljeno – ograničenjima i mogućnostima koje pružaju strukture i osobinama i ponašanjem članova društva i društvenih grupa. Delovanje se aktualizuje u praksi, ali može da ostane latentno ili neiskorišćeno.

Na svakom nivou vrši se ne samo manifestacija aktuelnog već i modifikacija potencijalnog: samomodifikacija struktura i aktera i oblikovanje delovanja praksom. Objasnjenje načina kako na potencijalite može da utiče povratno njihova sopstvena aktualizacija omogućeno je uvođenjem vremenske dimenzije.

Okruženja: priroda i svest

Društveno postajanje je smešteno u širi kontekst koji obuhvata dve vrste okruženja: prirodu i svest. Prirodno okruženje se javlja u dva vida: kao spoljašnji prirodni uslovi i kao unutrašnje konstitutivne osobine pojedinaca. I jedno i drugo može da ograničava ili pospešuje funkcionisanje društva. Odnos prirode i društva je dvostran, recipročan.

Drugi tip okruženja je društvena svest ili "ideološki milje", kao jedna od specifičnih karakteristika društvenih sistema. Svest se manifestuje na različitim nivoima društvenog postajanja; ona se javlja, pre svega, kao osobina individualnih aktera, ali se može pripisati i kolektivnim akterima pri čemu se ima u vidu "karakteristična distribuciju ideja u grupi, tipična, dominantna, rasprostranjena, prosečna verovanja članova grupe" (Sztompka, 1994: 221). U ovom drugom smislu svest se tretira kao Dirkemove kolektivne predstave, društvene činjenice *sui generis*. Ona traje duže od individualne svesti, ima sopstvenu dinamiku i na nju se mogu primeniti principi inercije, impulsa i sekvence.

Svest u oba vida utiče na delovanje i praksu. Sposobnost delovanja je oblikovana onim što ljudi u datom društvu aktualno misle i veruju (u svojoj individualnoj ili kolektivnoj svesti), kao i uticajem ideoloških struktura (ideologije, tradicije) na mišljenje i pojedinca. Svest, u oba svoja vida, kao spoljašnje i unutrašnje okruženje delovanja, u stalno promenljivoj uzajamnoj ravnoteži, ograničava polje za aktualizaciju delovanja: ona pruža ograničenja i mogućnosti time što definiše koja vrsta prakse je moguća a koja ne. S druge strane, praksa povratno utiče na svest. Pored toga, svest (individualna, kolektivna i društvena) posreduje uticaj prirode i društvenih struktura time što obezbeđuje resurse pomoću kojih ljudi interpretiraju situaciju. Ističući ulogu svesti u funkcionisanju društva, Štompka naglašava da to ne znači i njenu apsolutizaciju, već se delovanje i praksa odvijaju u rasponu od spontanog do samosvesnog i racionalno-kontrolisanog.

Vreme i istorija

Vreme je najvažniji konstitutivni faktor društvene promene. U odnosu na društvenu promenu, vreme se javlja u dva vida: 1. vreme kao spoljašnji okvir za merenje događaja koji omogućava temporalnu uređenost i koordinaciju delovanja ljudi ("događaji u vremenu") i 2. vreme kao unutrašnja, imanentna, ontološka osobina društvenih procesa koje je definisano prirodom društvenih procesa ("vreme u događajima") (Sztompka, 1994: 44-45).

Naglasak na faktoru vremena je jasno vidljiv u obe teorije čiju sintezu Štompka nastoji da ostvari: teoriji društvene akcije i istorijskoj sociologiji. I u jednoj i u drugoj je razvijeno shvatanje da je veza između nivoa individue i nivoa totaliteta moguća samo ako se uvede istorija.

Multidimenzionalni model društva koji razvija Štompka karakteriše dvostruka dinamika: unutrašnje funkcionisanje (samoproizvođenje u "unutrašnjem vremenu") i kontinuirano samoprevazilaženje, širenje uticaja na kasnija stanja (proizvođenje u "spoljašnjem vremenu"). Funkcionisanje određenog stanja društva je u kauzalnom odnosu prema kasnijem funkcionisanju društva: praksa u određenom vremenu oblikuje kasnije delovanje, a ovo se zatim aktuelizuje u promenjenoj praksi. Ovaj proces nema kraja; on proizvodi neprestanu transformaciju društva koja predstavlja ljudsku istoriju, nasuprot unutrašnjem funkcionisanju društva. Socijalno postajanje posmatrano u "spoljašnjem vremenu" ili *longue durée* predstavlja stvaranje istorije. "Istorija je kontinuirani lanac praksi posredovanih tradicijom; a ova predstavlja rezultate praxisa i uslove za praxis istovremeno. Krucijalno svojstvo istorije je kumulativnost tradicije, permanentno uvećavanje obima primljenog nasleđa iz ranije prakse, koji ograničava ali istovremeno i pospešuje (snabdevajući bogatijim izvorima) buduće prakse" (Sztompka, 1991: 22).

Na osnovu ovoga moguće je definisati tri osnovna pojma socijalne dinamike. *Funkcionisanje* obuhvata sve što se dešava u društvu u određenom trenutku, *društvena promena* opisuje jednu jednostavnu transformaciju društva iz ranijeg stanja u sledeće, kasnije stanje, a *istorijski proces* se odnosi na sekvencu samotransformacije kroz koju društvo prolazi u dugom vremenskom rasponu (Sztompka, 1994: 227). U skladu s tim može se razlikovati kratkoročno vreme društvene promene i pravo istorijsko vreme, *longue durée*.

Pored glavnog procesa društvene promene, dodatni mehanizam kroz koji se odvija istorijski proces je kontinuirano preoblikovanje okruženja koje povratno utiče na delovanje i praksu. Zato se može reći da se u procesu stvaranja istorije mogu razlikovati četiri uzročne veze: preko dejstva struktura, kapaciteta aktera, humanizovane prirode i modifikovane svesti. U sva ova četiri slučaja praksa u određenom trenutku ostavlja posledice koje postaju aktivne, uslovljavajući kasniju praksu i omogućavajući kontinuitet i kumulativnost procesa. Taj proces se odvija nenameravano, nesvrhovito ili čak nesvesno, iako je ponekad moguća i planirana transformacija, odnosno usmeravanje u nameravanom pravcu od strane aktera. Međutim, u oba slučaja proces je kontingentan i nije unapred određen. Ranija praksa stvara polje mogućnosti koje je ograničeno, ali nije bez alternativa; koja od alternativa će biti ostvarena zavisi od odluka i izbora aktera. Odbacujući developmentalizam, Štompka ističe da "ako postoji bilo kakva nužnost u istoriji, onda je to uslovna nužnost: ako ljudi odluče da deluju, da li će to biti na ovaj ili onaj način? Vidljiv znak nužnosti se javlja tek nakon događaja... Pre toga, proces je uvek otvoren" (Sztompka, 1994: 229).

Osnovna ideja Štompkine teorije društvene promene jeste da društvo ima poseban mehanizam samokretanja zahvaljujući kome se neprestano menja. Međutim, može se postaviti pitanje da li se sam mehanizam promene menja, odnosno da li se promena odnosi samo

na komponente društva ili zahvata i pravilnosti koje deluju u društvu (društvene zakone). On odbacuje shvatanje o aistorijskim univerzalnim društvenim zakonima i smatra da sami principi funkcionisanja i promene društva podležu istorijskoj promeni. Time se ulazi u oblast metadinamike, pa se može govoriti o metapromeni, "ne samo promeni društva, već o promeni njegovih najfundamentalnijih načina menjanja" (Sztompka, 1994: 230). Objašnjenje ove promene Štompka nalazi u vrsti odnosa koji povezuje društvo sa njegovim okruženjem. Promena mehanizma društvenog postajanja, koja se odvija sporo i često obuhvata sporedne efekte i kontraefekte, ogleda se u rastu kontrole nad okruženjem u smislu povećanja ljudske intervencije u prirodi i svesti.

Kulturna trauma i društvena promena

U svom novijem radu, *Cultural Trauma: The Other Face of Social Change*, Štompka nastoji da, kombinujući psihološki i sociološki pristup, objasni uticaj naglih, brzih i radikalnih društvenih promena na kulturu. Pojmom traume označava se dominantni diskurs o društvenoj promeni koji se javlja krajem XX veka (posle dominacije diskursa progresa u XIX veku i diskursa krize sredinom XX veka). U medicini i psihijatriji pojam traume se odnosi na uticaj iznenadnog događaja koji ostavlja dugoročne posledice na telo, odnosno ličnost, a u sociologiji može da se upotrebi za označavanje disfunkcionalne, negativne posledice koje promena nanosi društvu u promeni. Pozivajući se na Sorokinova istraživanja posledica Oktobarske revolucije na društvo (biološke i demografske posledice), Štompka želi da pojam traume proširi na negativne posledice koje društvena promena nanosi kulturi. Kulturna trauma se posmatra kao karika u lancu društvene promene koja zavisi od velikog broja konkretnih uslova. Društvena promena različito deluje na različite segmente društvenog delovanja; brzina i ritam promene su takođe različiti u različitim oblastima društvenog života, pri čemu kulturu karakteriše najjača inercija, sporost promene i najduže održavanje posledica jednom ostvarene promene.

Kultura se pojavljuje u dva svojstva (Sztompka, 2000: 451)⁴: kao *kontekst promene*, tj. zaliha kulturnih resursa koje akteri koriste i kao *objekt promene* na koji utiče praksa; kultura je u isto vreme sredstvo promene i proizvod promene. Zato je važno proučavati posledice društvenih promena na kulturno okruženje aktera - povećavanje ili smanjivanje kulturnih resursa za dalju promenu, i posebno način na koji društvena promena negativno utiče na dinamički potencijal za delovanje.

Štompka navodi osobine koje društvena promena mora da ima da bi izazvala traumu: ona je iznenadna i brza; radikalna, duboka i sveobuhvatna; doživljava se kao nametnuta, endogena; dolazi spolja, bez (svesnog) uticaja aktera i nailazi na poseban mentalni okvir – doživljava se kao neočekivana, iznenadna, neprijatna.⁵ Međutim, sve društvene promene koje imaju navedene osobine ne izazivaju nužno traumu, niti uvek izazivaju traumu iste snage, dužine i značaja.

Trauma se posmatra kao dinamičan, evolutivni proces koji ima nekoliko etapa. Polazeći od Smelserove analize nastanka društvenih pokreta, Štompka razlikuje šest etapa traumatske sekvence (2000: 453):

⁴ Strane u tekstu su navedene prema *European Journal of Social Science*, a ne prema stranama u elektronskom izdanju.

⁵ Primeri društvenih promena koje imaju ove osobine su brojni: revolucije, rasni sukobi, terorizam, radikalne ekonomske reforme, slom berze, revizionističke interpretacije nacionalne herojske tradicije i tako dalje.

1. strukturalno i kulturno okruženje pogodno za pojavu traume;
2. traumatizujuća situacija ili događaj;
3. specifični način definisanja i interpretiranja traumatizujućeg događaja, izveden na osnovu nasleđenih kulturnih resursa;
4. traumatični simptomi, tj. specifični obrasci ponašanja i verovanja;
5. posttraumatska adaptacija;
5. prevazilaženje traume (završna faza sekvence, ili početak novog ciklusa traumatske sekvence, kada ublažena trauma pruža strukturalne i kulturne pogodnosti za pojavu druge vrste trauma).

Pogodni uslovi za kulturnu traumu se javljaju kada, sa stanovišta aktera, postoji neka vrsta kulturne dezorijentacije odnosno "kada normativni i kognitivni kontekst ljudskog života gubi svoju homogenost, koherentnost i stabilnost, i postaje raznovrstan ili čak polarizovan na različite kulturne komplekse" (Sztompka, 2000: 453). Kulturna dezorijentacija i nekonzistentnost ne vode nužno do traume, već samo onda kada se opažaju i doživljavaju kao nešto problematično i bolno. To je praćeno intelektualnom, moralnom i umetničkom mobilizacijom društva, odnosno kolektivnim naporima da se da smisao određenoj situaciji. Kulturna dezorijentacija predstavlja pogodno okruženje u kome potencijalno traumatizujuće situacije i događaji, kao sporedni efekti društvene promene koji nisu direktno povezani sa kulturom, utiču na društveni život ili strukturu društva. Trauma je uvek konstrukcija na osnovu kulture i zato je moguće da se benigni događaji intepretiraju kao traumatski ili da se objektivno traumatizujući događaji konstruišu kao netraumatski. Svaku traumu karakteriše remećenje regularnosti ili normalnosti u pretpostavljenom, uređenom svetu, a jačina doživljaja traume zavisi od relativnog stepena poremećaja u odnosu na prethodni poredak, kao i od mere u kojoj zahvata jezgro kolektivnog poretka.

Kulturna trauma se ne može tretirati sa stanovišta individualne psihologije; ona je "društvena činjenica" u Dirkemovom smislu reči; "ona je zajednička i raširena među članovima određene grupe. Ona stiče fakticitet ili ospoljšanje u odnosu na svakog od njih, i opaža se kao nametnuta i ograničavajuća za delovanje. Trauma je *kolektivna pojava*, stanje iskustva grupe, zajednice ili društva" (Šompka 2000: 458).

Trauma je po definiciji kulturna pojava jer uključuje intepretaciju nekog događaja ili situacije na osnovu kulture, ali i time što utiče na kulturu, što narušava univerzum značenja. Štompka smatra da je kulturna trauma posebno ograničavajuća prepreka za delovanje jer se zadržava duže od drugih oblika traume, u kolektivnom sećanju ili kolektivnoj podsvesti, i manifestuje se kada nastanu podsticajni uslovi. Najistaknutiji oblik kulturne traume je, možda, kriza kolektivnog identiteta i nastojanje da se novi identitet ponovo uspostavi.

Razlike među društvenim grupama u pogledu stepena prijemčivosti, sposobnosti artikulacije i mogućnosti prevazilaženja kulturne traume proizilaze iz raspoloživog socijalnog i kulturnog kapitala, pri čemu se kao najznačajniji faktor ističe obrazovanje. Drugi faktori takođe mogu da imaju značajnu ulogu (tolerantni relativistički stavovi u multikulturnom društvu, socijalna ukorenjenost, bogatstvo, moć i tako dalje). Štompka analizira strategije u borbi protiv kulturne traume pozivajući se na Mertonovu analizu reakcija na anomiju i Gidensovo objašnjenje kolektivnih reakcija na rizik.⁶

⁶ Merton razlikuje četiri tipa reakcija na anomiju: inovacija, ritualizam, povlačenje i pobuna (Haralambos, 2002: 355) dok Gidens govori o četiri adaptivne reakcije na rizik u modernom društvu: pragmatičko prihvatanje, trajni optimizam, cinični pesimizam i radikalno angažovanje (Gidens, 1998: 130-133).

Traumatska sekvenca je analizirana u kontekstu šireg procesa društvene promene u dvostrukom vidu: kao posledica neke društvene promene, ali i kao podsticaj za specifičan oblik promene (aktivnosti u suočavanju sa promenom i preoblikovanje strukture i kulture društva). U zavisnosti od toga da li društvena promena pogoršava ili ublažava traumatizujuću situaciju, moguća su dva scenarija: začarani krug kulturne destrukcije i pozitivni ciklus kulturne rekonstrukcije (Sztompka, 2000: 464). Druga alternativa se javlja kada je ublažavajuće dejstvo društvene promene povezano sa efikasnim strategijama za borbu protiv traume i nestajanjem zastarelog kulturnog nasleđa smenom generacija. Posmatrana u široj vremenskoj perspektivi, kulturna trauma se, po Štompkinom mišljenju, uprkos svojim trenutnim posledicama, može posmatrati kao stimulans za izgradnju i konsolidaciju novog kulturnog sistema.

Štompkin rad na analizi kulturne traume je pokušaj da se negativne posledice društvene promene, koje deluju kao ograničavajući faktor delovanja, sagledaju na višem nivou apstrakcije i da se na taj način stvori teorijski okvir pod koji bi mogla da se podvedu brojna istraživanja ove problematike u sociologiji. Time bi se omogućilo da se terojski koncepti bliski pojmu kulturne traume koji su razvijeni u sociologiji – anomija (Dirkem, Merton), sindrom nepoverenja (Sztompka), kulturno zaostajanje (Ogburn), kriza legitimiteta (Habermas), kriza identiteta, kolektivna krivica i drugi – dalje razvijaju i verifikuju (Sztompka, 2000: 459). Ako je društvena promena kontinuirana i obuhvata sve nivoe društvene stvarnosti, a savremeno društvo karakterišu brze i radikalne promene i posebno, izloženost uticajima drugih kultura koje dovode u pitanje osnovne vrednosti društva i društvenih grupa, primena ovog pojma u analizi transformacije pojedinih delova društvene strukture i kulture može da omogućiti sagledavanje oblika i uzroka otpora društvenoj promeni. Pri tome je potrebno izbeći zamku vrednosnog procenjivanja posledica društvene promene i reakcija na nju, posebno ako se ima u vidu da društvene grupe interpretiraju određene situacije i događaje sa stanovišta svoje kulture, kao i subjektivnosti i proizvoljnosti koja se nužno javlja pri uspostavljanju odnosa između kratkoročnih i dugoročnih, pozitivnih i negativnih posledica društvene promene.

* * *

Teorija društvenog postajanja Pjotra Štompke spada u red najznačajnijih modernih teorija društvene promene. "Provokativna sinteza opštih modela i istorijske sociologije" (Tili) ostvarena u modelu društva kao *živog društveno-individualnog polja u procesu postajanja* ima za cilj naglašavanje procesualnog karaktera društvene stvarnosti. Može se postaviti pitanje u kojoj meri je on uspeo da ostvari sebi postavljen zadatak – razvijanje sintetičke multidimenzionalne teorije kojom bi se adekvatnije opisala društvena stvarnost i integrirali suprotstavljeni polovi kontinuuma individua-društvo, poredak-promena, moguće-stvarno. Kao i kod drugih pokušaja izgradnje integrativnog pristupa, primetno je povremeno približavanje jednom ili drugom polu suprotnosti. U nastojanju da to predupredi, Štompka previše insistira na "srednjem putu" između dve suprotnosti i prenaglašava značaj uzajamnog delovanja i povratne uslovljenosti.⁷ Model društva je vrlo komplikovan s obzirom na insistiranje na značaju niza povratnih veza koje deluju horizontalno i vertikalno između različitih nivoa i modaliteta društvene stvarnosti.

⁷ V. Ilić to pokazuje na primeru izjednačavanja moći društvenih celina nad pojedincima sa moći koju pojedinci imaju nad društvenim celinama (Ilić, 1994: 284).

Društvena promena se tretira kao "kontinuiran, kontigentan, delimično nedeterminisan i otvoren proces, koji sprovode kolektivni akteri i koji se odvija u polju strukturisanih opcija (ograničenih mogućnosti za delovanje) nasleđenih kao akumulirani rezultat prethodnih faza istog procesa" (Sztompka, 2000: 450). Ovakvim određenjem društvene promene prevazilaze se slabosti developmentalizma i uključuju saznanja razvijena u modernim teorijama koje nastoje da razviju kompleksna objašnjenja društvene promene i istorijskog procesa. Štompka ukazuje na značaj vremena kao konstitutivnog elementa društvene stvarnosti, a ne samo okvira društvene promene. "Najviši nivo agregacije i složenosti javlja se kada se shvati da se postojanje socio-individualnog polja ne razrešava samo u vlastitom delanju (funkcionisanju), već se proširuje, širi se vremenski u 'long durée' istorijskog vremena" (Sztompka, 1991: 22). On usvaja i dalje razvija shvatanja društvene promene (razvijena u istorijskoj sociologiji i teoriji društvene akcije) kao kombinacije nameravanih posledica ljudskog delovanja i nameravane akcije kolektivnih aktera. Uzročnost se tretira kao konkretna i kontigentna; uključivanje delovanja većeg broja faktora i posledica njihovog međudelovanja omogućava konkretnije i adekvatnije objašnjenje društvenih promena. U tom smislu se može posmatrati i njegovo shvatanje o "postajanju mehanizma postajanja", odnosno o istoričnosti samih principa funkcionisanja i promene društva.

Sintetički pristup dolazi do izražaja, takođe, u analizi kulturne traume kao nastojanje da se izgradi konceptualni okvir koji bi omogućio da se objedine saznanja o posledicama naglih društvenih promena na delovanje pojedinaca i društvenih grupa. Navođenje specifičnih uslova nastanka traume, faza traumatske sekvence i tipičnih strategija putem kojih se društva suočavaju sa traumom omogućava primenu ovog pojma istraživanja posledica naglih društvenih promena u modernom društvu.

Literatura

1. Afrić, Vjekoslav (1989): *Struktura sociološke teorije*, Zagreb: Naprijed.
2. Gidens, Entoni (1998): *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.
3. Haralambos, Michael (2002): *Uvod u sociologiju: teme i perspektive*, Zagreb: Golden marketing.
4. Ilić, Vladimir (1994): *Od funkcionalizma do eklektike: Pjotr Štompka i savremena sociologija*, Sociologija, XXXVI (3): 275-285.
5. Ritzer, George (1996): *Modern Sociological Theory*, New York: The McGraw-Hill.
6. Sztompka, Piotr (1991): *Društvo iz perspektive postajanja*, Beograd, Sociologija, XXXIII (1-2): 1-26.
7. Sztompka, Piotr (1994): *The Sociology of Social Change*, Oxford UK/Cambridge USA: Blackwell.
8. Sztompka, Piotr (2000): *Cultural Trauma: The Other Face of Social Change*, EBSCO, <http://search.global.epnet.com>, PDF (*European Journal of Social Theory*, 3(4): 449-466).

Petar Golubović
Suzana Marković-Krstić
Filozofski fakultet
Niš

DEMOGRAFSKI PRIKAZ BALKANSKIH ZEMALJA*

Balkan je multikulturalno, multietničko i multikonfesionalno područje na čijoj teritoriji živi stanovništvo sa specifičnim obeležjima prirodnog i mehaničkog kretanja. Balkan i njegove granice se različito određuju, u zavisnosti od pristupa: geografskog, demografskog, istorijskog, sociološkog i dr. Geografsko određenje Balkana kao prostora Jugoistočne Evrope između Crnog, Mramornog, Egejskog, Jonskog i Jadranskog mora, znači da njegovu severnu granicu čini linija povučena od Tršćanskog zaliva do Crnog mora, tj. od Trsta do Odese¹. Demografski pristup ukazuje na razlike u reproduktivnom ponašanju stanovništva po nacionalnom sastavu i pojedinim zemljama Balkana, dok sagledavanje spleta istorijskih, socio-ekonomskih, obrazovno-kulturnih, verskih i drugih činilaca koji utiču na kretanje stanovništva upućuje na značaj istorijskog i sociološkog pristupa.

Demografski preobražaj stanovništva kao kompleksan proces zahvata promene u kretanju demografskih komponenata, ali i promene u socijalnoj sredini. Ne radi se samo o kvantitativnoj promeni demografskih parametara, već i o kvalitativnim promenama parametara vezanih za reprodukciju stanovništva. Naime, pored promena u nivou fertiliteta i mortaliteta, izraženih u njihovom numeričkom odnosu, dolazi do preobražaja reprodukcije i struktura stanovništva, dolazi do kvalitativno nove demografske situacije.

Različiti modeli reprodukcije (tradicionalni i savremeni) prisutni su na području Balkana, tako da se balkanske zemlje suočavaju sa populacionim problemima, nedovoljnim ili prekomernim rađanjima. U višenacionalnim zajednicama razlike u modelu reprodukcije mogu da utiču na povećanje socijalnih tenzija. Etničke grupe se razlikuju po kulturnim standardima, verskoj pripadnosti, ekonomskoj aktivnosti, diferencijalnom fertilitetu koji uzrokuje brze promene u etničkom sastavu stanovništva.

Balkanske zemlje (Jugoslavija, Albanija, Makedonija, Grčka, Rumunija, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Slovenija, Kipar) se značajno razlikuju po socio-demografskim pokazateljima: broju stanovnika, fertilitetu, mortalitetu, prirodnom priraštaju, očekivanom trajanju života, homogenosti, odnosno heterogenosti etničke strukture, tipu migracija. Demografska slika i analiza demografskih trendova u balkanskim zemljama omogućiće razumevanje kompleksnog mozaika etničkih struktura i odnosa, kao i promena u sastavu stanovništva.

Velike regionalne razlike u porastu ukupnog stanovništva Balkana uslovljene su, pre svega, prirodnim priraštajem ali i migracionom komponentom koja ima poseban značaj u teritorijalnoj redistribuciji stanovništva i etničkoj strukturi u etnički heterogenim sredinama. Kako prirodni priraštaj predstavlja glavnu komponentu rasta stanovništva, zavisi od stopa nataliteta i mortaliteta, njegove vrednosti su dobar pokazatelj tendencija u kretanju stanovništva.

* Rad sa projekta "Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije", koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ (1985) *Enciklopedija Jugoslavije*. I tom, Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, str. 361.

Tabela 1.

Osnovni podaci o zemljama Balkana (2002)

Zemlja	broj stanovnika	natalitet	mortalitet	prirodni priraštaj	migracije	GDP per capita –USD (2001)
Albanija	3.544.841	18.59	6.49	12.10	-1.46	3.800
BiH	3.964.388	12.76	8.10	4.66	2.97	1.800
Bugarska	7.621.337	8.05	14.42	-6.37	-4.74	6.200
Grčka	10.645.343	9.82	9.79	0.03	1.96	17.900
Hrvatska	4.390.751	12.80	11.31	1.49	9.72	8.300
Jugoslavija	10.656.929	12.80	10.59	2.21	-3.38	2.250
Kipar	767.314	12.91	7.63	5.28	0.43	11.000
Makedonija	2.054.800	13.35	7.74	5.61	-1.49	4.400
Rumunija	22.317.730	10.81	12.27	-1.46	-0.60	6.800
Slovenija	1.932.917	9.27	10.07	-0.80	2.24	16.000
Turska	67.308.928	17.95	5.95	12.00	0.00	6.700

Izvor: *The world factbook 2002*²

Najniže stope nataliteta prisutne su u Bugarskoj (8.05), Sloveniji (9.27) i Grčkoj (9.82). Nešto viši natalitet je zabeležen u zemljama: Kipru (12.91), Jugoslaviji (12.8), Hrvatskoj (12.8), BiH (12.76), Rumuniji (10.81). Najviše stope nataliteta zabeležene su u Albaniji (18.59), Turskoj (17.95) i Makedoniji (13.35).

Dok je natalitet rezultat delovanja mnoštva ekonomskih, socio-psiholoških činilaca koji imaju dominantno značenje u odnosu na biološke, dotle je uticaj bioloških činilaca na mortalitet znatno jači. Od bioloških činilaca posebno treba naglasiti značaj starosne strukture stanovništva, jer je nivo mortaliteta funkcija starosti stanovništva.

Stope mortaliteta su 2002. godine ispod nivoa 14.42, kreću se u rasponu od 5.95 do 14.42. Pokazuju najniže vrednosti u Turskoj (5.95), Albaniji (6.49), Kipru (7.63), Makedoniji (7.74) i BiH (8.1), a najviše u Bugarskoj (14.42), Rumuniji (12.27), Hrvatskoj (11.31) i Jugoslaviji (10.59).

Kako se mortalitet povezuje sa nizom prirodnih i društvenih faktora, tako se nizak mortalitet najčešće povezuje sa povoljnim socio-ekonomskim razvojem zemlje, sa visinom prihoda, pismenošću, kvalitetom ishrane, adekvatnom zdravstvenom zaštitom stanovništva. Visina dohotka po glavi stanovnika može biti jedan od indikatora ekonomske razvijenosti zemlje, tako da u zemljama sa najnižim mortalitetom ima vrednosti: Turska (6.700 USD), Albanija (3.800), Kipar (11.000), Makedonija (4.400) i BiH (1.800). U zemljama sa višim mortalitetom iznosi: u Bugarskoj (6.200), Rumuniji (6.800), Hrvatskoj (8.300) i Jugoslaviji (2.250). Ovi podaci ukazuju da je smrtnost stanovništva rezultanta dejstva spleta činilaca i da se izdvajanjem i sagledavanjem samo pojedinih od njih ne može doći do adekvatnih zaključaka. Naime, smrtnost zavisi od tipa starosne strukture a starosna struktura od reproduktivnog ponašanja stanovništva i određenih stopa nataliteta.

Statistički podaci o prirodnom kretanju stanovništva u zemljama Balkana pokazuju da su neke od njih već ušle u razdoblje posttranzicije ili se nalaze na njegovom početku, jer oblik reprodukcije u kome dolazi do opadanja nataliteta tako da je približno jednak nivou

² The world factbook 2001. (www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html)

mortaliteta (nešto viši od nivoa opšteg mortaliteta, ili je u pitanju nulti i negativan prirodni priraštaj) odgovara posttranzicijskom režimu reprodukcije.

Migraciona komponenta kretanja stanovništva zemalja Balkana³ prisutna je sa pozitivnim i negativnim vrednostima, pokazuje razliku između stopa imigracije i emigracije u konkretnoj zemlji ili području. Tako negativni migracioni saldo imaju Bugarska (−4.74), Jugoslavija (−3.38), Makedonija (−1.49) i Albanija (−1.46), dok je sa pozitivnim vrednostima prisutan u Hrvatskoj (9.72), BiH (2.97), Sloveniji (2.24).

Migracije imaju važnu ulogu ne samo zbog njihovog uticaja na porast ili smanjenje stanovništva, već i zbog uticaja na natalitet (u prvom redu se iseljava stanovništvo u reproduktivnom periodu) i mortalitet stanovništva (kroz uticaj negativnog salda migracije na starosnu strukturu). Problem migracija je izraženiji u zemljama u razvoju, gde svojim negativnim i nekontrolisanim aspektima još više otežavaju ionako nezavidnu demografsku situaciju.

Jugoslavija je područje na kome koegzistiraju dva modela reprodukcije. Na jednoj strani, u Vojvodini i užem području Srbije niske stope nataliteta i visoke stope mortaliteta rezultiraju negativnim prirodnim priraštajem. Sa druge strane, na Kosovu i Metohiji razlika između visokih stopa nataliteta i niskih stopa mortaliteta jeste najviši prirodni priraštaj u Srbiji.

Determinante koje utiču na tok demografskih pojava imale su različiti intenzitet delovanja na području Srbije, a do najdubljih promena u demografskom razvitku došlo je u posleratnom periodu. Posleratni period, period između popisa stanovništva 1948. i 1991. je karakterističan po razlikama u demografskom rastu stanovništva Srbije i C. Gore. Stanovništvo C. Gore je uvećano za 63%, a stanovništvo Srbije za 50%. Takođe, regionalne razlike u Republici Srbiji su ogromne: rast stanovništva Kosova i Metohije je skoro tri puta brži od rasta stanovništva centralne Srbije i skoro pet puta brži od stanovništva Vojvodine. Stanovništvo centralne Srbije povećalo se za 40%, stanovništvo Vojvodine za 23%, a stanovništvo Kosova i Metohije za 167%.⁴

³ Selidbena, "metanastazička kretanja" stanovništva na Balkanu opisao je Jovan Cvijić, navodeći razloge za migracije (istorijske, psihološke, ekonomske) i posledice migracija (prilagođavanje novoj geografskoj sredini, socijalno i etničko prilagođavanje, procesi asimilacije, formiranje novih grupa i varijeteta, promene vere i nacionalnosti). Usled tih seoba je znatno izmenjen raspored naroda na Balkanskom poluostrvu. U mnogim oblastima je jedno stanovništvo smenjeno drugim, drugačijih osobina, negde drugog jezika, a često drugačijeg dijalekta. Nastala su ukrštanja stanovništva, koje se usled migracija izmešalo, i izvršili su se raznovrsni etnički i etnobiološki procesi, koji su umnogome izmenili etnički tip pojedinih oblasti: često je nestalo starog pokrajinskog ili istorijskog narodnog tipa i obrazovao se nov etnički amalgam.

Cvijić ističe da promena vere i narodnosti nije neki nov i sasvim drugačiji proces od drugih, već navedenih, procesa prilagođavanja, "to je samo završna faza, najdalje odmakao proces prilagavanja novoj sredini. Zbiva se u onim slučajevima kad iseljenici odu daleko od zemlje matice i od svoje kompaktne narodne i verske celine. Dalje, menjaju veru i narodnost brže, što je doseljena grupa manja. Naposeletku, ovaj proces najbrže se dešava ako su doseljenici došli u istina srodnu, ali unekoliko drukčiju narodnu sredinu, kao, na primer, kad Srbi dođu među Slovence, ili kad Bugari dođu među Srbe" (Cvijić, Jovan (1966) *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije)

⁴ Đurđev, Branislav (1999) *Geografija stanovništva*, Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet, str. 66-67.

Tabela 2.

Prirodno kretanje stanovništva u Srbiji

Područje	natalitet				mortalitet				prirodni priraštaj			
	1969	1979	1989	2000	1969	1979	1989	2000	1969	1979	1989	2000
Centralna Srbija	15.2	14.7	11.7	9.5	9.3	9.1	10.3	12.8	5.9	5.6	1.4	-3.3
Vojvodina	13.6	14.2	11.4	9.5	10.3	10.8	12.4	15.2	3.3	3.4	-1.3	-5.7
Kosovo i Metohija ⁵	39.1	30.7	28.4	19.6	9.2	6.1	5.4	3.9	29.9	24.6	23.0	15.7

Izvor: *Statistički godišnjak Srbije*, 2001. str. 40-42.

Za tridesetak godina (1969-2000) došlo je do velikih promena u prirodnom priraštaju posmatranih područja. Dok Vojvodina (-5.7) i centralna Srbija (-3.3) 2000. godine beleže negativne vrednosti - na Kosovu i Metohiji dolazi do porasta stanovništva zahvaljujući visokim vrednostima prirodnog priraštaja (15.7). Analiza stopa nataliteta i mortaliteta ukazuje da je na svim područjima prisutna tendencija smanjenja stopa nataliteta (mada su razlike u početnim vrednostima ogromne (15.2 :13.6: 39.1), dok stope mortaliteta imaju sasvim drugačiji tok. Naime, dok se stope mortaliteta u centralnoj Srbiji i Vojvodini tokom vremena povećavaju, na Kosovu i Metohiji je došlo do vidnog smanjenja (od 9.2 na 3.9). Pošto stope mortaliteta zavise od tipa starosne strukture, veće učešće mladog stanovništva u ukupnoj populaciji Kosova i Metohije doprineće daljem opadanju stopa mortaliteta.

Prirodni priraštaj predstavlja glavnu komponentu rasta stanovništva tako da se, zbog niskog i opadajućeg nataliteta na području centralne Srbije i Vojvodine, može očekivati smanjenje njegovog udela u porastu stanovništva srpske nacionalnosti. Uloga prirodnog priraštaja u brzom porastu albanske populacije postaće odlučujuća za buduće učešće stanovništva Kosova i Metohije u ukupnom stanovništvu Srbije, kao i za promenu nacionalne, etničke strukture stanovništva.⁶

Sadašnje karakteristike reprodukcije stanovništva balkanskih zemalja i razlike u fertilitetu⁷ posledice su dugoročnog dejstva mnogobrojnih činilaca, strukturalnih karakteristika i vrednosnih sistema.

⁵ Podaci za Kosovo i Metohiju (za 2000. godinu) su procenjeni.

⁶ Proračuni J. Ilića potvrđuju da je "na osnovu stopa prirodnog priraštaja iz 1990. godine potrebno sledeće vreme za dupliranje broja stanovnika: za centralnu Srbiju 578 godina, za Kosovo i Metohiju 29,5 godina, dok će se stanovništvo Vojvodine dvostruko smanjiti za 630 godina." Radovanović, Svetlana, "Demografski rast i etnodemografske promene u Republici Srbiji"; Terzić, Slavenko i dr. (1993) *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Beograd: Stručna knjiga, str. 55.

⁷ Termini "natalitet" i "fertilitet" označavaju učestalost rađanja u populaciji. *Opšta stopa nataliteta* (broj živorođenih na 1000 stanovnika), *opšta stopa fertiliteta* (broj živorođene dece na 1000 žena u fertilnom periodu, tj. žene stare od 15 do 49. godina) i *stopa ukupnog fertiliteta* (prosečan broj živorođene dece na jednu ženu u toku celog njenog života pod uslovom fertiliteta iz godine posmatranja) su mere koje ukazuju na trendove promena. Drugim rečima, stopa ukupnog fertiliteta (*total fertility rate*) pokazuje koliko bi svaka žena rodila dece kada prođe kroz fertilni period u uslovima datih specifičnih stopa fertiliteta prema starosti.

Tabela 3.

Fertilitet i smrtnost odojčadi u balkanskim zemljama

Zemlja	fertilitet				smrtnost odojčadi (2002)
	1970	1980	1990	2002	
Albanija	5.16	3.62	3.03	2.27	38.64
BiH	2.67	1.88	1.70	1.71	23.53
Bugarska	2.18	2.05	1.73	1.13	14.18
Grčka	2.43	2.23	1.42	1.34	6.25
Hrvatska	–	1.92	1.63	1.93	7.06
Jugoslavija	2.28	2.26	2.08	1.78	17.36
Kipar	–	–	–	1.90	7.71
Makedonija	2.99	2.45	2.06	1.77	12.54
Rumunija	2.89	2.45	1.83	1.35	18.88
Slovenija	2.10	2.11	1.48	1.28	4.47
Turska	5.05	4.22	3.00	2.07	45.77

Izvor: *Demographic yearbook*. (1995) UN, str.425. i *The world factbook 2002*

Potpunije sagledavanje procesa rađanja u balkanskim zemljama moguće je ostvariti praćenjem kretanja stope ukupnog fertiliteta. U svim balkanskim zemljama je došlo do opadanja stopa fertiliteta koje se kreću u intervalu od 1.13 (Bugarska) do 1.93 (Hrvatska), izuzev Albanije (2.27) i Turske (2.07) koje se izdvajaju većim vrednostima.

Diferencijalni fertilitet pokazuje razlike u fertilitetu pojedinih grupa stanovništva, koje su formirane na osnovu obrazovnog nivoa, etničke pripadnosti, ekonomskog i socijalnog statusa. Istraživanja su pokazala da stanovništvo koje živi u nerazvijenim sredinama ima veći fertilitet i obrnuto⁸.

Velike promene u obimu rađanja poslednjih decenija idu ukorak sa promenama u ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj strukturi društva. Promenjene društvene prilike počele su stvarati motivaciju za ograničavanje rađanja. Promenjen je položaj porodice, uloga žene u porodici i društvu, pa i uloga i značaj dece za roditelje i društvo. Znači, demografska tranzicija je transformisala tradicionalne reproduktivne norme u norme savremenog tipa reprodukcije uz veliko smanjenje mortaliteta dece i čitavog stanovništva.

Mortalitet odojčadi je veoma važan indikator dostignutog društveno-ekonomskog razvitka, zdravstvenog i civilizacijskog stanja naroda. Mortalitet odojčadi je u uskoj vezi sa materijalnim i kulturnim mogućnostima porodice i društva u celini, pa je važan pokazatelj razlika među pojedinim zemljama.

Analiza stopa mortaliteta odojčadi⁹ pokazuje da postoje ogromne razlike, jer se vrednosti kreću u rasponu 4.47 – 45.77, što znači da je odnos najniže i najviše vrednosti 1:10. Najniže stope mortaliteta odojčadi imaju Slovenija (4.47) i Grčka (6.25) a najviše Turska (45.77) i Albanija (38.64).

Smanjenje smrtnosti stanovništva je u direktnoj vezi sa trajanjem prosečnog ljudskog veka, odnosno porastom očekivanog trajanja života¹⁰.

⁸ Breznik, Dušan (1972) *Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji*. Beograd: Centar za demografska istraživanja, IDN

⁹ Svetski prosek za 1984. godinu bio je 84 umrle odojčadi do jedne godine starosti na hiljadu živorođenih iste godine, dok je za period 1985-1990. godine iznosio 63.

¹⁰ U 17. veku mortalitet je bio visok, zbog bolesti, epidemija i gladi. Do 1850. godine očekivano trajanje života na Zapadu (severna i zapadna Evropa, Severna Amerika i Okeanija) povećano je na 40 godina, do

Tabela 4.

*Prosečno trajanje života muškaraca/žena i starosna struktura
u zemljama Balkana (jul, 2002)*

Zemlja	Prosečno trajanje života muškaraca	Prosečno trajanje života žena	starosna struktura		
			0-14 god. (%)	15-64 god. (%)	65 i više g. (%)
Albanija	69.27	75.14	28.8	64.0	7.2
BiH	69.30	74.93	19.8	70.6	9.6
Bugarska	67.98	75.22	14.6	68.5	16.9
Grčka	76.17	81.48	14.8	67.1	18.1
Hrvatska	70.52	77.96	18.3	66.3	15.4
Jugoslavija	70.78	76.89	19.6	65.3	15.1
Kipar	74.77	79.90	22.4	66.6	11.0
Makedonija	72.01	76.68	22.4	67.2	10.4
Rumunija	66.62	74.39	17.4	68.8	13.8
Slovenija	71.42	79.37	15.7	69.8	14.5
Turska	69.15	74.01	27.8	65.9	6.3

Izvor: *The world factbook 2002*

Iz podataka se može uočiti izvesna varijabilnost u trajanju prosečnog ljudskog života po zemljama, kao i između muške i ženske populacije. Najduži životni vek zabeležen je u Grčkoj (76.17: 81.48), Kipru (74.77: 79.9) i Sloveniji (71.42:79.37). Najkraće se živi u Rumuniji (66.62: 74.39), Bugarskoj (67.98: 75.22) i Turskoj (69.15: 74.01). U svim zemljama Balkana život žena traje duže u odnosu na muški deo populacije, što je poznati biološki fenomen.

Analiza starosne strukture stanovništva pokazuje da najmlađe stanovništvo ima Albanija (28.8% stanovnika do 14 godina) i Turska (27.8%), a najmanje Bugarska (14.6%), Grčka (14.8%) i Slovenija (15.7%). Najstarije stanovništvo - 65 i više godina imaju Grčka (18.1%), Bugarska (16.9%) i Hrvatska (15.4%).

Posle navedenih analiza nameće se pitanje populacionog fenomena Bugarske. Naime, sa najnižim prirodnim priraštajem na Balkanu od -6.37, sa negativnim migracionim saldom od -4.74, sa najnižim fertilitom 1.13 i najstarijom populacijom - *kuda ide Bugarska?*

* * *

Etnički sastav jedne populacije samo je jedna pojava ili demografsko obeležje. Značajno je ispitati kako taj sklop deluje na ostale demografske procese (razlike u fertilitetu različitih etničkih grupa, razlike u migracionim karakteristikama, u starosnoj strukturi, bračnim karakteristikama, ekonomskoj aktivnosti, obrazovnim karakteristikama) i druge aspekte života. Demografske specifičnosti pojedinih etničkih grupa na Balkanu još uvek nisu dovoljno proučene. Proučavanje je otežano usled nepostojanja potpunih podataka o kretanjima i strukturama stanovništva po etničkoj pripadnosti.

1900. godine dostiglo je 50 godina, a do 1950. godine 70 godina. (Đurđev, Branislav (1994) "Mortalitet u svetu". *Glasnik srpskog geografskog društva*, Beograd, br.2, str.74.)

Etnički sastav zemalja je različit, ne samo po grupama koje čine pretežni deo stanovništva, već po broju različitih grupa i srazmera njihovih veličina, tako da se mogu razlikovati dva osnovna tipa populacija, odnosno strukture: homogena i heterogena¹¹.

Tabela 5.

Etnički sastav stanovništva zemalja Balkana (1991-2000)

Zemlje	Al.	BiH	Bug.	Gr.	Hr.	YU	Kipar	Mak.	Rum.	Slov.	Tur
Etničke grupe (%)											
Albanci	95	/	/	/	0.3	16.5	/	22.7	/	/	/
Bosanci	/	44	/	/	0.9	/	/	/	/	1	/
Bugari	/	/	83.6	/	/	/	/	/	/	/	/
Grci	3	/	/	98	/	/	85.2	/	/	/	/
Hrvati	/	17	/	/	78.1	/	/	/	/	3	/
Jugosloveni	/	5.5	/	/	/	/	/	/	/	0.6	/
Makedonci	/	/	/	/	/	/	/	66.6	/	/	/
Romi	/	/	4.6	/	0.2	/	/	2.2	1.8	/	/
Rumuni	/	/	/	/	/	/	/	/	89.5	/	/
Slovinci	/	/	/	/	0.5	/	/	/	/	88	/
Srbi	/	31	/	/	12.2	62.6	/	2.1	/	/	/
Turci	/	/	9.5	/	/	/	11.6	4	/	/	80
Mađari	/	/	/	/	0.5	3.3	/	/	7.1	0.4	/
Crnogorci	/	/	/	/	0.3	5	/	/	/	/	/
ostali	2	2.5	2.3	2	7	12.6	3.2	2.4	1.6	5	20

Izvor: *The world factbook 2002*

Iz datih podataka u Tabeli 5 može se videti da se zemlje Balkana mogu svrstati u dve grupe prema obeležju homogenost odnosno heterogenost etničke strukture. Homogenu etničku strukturu sa dominantnim učešćem jedne etničke grupe imaju *Grčka* (98% Grka) *Albanija* (95% Albanaca), i *Rumunija* (89.5% Rumuna). Izraženom heterogenom etničkom strukturom odlikuju se *BiH* (44% Bosanaca, 31% Srba, 17% Hrvata, 5.5% Jugoslovena i ostalih 2.5%), *Jugoslavija* (62.6% Srba, 16.5% Albanaca, 5% Crnogoraca, 3.3% Mađara i 12.6% ostalih), *Makedonija* (66.6% Makedonaca, 22.7% Albanaca, 4% Turaka, 2.2% Roma, 2.1% Srba i 2.4% ostalih) i *Hrvatska* (78.1% Hrvata, 12.2% Srba, 0.9% Bosanaca, po 0.5 % Slovenaca i Mađara, po 0.3% Crnogoraca i Albanaca, 0.2% Roma i ostalih 7%).

Za razumevanje kretanja stanovništva u pojedinim balkanskim zemljama uputno je izvršiti analizu stopa fertiliteta po etničkim grupama. U Jugoslaviji je prisutan dihotomni model reprodukcije. Naime, u vremenu koje nam dozvoljava komparaciju (1961, 1981, 1991. godina), kod svih starosnih kohorti žena koje su izašle iz rproduktivnog perioda mogu se izdvojiti dve grupe: etničke grupe sa višim nivoom plodnosti i etničke grupe koje karakteriše niža plodnost. žene albanske, muslimanske i romske nacionalnosti naglašeno imaju više kumulativne stope fertiliteta u odnosu na Srkinje, Crnogorke, Jugoslovenke, Mađarice, Rumunke, Slovenkinje i Hrvatice. U 1981. godini prosečan broj živorođene dece u stro-

¹¹ Apsolutno *homogena etnička struktura*, u kojoj svi članovi pripadaju samo jednom narodu, ne postoji, pa se homogenom populacijom smatra populacija u kojoj samo jedna grupa čini 80-90% ukupnog stanovništva. *Etnički heterogena* populacija je populacija u kojoj je manje od 80-90% pripadnika jednog naroda.

snoj kohorti 50-54 godine iznosio je 6.49, 5.41 i 4.72.¹² U 1991. godini podaci o prosečnom broju živorođene dece Albanci nisu poznati, dok je primetna tendencija pada fertiliteta Romkinja i Muslimanki.

U drugoj grupi žena koje su izašle iz reproduktivnog perioda (50-54 godina) u 1991. godini se izdvajaju Crnogorke sa oko 2.5 živorođenja po ženi, dok ostale etničke grupe karakteriše niža plodnost i kreću se oko nivoa proste reprodukcije (1.79 prosečno rađaju Mađarice i 1.95 Slovakinje). Tri decenije ranije, sve narodnosti iz druge grupe su imale višu ili značajno višu plodnost.

Razlike u nivou plodnosti među etničkim grupama se mogu objasniti različitim faktorima: stepenom ekonomskog razvoja, obrazovanjem, zaposlenošću žena, socijalnom mobilnošću. S druge strane, postojanost tradicionalnih običaja i institucija, uticaj konzervativne svesti i tradicionalnih normi reprodukcije doprinose održavanju visokog fertiliteta pojedinih etničkih grupa.

Tendencije demografskog razvitka različitih etničkih grupa otvaraju brojna pitanja. Osnovno pitanje je - kako rešiti populacione probleme i nepovoljne posledice stihijnosti koje se oštro ispoljavaju već danas i imaju implikacije na buduća kretanja stanovništva?

¹² Rašević, Mirjana (1997) "Reproduktivni model i etničke promene u Jugoslaviji". *Teme*, Niš, br. 3-4, str. 225-236.

Milorad Božić
Srdan Golubović
Pravni fakultet
Niš

BALKAN - ZONA SLOBODNE TRGOVINE*

Uvod

Balkanske zemlje poslednjih godina zahvaćene su procesima koji osim krupnih političkih promena obuhvataju i izgradnju novih ekonomskih odnosa, što, između ostalog, treba da omogući rešavanje brojnih ekonomskih problema sa kojima se ovo područje susreće. Prvi korak u eliminisanju ovih barijera je liberalizacija ekonomskih odnosa zaključivanjem bilateralnih ugovora o slobodnoj trgovini. Organizovanjem regionalne zone slobodne trgovine stvara se institucionalna osnova koja pogoduje razvoju međunarodnih ekonomskih odnosa i pospešuje proces dalje ekonomske integracije. Ovaj proces odvija se pred budnim okom Evropske unije koja produblјivanje regionalne saradnje vidi kao preduslov daljeg napredovanja u pravcu punopravnog članstva u Evropskoj uniji.

U radu se istražuju mogućnosti regionalne integracije na Balkanu uspostavljanjem zone slobodne trgovine. U tom kontekstu razmatraju se dosadašnji rezultati u liberalizaciji trgovine, kao i nove tendencije i inicijative koje se preduzimaju u cilju produblјivanja regionalne saradnje i ubrzanja razvoja ovog regiona. U radu se posebno ukazuje na potrebu dalje dogradnje pravnih i institucionalnih okvira neophodnih za stvaranje zajedničkog tržišta između ovih zemalja.

Ekonomska saradnja i integracija na Balkanu

Međunarodne ekonomske odnose poslednjih decenija karakterišu procesi čvršćeg regionalnog ekonomskog povezivanja i jačanja ekonomske saradnje između zemalja.¹ Oni su često uslovlјeni političkim odnosima na određenom geografskom prostoru ili su pak, rezultat određenih kulturnih, nacionalnih, geografskih i sličnih osobenosti. Nezavisno od toga, regionalna saradnja i integracija postaju deo opštih trendova razvoja savremenog sveta i način ostvarivanja ekonomskih i drugih ciljeva i interesa zemalja i regiona. Suprotno ovim trendovima, balkanske zemlje u poslednjoj deceniji suočile su se sa sukobima koji su ovo područje učinili najnestabilnijim područjem u Evropi gde su se vodila tri oružana sukoba i kome postoji niz još uvek nerešenih pitanja. Za razliku od ostalih područja u Evropi, koja su tokom poslednje decenije ostvarila značajan progres u domenu regionalne saradnje i ekonomske integracije, region Balkana i dalje predstavlja nepovezano i ekonomski dezinte-

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Prema podacima Svetske trgovinske organizacije u 1997. godini u svetu je postojalo 98 registrovanih regionalnih integracija. To je uticalo na pojedine autore da XX vek nazovu "vekom integracija". Navedeno prema: D. Đurić et. al, *Međunarodna ekonomija*, IEN, Beograd, 2000, str. 121.

grisano područje. Sve to imalo je za posledicu produbljivanje jaza između Evropske unije i balkanskih zemalja.

Na početku XXI veka balkanske zemlje se nalaze na istorijskoj prekretnici od koje zavisi da li će region Balkana i u budućnosti biti poznat kao region sukoba i podela ili Balkan, kao zaseban region, ima svoju budućnost. Događaji poslednjih godina govore u prilog ocene da regionalna saradnja na Balkanu ima dobru perspektivu. Prvo, u novijoj istoriji balkanske zemlje prvi put dele zajedničku "ideologiju" - opredeljenje, i to ne samo na rečima, za vrednosti liberalne parlamentarne demokratije (višestranački sistem, tržišna privreda, vladavina prava, poštovanje individualnih i kolektivnih ljudskih prava i sl.), ali i isti strateški cilj - pristupanje evropskim integracijama, pre svega Evropskoj uniji (EU).² Što je još važnije ove težnje imaju podršku EU. Tri zemlje, Bugarska, Rumunija i Slovenija vode pregovore o pristupanju EU, dok je Turska zvanično kandidat za prijem. Za drugi krug zemalja koji čine Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, BJR Makedonija i SR Jugoslavija potvrđeno je da su potencijalni kandidati. I, najzad, jedna država članica Unije, Grčka, čini sastavni deo balkanskog regiona. Drugo, proces regionalne saradnje i integracije na Balkanu obilato je podržan spolja od međunarodnih organizacija, regionalnih asocijacija ili pojedinih zemalja.³ Inicijative za regionalnu saradnju pokretane su i od samih balkanskih zemalja, na primer, više trilateralnih inicijativa: između Bugarske, Grčke i Rumunije; Bugarske, Rumunije i Turske; Bugarske, Grčke i Turske; i Albanije, BJR Makedonije i Grčke.

Međusobna saradnja zemalja u regionu se vidi kao put za prevazilaženje međunarodnih sporova i etničkih podela i unapređenja regionalne stabilnosti. A. S. Wallden navodi tri glavna cilja projekata i inicijativa za regionalnu saradnju na Balkanu i to:

1. unapređenje regionalne stabilnosti, a time i evropske bezbednosti;
2. jačanje evropskog kursa zemalja na granicama Unije, i
3. stvaranje uslova da se ne podižu nove prepreke između Evropske unije i njenih najbližih suseda.⁴

Neodvojivi segment regionalne saradnje predstavlja ekonomska integracija, koja zahvaljujući proširenju tržišta i povećanoj mogućnosti korišćenja prednosti ekonomije obima rezultira u efikasnijoj upotrebi resursa. Pored toga, produbljivanje ekonomske saradnje doprinelo bi širenju industrijske kooperacije, potpunijem korišćenju proizvodnih potencijala u poljoprivredi i građevinarstvu i omogućilo zajednički nastup na treća tržišta.

² V. Bilandžić, *Perspektive regionalne stabilnosti na Balkanu*, Međunarodni problemi br. 1-2, 2001, str.42.

³ Kao najpoznatije inicijative za multilateralnu saradnju na Balkanu i širem prostoru, možemo pomenuti: Pakt za stabilnost u Jugoistočnoj Evropi (1999. - deo sistema OEBS-a); Inicijativu za saradnju u Jugoistočnoj Evropi (1996. - pokretač SAD); Proces stabilnosti i dobrosusedstva u Jugoistočnoj Evropi (Rajomonska inicijativa 1995. pokretač EU); Konferencija o stabilnosti, bezbednosti i saradnji između zemalja Jugoistočne Evrope (nastaje 80-tih godina kao Ministarska konferencija balkanskih zemalja) i dr. Sa stanovišta ekonomske saradnje poseban značaj imaju: Centralnoevropska inicijativa (CEI), Centralnoevropska zona slobodne trgovine (CEFTA), Crnomorska ekonomska saradnja, Dunavska komisija, Radna zajednica podunavskih zemalja i sl. Više o značaju spoljnog faktora za proces regionalne integracije vidi: M. Božić, *Regionalizacija i ekonomski razvoj Balkana*, "Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana", red. Lj. Mitrović et. al, Niš, 2002, str. 96-97.

⁴ A.S. Wallden, *Regional Co-operation in the Balkans and in th Black Sea*, Međunarodni problemi br. 3, 2001, str. 230-232

Uspostavljanje zone slobodne trgovine

Savremena regionalizacija Balkana u ekonomiji predstavlja relativno dug i postupan proces u kome učestvuju brojni subjekti, pre svega vlade balkanskih zemalja. Ona podrazumeva liberalizaciju međunarodnih ekonomskih odnosa na ovom prostoru, kao prvi korak i pretpostavku njegovoj ekonomskoj integraciji u budućnosti. U tom kontekstu stvaranje zone slobodne trgovine na prostoru Balkana treba shvatiti kao vrlo važan čin na putu njegove regionalizacije.

Zona slobodne trgovine predstavlja ugovorni odnos kojim dve ili više država ukidaju carine i druge administrativne prepreke u međusobnoj razmeni.⁵ Glavne karakteristike zona slobodne trgovine su:

a) Oslobođenje od carina i drugih dažbina u zoni odnosi se samo na robu koja je domaćeg porekla ili je najvećim delom proizvedena u zemljama zone slobodne trgovine. Primena pravila o poreklu robe (*rules of origin*) podrazumeva i postojanje odgovarajućih instrumenata i mera kojima se olakšice ograničavaju samo na robu koja se nalazi na režimu slobodne trgovine (uvođenje certifikata o poreklu robe),

b) zemlje članice zadržavaju pravo da odrede svoje sopstvene carinske stope za uvoz iz trećih zemalja. To znači da su u odnosu prema zemljama nečlanicama one slobodne u koncipiranju spoljnotrgovinske politike,

c) zona slobodne trgovine može se odnositi samo na deo robne razmene ili na celokupnu robnu razmenu. U kasnijoj fazi zona slobodne trgovine može se proširiti i na deo trgovine uslugama, usaglašavanje pojedinih segmenata ekonomske politike zemalja članica, transfer tehnologije itd.

Inicijativa za stvaranje zone slobodne trgovine na Balkanu došla je od strane Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope. Naime, Memorandumom o razumevanju, koji je potpisan 27. juna 2001. godine, sedam zemalja ovoga područja: Albanija, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija, Rumunija i Jugoslavija, obavezale su se da do kraja 2002. godine međusobno potpišu sporazume o slobodnoj trgovini. Prema ovom dokumentu zemlje potpisnice obavezne su da potpišu bilateralne ugovore sa svim zemljama regiona uz obavezu jasnog definisanja proizvoda koji će biti izuzeti iz sporazuma. Takođe, memorandumom je predviđeno da najmanje 90% vrednosti trgovine mora biti slobodno, kao i zabrana korišćenja kvantitativnih ograničenja trgovine između zemalja potpisnica. S obzirom na razlike u stepenu razvijenosti predviđena je mogućnost asimetričnog pristupa u korist manje razvijenih zemalja sa periodom prilagođavanja od 6 godina. Time bi se u velikoj meri liberalizovala trgovina na ovom prostoru što je prvi korak ka njegovoj sadržajnijoj ekonomskoj saradnji i povezivanju.⁶ Podaci iz tabele br. 1. pokazuju da je ostvaren značajan progres u domenu zaključivanja bilateralnih sporazuma o slobodnoj trgovini.

⁵ Više o zonama slobodne trgovine vidi: K. Begić, *Ekonomika politika*, Sarajevo, 2000, str. 322-323, i D. Đurić et. al, *op. cit.*, str. 122.

⁶ Mada formalno nisu potpisnice pomenutog Memoranduma, Mađarska - koja ne pripada zemljama Balkana i Slovenija - koja tu pripadnost često neuvažava, vođene svojim ekonomskim interesima, aktivno učestvuju u tim procesima. One su priključile inicijativi sedmorice i sa njima aktivno rade na zaključivanju bilateralnih sporazuma o slobodnoj trgovini.

Tabela br. 1.

Rezultati pregovora o liberalizaciji trgovine na Balkanu

	Albanija	BiH	Bugarska	Hrvatska	Makedonija	Moldavija	Rumunija	SR Jugoslavija
Albanija		Pregovori u toku; Sastanak u Sarajevu 24/25.9.	Bugarska vlada odobrava oficijalni mandat. Sastanak u oktobru	Primjenjen 27/09/2002	Potpisan 15/07/2002	Pregovori u toku Albanski poziv Moldaviji za septembar	Pregovori u toku. Razmena informacija	Parafiran 19.09.2002.
BiH	Pregovori u toku. Sastanak u Sarajevu 24/25.9.		Bugarska vlada odobrava oficijalni mandat. Sastanak u oktobru	Primjenjen 01/01/2001.	Primjenjen 01/07/2002.	Prelimi-name konsultacije	Pregovori u toku. Razmena informacija	Potpisan 01/06/2002.
Bugarska	Bugarska vlada odobrava oficijalni mandat. Sastanak u oktobru.	Bugarska vlada odobrava oficijalni mandat. Sastanak u oktobru.		Primjenjen 01/01/2002.	Primjenjen 01/01/2000. Revidiran	Prelimernar-ne konsultacije. Moldavski poziv za saradnju	CEFTA	Pregovori u toku. Sastanak 10. okt. Teks prihvaćen.
Hrvatska	Primjenjen 27/09/2002	Primjenjen 01/01/2001.	Primjenjen 01/01/02 Revidiran		Primjenjen 11/06/1997. Pod revizijom	Pregovori u toku. Sastanak 14/15. oktobar	Pregovori u toku. Sastanak u oktobru u okviru CEFTA	Pregovori u toku. 23/24 septembra sastanak. Tekst FTA dogovoren
Makedonija	Primjenjen 15/07/2002	Primjenjen 01/01/2002	Primjenjen 01/01/2000 Pod revizijom	Primjenjen 11/06/1997. Pod revizijom		Prelimi-name konsultacije	Pregovori u toku. sastanak sept/okt.	Primjenjen 07/10/1996. Revizija u toku
Moldavija	Pregovori u toku Albanski poziv Moldaviji za sept.	Prelimernar. konsultac.	Prelimernar. konsultac.	Pregovori u toku, Sastanak 14/15 oktobar	Prelimernar. konsultac.		Primjenjen 17/11/1994	Pregori u toku
Rumunija	Pregovori u toku. Razmena informacija	Pregovori u toku. Razmena informacija	CEFTA	Pregovori u toku Sastanak u sept. u okviru CEFTA	Pregovori u toku Sastanak sept/okt.	Primjenjen 17/11/1994.		Pregovori u toku. Sledeći sastanak 17. okt.
SR Jugoslavija	Parafiran 19. sept. 2002.	Primjenjen 01/06/02	Pregovori u toku 10/09	Pregovori u toku 23/24 sept.	Primjenjen 07/10/96. Revizija u toku	Pregovori u toku	Pregovori u toku. Sledeći sastanak 17. okt.	

Izvor: Ekonomist, br. 125, 14. oktobar 2002, str. 14.

Važnost i ekonomski značaj balkanske zone slobodne trgovine dolaze do izražaja na više načina i mogu se posmatrati sa više aspekata.

- Prvo, stvaraju se uslovi za povećanje i obogaćivanje trgovine između zemalja u regionu,

- Drugo, stvaraju se uslovi za bolje korišćenje razvojnih resursa ovog područja, komplementarnosti privreda, naročito zemalja koje su nastale raspadom SFRJ, u procesu ekonomskog razvoja Balkana.

- Treće, liberalizacijom međusobne trgovine obogaćuje se ponuda i tražnja na tržištima zone i smanjuje se troškovi prometa i transporta roba.

- Četvrto, stvaranje zone slobodne trgovine predstavlja važan korak Balkana ka evropskim integracijama. Nije slučajno da poseban interes za stvaranje takve zone pokazuju Evropska unija, OEBS, Svetska trgovinska organizacija i dr.

Zona slobodne trgovine na prostoru Balkana umanjuje limitiranost unutrašnjeg tržišta kao razvojnog faktora kod svih zemalja koje učestvuju u njegovom formiranju. Umesto malih i zatvorenih tržišta, već na početku 2003. godine imaćemo tržište sa oko 70 miliona stanovnika. Iako ne učestvuju u toj aktivnosti zbog specifičnog političkog i ekonomskog položaja u Evropi, Grčka i Turska iskazuju poseban interes za liberalizaciju ekonomskih odnosa na Balkanu. Zona slobodne trgovine omogućuje im olakšavanje i sadržajno obogaćivanje trgovine sa zemljama koje čine zonu pojedinačno i sa zonom u celini. Moguće je da sledeći korak u razvoju zone bude potpisivanje multilateralnog sporazuma o slobodnoj trgovini između zemalja zone i Grčke i Turske, čime bi se zona proširila na ceo prostor Balkana.

Važnost stvaranja ove zone jeste i u tome što same balkanske države, doduše uz aktivnu pomoć regionalnih i evropskih institucija, uređuju međusobne ekonomske odnose. One time postaju važni subjekti regionalizacije na Balkanu. S druge strane, u sporazume o slobodnoj trgovini između balkanskih zemalja ugrađuju se principi i pravila Svetske trgovinske organizacije čime se ovaj region približava toj svetskoj ekonomskoj asocijaciji, odnosno države regiona postaju aktivni njeni članovi ili, time ispunjavaju uslove za članstvo, ako to nisu.

Perspektive razvijanja viših formi ekonomske integracije na Balkanu

Uspostavljanje zona slobodne trgovine predstavlja početni korak institucionalne integracije na Balkanu. U ekonomskoj teoriji se ističe da pored ukidanja barijera trgovini, ekonomska integracija može da sadrži i liberalizaciju kretanja činilaca proizvodnje, harmonizaciju nacionalnih ekonomskih politika i potpunu integraciju tih politika. Polazeći od ovih kriterijuma možemo razlikovati četiri oblika ekonomske integracije:

a) carinsku uniju, koja predstavlja zonu slobodne trgovine kombinovanu sa standardizacijom carinskih barijera naspram zemalja koje nisu članice unije;

b) zajedničko tržište, koje pored elemenata carinske unije obuhvata i ukidanje ograničenja slobode kretanja robe, lica, usluga i kapitala među zemljama članicama;

c) delimičnu ekonomsku uniju koja pored zajedničkog tržišta uključuje i harmonizaciju pojedinih segmenata ekonomske politike (fiskalna, monetarna, industrijska i regionalna politika); i

d) potpuna ekonomska unija koja podrazumeva i postojanje monetarne unije, odnosno zajedničke valute, jedne centralne banke, jedinstvene ekonomske politike i vladu sa supranacionalnim ovlašćenjima.⁷

Pitanje koje će sigurno u budućnosti zaokupljati pažnju tiče se dubine i širine institucionalnih oblika saradnje na Balkanu. Već pomenuti Memorandum pored uspostavljanja mreže bilateralnih ugovora o slobodnoj trgovini podrazumeva i međusobnu saradnju u različitim oblastima: u carinskom postupku, trgovinskom zakonodavstvu, standardima, pravu industrijske svojine i sl. Za širenje oblika institucionalne saradnje izuzetan značaj ima i Regionalna inicijativa pod nazivom Politika i pravo konkurencije u Jugoistočnoj Evropi, koja ima za cilj stvaranje institucija za zaštitu konkurencije u zemljama regiona i njihovo osposobljavanje za uspostavljanje i očuvanje konkurentskog tržišta u regionu. Inicijativa je finansirana od strane Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope, a program inicijative organizovan je i realizovan od strane Odeljenja za konkurenciju Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). Regionalnu inicijativu podržava i Evropska komisija koja ju je procenila kao dopunu aktivnosti koje već preduzima u regionu.⁸ Pored unapređenja trgovine za produbljanje ekonomske saradnje i posebno veći priliv investicija u regiona biće neophodno liberalizovati i sektor usluga. Potrebu daljeg širenja institucionalnih oblika saradnje ilustruju i reči P. Meserlina, jednog od idejnih tvoraca kompletnog poduhvata da bi "već sada trebalo razmišljati o drugom koraku – o "prepakivanju" bilateralnih sporazuma o slobodnoj trgovini u jedan regionalni i formiranju nadzornog tela za njihovo sprovođenje".⁹ Produbljanjem regionalne saradnje - na primer, zaključivanjem sličnih ugovora o platnom prometu, ukidanje ograničenja finansijske prirode i sl. – značajno bi se poboljšali uslovi za investiranje.

Budući da se ekonomska saradnja i integracija na Balkanu nalazi na samom početku razumljivo je što u ovim zemljama ne postoji jednodušnost o intenzitetu i krajnjim ciljevima integracije. Ovo utoliko pre što je u mnogim zemljama u inicijalnoj fazi prema regionalnom pristupu Evropske unije iskazivano nepoverenje jer su u njemu videle prepreku približavanju EU, kao i da se na taj način ove zemlje usmeravaju ka regionalnoj političkoj zajednici sličnoj bivšoj Jugoslaviji. Budućnost regionalne saradnje na Balkanu umnogome zavisi od angažovanja Evropske unije, posebno od aktivnosti koje se odvijaju u okviru Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope. Međutim, za uvođenje viših oblika integracije neophodno je da i same balkanske zemlje vođene sopstvenim, pre svega, ekonomskim interesima budu aktivnije u međusobnoj multilateralnoj saradnji i povezivanju.

Zaključak

Put za prevazilaženje brojnih političkih, socijalnih i ekonomskih problema svojstvenih balkanskim zemljama je u širenju regionalne saradnje i njihovom čvršćem povezivanju sa Evropskom unijom. Stvaranje zone slobodne trgovine na Balkanu predstavlja prvi ozbiljan korak ka podizanju međusobnih ekonomskih odnosa na viši nivo i korak ka ekonomskom povezivanju. Zahvaljući aktivnostima u sklopu Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope u balkanskim zemljama ostvaren je značajan progres u ovom domenu zaključiva-

⁷ O različitim formama ekonomske integracije vidi: D. Đurić et. al., *op. cit.* str. 123-124.

⁸ Više o ovoj inicijativi vidi: Regionalna inicijativa Politika i pravo konkurencije u Jugoistočnoj Evropi, *Ekonomika*, Vol. XXXIII, No.3, 2002, str. 167.

⁹ Navedeno prema: *Ekonomist*, *op. cit.* str. 14.

njem bilateralnih sporazuma o slobodnoj trgovini. Ukidanje ograničenja i kvota u međusobnoj trgovini dovodi do niza pozitivnih efekata (povećanje konkurencije, bolje iskorišćavanje raspoloživih resursa, veća atraktivnost za strane investicije i sl.) i predstavlja osnovu za uvođenje širih institucionalnih oblika ekonomske saradnje u budućnosti. Naravno, u ovoj fazi od poznatih oblika ekonomske integracije za balkanske zemlje aktuelne su niže forme povezivanja. U kojoj će meri ova saradnja biti produbljena zavisi od podrške međunarodnih činilaca, pre svega Evropske unije ali i od sposobnosti zemalja regiona da prepoznaju sopstveni interes u višim formama regionalnog povezivanja.

Literatura

1. D. Đurić et. al, *Međunarodna ekonomija*, IEN, Beograd, 2000.
2. V. Bilandžić, Perspektive regionalne stabilnosti na Balkanu, *Međunarodni problemi* br. 1-2, 2001.
3. M. Božić, Regionalizacija i ekonomski razvoj Balkana, "*Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*", red. Lj. Mitrović et. al, Niš, 2002.
4. A.S. Wallden, Regional Co-operation in the Balkans and in the Black Sea, *Međunarodni problemi* br. 3, 2001.
5. K. Begić, *Ekonomska politika*, Sarajevo, 2000.
6. Regionalna inicijativa Politika i pravo konkurencije u Jugoistočnoj Evropi, *Ekonomika*, Vol. XXXIII, No.3, 2002..
7. *Ekonomist*, br. 125, Beograd, 14. oktobar 2002.

Nikola Božilović
Filozofski fakultet
Niš

GLOBALIZACIJA KAO NOVA AKULTURACIJA*

Povesni pogled u osvit civilizacije govori nam o tome da je društveni čovek odvajkada osećao potrebu za komuniciranjem. Komuniciranje se kroz istoriju obavljalo raznim komunikacionim kanalima i procesima, kao što su trgovina, saobraćaj, velike migracije naroda, folklor, a veoma često i ratni sukobi. Putem njih događale su se brojne i korenite akulturacione promene. Svaka vrsta opštenja i razmene podrazumevala je prenos informacija i difuziju kulturnih elemenata, kao što su ideologije, ideje, izumi i inovacije. Primarni komunikacioni posrednik, a ujedno najbolji do danas je - jezik. On, sa svim iznađenim načinima fiksiranja u materijalne simbole, spada u predistoriju onoga što se danas naziva komunikacionim sistemom. Stvaranjem pisma, pa time i mogućnosti za pisano komuniciranje, omogućeni su uslovi za povezivanje i opštenje ljudi u civilizacijskim razmerama. Gutenbergov galaksija, odnosno civilizacija pisma, primena štampe i štamparije, naznačili su horizonte jedne nove kulture koja je narastala uz pronalazke novih kanala komuniciranja (telegraf, telefon, radio, gramofonske ploče, film, televizija, sateliti, kompjuteri, Internet). Značajno je da se danas na nove izume, recimo iz oblasti digitalne elektronike, ne mora više čekati stolicima, čak ni godinama. Na taj način stvorene su mogućnosti transkontinentalnih prenosa, čime je Zemlja postala zaista "svetsko selo" (Makluan), a kultura poprimila planetaran karakter.

Komunikacija koja se događa u miljeu date kulture ili u okolnostima koje stvara kultura već sama po sebi predstavlja kulturnu komunikaciju. Međutim, treba poći dalje od toga pa ustvrditi da je svaka kultura u stvari komunikacija. Nije dovoljno reći da je kultura kontekst komunikacije, da postoji neka posebna kulturna komunikacija, ili da kultura ostvaruje komunikativnu funkciju u društvu. Svaka kultura se, naime u celosti treba shvatiti kao komunikacija kroz prostor (aktuelna kulturna svakidašnjica) i kroz vreme (živuća istorija, kulturna tradicija). Tu se zapravo radi o akulturaciji.

U teoriji kulture ima shvatanja koja čitavu kulturu tretiraju kao komunikaciju. Po red Eka (Eco), karakterističan je i Edvard Hol (Hall) po kome ne postoji kultura koja nije pronašla način na koji nešto saopštava. Ovim teoretičarima bliski su socijalni i kulturni antropolozi koji su, teorijski ili na terenu, istraživali kulturne kontakte, odnosno fenomene kulturne dinamike. Akulturacija, enkulturacija, difuzija, asimilacija, selekcija, rezistencija (kao dinamički procesi kulture) dokaz su da kultura i ne može biti drugo do komunikacija. Kulture komuniciraju u globalu (akulturacija), kroz susrete pojedinaca i kulturnih sistema (enkulturacija) ili putem svojih svojih kulturnih elemenata (difuzija). Novi mediji su danas dodali specifičnu dimenziju kulturnim obrascima. Budućnost komunikacija leži u spoju starih i novih (elektronskih) medija, čime dolazi do nastajanja različitih modela i vrsta masovne komunikacije. Svaki oblik ljudskog povezivanja, i klasični i onaj moderni, zasniva se na određenju kulturi kao osnovnom postamentu komunikacije. Komunikacija je osnovni

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

uslov akulturacije, a ova se danas efikasno može sprovesti kroz *globalizaciju kao totalni sociokulturni proces*.

Treba odbaciti svaku pomisao o hermetičnosti kulturá i dokazati da interkulturalna komunikacija ne znači i negiranje onoga što je specifično, samosvojno, originalno i stalno u svakoj autentičnoj kulturi. Opšteprihvaćena činjenica da je kultura dinamična pojava govori o tome da svaki pokušaj kulturne samoizolacije dovodi do prekida kulturnih kontakata, što datu kulturu vodi neminovnom krahu i propasti.

Dinamizam kulture pokazuje da se kulturni elementi mogu širiti (u prostoru i vremenu) iz jedne u drugu kulturu. Jedna kultura, prema tome, može primati elemente iz druge kulture, za razliku od organskog sveta gde jedan organizam (prirodno, bez ljudskog posredovanja) ne može primati organe iz nekog drugog organizma. Kultura je zasebna stvarnost koja poseduje posebne oblike, procese, pa tako i zakonitosti.

Pitanje kulturnih kontakata ili dodira danas je vrlo aktuelno. O tome su napisane mnoge studije, posebno u SAD gde su se grupe sjajnih istraživača posvetile proučavanju raznih procesa akulturacije. Interesantno je da su se ta pitanja izučavala i u okviru tzv. *kolonijalne sociologije*. Kulturni dodiri nisu jednoobrazni i nikada ne izazivaju istovetne posledice. Antroposociolog R. Bastid izvodi tipove kulturnih dodira ukazujući na njihovo razlikovanje koje se očituje između društvenih grupa što pripadaju istom civilizacijskom obrascu ali na različitom nivou, kao one između urbanih i ruralnih zona, između domorodaca neke velike nacije i doseljenika iz zaostalijih krajeva. Nadalje, dodire između grupa sasvim različitih civilizacija, ali na podjednako visokom nivou kao što je susret između Istoka i Zapada. I napokon dodire između skupina na različitim razinama: one što se uspostavljaju između razvijenih i primitivnih naroda.¹

Sve veći broj socijalnih teoretičara i sociologa zapaža da je kultura stožer oko koga se okreću mnoge nepoznanice savremenog društva, te da kulturne razlike mogu otvarati i razlike u drugim područjima socijalnog života (u ekonomiji i politici, na primer), a da pri tome one ne postaju obavezno i izvori novih konflikata. Dodiri kultura u tom kontekstu dobijaju prvorazredan značaj. Tako F. Fukujama (Fukuyama) navodi misao S. Hantingtona (Huntington) o porastu značaja kulture u globalnom poretku što svet uvodi u *sukob civilizacija* u kojem će kultura, a ne više ideologija, biti primarna legitimacija naroda. Rečju, konflikt se više neće stvarati oko fašizma, socijalizma i demokratije već će se on kretati između glavnih kulturnih grupacija u svetu: zapadne, islamske, konfučijanske, japanske, indijske. Fukujama se sa Hantingtonom slaže da će kulturne razlike izbiti u prvi plan sukoba, ali ne i sa tim da će one nužno biti izvor konflikata. Novi kulturni realitet po njemu će voditi i kreativnim promenama, a (što je još značajnije) kultura će se ovim sve više uvoditi u centar ukupnih socijalnih zbivanja. "Bez obzira na to da li konfrontacija kultura vodi konfliktu ili prilagođavanju i progresu, danas je od životne važnosti da se razvije dublje razumevanje onoga što čini ove kulture osobenim i funkcionalnim, pošto se problemi u vezi sa međunarodnom konkurencijom, političkom i ekonomskom, mogu uveliko definisati kulturnim terminima."²

¹ Roger Bastide, *Umjetnost i društvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1981, str. 134.

² Frensis Fukujama, *Sudar kultura (Poverenje – društvene vrline i stvaranje prosperiteta)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, str.15.

Akulturacija i društvene promene

Akulturacija je, bez sumnje, jedan od najvažnijih dinamičkih procesa u kulturi, a uz nju se, istovremeno ili naknadno, dešava i niz drugih kulturnih procesa – kulturna difuzija, asimilacija, izolacija, adaptacija, kulturna selekcija (izbor), kulturna prerada (reinterpretacija), kulturna rezistencija (otpor), te odbijanje kulturnih uticaja.

Poslednjih decenija je zapaženo obilje stručnih rasprava i empirijskih istraživanja akulturacionih modela i procesa, ali još uvek nema dovoljno usaglašenih teorijskih gledišta o ovom fenomenu. Razloge za to možemo tražiti u činjenici da se procesom akulturacije bave različite naučne discipline (sociologija kulture, istorija, socijalna i kulturna antropologija, socijalna psihologija), ali je takođe verovatno da prepreku usaglašenju različitih teorijskih stanovišta predstavlja i fakat da specifičnost svakog pojavnog oblika akulturacije uslovljava i relativnost teorijskih uopštavanja na planu kulturne dinamike.

Osvrnimo se najpre na sám termin "akulturacija". On je nastao od prefiksa "ad" (prema) koji ukazuje na to da se promene u toku kulturnog konteksta akulturacije ne ostvaruju naglo već u jednom relativno dužem periodu. Drugi deo termina – "cultus" – odnosi se na obrađivanje zemlje, prosvetčivanje, obrazovanje, vaspitanje. U celosti, termin akulturacija upućuje na značenje po kome se radi o kulturnom procesu i trajanju (u prostoru i vremenu), a nikako o nekom momentalnom stanju ili trenutku. Za ovo postoji obilje istorijskih primera. Karakteristične su korenite kulturne promene u Bosni nastale pod vekovnim uticajem orijentalne kulture (širi kulturni smisao) i uticaj italijanskog jezika na jezičke promene u Dalmaciji (uže kulturalno značenje).

Dosadašnji rezultati istraživanja akulturacije u osnovi su ukazali na neke neosporne, empirijski utvrđene i naučno argumentovane, činjenice: akulturacijom nazivamo pojavu kad dve kulture *celovito* dolaze u dodir preko svojih predstavnika (društvene zajednice ili, pak, veće društvene grupe). Ti dodiri odigravaju se u prostoru i vremenu, najčešće tokom ratova, seoba, migracija, a u novije vreme i preko sredstava masovnog komuniciranja. Posledica dodira je, po pravilu, pobjeda jedne kulture i stvaranje novog tipa društva. Pobjednička kultura će nametnuti svoj pogled na svet, vrednosti, statute, pravila, jezik, ali će i sama biti obogaćena brojnim elementima potisnute kulture. Evropljani su, tako, u XVI i XVII veku kolonizovali Ameriku i gotovo svu svoju kulturu preneli na novi kontinent, ali su i sami preuzeli od Indijanaca – starosedelaca neke elemente kulture, kao što su duvan, kakao i veliki broj ostalog bilja. Preuzeli su mokasine, indijanske opanke, ali i mnoge jezičke izraze.³

Sa pojmom "akulturacija" prvi put se susrećemo već u nekim antropološkim radovima s kraja XIX stoleća. M. Herskovic (Herskovits) piše da još 1880. godine, razmatrajući fenomen "pozajmljivanja" u kulturi, ovu reč koristi J. V. Pael (Powel). Međutim, značajni radovi datiraju naročito od tridesetih godina dvadesetog veka. Prvu sistematsku definiciju akulturacije dali su Redfield (Redfield), Linton i Herskovic u delu *Memorandum for the Study of Acculturation* (1936). Po njima "akulturacija obuhvata one pojave koje se javljaju kada grupe pojedinaca koje imaju različite kulture stupe u trajni direktan kontakt, kao i promene koje iz toga proisteknu u prvobitnim kulturnim modelima jedne ili obeju grupa".⁴ Kao prva naučna definicija akulturacije, ona se u osnovi može prihvatiti, s tim što bi trebalo precizirati značenja određenih pojmova, relacija i sintagmi. Na primer: šta se podrazumeva

³ Videti: Vera St. Erlich, *U društvu s čovjekom*, SNL, Zagreb, 1978, str.67.

⁴ Navedeno prema: Ralf Bilz, *Akulturacija*, u: *Antropologija danas* (Zbornik), Vuk Karadžić, Beograd, 1972, str. 540.

pod "trajnim direktnim kontaktom", šta pod "grupom pojedinaca", kakav je odnos akulturacije prema srodnim pojmovima difuzije i asimilacije, da li je akulturacija proces ili trenutni akt? U ovom kontekstu umesnom se čini i primedba da za akulturaciju nije presudan činilac neposredan i trajan dodir skupina dveju kultura, već da nju kao pojavu uslovljava jednostavno dodir ili sukob dveju kultura.⁵

Dakle, kao i svaki pionirski poduhvat, i ova definicija pati od klasičnih "dečjih bolesti", međutim ona predstavlja određen doprinos sociološkom određenju akulturacije. Na rezultate do kojih dolaze trojica pomenutih antropologa ukazuje R. Bilz. On ih posebno apostrofira, a to su, pre svih, "*usvajanje*, tj. preuzimanje većeg dela druge kulture i njegova asimilacija u modele ponašanja i unutrašnje vrednosti nove kulture; *adaptacija* koja kombinuje originalne i nove kulturne crte bilo u jednu harmoničnu celinu, bilo uz zadržavanje konfliktnih stavova koji su prilagođeni specifičnim prilikama svakodnevnog ponašanja; *reakcija* gde se javlja mnoštvo kontraakulturacionih pokreta sa akcentom na ulogu psiholoških faktora."⁶ Sociolozi će na osnovu toga zaključiti da promene kulturnog tipa neodložno uzrokuju i modelovanje novog tipa društvene strukture.

Na osnovu empirijskih pokazatelja i uvida u antropološko-sociološku literaturu možemo zaključiti da *akulturacija predstavlja kompleksan socijalno kulturni proces koji se odigrava u prostornoj i vremenskoj perspektivi, a manifestuje se kroz kontakt kultura dveju različitih globalnih društvenih zajednica pri čemu se kultura jedne od njih značajno menja u dijalektičkom procesu kulturne interakcije*. Pošto je o interakciji reč, razume se da se i u pobedničku kulturu inkorporiraju pojedini elementi pobedene ili slabije kulture.

Važno je istaći da se kulturni kontakt⁷ ili akulturacija odražava na kulturu obe društvene grupe koje u njega stupaju. U njima, u većoj ili manjoj meri, dolazi do mešanja kulturnih sadržaja. Upravo zbog toga neki latino-američki autori koriste izraz "transkulturaciona". Njime se ističe interakcijski odnos društvenih grupa u kontaktu, odnosno reciprocitet – dvosmeran tok dodira dveju kultura. U to smo se mogli uveriti na primeru Evropljana i njihovog američkog iskustva u razdobljima koja su vekovima udaljena od nas.

Proces akulturacije u "čistom" vidu odvija se, prema dosad izrečenom, kada dve ili više kultura različitih društvenih grupa stupe u međusobni kontakt ili aktivnu komunikaciju i utiču pri tom jedna na drugu. Oblici ispoljavanja akulturacije, međutim, imaju neizmerno mnogo varijanti i razlikuju se od slučaja do slučaja. Jer, oblik dodira kultura, uticaj i posledice dodira zavise od niza činilaca i kulturnih procesa kao što su, na primer, oblikovanje i obogaćivanje kultura, širenje i izbor kulturnih elemenata. Uputno je istaći da se, kada je reč o prožimanjima i međusobnim uticajima kultura, tu istovremeno prožimaju i društva u celini. To treba shvatiti kao sociološki relevantnu činjenicu. Kao što se kultura ne dá razumeti i objasniti izvan društvenog konteksta, tako i procesi kulturnog prožimanja stoje u neraskidivoj vezi sa socijalno-političkim i ekonomskim trendovima date epohe. Što se oblika dodira tiče, oni se ostvaruju pri seobama i ratovima, zatim prilikom različitih oblika neokolonijalizma, te migracionim kretanjima i drugim oblicima socijalne dinamike. Pri tom dolaze do izražaja posebni momenti koji su od značaja za vrstu i obim kulturne interakcije.

Treba ukazati na to da procesi akulturacije ostavljaju duboke tragove, pa čak i trajne posledice na kulturama koje su akulturisane za vreme nekih socijalnih previranja. Kulturolozi

⁵ Upor. Eduard Kale, *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb, 1977, str. 136.

⁶ Ralf Bilz, cit. rad, str. 544.

⁷ Autori iz Velike Britanije upotrebljavaju izraz "kulturni kontakt", dok se u SAD govori o "akulturaciji". Pojava i upotreba ovih reči teku vremenski paralelno.

su skloni da u dodiru dveju kultura razlikuju tehnološki više i tehnološki manje razvijenu kulturu i da pri tom zaključuje da mora pobediti kultura koja je tehnički razvijenija. Doduše, postoji obilje takvih primera, ali i odstupanja od ovog "pravila". E. Kale podseća da su kineska, indijska i islamska kultura postojale, a i dalje postoje, uporedo sa tehničkom civilizacijom Zapada. Štaviše, oni presudni pronalasci koji se smatraju polugama i pokretačima tehničke civilizacije Zapada (puščani prah, busola, papir, štampa i brojni mehanički aparati) pojavili su se u Kini i do hiljadu godina ranije, a da to ipak nije preobratiло kinesku civilizaciju u naučno-tehničku.⁸ Ovo nam pokazuje da akulturacija zavisi i od broja pripadnika određene društvene grupe. Ukoliko je taj broj izrazito veći, vrlo je verovatno da može pobediti i tehnički manje razvijena kultura.

Metodološki je značajno da akulturaciju, naročito kada su davaoci kulture globalna društva, sociologija izučava kao totalni društveni fenomen. R. Bastid podseća da u tom slučaju dolazi do dodira na različitim planovima istovremeno – na ekonomskom, političkom, religijskom, edukativnom. Socijalni aspekti akulturacije, dakle, zasnovani su na uzajamnoj povezanosti pojedinih elemenata kulture sa celinom društveno-kulturnih odnosa.

Posledice akulturacije za potisnutu kulturu mogu biti vrlo bolne, naročito ako je reč o dodiru pripadnika dveju bitno različitih kultura. Tada govorimo o tzv. *kulturnom šoku*. Kale navodi primer upada Evropljana u Ameriku kada se stanovništvo u carstvu Inka smanjilo za više od 90%, a u srednjoj Americi za oko 70%. Pri tom je većina stanovnika stradala od kulturnog šoka, a manjina od samih ratova. Kulturni šok se najčešće manifestuje kroz nerad, samoubistva, te odavanje alkoholu, drogama i prostituciji. U slučaju migracija i ratnih strahota, akulturacija može dovesti do značajnih tegoba psihijatrijske prirode kod ljudi, kao što su povučenost, agresivnost i karakteropatija.⁹

Sociologija akulturacije ispituje međusobno ukrštanje kultura različitih društava, kao i posledice koje iz toga proizilaze. Iako ishodi ukrštanja mogu proizvesti osporavanje, ignorisanje i sukob kultura sa težnjama dominacije, asimilacije i potiranja tuđe kulture, sasvim su moguća i prožimanja sa korisnom i konstruktivnom kulturnom saradnjom. Sociološki pristup takođe je usmeren na ispitivanje različitih faza akulturacionih procesa, počevši od upoznavanja drugih kultura, prožimanja, saradnje i zajedništva, do selekcije kulturnih elemenata, reinterpetacije i adaptacije. Prilikom nasilne akulturacije dolazi do kontra-akulturacije ili kulturne rezistencije. Osim izučavanja opštih akulturacionih modela, sociologija izdvaja: posebne akulturacione procese koji proizilaze kao rezultat dodira specijalnih područja kulture: ekonomskog, pravnog, moralnog, političkog, religijskog, umetničkog. Akulturacija, dakle, dovodi do značajnih *društvenih promena*, kako pojedinih sektora u društvu, tako i društva u celini.

Pitanja i problemi, njihova brojnost i raznovrsnost, pokazuju da akulturacija predstavlja "otvorenu knjigu" za antropologe, istoričare, sociologe i socijalne psihologe. *Kulturni antropolozi* će proučavati kulturne komponente društva, različite forme i modele kulturnog života, te procese i promene u društvu nastale pod uticajem kulturnih faktora, dok će se *istoričari* baviti hronologijom kulturnih događanja, tj. vremenskom dimenzijom kulturnih fenomena. *Sociologe* će u tim dinamičkim kulturnim procesima zanimati prevashodno međusobni odnosi grupa, zatim socijalnih slojeva i statusa u okviru kulturnih sistema, a *psiholozi* će biti orijentisani na izučavanje uticaja kulturnih procesa i kontaktnih situacija uopšte na stavove, emocije i sisteme vrednosti pojedinaca i socijalnih kolektiva. Interdisciplinarna

⁸ Upor. E. Kale, cit. delo, str. 137 – 138.

⁹ Detaljnije u: Antoan Poro, *Enciklopedija psihijatrije*, Nolit, Beograd, 1990, str. 24.

saradnja ovih nauka i njima srodnih kulturoloških disciplina (etnografija, muzeologija, folkloristika, muzikologija) trebalo bi da bude usmerena jedinstvenom cilju – potpunijem i konsekventnijem teorijskom osvetljenju fenomena akulturacije, i enkulturacione, kao i usavršavanju metoda za istraživanje kulturno-dinamičkih procesa. Rezultati svake nauke ponasob biće dragoceni i za ostale srodne naučne oblasti jer je očigledno da ovi procesi zahtevaju svestran kritički pristup.

Za sociologiju kulture je analiza i eksplikacija akulturacije važna budući da se ova može izučavati počevši od mikrosocioloških kontakata pa do ukrštanja globalnih društava. Sociologija se, između ostalog, može baviti i posebnim momentima akulturacije: izučavanjem akulturacije migrantskih grupa, uticajem urbanih socio-kulturnih struktura na narodnu ili ruralnu kulturu, ili pak dejstvom masovnih medija na akulturacione i druge kulturno-dinamičke procese u savremenom društvu. Za razliku od klasične antropologije i istorije, sociologija je okrenuta prevashodno aktuelnim problemima akulturacije.

Istraživanja akulturacije danas imaju veliki značaj u rešavanju praktičnih socijalnih i kulturnih problema. "Začeci interesovanja za kontaktne situacije koji se javljaju u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Holandiji – piše R. Bilz – vremenski se poklapaju sa porastom osećanja odgovornosti prema kolonizovanim narodima, dok se u SAD snažan razvoj izučavanja akulturacije odvija tokom ere depresije sve većom brigom za socijalne probleme".¹⁰ Sociolozi i kulturolozi sa naših prostora mogu naći obilje materijala na ovu temu u dodirima kulture naših radnika na radu u inostranstvu sa kulturama zemalja u kojima borave. To mogu biti dodiri kultura određenih društvenih grupa (recimo nacija ili profesija) sa matičnom kulturom, ili pak pojedinaca i date kulture, kada je reč o enkulturacioni.

Kulturna istorija Balkana obiluje primerima klasičnih akulturacionih uticaja. Pet vekova ropstva balkanskih naroda pod Turcima ostavili su duboke tragove na hrišćanskoj kulturi ovih prostora. S obzirom da se ovde često radilo o prisilnom nametanju kulture, često je dolazilo do otpora sedelačkih grupa, koji severnoamerikanci nazivaju kulturnom rezistencijom ili kontraakulturacijom. Kulturna asimilacija izvršena je samo kod dela naroda koji su bili pod neposrednim i trajnim fizičkim i duhovnim uticajem muslimana. Životni stil Bosne je, na primer, nastao iz spoja slovenske tradicije i orijentalnih uticaja. Ovaj stil prepoznaje se u odnosima u porodici, u obaveznom nošenju zara i feredže, u obliku kuća i načinu stanovanja, pri jelu, u nošnji i mnogim običajima. Muhamedansku veru preuzeo je veliki deo stanovništva, a umetničke elemente i većinu moralnih nazora čitavo stanovništvo. Neki preuzeti elementi nisu ugrađeni samo u bosanski životni stil nego su difuzijom prešli na sva područja nekadašnje Jugoslavije. To je slučaj sa mnogim jelima kao što su đuveč, musaka, baklava, bosanski lonac, pita zeljanica i turska kafa kuvana u džezvi.¹¹ Ovome valja pridodati brojne turcizme u jezicima balkanskih naroda, detalje turske nošnje u odevnim predmetima, prisustvo orijentalnog melosa i turskih motiva u muzici i narodnim umotvorinama. Sociokulturni relikti turskog prisustva prepoznatljiviji su i transparentni u opštem mentalnom sklopu balkanskih naroda. To, međutim, nije čudno ako se zna da u svakom kulturnom tipu ima deset procenata originalnih (samosvojnih) elemenata matične kulture, a da su svi ostali putem akulturacije došli iz drugih kultura. Zato se u kulturama balkanskih naroda mogu identifikovati zajednički kulturni elementi. Oni čine mogućnom kulturnu komunikaciju među balkanskim narodima, a takođe i toleranciju kulturne različitosti.¹²

¹⁰ Ralf Bilz, cit. rad, str. 536.

¹¹ Vera St. Erlich, cit. delo, str. 72.

¹² Videti: Vjekoslav Butigan, *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000, str. 98.

Relevantni problemi akulturacije iz bliske prošlosti na bivšem jugoslovenskom prostoru predstavljaju takođe dragocen empirijski materijal za dalja proučavanja. Deo akulturacionih problema može biti situiran, recimo, na planu odnosa kultura Hrvata i Srba koji u Hrvatskoj žive. I pored nekih poricanja (vođenih dnevnopolitičkim pragmatizmom) kulturne veze Srba i Hrvata, učvršćivane dugogodišnjim zajedničkim življenjem, teško su raskidive. Istorijski dug i relativno trajan kulturni kontakt, međusobni kulturni uticaji i preplitanja učinili su da se kulture dva naroda integrišu u nedeljivu istorijsku celinu. To se najbolje može potvrditi na planu jezika i leksike, ali i na drugim područjima kulture. Zato su sva poricanja istorijske povezanosti ovih dveju kultura, integrisanih dugotrajnim i snažnim akulturacionim i difuzionim procesima, za seriozna naučna razmatranja efemerna i bespredmetna.

To isto odnosi se i na socijalno-kulturni milje Bosne i Hercegovine u kojoj se više-vekovno zajedničko življenje Srba, Hrvata i muslimana ("bošnjaka") danas bezuspešno želi izbrisati postavljanjem demarkacionih linija između ova tri (nacionalna ili verska?) entiteta. Ako je to i moguće u nekakvom političkom i vojnom smislu, u kulturološkom nije nikako. Nezajajljivim političkim apetitima nekih vojno-političkih lidera žilavo se protivi kultura i kulturna istorija tih prostora, te tradicija koja je zajednički koren svake od ove tri socijalne posebnosti. Ovim se kultura predstavlja kao zakonomerna i trancedentalna kategorija u odnosu na sve prolazne socijalne okolnosti koje, u poslednjoj instanci, podležu snazi njenih objektivnih determinizama.

Sve okolnosti išle su na ruku očekivanju da u bivšoj Jugoslaviji dođe do sabiranja a ne razdvajanja različitih etnija. Bilo je previše razloga da te kulture ostanu zajedno, no voljom ekstremnih političkih umova to se nije dogodilo. S obzirom na to da su, primerice, u Sarajevu živele zajedno četiri različite religije, po Edgaru Morenu (Morin) to je bio prauzor ujedinjenju evropskih zemalja. Ovo bogatstvo Balkana je, paradoksalno, poslužilo kao osnova za raspad a ne kvalitetan saživot. To je bio jedan svojevrstni multikulturni obrazac koji je omogućavao saživot svih kultura, od kojih se nijedna nije razvijala na uštrb druge. Stvarnost se pokazala surovijom u odnosu na očekivanja.

Multikulturni izazov: globalizacija i očuvanje identiteta

Reč *globalizacija* koja, kao bauk novog doba, kruži svetom začinje se od pedesetih godina XX veka da bi od osamdesetih sve više dobijala na aktuelnosti. Kao ideja, globalizacija ili ujedinjavanje čovečanstva je mnogo starija i sreće se u nekim davnim radovima stranih – O. Kont (Comte) i naših sociologa (R. Lukić). Globalizacija ima i svoje terminološke alternative, poput onih: "globalni procesi", "globalni problemi", "globalni sistem", "globalna odgovornost", "globalna saradnja". U nauci i publicistici ove sintagme upotrebljavaju se umesto termina "međunarodni".

Globalizam, koji će nesumnjivo biti osnovno obeležje XXI veka, prisutan je kao ideja vekovima, samo je sadašnje razmere dobio pod uticajem snažnog razvoja nauke i tehnike. Pošto nijedan čovek, narod i zajednica ne mogu živeti sami za sebe i odvojeno od drugih, globalizam predstavlja objektivni proces čijeg delovanja se ne može lišiti nijedna država. M. Vrhunec ističe da globalizam donosi mnoge povoljnosti, ali i brojne opasnosti (nedemokracičnost u međunarodnim odnosima, supremacija moćnijih u politici i ekonomiji, tendencije ka ideološkom totalitarizmu). Potrebna su znatna usklađivanja koja vode gubitku različitosti i jačanju onoga što je zajedničko i opštečovečansko. Na taj način unutrašnja pitanja dobijaju globalnu, svetsku, univerzalnu, tradicionalnu, planetarnu dimenziju, a po-

vezanost sudbine čovečanstva dovodi do *unifikacije društvene filozofije*. Međutim, dobro zapaža Vrhunec, i u najdemokratskijim integracijama postoji opasnost od preovladavanja interesa velikih, što otvara problem očuvanja identiteta nacionalne kulture malih naroda. To, međutim, krči puteve ekstremnim nacionalističkim zahtevima koji nekad poprimaju fašističke i rasističke oblike.¹³

Sa aspekta globalne međuzavisnosti, globalizacija predstavlja ujedinjavanje čovečanstva u svetsko društvo. Pod tim se podrazumeva univerzalizacija ljudskih prava i sloboda i, dabome, zaštita integriteta čoveka. Ove ideje konkretizovane su i pravno formulisane u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima koju je usvojila Generalna skupština UN 10. decembra 1948. godine. "Svetsko društvo" inače podrazumeva jedinstven svetski sistem sa visokim stepenom tehnološke, ekonomske, političke, vojne i kulturne međuzavisnosti. Bit globalizacije, ukratko po F. Fukujami, čini ujedinjavanje ekonomskih sistema i njihovo prilagođavanje savremenom tehnološkom razvoju. A smisao globalizacije sastoji se u stabilizaciji demokratija i sprečavanju stvaranja autoritarnih režima. Razvoj liberalne demokratije i porast blagostanja su važne posledice globalizacije vezane za budućnost demokratije u *trećem milenijumu*.¹⁴

Valja pri tom praviti distinkciju između globalizacije i univerzalizma. Kod globalizacije se radi o "integraciji različitosti" i "unakrsnoj kulturnoj komunikaciji", kako bio rekla Margaret Arčer (Archer). Novo, tzv. svetsko društvo stremlji ka integraciji različitosti, to će reći očuvanju kulturnih identiteta naroda i suvereniteta njihovih država (sada u jednom suženom, ograničenom smislu). Sve u cilju poboljšanja kvaliteta čovekovog života u okrilju jedne kvalitativno nove, planetarne civilizacije.

Globalizacija se, očito, odvija u svim institucionalnim domenima društva. Najznačajniji je svakako ekonomski nivo koji znači povezivanje nacionalnih privreda u svetsku privredu, preko svetskog tržišta. Ako se u ovom slučaju radi o ostvarivanju ekonomskih procesa univerzalizacije sveta onda, sociološki gledano, savremeni društveni procesi dobijaju sveobuhvatni, svetski karakter i odvijaju se mimo svih geografskih, nacionalnih, rasnih, religioznih i blokovskih barijera.¹⁵

Karakter globalizacije određuje se u odnosu na način ujedinjavanja čovečanstva. Da li je reč o načinu dobra ili načinu zla? Demokratski ili prinudno, nasilno? Putevima solidarne saradnje ili nametanjem volje moćne manjine slabijoj većini? Na ova pitanja mogući su realni, teorijsko-racionalni odgovori i oni ideološki, koji globalizaciju vide jednostavno kao dominaciju najbogatijih na čelu sa jednom super silom. Po drugima, koji su slepi za sve prednosti koje globalizacija donosi, reč je o diktaturi u svetskim razmerama.

U vezi sa gledanjem na karakter globalizacije, shvatanja su očito polarizovana. Otvoreni protivnici globalizacije potenciraju samo njene slabosti ne bi li je prikazali apokaliptično, kao svetsko zlo. Nije teško zapaziti da su antiglobalisti i svi protivnici multikulturalizma i mondijalizma neprijatelji međunacionalne i interkulturalne saradnje i koegzistencije ljudi svih rasa, vera i nacionalnog porekla. Među njima su "levi" i "desni" radikali, komunisti i fašisti, anarhisti i dezintegralisti, separatisti, rasisti, šovinisti, klerikalisti i ostali ultraši, socijalisti, partikularisti i patriote "po profesiji". Jednom rečju: svi zaljubljenici skućenog prostora i zarobljenici zatvorenog uma.

¹³ Vidi: Marko Vrhunec, *Svet na raskršću*, DAN GRAF, Beograd, 2002.

¹⁴ Upor. Frensis Fukujama, *Ja ili zajednica, Danas*, Beograd, decembar 1999.

¹⁵ Šire o društvenim aspektima globalizacije vidi: Danilo Ž. Marković, *Sociologija i globalizacija*, Centar za usavršavanje rukovodilaca u obrazovanju, Beograd, 2000.

Među istaknutim knjigama koje manifestuju motive antiglobalističkog projekta su, recimo *Senke globalizacije* J. Štiglica (Stiglitz), *Teror ekonomije i Diktatura profita* V. Forrester (Forrester). Njihovi naslovi sasvim dočaravaju stav svojih autora. Tu je i nezaobilazni antiglobalizacijski manifest Naomi Klajn (Klein), pod naslovom *No logo*. Antiglobalisti sebe imenuju "globalistima odozdo". U njihovim esejima se piše o nemoralnosti kapitalizma i artikulišu političke parole protiv multinacionalnih kompanija. Oni teže da njihov pokret izraste u istinski svetski pokret za pravedno uređeni svet.

"Argumenti" antiglobalista kreću se ponajviše oko efekata globalizacije, pri čemu se smatra da tu preovladavaju negativni efekti. Oni proizlaze poglavito iz ekonomske sfere. Profesor Žan Cigler ide dotle da govori čak o "privatizaciji sveta". Svet, naime, postaje vlasništvo jedne grupe ljudi sa institucijama preko kojih se gospodari svetom. Po njemu, to su Međunarodni monetarni fond, Svetska banka, Svetska trgovinska organizacija i NATO kao "vojno krilo finansijskih gospodara". Imperijalistički rat (koji je već zadesio SR Jugoslaviju) dolazi iz "globalističkog mentaliteta", smatra istaknuti predstavnik savremene evropske levice.

Međutim, zagovornici ovakvog pristupa previdaju da na ekonomski napredak/ nazadak jedne zemlje ili regije ne utiče samo proces globalizacije, već i unutrašnje ekonomske i političke prilike. Lako se može utvrditi da uzrok ekonomskog posrtanja i zaostajanja u mnogim zemljama (poput podsaharske Afrike, Bliskog istoka i zemalja bivšeg SSSR-a) predstavljaju loše institucije i politika, a ne globalizacijski projekat. U uslovima slabe vladavine prava, lošeg obrazovnog sistema, slabe infrastrukture i odsustva makroekonomske stabilnosti ne mogu se očekivati pozitivni ekonomski rezultati. Sudbina zemalja dobrim delom leži (čak i u uslovima globalizacije) u vlastitim rukama. Zato se jadni "Pedro", odnosno "dežurni krivac" treba tražiti u sopstvenim redovima, a ne optuživati strane silnike, bogate moćnike i "svetske policajce". Prebacivanje krivice na drugog je stari, otrcani, davno "pročitani" i prevaziđeni komunistički sindrom.

Peruanski književnik Mario Vargas Llosa (Liosa) analizuje "kulturne" argumente antiglobalista. Oni se kreću oko gubitka nacionalnih granica i uspostavljanja tržišno povezanog sveta. Zbog toga će, navodno, svi narodi (dakle ne samo maleni i slabi) izgubiti svoj identitet i dušu i svesti se na kolonije XIX veka. Globalizacija zadaje smrtni udarac regionalnim i nacionalnim kulturama, tradicijama, običajima, mitovima koji skupa čine kulturni identitet svake zemlje ili regije.

Po Ljosi su ovakva mišljenja pogrešna jer ove negativne pojave ne nastaju kao posledica globalizacije već modernizacije, koja briše mnoge tragove tradicionalnog života. Ljosa umesno kritikuje pojam "kolektivnog identiteta" kao ideološku fikciju i temelj nacionalizma. Nacionalne kulture se, po njemu, često kuju u krvi i ognju. One počivaju na tobože ugroženim nacionalnim vrednostima, pa se nacionalizam zgodno javlja kao osnovna matrica otpora globalizaciji.

Istina je da globalizacija ne ruši lokalne kulture nego ih samo oslobađa od ideoloških stega nacionalizma. Propagiranje kulturnog identiteta od strane političara nije ništa drugo do ugrožavanje prava na izbor i, kako Llosa veli, najdragocenijeg dostignuća čovečanstva: slobode.¹⁶

U strahu od globalizacije krije se "fenomenologija totalitarnog duha" (R. Konstantinović) kao strah palanke za svoj opstanak u strahu od sveta. U slučaju srpskog kulturnog identiteta, po N. Dakoviću, reč je o otporu evropeizaciji, što on upoređuje sa igranjem

¹⁶ Mario Vargas Llosa, *The Culture of Liberty*, Foreign Policy, January/February, 2001.

dodola u sred internet kluba. Na ovo se dobro nadovezuju misli I. Čolovića po kome prava opasnost po jednu kulturu dolazi iz njene izolacije, a ne otvorenosti. Kulturna politika u Srbiji, sledstveno tome, mora da izađe iz krutih okvira nacionalne države, ali da u svakom slučaju uvaži i neke zahteve moderne nacije. J. Habermas je svojevremeno lucidno primetio da jedna nacija ne može svoj identitet nalaziti isključivo u etničko-kulturnom zajedništvu, već u jednoj demokratskoj, teritorijalnoj i državnopravnoj organizaciji.¹⁷

U suprotnom taboru od antiglobalista nalaze se zagovornici mondijalizma i procesa globalizacije, dok su, čini se, najbrojniji predstavnici umerene struje, koji su i najtolerantniji. Među njima se ističe ime Federika Majora (Mayor) po kome celokupna vizija sveta koji traži novu ravnotežu snaga može da se zasniva samo na otvorenom dijalogu i uvažavanju kulturnih specifičnosti svakog naroda. Major smatra da su globalni ciljevi usredsređeni na kvalitativni razvitak svake ličnosti i da se koncepcijom razvoja danas ostvaruje humanističko načelo po kojem čovek biva pokretač i korisnik tog višestrukog procesa.¹⁸

Slično shvatanje zastupa i savremeni američki teoretičar F. Fukujama, apologeta liberalnog kapitalizma kao paradigme zdravog društva. "Veliki deo zemalja sveta – piše on – okreće se istovremeno ka modelima tržišno orijentisanih ekonomija i ka integraciji u globalnu kapitalističku podelu rada (...) Ogroman progres koji je stvorio tehnologizovani kapitalizam poslužio je kao inkubator za liberalni sistem univerzalnih i jednakih prava u kojem borba za priznanje ljudskog dostojanstva dostiže svoju najvišu tačku."¹⁹

Sa kulturološkog stanovništva važno je utvrditi da li globalizacija, kao proces objedinjavanja pojedinih društava u novo, tzv. svetsko društvo, dovodi u pitanje posebnost datog društva. Da li više različitih kultura može živeti pod krovom istoga društva? Ovim pitanjima ulazi se u problematiku multikulturalnog društva.

Opštečovečanska kultura i multikulturalno društvo

Neki teoretičari su rešenje spora između kulturnog pluralizma i partikularizma, između multikulturalnog i monokulturalnog pristupa videli u konceptu univerzalizma. Mada mnogi ukazuju na zamke tog koncepta (M. Kete Asante), još uvek ima idealista i socijalnih optimista koji zastupaju ideju o opštečovečanskoj kulturi. Jedan od poznatijih je svakako Edgar Moren. U toj ideji on vidi izlaz iz opšte društvene krize koja leži u samim temeljima naše kulture. "Moramo nastojati da stvorimo nove generičke ideje, ideje zahvaljujući kojima će se roditi, živjeti i opstati nova bogatija kultura" – pledira Moren. "Nije riječ samo o tome da pronađemo ideje u sklopu vlastite kulture, već prije svega da zajednički proizvedemo kulturu koja pripada cijelom čovječanstvu. To je zadatak budućnosti ako budućnost postoji".²⁰

Formule saživota, zajedničkog bitisanja, jednakosti i uzajamne tolerancije, međukulturne saradnje i koegzistencije u praksi su karakteristične za severnoameričku kulturu. Interkulturalizam, kulturna asimilacija, multikulturalizam i mnogi drugi kulturni "izmi" bili su prisutni u raznim fazama projektovanja američkog društva. Ideologija poznatog "američkog sna" (*american dream*) počiva na ostvarivanju materijalnog blagostanja koje nije moguće bez privatne inicijative kao srži američkog nacionalnog bića. Ta ideja ne može se objasniti bez poznate američke formule o "loncu za topljenje" (*melting pot*). U tom loncu

¹⁷ Ivan Čolović, *Kulturnjaci u rovovima* (iz feljtona *Kultura, nacija, teritorija*, "Danas", Beograd, avgust, 2002.

¹⁸ Federiko Major, *Sutra je uvek kasno*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1991, str. 65.

¹⁹ Frensis Fukujama, *Sudar kultura*, str. 13.

²⁰ Edgar Morin, *Kako izići iz XX stoljeća*, Globus, Zagreb, 1983, str. 214-215.

svako mora da oproba svoju šansu i ostvari svoj deo američkog sna koji sanja svaki član srednje bele klase.²¹

Lonac za pretapanje bio je prepunjen idejama tradicionalne elite i njenim asimilacionističkim shvatanjem američkog društva u kome će svako vremenom izgubiti ili napustiti one etničke karakteristike koje su ga razlikovale od američke matice. Novo načelo američkog društva koje se afirmiše tokom poslednjih decenija je kulturni pluralizam, zasnovan na različitosti koja obogaćuje život. Kulturni pluralizam je jedna od vodećih normi slobodnog društva. U tom sklopu su razlike među društvenim grupama u jednoj zemlji izvor bogatstva, nikako problem. Zajednička kultura Sjedinjenih Država je upravo sazdana od uzajamnog uticaja različitih kultura (multikulturalno društvo). Prema tome, američko društvo predstavlja specifičnu uniju u kojoj na zajedničkoj teritoriji izmešano žive različiti narodi, rase i religije, i najveća opasnost je očistiti etničke grupe od njihove etničke suštine. Već tu se može nazreti klica ideje o opštečovečanskoj (univerzalnoj, planetarnoj) kulturi koja ne bi bila nikakav antipod nacionalnoj kulturi i nacionalnom karakteru. Dakle, ne bi gušila ničiji kulturni identitet.

Međutim, multikulturalizam (kao ideja i praksa) nije homogena i jednovalentna pojava. U Americi se danas, recimo, vode žestoke borbe *pluralističkog* sa *partikularističkin multikulturalizmom*. Dok se zagovornici prvog zalažu za bogatiju zajedničku kulturu, dotle drugi insistiraju da nikakva zajednička kultura nije moguća niti poželjna, to jest da rasne i etničke manjine nikako ne treba da budu deo američke kulture. Na delu je teza o "eurocentričnosti" i beloj obojenosti američke kulture. Partikulturalizam je zasnovan na ideologiji etničke podvojenosti i na pokretu crnih nacionalista, a pluralisti ističu devizu: "Američka kultura pripada svima nama".²²

Multikulturalizam ipak ne treba identifikovati sa kulturnim pluralizmom iako su terminološki, po izvornom značenju, veoma bliski. Kulturni pluralizam koji je, istorijski gledano, prethodio multikulturalizmu otvoren je za odnos između nacionalnih kultura, ali ne i kultura koje postoje na subnacionalnom nivou, što je karakteristika multikulturalizma. Ima osnova za tvrdnju da je kulturni pluralizam problem zemalja u razvoju, dok se razvijene zemlje suočavaju sa izazovima multikulturalizma kao fenomena savremenog doba. Semprini definiše multikulturalizam kao ideju ili ideal o skladnom saživotu različitih etničkih i kulturnih grupa u okviru pluralističkog društva.²³

Multikulturalni koncept kritikovan je sa pozicija asimilacionizma i rasizma. Po nekima je u ovom pojmu nužno sadržan i kulturni relativizam kojim se negiraju univerzalne vrednosti u istoriji čovečanstva. Suština mnogih kritika sadržana je i u prenaplašavanju slavljeničkih oblika ispoljavanja multikulturalnosti. Slavljenička usmerenost je, navodno, okrenuta ka nebitnim manifestacijama, kao što su kultura, umetnost i religijske svetkovine. Na uštrb toga zapostavljaju se važni oblici diskriminacije koji se sprovode u školama i drugim društvenim institucijama.²⁴

Po nekim istraživačima, među kojima je i Frenk Vong (Wong), najvrednije je težiti "zajednici internacionalnih kultura u kojoj će razlike biti izvor koji će je obogaćivati." U interkulturalnom zajedništvu, dakle, različite grupe animiraju jedna drugu radi zajedničkog

²¹ Upor. Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 1999, str. 21.

²² Detaljnije o lavirintima američke kulture videti u članku: Diane Ravitch, Raznolikost u obrazovanju, *Pregled*, Ambasada SAD, br. 258/1992, str. 39-44.

²³ A. Semprini, cit. delo, str. 147-149.

²⁴ Vidi Pogovor B. Stojkovića, isto, str. 157-158.

cilja. Postoji usmerenost ka zajednici "najvećeg zajedničkog sadržaja", u kojoj se razlike obogaćuju i vode ka potpunijem razumevanju univerzalnih istina. U takvoj zajednici, ističe Vong, različita odeća, akcenti, muzika, navike, kao i različito predstavljanje sopstvene ličnosti posmatraju se sa interesovanjem i radoznalošću, pre nego s odbojnošću i sumnjom. Kulturne razlike se u ovim situacijama posmatraju ne kao dehumanizovani stereotipovi, već kao "zanimljiva odstupanja" koja pokušavamo da razumemo i time povećamo svoje razumevanje i svoju humanost.²⁵

Prednost interkulturalizmu, kao aktivnom konceptu prožimanja kultura, daju i neki naši kulturolozi. Tako D. Koković piše da multikulturalizam podrazumeva koncept društva u kojem ravnopravno koegzistira više kultura, a interkulturalizam vodi ka društvu u čijim se okvirima više kultura nalazi u fazi dijaloga i gde se traga za "novom kulturnom sintezom". Multikulturalizam, po Kokoviću, gotovo je neostvarljiv zbog statičnosti, jer previda stvarni ljudski kontakt. Interkulturalizam, naprotiv, eliminiše ovu statičnost i iskazuje se kao politika okrenuta čoveku i afirmaciji manjinskih kultura.²⁶

Postojanje multikulturne zajednice kao koegzistencije različitih kultura, po Z. Golubović, ne podrazumeva nužno njihovu međukulturnu komunikaciju. Međutim, to je u okviru multikulture moguće onda kada različite kulture prenose uticaje jedna na drugu. Tada dolazi do širenja ili difuzije kulturnih elemenata, što je jedan aspekt akulturacije. Ta okolnost, po našoj autorki, predstavlja životni prostor za multikulturnu interakciju. Ako multikulturna zajednica ne prevaziđe stanje čiste koegzistencije različitih kultura, ona može proizvesti tenzije i pojačati sukobe među kulturno različitim narodima. Stoga je potreban "zajednički kulturni obrazac" na kome će se graditi "kreativna integracija" a ne unifikacija postojećih kultura.²⁷

Sudbina i budućnost kulture odnosno kulturâ kao dinamičkih fenomena ogleda se očigledno u njihovom prožimanju, saradnji i dopunjavanju, što ne isključuje bilo kakve sukobe, otpore, odbijanja i adopciju. Da li je neko protivnik ili zagovornik globalizacije, pristalica multikulturalizma ili interkulturalizma, možda neke od njihovih kombinacija/kompilacija ili, što je sasvim moguće, kulturnog partikularizma ili monokulturalizma - to zavisi od smernica kulturne politike ili, pak, od ličnih ubeđenja i afiniteta. Ovi procesi se u svakom slučaju mogu politički kanalisati. Jedino je akulturacija, kao globalan kulturni proces i totalan susret kultura, objektivno nužan i nezaustavljiv postupak koji uzrokuje korenite promene u kulturi i društvu.

Svetska, evropska i balkanska akulturacija

Sintagmu svetska akulturacija nije pogrešno koristiti u terminološkoj alternativi globalizacije. Sa stanovišta neke lokalne sredine (kao što je, primerice, balkanska) pod svetskom akulturacijom se pre svega podrazumevaju kontakti i prožimanja evropske i američke kulture. Problem nije nov i na njega se odvajkada gledalo iz različitih uglova. Edgar Moren je tačno zapazio da populaciju Sjedinjenih Država čini 90 odsto ljudi evropskog porekla, što dokazuje značajno prisustvo evropske kulture na tlu Severne Amerike. Ova država je primila i integrisala intelektualce i univerzitetske profesore koji su prognani ili prebe-

²⁵ Upor. Frank F. Wong, Traganje za zajedništvom, *Pregled*, Ambasada SAD, br. 258/1992, str.45.

²⁶ Dragan Koković, *Pukotine kulture*, Prosveta, Beograd, 1997, str. 313 - 314.

²⁷ Zagorka Golubović, *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beogradski krug, Biblioteka Krug, Beograd, 1999, str. 122.

gli iz nacističke Nemačke i nacizovane Evrope. Nije naodmet podsetiti da je reč o najvećim "evropskim mozgovima" - naučnim istraživačima, piscima, umetnicima i profesorima koji dolaze na američke univerzitete i šire kulturu svojih krajeva. Pokazujući da i Evropa prima snažne uticaje američke kulture, Moren izvlači sledeći zaključak: "Amerika se evropeizira istim tempom kao što se Evropa amerikanizira, i čini se da se razlika postepeno smanjuje".²⁸

Prethodni zaključak potvrđuje naučnu tezu da je akulturacija uzajaman, dvosmeran i recipročan proces u kome ni jedna od kultura u akciji ne ostaje nepromenjena. Međutim, i ovom prilikom se pokazalo da kulture nisu sazdane od mekog voska kako bi zdravo za gotovo i nekritički prihvatale sve uticaje koji dolaze izvana. S druge strane, ne bih da zanemarim, ali još manje da se bezrezervno saglasim sa uvaženim francuskim antropologom koji amerikanizaciju jednostrano tretira kao proces koji "pretvara u robu sve čega se dotakne", postupak koji "standardizuje sve što integriše" i način da "čini anonimnim sve što izjednačuje". Takođe ne bih da međusobno poistovetim proces kapitalističkog, industrijskog i tehnobirokratskog razvitka koji, u sklopu jedne pežorativne konotacije, bezuslovno dovode do rastvaranja stare zajednice i atomizovanja egzistencije u "usamljenu gomilu". Na osnovu toga, ne delim u potpunosti Morenovo stanovište da su ovi procesi razrušili mnoge kulture u svetu pa sada napadaju i naše. S druge strane, Moren je sasvim u pravu kada (uz činjeničnu argumentaciju) tvrdi da nakon talasa ekonomsko-tehničko-urbanizacijskog razvoja, započetog posle 1950. godine, dolazi do odupiranja svim veštačkim prinudama koje su se postepeno uvlačile u život rada, vikenda i odmora. Ljudi se povlače u vinogradske majure, oblače na seljački način, jedu domaću hranu i sele prema intimnom krugu, s namerom da žive u ne-novčanoj ekonomiji. Jednom rečju, radi se o kulturnom otporu (rezistenciji) Evrope.²⁹ Kulturni otpori prema stranim uticajima su normalna pojava i ne moraju uvek značiti ksenofobičan (čitaj: bolestan) stav, u ovom slučaju ukupno antiameričko raspoloženje. Uostalom, kultura sama stvara odbrambene mehanizme (funkcija zaštite), pa je ideologija suvišan aditiv koji se često nepotrebno stavlja u njenu "zaštitu".

Prvi i najveći izazov savremene Evrope predstavlja traganje za identitetom evropske kulture. Ako bi se on precizno identifikovao, onda prelivanja američke (i ma koje druge) kulture ne bi bili pogubni po Evropu. Luj Dolo (Dolot) je dobro zapazio da smo daleko od toga da američke doprinose u književnostima kao i u naukama smatramo zanemarljivim. Ali, američka kultura se više širi tako što prednost daje masovnoj kulturi. Pitanje identiteta evropske kulture bilo je glavna tema kolokvijuma još 1988. godine čime je postalo imperativ od samog stvaranja Evropske unije 1993. godine. "Evropska unija sutrašnjice ne treba da bude samo jedno jedinstveno tržište, već i jedna politička, ekonomska i kulturna Evropa"³⁰

Strani kulturni uticaji na Balkanu vekovima su prisutni budući da je ovaj prostor bio poprište mnogih akulturacionih zbivanja. Tu je presudan bio sticaj mnogih istorijskih, geografskih, političkih i kulturnih okolnosti. Kada je o Srbiji reč, ona je, kao ključna tačka brojnih interesa, stajala na pravoj vetrometini kulturnih rafala sa svih strana. Nekada, ali i danas. Uz nesumnjive prednosti Srbije da uvek bude među prvim balkanskim državama u dodiru sa modernim evropskim i svetskim kulturnim trendovima, tu su i mnoge nedaće koje je sprečavaju da uvek i na vreme bude "in". Po pravilu se uvek ispreči onaj čuveni duh palanke, status ni sela ni grada, tvrdi bedem tradicionalnog i konzervativnog. Iz te kulturne matrice proviri onaj raspolučeni profil "modernog Srbina" za koga J. Marić tvrdi da je reč o

²⁸ Edgar Morin, *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 97

²⁹ Upor. Isto, str. 116

³⁰ Luj Dolo, *Individualna i masovna kultura*, Clio, Beograd, 2000, str. 115.

nesrećnom spoju ("braku") naše genetski date rajinske psihologije i zapadnjačkog mentaliteta potrošačke civilizacije. Kombinacijom ovih karakteristika dobija se finalni proizvod – "moderni" Srbin i njegove odlike: egoistično-narcistične ("srpski nerealni narcizam") i hedonističke ("mediteransko-istočnjačka sposobnost za uživanjem").³¹

Ne bi se, međutim, moglo apsolutno tvrditi da su Srbi jedini i tipični produkt međukulturnih uticaja na Balkanu. Ako tako izgleda nacijama koje na balkanskom prostoru žive kao susedi, za sve udaljenije posmatrače to će izgledati drugačije. Rečju, "koliko god nacije na Balkanu nastojale da se razlikuju od svojih suseda – jezikom, poreklom, religijom, istorijom... utoliko izgledaju sličnije nekome ko ih posmatra spolja". To se naziva "fenomenom mozaika": što su elementi sitniji, a posmatrač udaljeniji, mozaik izgleda homogeniji, i obratno, iz blizine slika nestaje, odnosno razlaže se na dispartne elemente. Uz to, balkanski tip multikulturalnosti može se označiti kao "jedva-multikulturalnost", jer su ovde kulture vekovima na istom prostoru i dele mnoge zajedničke civilizacijske vrednosti.³²

Srbiju očekuje neumitno i potpuno uključivanje u Evropu, a kako evropska integracija u savremenoj epohi predstavlja i svetsku integraciju, to se može reći da je i Srbiju zapljusnuo talas globalizacije. Kao i drugde, kada je reč o malim zemljama, i ovde su prisutni razni strahovi i otpori koji su uslovljeni ekonomskim, ali ne retko i političko-ideološkim razlozima. Decenija ratova i raspada SFRJ otežava i usporava te procese. U sadašnjoj fazi tzv. postsocijalističkog razvoja, i Srbija se nalazi u stanju krize identiteta i traganja za identitetom (vlastitošću, "sopstvom"). Otvaranje demokratskih procesa je prva faza uključivanja Srbije u globalno društvo. Procesom globalizacije započinje, u stvari, nova akulturacija koju odlikuju mirna demokratska prožimanja kultura, multukulturalnost i interkulturalna saradnja. Male zemlje, poput Srbije, mogle bi demokratski vođenom kulturnom politikom da iskoriste sve prednosti koje donosi globalizacija, a da pri tom ne izgube ništa od onog što ih čini različitim od drugih.

³¹ Jovan Marić, *Kakvi smo mi Srbi* (Deo 2), Megraf, Beograd, 2001, str. 180.

³² Vidi: Branimir Stojković, *Multikulturalizam, Balkan i planetarna kultura*, u: A. Semprini, cit. delo, str. 154-156.

Ljubinko Milosavljević
Filozofski fakultet, Niš

STARA SRPSKA KULTURA*

Kultura je, smatra se, ogledalo jednog naroda. ali i potvrda njegove vitalnosti, umešnost njegovog trajanja. Naravno, kultura nije nešto statično, nepromenljivo, konzervirano. Njene forme ispoljavanja vremenom se menjaju, obogaćuju, prevazilaze i napuštaju. Ona živi od prihvaćenih uticaja, ostvarenih inovacija ali i od samozaborava.

Svet ovaj krasi raznolikost kultura, ali se nad njim sve češće i sve više nadvija pošast kulturne unifikacije. Ako postoji nešto što se može nazvati opštečovečanskom kulturom, nju sigurno ne čine kulturne imitacije temeljene na samoodricanjima od sopstvene autentičnosti, već je tvore najviša stvaralačka postignuća što ih ljudskom rodu podaruju najkreativniji izdanci narodnih duhovnosti. Zato onaj narod koji zazire od svoje kulture ostaje bez šansi da rađa gorostase za izuzetna ostvarenja. Kada se u nekom narodu odomaći omalovažavajući odnos prema sopstvenim kulturnim vrednostima, to je prvi simptom ne samo njegove stvaralačke nemoći i duhovne krize već i verovatni nagoveštaj njegovog mogućeg isčeznuća.

Mnogi Srbi danas sve manje hoće da liče ne samo na svoje pretke već i na same sebe od juče. Pokazuju neskrivenu želju da budu Amerikanci, Englezi, Nemci, Francuzi, a neki čak ni manje ni više nego bi da budu Indusi. Razumljivo je što više ne nose šajkače i ne voze čeze, ali se teže može razumeti što se dive maškarama i karnevalima a stide svojih istih takvih samo malo drugačijih rituala. Modernizacijski procesi zahvatili su u većoj ili manjoj meri čitav svet. Niti je uputno ni jednostavno odupirati im se, ali neki narodi i u tome ispoljavaju mudrost i neguju pravu meru. Ako već po zakonitosti neminovnosti prihvataju novo, umeju ljubomorno i znalački da čuvaju i konzerviraju svoje pređašnje, staro.

Rečeno o kulturi upućuje na potrebu podsećanja na ono što se može nazvati starom srpskom kulturom, isčezlim već i isčezavajućim vidom međudnošenja ljudi našeg etnosa i njihovog poimanja sveta. Ona se, kao i sve drugo što je nepovratno prošlo, ne može obnoviti, ali to ne znači da ne treba da bude spoznata, zapamćena, komentarisana i valorizovana, a možda i, u meri u kojoj je to moguće i ako je moguće, konzervirana.

Nije, međutim, ni malo lako odrediti staru kulturu jednog naroda koji nije mlad i čija su najviša vrhunska kulturna ostvarenja (sakralno graditeljstvo, freskoslikarstvo i narodna poezija) nastajala veoma rano, reklo bi se u doba njegovog detinjstva ako se sudi po vremenu nastanka, ali i u zrelo doba njegovog istorijskog trajanja, ako se procenjuje vrednost rezultata. Šta treba podrazumevati pod starom srpskom kulturom - da li ono što je stvarala nacionalna kulturna elita, pa makar da su njeni najistaknutiji predstavnici ostali anonimni, ili ono što je iznedrio duh, kako se obično kaže, prostoga naroda?

Naše već spomenute najviše kulturne vrednosti su uglavnom dobro i kompetentno istražene i dalje se istražuju. I sâm sam bio u prilici da u knjizi "Kolektivno pamćenje nezaborava - Moralna shvatanja u Srpskim narodnim pjesmama Vuka Stef. Karadžića", raspravljam o njima. Mnogo je toga o čemu nisam ni mogao ni umeo da pišem, a što pripada

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

toj kulturi, ali su to činili znalački i iscrpno mnogi drugi. Postoji već zavidan broj knjiga o mitovima, ritualima, verovanjima i običajima koje rasvetljavaju našu drevnu kulturu. Pisano je takođe o našem narodnom životu na mnoštvu stranica pa, opredelivši se da govorim o biti onoga što čini staru kulturu srpskog naroda, moram tragati za nekim univerzalnijim principom, nekim njenim vidom ispoljavanja koji je najbolje reprezentuje, i u kojoj se ono što su romantičari nazvali narodnim duhom, najautentičnije ispoljava.

Zato ću pokušati da raznovrsnost formi ispoljavanja stare srpske kulture svedem na samo jedan njen naizgled marginalni, pre svega komunikacijski segment, na ono što ću nazvati kulturom ophođenja. Kultura gotovo da nije moguća bez verbalne svoje dimenzije, bez govora, dakle bez logosa i logosnosti međusobnog saobraćanja ljudskih bića određenog jezika, podneblja i mentalnog sklopa, koje odlikuje sličnost društvenog statusa i duhovnih stremljenja. Predmet moje pažnje biće običan svakodnevni govor, govorni stereotip, uobičajeni iskaz, gde je reč flatus vocis (dah zvuka), nešto po prirodi stvari nematerijalno, netrajno i isčezavajuće, ali uprkos tome može imati začuđujuću moć, sasvim suprotnu ovim svojim manifestnim odlikama. Ona otvara dveri, utiskuje se u duše i srca, stanuje u umu ne samo tokom izgovaranja već upravo posle njega. Čudo reči u tome je ne samo što prenosi poruke (one se mogu upućivati i na drugi način) već što stvara atmosferu, podstiče i sablažnjava, čak može i da leči.

Ako sada treba da tu staru srpsku kulturu vremenski lociram, da je odvojim od one koja se može smatrati novom, modernom, moram najpre ustvrditi da je ona nastajala dugo, da traje uz određene modifikacije takođe dugo, da propada i to ne od juče, ali i da na sreću još uvek gdekud živi u izvesnim formama svog ispoljavanja. Ima je tamo gde ima naroda i traje u onoj meri u kojoj narod još uvek istrajava. Na žalost, ona nestaje sa pretvaranjem naroda u socijalno stratifikovano stanovništvo, u ljudstvo izdiferencirano prema tipovima i stepenu obrazovanja, odnosno prema profesionalnim opredeljenjima. Nje nestaje tamo gde je nestao naš narodni život, koji je po sebi uzev bio institucija sui generis, koja je regulisala sve kolektivne odnose i mnoga pojedinačna ponašanja, određivala vlast celine nad pojedincem i mesto pojedinca u celini, vodeći pri tom najviše računa o tome da pojedinac ne bude otuđen, usamljen i zabludeo, ili kako je neko već rekao, da ne bude grozni slučaj.

Učinjena diferencijacija stare i nove kulture podudarna je, u izvesnom smislu, s onim tradicionalnim razlikovanjem kulture i civilizacije, s distinkcijom koju su uspostavljali Ruso, Špengler i toliki drugi. Stari, oni bez sopstvene države, ruralni Srbi bili su tvoritelji tih kulturnih formi ponašanja, a njihovi protagonisti danas su takođe ruralni ali već veoma malobrojni Srbi. Velika većina onih drugih, uglavnom urbanih Srba, pripada civilizovanim ljudima i izvan je domašaja uticaja te kulture. Čak je se po svojoj prilici ni na koji način ne sećaju, a mogu je eventualno upoznati, površno naravno i sa strane, posredstvom kakvog etno-filma ili folklorne priredbe.

I dok je ta stara kultura ophođenja bila vid izražaja najdubljih narodnih duševnih stremljenja, civilizovani čovek je revnosni tragalac za nekim vazda novim, modernim oblicima i normama ponašanja. I kao recipijent i kao stvaralac duhovnih vrednosti civilizovani čovek je uvek podložan stranim uzorima. Otuda ga valjda, pored ostalog, odlikuje i ta "urođena" odbojnost, odsustvo simpatije ili odnegovani nemar prema svom iskonskom etno-kulturnom obeležju.

Razlika između stare i nove (da baš ne kažem novokomponovane) kulture ophođenja, analogna je razlici između narodne duševnosti, toplog odnošenja i spontanosti, odnosno, funkcionalnog i hladnog, što znači korektnog ponašanja savremenog čoveka. Ljudi stare kulture nisu smatrali sebe nečim najbitnijim na ovom svetu. Verovali su da pored njih

postoji nešto više i moćnije što upravlja celom vaseljenom pa i njihovim životima. To drugo i više, pretvarano je u moralnu normu, da bi onda ono određivalo njihov način ponašanja. Kada su dolazili do sporenja, tokom recimo kakvih trgovinskih poslova, strane u sporu saglašavale su se da rešenje bude traženo po principu "onako kako je pravo", najčešće uz pomoć dobronamernih, čestitih i umnih ljudi, čiji je autoritet bio obostrano prihvatljiv.

Njima nasuprot, civilizovani čovek veruje u sopstvenu moć i sebe kao nepokolebivog tvorca svoje sudbine i sreće. Privrženik je rešavanja problema pravnim regulama i na birokratski način. Opredeljuje se za sudsku instancu i onda kada problem može da se reši na jednostavan način. Sudska su mu nadmetanja agon za dušu, baš kao u onoj anegdoti o seljaku, koji, pošto je dobio veliki nezarađeni novac, obećava drugima da će ga utrošiti tako što će ih sve tužiti.

U pokušaju da imenujem staru i novu kulturu i da im imenom, makar to bilo i veoma neprecizno, odredim dužine trajanja, prvu ću nazvati pretelevizijskom, drugu televizijskom. Nešto preciznije ali i adekvatnije, prva bi se mogla nazvati predmedijskom, druga medijskom kulturom. Druga je uslovljena masovnijim korišćenjem električne energije i civilizacijskih blagodeti koje su pratile njenu primenu.

Ta promena koja se kod nas zbila odmah po završetku II svetskog rata, uz neke druge civilizacijske tokove, "tako silno (je) udarila u narod", kako bi rekao Vuk Karadžić drugim povodom, "da su (Srblji) gotovo sve zaboravili što je bilo donde..." Počeli su da napuštaju svoju staru kulturu, onu kakva je zapisana u njegovom "Srpskom rječniku", i da svoju budućnost slepo predaju stihiji i neumitnosti modernizacijskog procesa. Tehničko-tehnološke inovacije, kojih je uvek bilo, krajem drugog milenijuma dobile su dramatične razmere i do granica nepodnošljivosti ubrzale izmenu sveta. Jedna od najgorih konsekvenci takvog stanja stvari, ako se trend bude nastavio, biće ta što će se sasvim mlad i dobro obrazovan čovek, osetiti u njemu zastarelim i suvišnim, jer se on vazda stvara i oblikuje samo po meri još mlađih.

Za razliku od stare srpske kulture (ophođenja) za koju se, uprkos različitim vidovima modifikacija i akulturacija, može reći da postoji od kada se za Srbe zna kao za kulturni narod, ova druga, urbana kultura je mlada, ima tek, vek i po ili pola veka, zavisno od toga šta se uzima za načelo njenog postojanja. Ako se za njen početak uzme ozbiljniji prodor medija u ruralni deo srpskog etnosa, tamo gde je vekovima živela stara srpska kultura, onda ona ima pola veka. Ako se pak pođe od činjenice da su Srbi, kao retko koji narod, sve negde do kraja prve četvrtine 19. stoleća gotovo isključivo živeli u selima, jer su sadašnji njihovi gradovi do tada bili turska utvrđenja, onda je njihova urbana kultura starija tek nešto više od jednog i po stoleća.

Dok narodna, samonikla i autentična kultura ima nacionalna i lokalna obeležja, sa primesama ranije vizantijskog a potom turskog uticaja, urbana kultura ima univerzalistički karakter i neguje neskrivenu glad za apsorbovanjem svakovrsnih stranih uticaja. Danas je ona posredovana i hladna, a osciluje između bontona i grubijanstva, oficijelnog jezičkog iskaza i žargona. I dok je prva, dakle narodna kultura davno već okončala svoju anonimnu kreativnost, tako da niko više već veoma dugo ne stvara legende recimo ili poslovice, druga je još uvek anonimno kreativna i ispoljava se u formi vica i grafita, kao savremenih analoga ili surogata za ono što je nekada predstavljalo narodno stvaralaštvo.

Staru srpsku kulturu odlikovale su duhovnost i duševnost. Njena duhovnost, ispoljena najbolje u freskoslikarstvu i narodnoj pesmi, relativno dobro je istražena i valorizovana. Isto se, međutim, teško može da kaže za njenu duševnost, tom vekovima negovanom odnosu prema drugom ljudskom biću, načinu na koji je ono doživljavano i načinu na koji je

to doživljavanje iskazivano. O njoj će biti govora prema onome kako je u našoj uglavnom starijoj literaturi, kod Vuka, Milana Đ. Milićevića, Vladimira Karića i Veselina Čajkanovića, zapamćena, uz napomenu da je takvu gotovo neizmenjenu pamti i autor ovih redova, koji je rođen pet godina pre polovine 20. stoleća u selu, gde je ona u njegovim dečjim, najbolje pamtećim godinama, bila još uvek ne samo živa već i jedino postojeća.

Život u tom selu bio je tada gotovo identičan načinu života zapisanom u Vukovom "Srpskom rječniku". Međutim, samo dvadesetak godina kasnije, vreme je do neverovatnih razmera ubrzalo svoj tok, ako se sudi po veličini i značaju nastalih promena, da su tih dvadeset godina značile mnogo više u dinamici sveta od prethodnih stotinu. Promena je naravno bila civilizacijski uslovljena i normalna, ali je bila i politički usmeravana, što u ovom slučaju znači nasilna.

Suvišna je, naravno, isticati da je stara srpska kultura ophođenja živela u jeziku, govoru, da je mnogo držala do značaja i značenja reči, do njenih delotvornih i blagotvornih moći. Reč, lepa reč, prikladna za svaku priliku ali kadkad opasna i opaka (u slučajevima uroka i kletvi) bila je njen glavni činilac. Njom su se upućivale ne samo svakodnevne funkcionalne poruke već su saopštavane želje i očekivanja, izricane molitve i anateme, njom se lečilo i od nje se razboljevalo. Reč je bila onaj ključ, kako je poslovice lepo uočila, za otvaranje svih brava. Napokon, ona je bila sigurnosni ventil kojom se moguća fizička agresivnost redukovala na manje bolnu verbalnu agresivnost. Reč pretvorena u psovku, bila je uvertira za obračun ili njegov prvi čin, u svakom slučaju, psovali su Srbi seljaci i mnogo i ružno, kadkad tek da popune rečenicu, uprkos osudama, kako veli Milan Đ. Milićević, starijih i obrazovanijih ljudi, a niko nije umeo da objasni kad, kako i zašto je taj ružni običaj nastao. (v. 1984; 59)

Stari nisu reč poimali samo kao puko sredstvo funkcionalne komunikacije, proste razmene poruka; oni su njom želeli i umeli da stvaraju atmosferu za svaku prigodu. Reč je za njih imala veliku tvoračku moć. Verovalo se da je samim iskazivanjem želja stvorena bar polovina uslova za njihovo ostvarenje. Pozivanjem na dobro prizivali su dobro. Rečju je to činio polažajnik, činili su i domaćin i gost tokom svetkovina uz zdravicu. U odrednici *Molitise*, Vuk Karadžić beleži da pripadnik ove kulture "... kad ugovara što da radi ili da ide kuda, onda reče: *ako Bog da, ili ako Bog da zdravlje*". Taj molitveni iskaz dobiće kasnije u svakodnevnoj komunikaciji značenje pitanja - kuda ideš? Sećam se da mi kao detetu zadugo nije bilo jasno značenje tog, kako se izgovaralo - akobogda - u kome gotovo nije bilo više nikakve reminiscencije na prvobitno značenje. Ako je tada to već bio eufemizam za pitanje - kuda si krenuo, za čoveka stare kulture u tako iskazanom pitanju bilo je sadržano uverenje da je sve, pa i mogućnost bezbednog prelaska iz mesta u mesto, stvar Božje volje.

Rečju se, u narodnoj kulturi obraćanja, želeo da, kako je to Čajkanović formulisao, anticipira dobar ishod. Komentarišući Vukov zapis o tome da se za zdravlje muškog deteta, makar kakvo da mu je ime, pita - "Kako ti je *Živko*?", Čajkanović smatra da je to zbog verovanja o urokljivosti dece, njihovoj izloženosti zlim demonima, ali ističe da je "još mnogo jači razlog težnja da se u samoj apostrofi da dobro znamenje, da se u neku ruku anticipira dobar ishod; isto onako kao što mi, kad nam ko dođe, ne pitamo ga "što si došao?" nego mu kažemo "koje dobro?" ili, kad vidimo da se neko krenuo nekuda, ne pitamo ga "kuda ćeš?" nego "ako Bog da?". (1994; 182). Navedeno mesto uzgred svedoči da se u Čajkanovićovo vreme još govorilo kao u Vukovo vreme. Razumljivo je da danas, posle davno već proklamovane smrti Boga, niko više ne koristi sintagmu "ako Bog da", ali je čudno da se više ne koristi ni forma pitanja "koje dobro", kao da smo postali indiferentni prema dobru uopšte, posebno prema dobru drugoga.

U tekstu "Narodni duh i osećanje" (v. Jovanović, 1992; 23-33), Cvijićev učitelj Vladimir Karić (1848-1893), ukazao je na to da je našem narodnom duhu i osećanju bilo svojstveno da na sunarodnike gleda kao na rod, što je podrazumevalo kako osećanje jednakosti tako i osećanje srodstva. (Danas oslovljavanje sa "rode", "rođače" ili "rodo" ima ironičan prizvuk i predstavlja vid žargona.) Prosjak, ilustruje dalje Karić, obraća se na isti način seljaku i kaputašu; i jednom i drugom on veli "Daruj me brate". (Danas se od tog osećanja za srodstvo očuvao samo deformisani vid obraćanja; brat se pretvorio u "baticu", "baću", "burazera" i slično, što potvrđuje da se na putu od kulturnog do civilizovanog čoveka isprečuje primitivizam kao stramputica). U Srbiji gde, kako primećuje Karić, nema plemstva, gde je postojala neka vrsta demokratije u monarhiji, kada se sretnu ministar ili državni savetnik sa seljakom, ljube se na ulici i razgovaraju na ti. (To ljubljenje danas predstavlja verovatno vid demonstracije plemenskog srodničkog osećanja u novoklanovskom obliku).

Rečju se ne iskazuju samo lepe želje poput onog verbalnog običaja na koji ukazuje Milan Đ. Milićević kada zapisuje: "Kad god što hoće da pojedu ili popiju, Srbi seljaci uvek reku: Bože pomози! i veruje se da Bog odista i pomaže gde se god tako govori". (1984; 19) Rečju se iskazuju i rdave želje, kletve, a one se izriču takođe pozivanjem na Boga. Lična i porodična nesreća većih razmera objašnjavaju se kao posledica krivokletstva ili lošeg, nemoralnog činjenja, ogrešenja o nekoga ili nešto. Veruje se da porod doživljava degeneraciju zbog krivokletstva, ispoljene pohlepe ili nekog drugog nečestitog delovanja. Čestitost se blagosilja, uz uverenje da će biti nagrađena, da će se reč otelotvoriti. Tome nasuprot, nečestitost se proklinje, uz očekivanja da će biti kažnjena. Ljudi stare srpske kulture morali su imati većeg straha od reči nego od Turaka. Od Turčina se moglo uteći, dok je reč uvek mogla da sustigne.

Milan Đ. Milićević u "Životu Srba seljaka" navodi kontekst u kojem se upotrebljavaju termini alal i aram, dve bez sumnje moralne kategorije par excellence. (Sećam se da sam se kao dete dobro namučio da shvatim značenje i smisao ovog drugog termina, ali ne zato što mu je poreklo arapsko, već zbog suptilnosti onoga što on označava). Milićević piše:

"Aram je neka kletva koja nosi zlo onom kom se uputi. Tako, ako sluga uvredi gazdu, on može reći: "Aram, ti bio moj hleb i so!" Ako gazda služi zakine platu, ovaj će reći: "Aram ti bila moja trudba i moja muka!"

Kad se što pazari, obe strane se boje od arama; svaka želi da joj se reče: alal da ti je, to jest srećno ti bilo što uzimaš!"
(1984;53)

Ovo mesto je navedeno u celini pored ostalog i zato da bi mlađi čitalac, za koga pretpostavljam da prvi put čuje navedene arapske reči, najlakše shvatio njihova značenja. Ovim dvema rečima, prva je neka vrsta blagoslova, druga kletva, izražava se ocena moralne prakse u ugovornim situacijama. Uproščeno govoreći njima se potvrđuje da je ugovoreni posao korektno obavljen, zbog čega se drugoj strani želi svaka sreća, ali i tome suprotno. Dobiti nešto alalom ili aramom nije za primaoca, za njegovo psihičko i moralno osećanje bilo isto. Pošto su ljudi bića energija i bića delanja, koja žive u srećnim i nesrećnim prilikama, vazda je bilo moguće uspostaviti mističnu vezu između onoga što su činili i onoga što im se dešava. U precivilizovanom, u svetu stare kulture, nije bilo olakog potrzanja hartije i pozivanja na nadležne sudove. Pravda, pravedno činjenje i moralno stanje bili su uspostavljeni rečju.

Da se verovalo u magičnu snagu reči prema onome kome je upućena, potvrđuje često korišćenje poruka tipa: "Bog ti dao; "Dobra ti sreća", Živ bio", koje danas gotovo da niko više ne izriče. Verovalo se takođe da reč može imati neposrednije uočljivu delotvornost, pa se koristila kao vrlo efikasan "medikament" (naročito u bajalicama i vradžbinama), kao univerzalni lek za sve vrste lečenja, odnosno, za eliminisanje svih tipova bolesti, pogotovo onih za koje bi se moglo pre reći da su nekog dugog a ne biološkog porekla.

Da je i kako je to moguće potvrđuje na paradoksalan način jedna anegdota zapisana u Milićevićevoj knjizi:

"Uhvatila groznica Turčina. On dođe babi da mu baje protiv groznice. Baba se preklinje da ne zna ništa. Turčin navali da je bije. U mucu, baba uzme vreteno pa, mašući Turčinu oko glave, stane ovako mumlati:

"Usejine, busejine: učao, bučao: oko kuće, bez obuće, oko slame bez dolame! Sad duhne i završi: Idi, bedo; ovde ti mesta nije!"

Priča kaže da je Turčinu bilo lakše." (1984;281)

Baba i Turčin su, u ovoj ne samo verbalnoj komunikaciji, uspeali međusobno da se ispomognu ali tako što je svako od njih radio samo za sopstveno dobro. U ovoj razmeni reči Turčin se oslobodio groznice a baba nasilnika. Ona je olakšala sebi kada je govorila da beda (mислеći na Turčina) ode od nje. Pri tom je baba klela, ali Turčin je njenu kletvu doživeo na način svog očekivanja, što mu je pomoglo ga napusti groznica.

Običaji su, kako ih je odlično definisao Tihomir Đorđević, "iskustvom i navikom stvorene odredbe, koje kao kakvi zakoni, iako nigde nisu napisani, upravljaju celokupnim životom i radom izvesnoga društva." (1984; 23) Manifestuju se kao pokreti tela, obredne radnje, koje po pravilu prati i izgovaranje određenih reči. Pri tom, naravno, postoji utvrđen sinopsis radnji i matrica za slaganje reči. Obično su to prilici primereni prigodni iskazi. Milićević navodi da se na groblje može otići i nepozvan, ali ne i na slavu ili svadbu. Ukućani tamo gologlavi služe, a ko prima čašu da pije govori: Kom je za dušu, bog da mu dušu prosti; ostatku život i zdravlje. Onome ko je nešto doneo, pogaču i kakvo piće, kaže se da je to doneo "na žalost, da bog dâ da mu se vrati na radost, posle čega svi lagano odgovaraju da bog da." (1984;345-346) Slično se postupa i danas. Kod iskazivanja saučešća ta komunikacijska matrica predviđa da se uz zahvalnost onome ko izražava žaljenje, upućuje želja da njemu to bude vraćeno na radost i veselje.

Prosečni seljak danas, taj poslednji izdanak stare narodne kulture, nije i ne trudi se da bude briljantan govornik, ali se rado usuđuje da besedi u određenim prilikama, čak to smatra svojom obavezom. Njegova beseda, uprkos tome što je sva satkana od vekovima ponavljanih opštih mesta, poseduje neposrednost i toplinu kazivanja i vazda je primerena prilici. Za gradskog čoveka prisustvovanje ovakvim situacijama može biti interesantan događaj i egzotični doživljaj. Ako, pak, ne odoli izazovu i sam se uključi u taj verbalni, besednički obred, uveriće i sebe i prisutne u sopstvenu nepripadnost toj kulturi ophođenja. Njegova beseda, začinjena medijskom leksikom i aromom sastanaka, biće po pravilu nepri-merena prilici.

Civilizovani čovek koji je napustilo staru kulturu ophođenja, teško da joj se može vratiti, makar prema njoj osećao ljubav i divljenje. To nije moguće zato što se tu ne radi o prostoj promeni tipa komunikacije, zameni jednog vida etiketice drugom, već o bitnim raz-

likama u vrednosnim sistemima i pogledima na svet. Jezik kao njihov manifestni vid tu promenu dobro prati i saopštava. Kadkad i reaguje na nju.

U staroj kulturi tendenciju favorizovanja univerzalne matrice remetio je lokali izraz. Svako selo, da bi se razlikovalo od drugog, ako već nije imalo bar nekoliko specifičnih leksema, neke od njih naglašavalo je na specifičan način. U urbanoj kulturi učtivosti i bontona šatrovački govor predstavlja ne samo pobunu protiv jezičkog standarda već i protiv vrednosnog sistema.

Narod, dok ga je bilo, stvarao je i negovao jedan jedinstven, koherentan sistem vrednosti, koji je podrazumevao moć celine nad pojedincem, uticaj delova na celinu. Danas, kada naroda sve manje ima, svaka socijalna grupacija gradi i nastoji da promoviše vlastiti vrednosni sistem. Normalno je što se oni nalaze u kolizijama i konfliktima. U toj diferencijaciji sistema vrednosti nestalo je morala, jedinstvenog temelja svih vrednosnih opredeljenja. Zato se dugo i beznadežno govori o krizi morala, uzročniku tolikih drugih kriza. I zato razumljiva postaje inače paradoksalna ali veoma ubedljivo saopštena i obrazložena ocena jednog kriminalnog "bosa", po kojoj moral postoji samo u zatvoru i nikuda više. A možda bi ga svuda bilo kada bi se civilizovani život temeljio i na narodnim kulturnim osnovama.

Literatura

- Tihomir Đorđević, *Naš narodni život*, tom I, Prosveta, Beograd 1984.
Vuk Karadžić, *Srpski rječnik*, Prosveta-Nolit, Beograd 1995.
Milan Đ. Milićević, *Život Srba seljaka*, Prosveta, Beograd 1984.
Bojan Jovanović, *Karaketrologija Srba*, Naučna knjiga, Beograd 1992.
Veselin Čajkanović, *Sabrana dela*, knjiga I, Beograd 1994.

Miroljub Stojanović
Filozofski fakultet
Niš

SRPSKO-MAKEDONSKE KNJIŽEVNE VEZE U XIX I XX VEKU *

I

Krajem pedesetih, a naročito tokom šezdesetih godina dvadesetoga veka u makedonskoj književnoj kritici i istoriografiji bio se odomaćio termin samobitnost i korišćen je u pridevskom obliku u svojstvu epiteta bezmalo za svaku književnu pojavu i tvorevinu koje izdržavaju osnovni estetički kriterijum ili pokazuju makar i nagoveštaj talenta autora. Neobično je bilo to što su ga koristili i književni hroničari i kritičari za koje se znalo da poseduju solidan stepen stručne i terminolške kompetencije, pa i zavidno književno iskustvo. U književnoj kritici i istoriografiji na ostalim jugoslovenskim prostorima ovaj termin je korišćen veoma selektivno.

S druge strane, naše poznavanje istorije makedonske književnosti, njeno tegobno kretanje kroz mrak stranputicama devetnaestog i dvadesetog veka, ukazivalo je na dve karakteristične pojave. Prvo, nepostojanje kodifikovanog makedonskog jezika, pa, shodno tome, i književne tradicije na tome jeziku, spisatelje ovoga perioda upućivalo je na korišćenje knjiga na jezicima nekog od susednih naroda iz kojih su pozajmljivane teme i ideje, motivi i siže, ponekad i gotovi obrasci za književni rad. I letimičan pogled na tekstove makedonskog devetnaestog veka otkriće nesumnjive uticaje crkvenoslovenskog i ruskog, srpskog i bugarskog, kao i grčkog jezika i književnosti na tim jezicima, pri čemu ne treba gubiti iz vida permanentni iticaj turskog, kojim se služila aktuelna vlast. Drugo, nepostojanje normiranog makedonskog jezika, Makedonce sa spisateljskim ambicijama upućuje na dva moguća pravca u upotrebi jezika - da koriste jedan od već normiranih jezika susednih naroda, što je bio jednostavniji i praktičniji izbor, ili da, u želji da ostvare neposredniji kontakt sa svojim čitaocima, odnosno slušaocima, pišu nekodifikovanim narodnim, govornim, jezikom pri čemu bi koristili ortografiju onog jezika kojim su se služili u kontaktu s književnošću i trpeti interferenciju toga jezika i njegove kulturne tradicije. Ponekad, upotreba dijalekta bila je posledica i nedovoljnog poznavanja drugih jezika, pa je bezmalo bilo svejedno u kom će se kodu biti nedosledan.

Pisci devetnaestog i prve polovine dvadesetoga veka koristili su obe mogućnosti. U tome, da kako, nema ničeg čudnog tim više što se zna da su kroz tu fazu prošle sve postojeće književnosti. Kada je usvajanjem azbuke i pravopisa 1945. godine definitivno kodifikovan makedonski jezik i postao ravnopravan u porodici balkanskih slovenskih jezika, a imajući u vidu književna ostvarenja dijalekatskog izraza, već je postojala izvesna tradicija na tome jeziku. Ako se nešto iz nečega izvodi, ako je to nešto, makar to bila i književnost, posledica uticaja ili karika u tradicijskom lancu, dakle, nastavljač nečega što je postojalo,

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

onda se tu radi o odnosima i interakciji, o direktnim uticajima i razvojnom procesu, pa se, shodno tome, veoma malo, ili nimalo, ne može govoriti o samobitnosti, budući da je samobitno samo ono što pokazuje jasne znake potpuno nezavisnog i autohtonog rasta. Uostalom, i ime mu to pokazuje: samo bivstvuje; samostalno i nezavisno od izazova i uticaja postoji. Ako odstranimo mogućnost da takvo nešto uopšte postoji, onda se javlja logično pitanje: otkud potreba za tolikim isticanjem samobitnosti i još logičnija potreba da se ispituju složeni uticaji na pojavu i razvoj makedonske književnosti u devetnaestom veku, kako bi ono što se događa u dvadesetom bilo shvatljivije.

II

Početak devetnaestog veka, kada u Srbiji imamo izdiferenciranu nacionalnu svet i saznanje o neophodnosti oružane borbe za konačno oslobođenje, u Grčkoj izrazitu svest o nacionalnoj kulturnoj tradiciji i, takođe, veoma širok nacionalni pokret, kada Bugarska još uvek čuti, ali u Evropi postoji saznanje o njoj, u Makedoniji živi nacionalno neizdiferencirano slovensko stanovništvo, koje ima bogatu narodnu poeziju i razvijene i negovane mitove o srednjovekovnim junacima i događajima. Nevolja je bila u tome što su te mitove, predanja i legende, bar one koje su vezane za značajnije istorijske događaje i ličnosti, susedni, emancipovaniji, narodi već bili upisali u svoju tradiciju uprkos tome što nije sasvim sigurno da je srednjovekovna nacija, ako je uopšte bilo, u svemu identična shvatanju nacije devetnaestog i dvadesetog veka.

Svetovnih škola na tlu Makedonije početkom devetnaestog veka nema, a osnovna pismenost stiće se u manastirima pod uticajem bogoslužbene knjige pisane, u zavisnosti od toga kojoj crkvi pripadaju, crkvenoslovenskim ili grčkim jezikom. Uporedo s tim, a u skladu s prosvetiteljskim i romantičarskim duhom devetnaestog veka, rastu potrebe za otvaranjem i svetovnih škola i za spontanijom komunikacijom između propovednika i vernika. To se nije moglo ostvariti grčkim jezikom fanariotske crkve, koja tih godina dominira Makedonijom uprkos tome što vernici grčki jezik nisu razumeli. Tako se došlo na trag saznanju o potrebi propovedanja i prosvetavanja na narodnom jeziku, a kako bogoslužbene literature na tome jeziku nije bilo, propovednici koriste uglavnom crkvenoslovenske i srpske knjige, prevode grčke, a u zavisnosti od toga kojim se knjigama služe, u njihovom jeziku preovlađuje odgovarajući uticaj. Otvaranje egzarhijskih škola i širenje ideja Jovana Egzarha, pojačaće i bugarski uticaj u Makedoniji. Početak i prvu polovinu devetnaestog veka, međutim, obeležice uticaj grčke i srpske književnosti i kulture.

Ovi uticaji ne samo što su uslovlili korišćenje odgovarajućih jezika za književno transponovanje, već su uticali i na nacionalno opredeljivanje pojedinih pisaca. Neretko, pojedinci su tokom, ponekad i kratkog, života i po više puta menjali svoje opredeljenje, čime su stvorili mogućnost da kasnije sa raznih strana budu svojatani.

U ovome radu zadržaćemo se samo na srpsko-makedonskim književnim vezama u devetnaestom i prvoj polovini dvadesetoga veka i na značaju tih veza za pojavu i razvoj makedonske književnosti. Naravno, time ne želimo da minimalizujemo druge veze i uticaje, niti da dovedemo u pitanje zakonitosti karakteristične za razvoj svake, pa i ove, književnosti.

III

1.

Kao što je u srpsku književnost osamnaestoga veka neznano otkud banuo Venclović da bi bljesnuo svojim književnim delom i idejama o narodnom jeziku i potonuo u mrak istoga stoleća, tako je i u makedonsku upao hadžija, monah jeromonah i daskal *Joakim Krčovski*, osvetlivši pritom samo period svoga života između 1814. i 1819. Sve ostalo što se piše i govori i njemu su posredna zaključivanja i nagađanja, hipoteze upornih i plemenitih istraživača. I to što je o sebi ostavio ovaj nepretenciozni spisatelj dovoljno je da zaključimo da njegov jezik, za razliku od savremenog makedonskog i bugarskog jezika čuva oblike sintetičke deklinacije, da upotrebljava crkvenoslovensku ortografiju, da u leksici, pored turcizama i logičnih crkvenoslovenizama, ima nanose srpske leksike. Sasvim dovoljno da u svom *Dodatku snktpeterburškim sravniteljnim rečnicima*, Vuk Stefanović Karadžić njegov jezik definiše kao ni ruski, ni bugarski, ni slovenski, već kao nepravilnu smešu sviju jezika. Za temu kojom se bavi ovaj rad, pored već navedenog interesovanja Vuka Karadžića, zanimljiv je i podatak da su svi spisi (njih pet) Joakima Krčovskoga štampani u Budimu, koji u to vreme još uvek predstavlja jedan od najznačajnijih srpskih kulturnih centara, a da je njegov spis *Čudesna precvete Bogorodice* (1817), u stvari, slobodan prevod istoimenog dela Vićentija Rakića, objavljenog u Trstu devet godina ranije.

Već podatak da je jedna knjiga štampana u Trstu tako brzo došla do Makedonije i bila prevedena, čak i štampana, kao i podatak da je ona imala pretplatnike i u Makedoniji, kao što su i Joakimove imale pretplatnike u Srbiji, mogu svedočiti ne samo o osećanju za jedinstveni kulturni prostor već i o njegovom stvarnom postojanju početkom devetnaestog veka. Njega nisu razbile ni postojeće međudržavne i regionalne granice, ni otežane komunikacije, ni međusobna udaljenost pojedinih kulturnih centara, pa ni nijanse u jeziku, koje, uostalom, nisu bile smetnja ni Ćirilu i Metodiju jedan milenijum ranije, da na slovenskom jeziku iz okoline Soluna propovedaju hrišćanstvo u Moravskoj i da ih potencijalni vernici, ali i njihovi neprijatelji, dobro razumeju.

2.

Za razliku od Krčovskog, koji o sebi, osim podataka uz ime o svojim zanimanjima, nije ostavio ni jedan drugi podatak smatrajući, očigledno, važnijim svoje delo od sebe sama, *Kiril Pejčinović* (1771-1845) se predstavlja kao tipičan stvaralac koji ne propušta priliku da uz svoje ime pomene i svoje zasluge. Da nije bilo tako, teško bi se mogle objasniti činjenice ulaska u narodnu pesmu i predanje, da su o njemu i danas žive anegdote, da je kao glavna ličnost ušao u pripovetku *Ilija Čeha Prokopa Hoholouška*. Očigledno, stekavši samo elementarnu pismenost u manastirima, osim crkvenoslovenskog, druge jezike nije znao i teško ih je razumevao. Posebno mu je teško padala nova ortografija srpskog jezika, pa će bespomoćan, priznati knezu Milošu, s kojim se izvesno vreme dopisivao, da beogradsko rukopisanje ne razume i zamoliti ga da naredi pisarima da mu ubuduće *glavnimi slovami pišu*. Ova prepiska vezana je za sudbinu rukopisa *Utješeniye grešnim*, koji, uprkos kneževnoj spremnosti da finansira štampanje 500 primeraka, zbog odbijanja crkvene cenzure, nije objavljen. Ona je karakteristična i po tome što Pejčinović, uz molbu da knez *ne nedoget našim nedoumenim rečam*, jasno saopštava da ne pravi razliku između jezika kojim se sam u svakodnevnom životu služi i jezika kojim mu se obraća kneževa kancelarija. Probleme u komunikaciji s knezom vezuje pre svega za svoje nedovoljno obrazovanje: *ne uči-*

hom vo nikoe školo, ni pa rastehom vo nekija palati našego jazika, ni vo palati čuždija veri, ni od začala do ninje prebivaem vo gurbetluk i vo mesto uničtoženij, vo zapustenii svjatih cerkvej i manastirej.

Ovo malo citata pokazuje da i Pejčinovičev jezik, kao i jezik Joakima Krčovskog, čuva oblike sintetičke deklinacije, da je na crkvenoslovensku osnovu dodato dosta elemenata govora tetovskog kraja, ali i, što je za ovu temu relevantno, odžava prepisku sa Krajujvcem i Beogradom kojom traži pomoć za objavljivanje svoga spisa, budući da je 1816. u Budimu, kao i njegov prethodnik Krčovski, već objavio svoje *Ogledalo* uz finansijsku podršku prizrenskog sveštenika Koste Stošića. Pridodajmo ovom prilikom kompleksne i stalne veze između tetova i Prizrena.

U Tetovu i njegovoj okolini tokom osamnaestog i početkom devetnaestog veka bila je veoma živa kosovska legenda, a posebno svest o propasti srpskog carstva. Zato se ne treba iznenađivati postojanju predanja i čuvanju uspomene na kneza Lazara i Miloša Obilića. Naime, Kosovski boj i propast srpske države posle njega, tokom viševekovnog ropstva pod Turcima, u svesti slovenskog življa na Balkanu prerastao je u pojam, koji se podigao iznad svoje doslovnosti, u simbol prpasti hrišćanskog carstva pod naletom neprijatelja inoveraca. Pejčinović je uz predanje, koje je poneo iz detinjstva i roditeljskog doma, bio upoznat i sa srpskom srednjovekovnom književnošću, pa i sa obavezom obnovitelja srednjovekovnih manastira da napiše žitije njegovom ktitoru. Tako je nastala poslednja hagiografija u balkanskim književnostima *Žitie kneza Lazara*, ktitora manastira Sveti Atanasija u selu Lešok kod Tetova, koji je, koristeći pomoć bogatijih vernika, obnovio i koji se danas, zahvaljujući divljanju albanskih separatista, na početku trećeg milenijuma ponovo nalazi u ruševinama.

Ovo žitije je kombinacija srednjovekovne književne tradicije i narodnog pamćenja o knezu Lazaru.

3.

Vidovdanski mit postao je tokom vekova ropstva simbol svekolikog stradanja pravoslavnog hrišćanskog sveta, pa nije neobično što je tokom devetnaestog veka bio živ i u gradovima centralne Makedonije, naročito u Velesu, koji je tokom devetnaestog veka, budući da je predstavljao važan trgovački, zanatski i kulturni centar na međunarodnom putu, održavao raznovrsne veze i sa Srbijom. Zahvaljujući tim okolnostima u Velesu je u brojnim prepisima pronađena pesma *Jordana Hadžikonstantinova Džinota* (1820-21-1882) *Gorka čaša knjaz Lazara poslednja tajna večera*, organizovana u 29 katrena. U njoj se u kombinaciji pseudoklasičarskog i romantičarskog duha, slavi knez Lazar, njegova čestitost i tragična sudbina.

Jordana Hadžikonstantinova, inače, krasi izuzetna fizička i duhovan pokretljivost tako da ga već 1848. nalazimo u Beogradu u kome traži zaštitu od fanariotskog vladike Avksentija, ali i saradnju s Ministarstvom prosvete, Beogradskim čitalištem i Društvom srbske slovesnosti. Zahvaljujući toj saradnji u Društvo će stići dve zbirke njegovih aforizama u kome su trajno sačuvane i posle oslobođenja 1945. bile dostupne makedonskoj naučnoj javnosti. U arhivi društva našao se znatan etnografski, numizmatički i leksički materijal, stare knjige i rukopisi i druga dokumenta, koje je ovaj neumorni pregalac prikupio i poslao u Beograd. Za uzvrat dobijao je pomoć u knjigama i sredstvima neophodnim za organizovanje škola. Zahvaljujući tome, turska vlast ga proglašava srpskim i ruskim špijunom i 1860. proganja u Malu Aziju. Pri sprovodu, od posledica nasilja, gubi jedno oko.

Međutim, i pre uspostavljanja saradnje s Beogradom, Džinot se susreće sa srpskom knjigom u rodnom Velesu. Tako će mu za pisanje Tablica poslužiti Dositejeva *Ižica*, a za idejnu osnovu njegove dramske scene *Srbija šeta po svojim zemljama* programsko političko delo Ilije Garašanina *Načertanije* (1844). Ova dramska scena posvećena je Društvu srpske slovesnosti, a Srbija u njoj (okićena brojnim ordenjem ponetim iz slavnih bojeva i pobjeda) obilazi svoje porobljene sestre i pokazuje nedvosmisleno državotvornu, zaštitničku i oslobodilačku prirodu. U samoj dramskoj sceni, ona dominira čak i nad Grčkom (Grčka u rukama drži *Glasnik Društva srpske slovesnosti*, što još jednom treba da pokaže dominaciju Srbije nad njom) prekorevajući je za nekorektan odnos prema Makedoniji.

4.

Okolnost da je *Konstantin Miladinov* (1830-1862) (čije raspoloženje lavira od oduševljenog jeliniste, preko slovenofilstva do egzaltiranog unijatstva, da bi, u trenutku kada je saznao da mu je dvadeset godina stariji brat *Dimitar* (1810-1862) uhapšen pod optužbom da je srpski i ruski špijun, postao makedonski nacionalista) objavio zbornik narodnih pesama u Zagrebu pod naslovom *Bugarske narodne pesme* (1861), potisnula je činjenicu delotvornog uticaja književnih i kulturnih događaja u Srbiji na suštinska opredeljenja Dimitrija Miladinova.

Pošto ga je Viktor Ivanovič Grigorovič na svom proputovanju kroz Makedoniju zainteresovao za sakupljanje narodnih pesama, pa i za narodni jezik, Dimitar Miladinov 1856. preduzima putovanje u Hercegovinu, Sremske Karlovce, Novi Sad i Beograd u kojima će se susresti s nacionalnim pokretom i romantičarskim zanosom tamošnje omladine i intelektualne elite. Pod tim uticajem svojim ćerkama i učenicima zameniće grčka imena slovenskim imenima, doneće srpske knjige, a pobrinuće se da mu se šalju one koje nije mogao poneti, intenziviraće rad na prikupljanju umotvorina, a od uprave Gimnazije u Sremskim Karlovcima tražiće mesto profesora za svoga brata Konstantina. Uporedo s tim, za sebe će tražiti mesto učitelja u Beogradu.

Upoznavanje s, već u to vreme, impozantnim delom i reformama Vuka Karadžića, doprinelo je da po povratku s putovanja napusti grčki, kojim se dotle služio u školi, i počne predavati na narodnom jeziku.

Možda bi pri ovome trebalo napomenuti da je godinu dana pre objavljivanja Zbornika Miladinovih u Zagrebu, u Beogradu (1960) bio objavljen zbornik *Narodne pesme makedonski Bugara* Stefana Verkovića. Iz nedovoljno jasnih razloga, a najčešće zbog toga što su pesme proglašene mistifikacijama, kao da drugi sakupljači i redaktori nisu prepravljali i dopisivali, ovaj se podatak često previđa.

5.

Kuzman Šapkarev (1834-1909), uz Dimitra Miladinova i Marka Cepenkovu, jedan je od najzaslužnijih Makedonaca sakupljača narodnih umotvorina. Uprkos tome što je sve knjige svoga Zbornika objavio u Sofiji, često je u bugarskoj periodici napadan kao *srbist i razdvoitel* bugarskog naroda. U svojim spisima nedvosmisleno se poziva na rad i primer Vuka Srefanovića Karadžića i Stfana Verkovića (1821-1893) s kojim se i dopisuje, a u svoji Zbornik, (*Сборник от български народни умотворения*, u devet knjiga objavljenih u Sofiji tokom 1891, 1892. i 1894) pored makedonskih, turskih i albanskih narodnih pesama uvršćuje i srpske narodne pesme. Očigledno Šapkarev oseća tlo, na kome živi i stvara, kao jedinstveni kulturni i tradicijski prostor.

6.

Rajko Žinzifov (1839-1877), uz Konstantina najtelentovaniji učenik Dimitrija Miladinova i njegov zet, pisac znamenite romantičarske poeme *Krvava košulja* i prve pripovetke u makedonskoj književnosti (*Prošedba*), koji je u Rusiji zajedno s V. Popovićem uređivao *Bratski trud*, pod uticajem ideja Ilije Garašanina i slovenofilstva Ivana Segeeviča Aksakova, a pod neposrednim utiskom atentata na kneza Mihaila Obrenovića, piše poemu *Beogradu*. U njoj u Srbiji pod Obrenovićima vidi onu snagu koje će povesti oslobodilačke ratove i ujediniti sve balkanske slovenske zemlje. Povodom smrti Vuka Karadžića, a koristeći podatke koje je publikovao Izmail Ivanovič Sreznjevski, znameniti slavista i profesor Univerziteta u Petrogradu, Žinzifov u *Bratskom trudu* objavljuje nadahnuti nekrolog. On se, pored ostaloga, bavi i prevodiolačkim radom sa češkog, ukrajinskog i srpskog jezika, u okviru čega objavljuje i prevode poezije Jovana Subotića.

7.

Jedan od najdarovitijih studenata Izmaila Ivanoviča Sreznjevskog, Konstantin Dimitrijev Petkovič (1824-1898) iz Bašinog Sela kod Velesa, po završetku studija prima rusko državljanstvo i, pored ostaloga, obavlja dužnost ruskog konzula u Dubrovniku čitavih trinaest godina, počevši od 1857.

Još kao student obilazi balkanske zemlje (Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju) i s očiglednom impresioniranošću 1853. u *Novinama Ministarstva narodne prosvete* u Petrogradu objavljuje svoje putopisno delo *Очерку Белграда*. Ista godine u *Glasniku Društva srbske slovesnosti* i *Hrisovolju lovana Brankovića, despota srbskog*. Dok je konzulovao u Dubrovniku, u *Ruskoj besedi* br. 111 iz 1859. objavljuje *Исторический очерк сербској православној общини в Пакузе*. Svoj spis o Crnogorcu Marku Martinoviću, učitelju ruskih bojara moreplostvu i nautici u Veneciji, koje je svojevremeno bio uputio Petar Veliki, objavio je u *Pomorskom zborniku* br. 6 za 1863, a monografiju *Черногория и черногорцы 1877. и Istočnom zborniku* br. 6 u Petrogradu. Poeziju je objavljivao u *Danici* u Novom Sadu tokom 1861.

Kao član međunarodne Komisije za razgraničenje Crne Gore i Turske posle bitke na Grahovcu 1858. zastupa interese Crne Gore, a kao konzul pomaže i štiti srpske manastire, interesuje se za etnografiju i narodnu poeziju, posebno za pesmu o pobedi na Grahovcu, posreduje kod ruskog cara da se prihvati kumstva pri rođenju ćerke kneza Danila - Olge.

Radi se očigledno o intelektualcu romantičarske orijentacije pod snažnim uticajem slovenofilskih ideja svoga vremena, ali i o predstavniku zvanične Rusije, koji je ponekad, popuštao pred zahtevima ruskog Ministarstva inostranih poslova i ostvarivao i one zadatke koji nisu bili njegovo lično opredeljenje. Tako i tumačimo činjenicu da je pred kraj života radio ponešto što je bilo suprotno interesima Srbije.

8.

Jedna od najinteresantnijih figura makedonskog preporoda Krste Petkov Misirkov (1874-1926) u Šapcu i Beogradu uči gimnaziju, odnosno trogodišnju učiteljsku školu, koju završava u Beogradu 1895. kao najbolji učenik u generaciji i kao stipendista Društava *Sveti Sava*.

Još za vreme školovanja (1893) u Beogradu osniva Đačku družinu *Vardar*. Po završetku školovanja kratko vreme je učitelj u Prištini, a već 1897. odlazi na studije u Petrograd gde postaje član Imperatorskog ruskog geografskog društva pred čijim članovima iste

godine drži predavanje *O značaju moravskog (resavskog) narečja za savremenu i istorijsku etnografiju Blkanskog poluostrva*, koje predstavlja i njegov prvi stručni rad u časopisu *Živaja starina*, organu toga društva. Na Univerzitetu u Petrogradu brani diplomski rad (1902) posvećen Kraljeviću Marku, a u kasnijoj fazi bavi se i proučavanjem istočnosrbijanskih govora, koji ga predstavljaju i kao dijalektologa.

Zajedno s *Vojdanom Černodrinskim* (1875-1951), osnivačem pozorišne družine *Skrb i uteha* i darovotim glumcem i dramskim piscem, neposredno posle objavljivanja znamenitog dela *Za makedonckite raboti* (1903) koje je u Sofiji doživelo opštu osudu i spaljivanje, putuje u Beograd, gde na Velikoj školi drži javno predavanje *O makedonskom pitanju u svetlu srpsko-bugarskog zbližavanja*.

I najvatrenije pristalice teorije o samobitnosti teško bi mogle osporiti uticaj školovanja u Beogradu na bitna Misirkovljeva interesovanja i opredeljenja. Naime, u Bogoslovsko-učiteljskoj školi, kao i u svim učiteljskim školama uostalom, posvećivana je velika pažnja nastavi jezika, pa je prirodno što se u Misirkovu, s očiglednim predispozicijama za bavljenje jezikom, to interesovanje pojačalo. To se kasnije potvrdilo njegovim interesovanjem za narodne govore, tradiciju i narodnu poeziju (*Beleške o južnoslovenskim epskim legendama o ženidbi kralja Vukašina u vezi s pitanjem razloga popularnosti Kraljevića Marka među Južnim Slovenima* (Sofija, 1909).

Školovanje i život u Srbiji omogućilo mu je da se upozna s reformama Vuka Stefanovića Karadžića (na koga se, uostalom, u svojim radovima često poziva), pa ne iznenađuje činjenica da se u svom kapitalnom delu *Za makedonckite raboti*, u poglavlju *Nekoliko reči o makedonskom knjižvnom jeziku*, opredeljuje, kao i Karadžić, da centralno narečje uzme za osnovu jezika, za fonetski pravopis, za najširu osnovu leksičkog korpusa književnog jezika, za pozajmljivanje znakova za obeležavanje specifičnih glasova u makedonskim govorima.

Opredeljenje čoveka, koji je slavističke studije završio kod znamenitog Izmaila Ivanovića Sreznjevskog u Petrogradu i prilikom svojih istraživanja koristio naučna iskustva Vatroslava Jagića, Pavla Šafarika, J.A. Boduena de Kurtenea, Florinskog i drugih, za ove principe, sigurno se može dovesti u vezu s rešenjima Vuka Stefanovića Karadžića.

9.

Ohridanin *Kosta Abrašević* (1879-1898), jedan od prvih socijalističkih pesnika piše poeziju pod uticajem političkih i estetičkih ideja Svetozara Markovića i najpre objavljuje u nedeljniku *Socijal-demokrat* u isto vreme kada su u njemu saradivali Živojin Balugdžić iz Minhena, Vasa Pelagić iz požarevačkog zatvora u kome je i umro, Miloš Milovanović, Sava Mijalković, Milenko Vukićević, Đorđe Nikolić, Ilija Ilić i dr., a posredovanjem Jovana Skerlića jedan deo pesama iz rukopisne zbirke objavljivan je u *Zvezdi, Radničkom listu, Radničkim novinama i Delu*.

Ovaj Makedonac je kao dete s roditeljima prešao u Šabac, u kome je završio šest razreda gimnazije, a već u devetnaestoj, umro od tuberkuloze. Prema svedočenjima njegovih drugova i prijatelja on je, kao i većina drugih pesnika osuđenih na kratak život, s jedne strane grozničavo čitao (*u 17. godini nije bilo značajnije knjige u srpskoj literaturi koju nije pročitao*), a s druge, intenzivno pisao. Ipak, živeo je suviše kratko da bi se potpuno ostvario

Posle njegove smrti objavljena mu je knjiga *Pesme* (1903) u koju, prema svedočenjima Jovana Skerlića, nisu ušle one pesme koje iziskazuju intimu, *čisto lično i što je možda najbolje* u opusu.

10.

Srpsko-makedonske književne i kulturne veze u XIX veku ne iscrpljuju se samo ovim. Istorija štamparstva, na primer, pokazuje da je izvesni Jovko Marković iz Vataše (kod Kavadaraca) dao 6000 groša učitelju Kamčetu za kupovinu štamparije. Kamče je ovu štampariju nabavio u Beogradu za 785. Jovan Dimitrijević Ohridanin, osim u Carigradu, knjige i udžbenike (uglavnom gramatike) štampa i u Beogradu.

U drugoj polovini ovoga veka u Beogradu izlazi bugarski časopis *Dunavski lebed*, koji uređuje bugarski pesnik-emigrant Georgi Sava Rakovski s kojim Šapkarev održava prepisku i šalje mu rukopise sakupljenih umotvorina. Pored toga na tlu Makedonije u to vreme vodi se mali rat između Egzarhije, bugarske knjižarnice Hrista Danova, carigradskog *Čitališta* i štamparije Kirijaka Držilovića, pri čemu treba imati u vidu da je promakedonska literatura pristizala upravo zahvaljujući Držilovićevoj štampariji.

U tom periodu širom Makedonije otvoren je veći broj škola u kojima se nastava izvodila na srpskom jeziku i po srpskim udžbenicima, a u Beogradu škole za učitelje koji će raditi u porobljenim krajevima, u školama na teritoriji tadašnje Turske. Te su škole, naravno, imale srpski karakter i ostvarivale srpski nacionalni program. Drugačija očekivanja bila bi nerealna, tim više što i u samoj Makedoniji nacionalna svest nije bila jasno izdiferencirana, a naročito ne u najširim slojevima naroda. Ovakvo profiliranje škola bilo je protivteža školama sa nastavom na grčkom i bugarskom jeziku, kojih je takođe bilo i koje su zajedno sa svojim crkvama vršile nasilje nad stanovništvom i retkim intelektualcima i piscima toga perioda. I Pejčinović, i Džinot, i Miladinovi, pa i drugi neretko su se, i u pisanom obliku, žalili na pritiske i optužbe fanariotskih i egzarhijskih vladika u Makedoniji.

IV

Na samom početku XX veka u rukovodstvu VMRO (Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija) sazreva svest o potrebi intenziviranja priprema za podizanje oslobodilačkog ustanka. Istovremeno, u njemu se diferenciraju dve struje: centralistička, koja i dalje insistira da sve odluke donosi Centralni komitet organizacije, da se bez sistematskog rada u narodu ustanak ne podiže i da se posle oslobođenja sami Makedonci odlučuju s kim će i pod kojim uslovima Makedonija stupati u saveze. Drugu struju, daleko nestrpljiviju i agresivniju, činili su vrhovisti. Oni su bili na stanovištu da odluku o ustanku treba da donese Vrhovni komitet organizacije, da ustanak treba podići bez odlaganja, da se pri tom treba osloniti na Bugarsku i da Makedonija treba da se pripoji Bugarskoj.

Kao što je poznato, ustanak je podignut 2. avgusta 1903. i ubrzo krvavo ugušen. Izostala je očekivana obećana pomoć Bugarske. Uprkos tome, većina preživelih članova rukovodstva VMRO emigrirala je u Bugarsku. Vojvode centralističke orijentacije, u organizaciji predstavnika vrhovističke struje i uz podršku zvanične bugarske politike, atentatima su istrebljivane, što će posle oslobođenja 1944. ući u književnost kao tema (Kole Čašule: *Crnila*, 1961) crnila. Makedonska crnila. Tako je, s jedne strane, sa scene sklonjena revolucionarna elita, a, s druge, širom su otvorena vrata bugarskom svojatanju Makedonije.

Na tlu same Makedonije intenzivira se rad i ostalih propagandi: grčke i srpske, a svaka od njih ostvaruje nacionalne interese svoje zemlje. Ide se dotle da se u Makedoniji formiraju komitske čete sastavljene od mesnog stanovništva s nacionalnim predznacima susjednih država. U međusobnim obračunima ovih jedinica strada mesno stanovništvo.

Pri takvom stanju na terenu događaju se i Balkanski ratovi i Prvi svetski rat. U svemu tome učestvuju i Makedonci, a trajna posledica je, takođe trajna, podela Makedonije, tako što vardarski deo pripada Srbiji, pirinski Bugarskoj, a egejski Grčkoj.

Današnja Republika Makedonija egzistira na tlu Vardarske Makedonije, a u Bugarskoj i Grčkoj, zvanično, Makedonaca nema.

V

Na književnom polju slabi uticaj jelinizma i grčke književnosti. Nema više književnih pojava, kakva je pojava Grigora Prličeva, koji je na književnom konkursu u Atini 1860. godine, poemom *Serdar* na grčkom jeziku, osvojio prvu nagradu i bio proglašen drugim Homerom. Pod uticajem slovenskih nacionalnih propagandi, ali i kao posledica slovenofilskog pokreta, koji je tokom devetnaestog veka zapljuskivao i Makedoniju, pokretanjem aktivnosti omladinskih makedonskih udruženja (Mlada makedonska književna družina sa svojim organom *Loza*, 1982, u Sofiji; *Vardar*, 1893. u Beogradu, Makedonsko studentsko društvo, 1902, odnosno Makedonsko naučno-literarno društvo *Sveti Kliment*, 1903, u Petrogradu) i postepenim širenjem ideje o stvaranju makedonskog književnog jezika, pored srpskog i(li) bugarskog jezika, sve češće se u književnom stvaranju koriste i makedonski lokalni govori.

U makedonskoj književnoj istoriografiji ovaj period razvoja makedonske književnosti naziva se drugim preporodom. Mi bismo rekli prvi preporod, budući da za upotrebu makedonskog jezika u književnosti, osim nacionalnih, drugih motiva nema.

Ali, pri činjenici da makedonski jezik još uvek nije kodifikovan, da upotreba dijalekata makedonskih narečja nije omogućavala širu afirmaciju stvaralaca (a i književnici su, kao, uostalom, i drugi stvaraoci ranjeni strelom taštine), koriste se i dalje jezici susednih naroda u kojima je, naročito u Srbiji, bio razvijeniji književni život i već formirana nacionalna književna tradicija.

Pri tome, veliki broj ljudi sa teritorije Makedonije školuje se u Beogradu i Sofiji i, sasvim prirodno, svoju stvaralačku afirmaciju traži u tim sredinama.

Oni, koji su posle 1918. godine bili u državnoj službi u Kraljevini SHS, odnosno u Kraljevini Jugoslaviji, mogli su i imati makedonsko nacionalno osećanje, ali ga upotrebom makedonskog jezika u književnom stvaranju nisu mogli transponovati. Nije bilo oportuno. Bilo bi to previše u jednoj državi koja nije pristajala, kao, uostalom, i druga dva suseda, na postojanje makedonskog nacionalnog entiteta.

U ovoj prilici, setimo se samo polemičkog teksta *Staleta Popova* (1900-1965) na makedonskom jeziku *Koj sum jas, što sum jas?* (napisanog 1939. kao reakcija na izjavu akademika Nikole Vulića da nama Makedonaca) koji je ostao neobjavljen do današnjih dana. U aktuelnom trenutku Popov je bio sekretar Administrativnog odeljenja Skupštine Kraljevine Jugoslavije, pa bi objavljivanje polemike sasvim sigurno izazvalo personalne reperkusije po njega.

S druge strane, jedan od najdarovitijih Makedonaca, tridesetih godina XX veka, uprkos tome što u Sofiji rukovodi Makedonskim književnim kružokom (u kome su aktivisti bili jedan Dimitar Mitrev, posle oslobođenja predsednik Ustavnog suda Makedonije i uvaženi profesor teorije književnosti Filozofskog fakulteta, rektor Univerziteta u Skoplju; Đorđi Abadžiev, pisac kulturnog romana *Pustinja*, osnivač nacionalnog Istorijskog instituta u Skoplju i dr.) *Nikola Jonkov Vapcarov* (1909-1942), uprkos jasnom nacionalnom osećanju, na makedonskom jeziku nije objavio ni jednu pesmu.

Ostali pisci koriste srpski, bugarski ili dijalekte makedonskog govora. Retki od njih pišu i na ruskom i zapadnoevropskim jezicima. Neki se koriste upotrebom više jezika. Ovo nije makedonska specifičnost. Tih pojava ima svuda. U Evropi, u kojoj bezmalo ni jedna država nije etnički čista, posebno. U ovoj prilici setimo se samo novijih primera: Nabokova, Brodskog i Beketa.

Nigde ta pojava nije predmet nacionalnih sporova i osporavanja. Ili bar ne u meri u kojoj je to kod nas. To je naša, balkanska specifičnost, koja se, po svemu sudeći, temelji na kompleksima brojčano malih naroda plitkih istorijskih korena, odnosno kasnog nacionalnog osvešćenja. Tako i tumačimo pojavu da pisca, čim se oglasi na nekom drugom jeziku, odmah prisvajaju, bez obzira na kvalitet njegovog oglašavanja, čak i kad u svome narodu imaju daleko renomiranije pisce takve ili slične provenijencije. Veliki narodi s razijenom književnom tradicijom to ne čine. Tako nije primećeno da su u rusku književnu istoriju ušli, na primer, Rajko Žinzifov, Konstantin Petkovič ili Krste Misirkov, koji su, da kako, pisali i na ruskom.

Ali, da se vratimo temi i književnim pojavama u XX veku.

VI

1.

Andelko Krstić (1871-1952) rođen je u selu Labunište kod Ohrida. Završio je večernju učiteljsku školu Društva *Sveti Sava* u Beogradu da bi potom bio učitelj u više mesta u Makedoniji. Sarađivao u brojnim listovima i časopisima: *Carigradski glasnik*, *Golub*, *Vardar*, *Delo*, *Srpski književni glasnik* i dr. Pisao na srpskom jeziku.

U književnost ulazi kao pesnik romantičarskog nadahnuća, a potom se afirmiše kao pripovedač (*U pečalbi*, *Seoski pop*, 1902) dramski pisac i romansijer.

U svojim delima transponuje teme sa tla Makedonije koje zahvataju period od 1904. godine (drama *Zatčnici. Iz života našeg juga*, izvedena 1937. u Narodnom pozorištu u Skoplju i iste godine objavljena u časopisu *Južni pregled* kao posebna knjiga) do kraja Drugog svetskog rata. Pored ove drame, objavio je i dve knjige pripovedaka (*Pripovetke*, 1832. i 1951.) i roman *Trajan*, 1932. Kostić Racinu, na primer, (*Realizam Andelka Krstića*) nije smetalo to što je roman napisan srpskim jezikom, ali je zasmetalo književnim kritičarima i istoričarima koji ga posle 1944. nisu posebno proučavali ni u Srbiji ni u Makedoniji, uprkos nagradi beogradske Akademije sedam umetnosti (1934), koju je retko koji pisac dobio, i uprkos tome što njegov prozni opus ne zaostaje za realističkim delima većine srpskih realista kraja XIX i početka XX veka.

2.

Toma Smiljanić Bradina (Tresonče kod Debra, 1888 Beograd, 1969). Pesnik, pripovedač, dramski pisac, esejista, sakupljač narodnih umotvorina, pokretač listova i časopisa i izdavač (Biblioteka *Makedonija*). Školovao se u Solunu, Beogradu i Parizu. Završio Filozofski fakultet u Beogradu, a 1930. doktorirao u Parizu.

Posle 1912. četnik u Makedoniji, potom profesor i direktor gimnazije u Skoplju, načelnik prosvete u Vardarskoj banovini i narodni poslanik.

Piše na makedonskom (spevovi: *Robje*, i *Srbijini pokolenja*; pesme: *Bistra Planina*, *Svedni*, *Mamo, mamo*, *Goro, goro le zelena*, *Potnik*, *Čekanje* i *Moja sudba*) i na srp-

skom jeziku (*Na planini i druge pripovetke iz Makedonije*, Biblioteka Makedonija, 1924; *Stojna i druge pripovetke iz Makedonije*, Biblioteka Makedonija, 1924; *Mačedpnski pečalbari*, drama 1927; *Pesmarica*, 1929; *Kralj slobodar, kralj mirotvorac*, 1936; *Stari narodni melos i pesme Mijaka*).

3.

Iako već od 1927. piše na srpskom jeziku, *Stale Popov* (1900-1965), inače prvi realista u makedonskoj književnosti uopšte, nije doživio da mu do kraja Drugog svetskog rata bude bilo šta objavljeno. Nema pisanih tragova, osim nekih izjava s ukusom mistifikacija objavljenih u dnevnoj štampi posle Drugog dvetskog rata, o tome da je te svoje spise (dramatizacija pripovetke J. Kohomskog *Sveštenikova tajna*, koju je sačinio kao svršeni bogoslov i pisar Duhovnog suda u Bitolju; preko hiljadu stihova na ljubavne i aktuelno-političke teme - 14 dužih pesama; dvadeset pripovedaka, dramski pokušaji i pet eseja) nudio listovima i časopisima, odnosno izdavačima. Možda se ovo može tumačiti samosvešću autora o maloj umetničkoj vrednosti stihova, odnosno o opasnosti od gubitka službe ukoliko bi objavio svoje prozne radove. Naime, nije bilo oportuno da jedan policijski pisar (Kruševac, Leskovac, Bitolj) i sekretar u Skupštini Kraljevine Jugoslavije objavljuje pripovetke o policiji ogrezloj u nepotizmu i korupciji, a još manje o sebi kao čoveku koji u toj prozi sa simpatijama i očiglednim sažaljenjem gleda na aktivnosti i patnje članova Komunističke partije.

Iz zaostavštine pisca, njegove pripovetke i dramske pokušaje priredili smo i objavili u Leskovcu tek 1991. pod naslovom samog autora: *Neznatni leskovački događaji*.

Od 1951. Stale Popov objavljuje pripovetke i romane na makedonskom jeziku. U njima je vidljiv uticaj srpske realističke književnosti, a posebno dela Janka Veselinovića (u romanu *Tole Paša*, pa i *Skrpljen život*), Milovana Glišića (u delima s temama iz rada policije), Svetolika Rankovića (u romanu *Tole Paša*), Stevana Sremca (u *Mariovskom panaduru*) i drugih s kojima se susretao još kao učenik Bogoslovije u Bitolju, kao službenik u policiji i Skupštini, kao student Bogoslovskog fakulteta u Beogradu i kao nastavnik u škola u Skoplju.

4.

Dramski pisac, pozorišni istoričar i esejista *Vasil Iljoski* (1902-1995) smatra se nastavljajućem tradicije dramskog pisanja na makedonskom jeziku, utemeljivaćem nove makedonske dramske književnosti. Njegov prvi ozbiljniji, a ispalo je i najznačajniji dramski tekst *Begalka* (*Bežanka, Lenče Kumanovče*) izveden je u Narodnom pozorištu u Skoplju 1928. za vreme dok se na čelu tog teatra nalazio dr Dušan Nedeljković, tada docent na Filozofskom fakultetu u Skoplju, koji je završio i Vasil Iljoski. Pri stavljanju na repertoar ovog komada važne uloge odigrali su i Velimir Živojinović Massuka, kao dramaturg; Josif Srdanović, reditelj i Stevan Šijački, muzički saradnik. Drama je, zaslugom V. Živojinovića preimenovana u *Lenče Kumanovče* i ostvarila fascinantan uspeh na pozornici.

Samo opredeljenje Iljoskog za folklorno-realistički žanr, međutim, nije bez uporišta u aktuelnom repertoaru ne samo skopskog narodnog pozorišta (Stevan Sremac: *Zona Zamfirova*; Milovan Glišić: *Podvala* i *Dva cvancika*; Janko Veselinović: *Dido* i dr). Najneposredniji uticaj na *Lenče Kumanovče*, međutim, izvršila je *Zona Zamfirova* Stevana Sremca, koju je najpre dramatisovao upravnik niškog pozorišta *Sindelić* Kosta Delini pet godina posle objavljivanja i odmah je naredne godine (1909) stavio na repertoar, a potom i Sima Bunić (1910), kako u pogledu izbora teme tako i u korišćenju dramaturške matrice. Razume

se da ovo delo ne bi bilo ni vredno pomena da nije ostvarilo zavidan stepen originalnosti i estetičkog efekta i da time nije ostvarilo veću gledanost u Skoplju od, na primer, u to vreme najpopularnijih drama Branislava Nušića Borisava Stankovića i Milovana Glišića.

Za našu temu bitno je naglasiti da je Iljoski bio profesor u Aleksincu i Pljevljima, da je njegova jednočinka izvođena još 1922. za vreme studentske ekskurzije po Srbiji, da je prva verzija njegove drame *Čorbadži Teodos* (1937) napisana na srpskom jeziku, a da su na tom jeziku napisane još i *Učenička avantura* (izvedena u sezoni 1939/1940) i *Biro za neza-poslene* (1940) i književno istorijski tekst *Pozorište u Južnoj Srbiji* (1937).

U književnoj istoriji i esejistici, koje se u Makedoniji definitivno konstituišu posle 1944. godine, ova i druga ostvarenja i pojave tumače se i interpretiraju stilom političke publicistike s naglašenim nacionalističkim nabojem, pri čemu se sve što je napisano na srpskom jeziku tumači kao posledica velikosrpske propagande, pritiska i neliterarnim razlozima. Razume se, tome su blago povlađivali i sami autori.

5.

Bogdan Sirakov (1902-1969) takođe spada u autore koji pišu na oba jezika: srpskom i makedonskom. U svojim dramama ili transponuje aktuelne teme (*Posledice rata*, 1923; *Kad se prsti tuđih ruku...*) ili se bavi folklorno-realističkim temama. Ovu drugu vrstu dramskih tekstova napisao je na makedonskom jeziku.

6.

Anton Panov (1905-1968) rođen je u Dojranu. Afirmisao se kao pripovedač i dramski pisac. Gimnaziju i muzičku školu učio u Beogradu, a radio je kao član hora Beogradske opere. Radeći u pozorištu upoznao je mnoge poznate ličnosti umetničkog života tadašnjeg Beograda među kojima i pisce Dušana Nikolajevića i Velimira Živojinovića, glumce i reditelje: Josipa Kulundžića, Radoslava Vesnića, Rašu Plaovića; kompozitora Josipa Slavenskog, kritičare Velibora Gligorića i Miloša Savkovića i dr.

Bez većeg uspeha najpre se bavi pisanjem poezije od 1925, a intenzivnijim radom na prozi između 1928. i 1938. godine. Objavljuje (u *Luču*, *Pravdi* i drugim listovima i časopisima) na srpskom jeziku pripovetke o ruskim emigrantima u Srbiji, s kojima radi u Beogradskoj operi, interesujući se pre svega za dubinske psihološke slojeve njihovih ličnosti (*Rođendan Serjože Jegorkina* (1928), *Tinka* (1930), *Orden Svetog Save petog stepena* (1932), *Beda u kolibi* (1938). Drama *Stega* (1938) kasnije je prerađena u *Veronika Samarak* (1951).

Svoju istinsku afirmaciju doživeće tek dramom *Pečalbari* na makedonskom jeziku koja je izvedena najpre, uz pomoć i podršku Velimira Živojinovića Massuke, u Narodnom pozorištu u Skoplju (1936), a potom i u više pozorišta u Srbiji i šire (iste godine u Beogradu, potom u Nišu, Sarajevu i drugim mestima).

7.

Jedan od najplodnijih pesnika između dva svetska rata Ceko Stefanović (Popivanov) (1907-1944) rođen je u Kočanima. Kao i Racin, pripada radničkom pokretu i kao takav učestvuje na Drugom kongresu SKOJA (Beč, 1926). Saradnik je brojnih novina i časopisa (*Luč*, *Vardar*, *Štampa*, *Vreme*, *Pravda*), pokretač humorističkog časopisa *Karavilje*, bio redaktor *Zadrugara*, ali i saradnik bugarskih listova u Sofiji i Skoplju. Održavao je bli-

ske kontakte s Radovanom Zogoviće, Jovanom Popovićem, Antonom Kolendićem, Brankom Lazarevićem, Kostom Racinom. Sa svojim zabludama sam se obračunao 1944.

Zajedno s Čedomirom Minderovićem 1932. godine objavio je zbirku pesama *Dokumenti*, s Radoslavom Gerićem knjigu reportaža *Podanici ničije zemlje* (1940), a izbor iz svoje poezije pod naslovom *Pirinčana polja*, 1941.

Pored toga što je pisao na srpskom, pisao je i na makedonskom i objavljivao uglavnom u *Luču*, ali, takođe, i na bugarskom jeziku.

8.

Pesnik, pripovedač i pozorišni kritičar *Jovan Kostovski* (1907-1980) smatra se za snivačem pozorišne kritike u Makedoniji. Sarađivao je u *Vencu*, *Mladosti*, *Južnom pregledu*, *Književnom poletu*, *Književnom severu*, *Luču*. Uređivao je novine *Vardar* u Skoplju.

Objavio je dve zbirke pesama: *Pupoljci*, Skoplje, 1926. i *Zgrčeni motivi*, Skoplje, 1928.

Posle Drugog svetskog rata nastavlja s pisanjem pozorišnih kritika, ali na makedonskom jeziku i objavljuje ih u najuglednijim listovima i časopisima.

Njegovim učenicima i naslednicima smatraju se Jovan Boškovski, Ivan Ivanovski i Petre Bakeski.

9.

Kultni pesnik makedonske književnosti XX veka, jedan od najvećih nacionalnih boraca, ali i intelektualac izrazite jugoslovenske orijentacije, prijatelj velikog broja pesnika i intelektualaca sa šireg južnoslovenskog područja toga doba (Jovan Popović, Đorđe Jovanović, Radovan Zogović, Stevan Galogaža, Anton Kolendić i dr) *Kočo Racin* (1908-1943), svojom zbirkom *Beli mugri* (1939), posle 1944. godine postaća neka vrsta zaštitnog znaka svekolikog pevanja na makedonskom jeziku, makedonske nacionalne kulture i njenog kontinuiteta.

Između dva rata živi u Velesu, Skoplju, Beogradu i Zagrebu, biva u zatvorima u Jugoslaviji i u internaciji u Bugarskoj i sarađuje u većem broju listova i časopisa, koji izlaze u Makedoniji, Beogradu, Zagrebu i Sarajevu (*Kritika*, *Literatura*, *Nova literatura*, *Stožer*, *Snaga*, *Književni jug*, *Iskra*, *Naša stvarnost*, *Naša reč*, *Radnik*, *Mladost*, *Mlada kultura* i dr).

I on je, međutim, usled nenormiranosti makedonskog jezika, zbog nedovoljnog broja časopisa koji su objavljivali tekstove na makedonskom, a verovatno i zato što je želeo da njegove ideje dožive širu afirmaciju, pisao na jezicima susednih naroda: pet pesama na bugarskom jeziku i više pesama na srpskom jeziku, od kojih neke spadaju u sam vrh pesništva socijalne literature nastale na tlu Kraljevine Jugoslavije (*Sinovi gladi*, *Iz fabrike*, *Čeličnom stroju*, *Balada o stopi*, *U predvečerje*, *Smrt austrijskog rudara*, *Vatromet* i dr). Uz to treba napomenuti da su na srpskom jeziku napisane i sve njegove novele i esejistički tekstovi (*Realizam Anđelka Krstića*, *Anđelko Krstić pred sudom Ž. Plamenca*, studija o bogumilima o Hegelovoj filozofiji i dr.)

10.

Racinov vršnjak *Aleksandar Gradački* (1908-1941) u tom periodu na srpskom jeziku piše pripovetke *Glad*, *Sinjak*, *Ćumurđžija*, *Buđenje* i reportaže koje objavljuje u *Našoj reči* negujući socijalnu književnost, i to onu njenu orijentaciju u kojoj je dominirala ideja nad samom književnošću, koja je književnost izjednačavala s klasom.

11.

Toj grupi stvaralaca pripada i Jovan Serbakovski (1913-1966), pesnik i pečalbar, koji, pored stihova na srpskom jeziku (*Vapaji umirućih*, Beograd 1933) piše i na dijalektu.

12.

Radoslav Petkovski (1916-1955) se afirmisao kao pesnik, pripovedač i dramski pisac, koji je svoje priloge objavljivao u *Južnoj straži*, *Luču* i *Novom sjaju*. Kao diplomirani pravnik radio je pripravničke, bibliotekarske i novinarske poslove. Njegova drama na srpskom jeziku *Granica*, na žalost, nije objavljena.

13.

Pravnik Hristo Pop-Simović (Popsimov) (1916-1980), aktivista Makedonskog studentskog društva *Vardar* u Beogradu. On je jedan od očiglednih primera kako se neko može osećati Makedoncem, a pisati i objavljivati na srpskom jeziku: zbirke poezije *Ribari*, *Južni pregled* 1937; *Nokturno* i *O kako noćas gori kosmos*, obe u izdanju Luča, 1938.

Pored toga, Pop-Simov se pokazuje i kao pronicljivi tumač poezije Vojislava I. Ilića.

14.

Jedna od istaknutijih pojava među piscima poniklim na tlu Makedonije je i Vojislav I. Ilić (Vojislav Ilić Najmladi, V. Ilijašević, V. Vardarski). Rođen je 1916. u Debru. Umro u Beogradu 1988.

Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1939), a doktorsku disertaciju odbranio u Novom Sadu 1964 (*Pesnički jezik Branka Radičevića*).

Između dva rata saraduje u *Južnoj straži*, *Novom sjaju*, *Božuru sa Kosova*, *Luču*, *Južnom pregledu*, *Pravdi*, *Vardaru*, *Vremenu* i dr. U tom periodu na srpskom jeziku objavljuje zbirke stihova: *Raspinjanja i umiranja*, Bitolj, 1935; *Aspekti*, Bitolj, 1936; a na makedonskom *Tuđina, tuga golema*, Luč, Skoplje, 1937; *Tutunari*, Zbornik 39, Ljubljana, 1939. Posle drugog svetskog rata piše na srpskom i makedonskom jeziku: *Ognjeni signali*, Beograd, 1948; *Vreme i reka*, Skoplje, 1975; *Tokovi makedonske književnosti*, Priština, 1976.

Talentovan pesnik, uspešan lektor makedonskog jezika i tumač književnosti, radi u Novom Sadu, Prištini i Beogradu. Priznat je još u međuratnom periodu kao jedan od najtalentovanijih učenika i sledbenika Radojka Jovanovića (Rada Drainca), kao pesnik socijalne orijentacije, koji je, ipak, veći pesnik nego politički tribun, kakvih je bilo napretek.

15.

Mite Bogoevski (1919-1942) ometen ratom nije završio ekonomski fakultet u Beogradu. Pesme za decu na srpskom jeziku počinje da piše još kao učenik Trgovačke akademije u Bitolju (*Sat*, *Đačka pisanka*, *Usamljeni putnik*, *Visibaba*, *Mali konjić*, *Mali jahač*, *Nestašni Ilija* i dr, ali i pesme s motivima iz makedonske istorije: *Legenda o Makedonskim Slovenima* i *Bogumili*).

Tokom rata, do svoje smrti, piše poeziju na makedonskom jeziku, čime se pridružuje plejadi mladih pisaca, koji su svojim stihovima podizali moral borcima za oslobođenje od okupatora.

16.

Slobodan A. Jovanović u svojoj knjizi *Nova književnost* (1937) pominje još i Nikodima Savića, Grigorija Hadži-Toškovića, Mitu Fruntića, Jovana Kostića, Mihaila Veljića, Aleksu Jovanovića, Stevana Simića, Kavajca, Kočovića i dr, a on sam, zajedno s Velimirom Živojinovićem, Dušanom Nedeljkovićem i drugima bio je višegodišnji saradnik (lektor) skopskog Narodnog pozorišta nesumnjivo zaslužan za izvedbu drama Rista Krleta i Antona Panova.

17.

Razume se da se ovim ni približno ne iscrpljuju srpsko-makedonske književne veze do prve polovine XX veka.

Akademik Milan Đurčinov, na primer, u poeziji Aca Karamanova, koji je poginuo kao sedamnaestogodišnjak, traži i nalazi uticaj *Posmrtnih počasti* Sime Pandurovića, a podacima iz njegove zaostavštine dokazuje njegovo interesovanje i za Njegoševo delo.

Tipografski radnici-omladinci iz Beograda objavljuju prvu posleratnu zbirku na makedonskom jeziku (*Pesni Ace Šopova*, 1944) i donose je na poklon omladini Makedonije povodom održavanja njenog Drugog kongresa. Blaže Koneski, koji je, inače, gimnaziju završio u Kragujevcu (od kada datiraju i njegovi prvi pesnički pokušaji) već 1948. godine prevodi Njegošev *Gorski vijenac*, za šta dobija nagradu Saveza pisaca Jugoslavije.

Ovom prilikom, s obzirom na prirodnu obostranu upućenost jedne književnosti na drugu, skrenućemo pažnju na uticaj Dušana Matića, Marka Ristića, Oskara Daviča, Radovana Zogovića, Vaska Pope, Miodraga Pavlovića, Branka Miljkovića, Dobrice Ćosića i pisaca sa drugih jugoslovenskih prostora (Matoša, Tina, Krleže, Kaštelana) na pravce razvoja makedonske književnosti posle Drugog svetskog rata. Ali, to je nova tema.

Nadamo se da smo naznačili jednu kompleksnu i delikatnu temu za dublje i svestranije istraživanje. Zadržali smo se samo na jednom pravcu, a *veze*, kako smo to naznačili u naslovu ovoga pregleda, podrazumevaju dva subjekta, oba pravca, Interakciju. Bilo bi, stoga, produktivno, dalja istraživanja usmeriti i u tom pravcu.

VII

Na kraju, da se vratimo pitanju samobitnosti. Sledeći hod makedonske književnosti kroz devetnaesti vek uočili smo da je i ona, kao svaka druga u toj fazi svoga razvoja, rezultat čitavog niza faktora i uticaja, a pre svega nasušne potrebe da se propovedi, besede i knjige približe onima kojima su namenjene, odnosno da učine razumljivim htenja njihovih autora.

Zadržavanje samo na srpsko-makedonskim književnim vezama nikako nije htelo da minimizira druge književne, obrazovne i kulturne veze, već da iskoristi pristupačniji primer kako bismo potvrdili tezu da ništa ne nastaje samo i ni iz čega. I sam autor ovoga priloga ne malo puta je bio neprijatno iznenađen utvrđivanjem činjenica da mnogo toga što je smatrao izvornim, originalnim i u estetičkom smislu značajnim, nije sasvim originalno (u ovoj prilici prisetimo se samo *Večeri na školju* Alekse Šantića, *Bora* Mihaila Jurjeviča Ljermontova, uticaja Abuovog romana *Le rois des montagnes* na *Hajduk Stanka* Janka Veselinovića, pa i na Svetolika Rankovića, uticaja evropskog, u prvom redu ruskog, realizma na srpske realiste itd). Ako se tome dodaju razni popisi motiva u književnosti (u prvom redu Arne Tompsonovog, potom i ruskog *Ukazatel'ja skazočnih svjotov*, onda termin samobitnost

može biti prihvaćen samo kao neadekvatna zamena za originalnost književnog postupka. Takav, on se može odnositi i na devetnaesti, a još i više na dvadeseti vek. Sve ostalo u književnosti je poznato, ponešto od toga i prastaro.

Učinili smo napor da ovo pitanje postavimo fleksibilnije, da ga oslobodimo svih nacionalizama, pa i šovinističkih eskapada pojedinih *interpretatora* i političkih *delatnika* u književnosti, da se čitav književni prostor posmatra jedinstveno, odnosno da sugerišemo opasnost od mogućih simplifikacija, osiromašenja i slabljenja svih napora i rezultata.

Pripadanje jednog dela određenij književnosti, ipak, određuje njegov jezik. Shodno tome, teško bi se knjige pisane grčkim, bugarskim ili srpskim jezikom mogle izuzeti iz tih književnosti bez obzira na to kojoj naciji pripadaju njihovi autori. Autor, prema tome, ostaje naciji iz koje potiče. S druge strane, dela pisana na dijalektima ne mogu se na silu priključivati jeziku kome ti dijalekti ne pripadaju. Među književnim istoričarima, neopterećenim zahtevima političkim, tu nesporazuma ne bi trebalo da ima.

Selektivna bibliografija

1. Алексиев, Александар, *Основоположници на македонска драмска литература*, Скопје, 1976.
2. Друговац, Миодраг, *Историја на македонската книжевност*, Мисла, Скопје, 1990.
3. Ђурчинов, Милан, *Компаративни студии*, МАНУ, Скопје, 1998.
4. Жинзифов Рајко, *Публицистика*, Софија, 1964.
5. Иванов, Јордан, *Български старини из Македония*, Софија, 1909. i 1931.
6. Илић, Војислав, *Беседе Јаокима Крчовског - прве македонске штампане књиге*, Годишњак Филозофског факултета у новом Саду, 1987. Исто у *Токови македонске књижевности*, Приштина, 1976.
7. Јовановић, Слободан А., *Нова књижевност*, Београд, 1937.
8. Клендић, Петар, *Кнез Милош и Кирил Пејчиновић*, Зборник радова Института за проучавање књижевности САНУ, књ. I, Београд, 1951.
9. Конески, Блаже, *Македонската литература во XIX век*, Скопје, 1950.
10. Пенев, Боян, Доситеј Обрадович у нас, Списание БАН, кн. III, Софија, 1912.
11. Пенушлиски, Кирил, *Стефан И. Верковић* (предговор првој књизи Стефана Верковића *Сабрана дела*), Македонска книга, Скопје, 1985.
12. Поленаковић, Харалампие, *Јоаким Крчовски, просветител и књижевник*, Страници од македонската књижевност, Скопје, 1951. Исто у *Никулците на новата македонска књижевност*, Мисла, Скопје, 1973.
13. - *За првиот превод од српската књижевност на македонски јазик*, Македонски јазик, XVII. Исто и у Исто и у *Никулците на новата македонска књижевност*, Мисла, Скопје, 1973.
14. - *Студии за Миладиновци*, Мисла, Скопје, 1973. (Уз ову књигу дата је и литература релевантна за нашу тему у целини)
15. - *Во векот на народното буђење*, Мисла, Скопје, 1973.
16. Ристовски, Блаже, *Крсте П. Мисирков*, Култура, Скопје, 1964.
17. Селишев, А. М., *Отчет за границей*, Казань, 1915.
18. - *Кирил Пејчиновић*, Зборник у част професора Златарског, Софија, 1925.
19. - *Полог и его българское население*, Софија, 1929.
20. - *Хаџи Иоаким и јазик его книг*, Македонски преглед, година IX, книга 3/4, Софија 1935. и година X, книга 1/2, Софија 1936;
21. Скерлић, Јован, *Писци и књиге, I/V*, Београд, 1965.
22. Спасов, Александар, *Рајко Жинзифов. Живот и дело*, Докторска дисертација, Скопје, 1959.

23. Станојевић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књига 1, Глас СКА, Београд, 1889.
24. Стојановић, Мирољуб, *Књижевно дело Сталета Попова*, Градина, Ниш, 1992.
25. - *Књижевнота оставнина на Стале Попов*, Современост, Скопје, 1982.
26. - *Константин Петкович и Црна Гора*, Македонска књига, Скопље, 1987.
27. - *Лесковац у делу Сталета Попова* (предговор књизи *Незнатни лесковачки догађаји*), Лесковац, 1991.
28. - *Од мотива до метафоре*, Народне новине, Ниш, 1992.
29. - *Деобе и сеобе Ташка Георгиевског*, Просвета-Народне новине, Ниш, 1995.
30. - *Утицај Зоне Замфирове на Бегалку Васиља Иљоског*, Зборник радова са научног скупа о Стевану Сремцу, Ниш.
31. - *Српско-македонске везе у деветнаестом веку*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXVIII, Нови Сад, 1994.
32. Тодоровски, Гане, Више књига из области књижевне науке и публицистике.
33. Хаџи Васиљевић, Јован, *Просветне и политичке прилике и јужним српским областима у XIX веку*, Београд, 1928.
34. *Црногорско-македонске књижевне везе*, радови са научног скупа одржаног у Титограду, ЦАНУ, Подгорица, 1994.

Dragoljub B. Dorđević
Mechanical Engineering Faculty
University of Nis

**SOCIAL, ETHNIC AND RELIGIOUS DISTANCE
TOWARDS ROMA OF SERBIA
(Empirical report for 1999-2002)***

*"Social distance would thus represent a continuum
which goes from intimate and warm
relationships through indifferent to hostile."*

Rudi Supek

Introduction

A fact which shows that Roma, that ethnic group with unique status of ethno-class in contemporary acumen, are always and everywhere marginalized to the threshold of endurance, socially, culturally and economically moved away, discriminated, segregated and cleansed, has already become a general statement. Everywhere and always they have been stigmatized, not accepted and mistreated, expelled and exterminated, Roma became – not because they wanted to – specific test of democratization for any society and nobody can say that the status of national minorities is solved if they feel threatened (Djordjevic, 2002a). As trans-border ethnic and cultural group, or European minority, Roma are the litmus test for the condition of social, ethnic, and religious relationships in Europe in general and in each country in particular. Noticeable variations – reported growth or reduction of – ethnic distance towards them precisely demonstrate expansion or drop of xenophobic atmosphere, outbursts of nationalism and chauvinism and racist deeds. In peaceful times, those without waves in the public, the amount of *social-ethnic-religious distance* towards Roma are constant and, by rule, are the highest. Population of Serbia also acts in accordance with this rule (see more in the collection of papers Theoretical and Methodological outline written by D. Todorovic and L. Milosevic).

This is why the following article, on the bases of a number of empirical research projects undertaken under my supervision from 1999 to this year, reports on ethnic distance towards Roma. The article will thus firstly concentrate on the research project that studied the citizens of Serbia without Kosovo and Metohija, which was undertaken in 1999.¹ Then, we will discuss public opinion analysis of citizens of Nis (population that belongs to town

* The Paper done within the project (1310), "Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration" carried out at the Faculty of Philosophy, Nis, and financed by the Ministry for Science and Technology of the Republic of Serbia.

¹ Research project SOCIOCULTURAL ADAPTATION OF THE ROMA IN SERBIA IN THE TRANSITION PROCESSES – INTEGRATION, ASSIMILATION OR SEGREGATION? (1998-2000) was financed by Research Support Scheme (Prague). Research team consisted of Dragoljub B. Djordjevic – team leader, Dragana R. Masovic and Bogdan Djurovic, researches.

of Nis), which was undertaken during summer that followed.² In 2001, we studied population in Southeast and Southwest Serbia³. And finally, at the end of 2001 and beginning of 2002 we studied population of Bujanovac and Presevo.⁴ I will first present tables and then first, raw conclusions for the further discussion.

Table reports

Ethnic and social distance

Table 1

(Serbia without Kosovo and Metohija, 1999)

ETHNIC AND SOCIAL DISTANCE TOWARDS ROMA

(Bogarthus)

<i>Nationality</i>	marriage	friends	neighbor	company	boss	town	country
Serb	79,5%	24,0%	30,0%	18,0%	51,5%	16,9%	15,0%
Muslim	92,0%	23,5%	59,0%	25,5%	60,8%	23,5%	14,0%
Hungarian	55,0%	20,0%	17,0%	10,5%	15,6%	5,2%	6,0%
Yugoslav	58,0%	13,0%	16,0%	9,7%	16,1%	6,5%	6,0%

Legend:

Percentage is given for negative attitude

Table 2

(Southwest and Southeast Serbia, 2001)

ETHNIC AND SOCIAL DISTANCE TOWARDS ROMA

(Bogarthus)

Serb and Muslim/Bosnjak

<i>Relationship</i>	Yes N / %		No N / %		Neutral N / %		TOTAL N / %	
Marriage	32	11,0	226	77,4	34	11,6	292	100,0
Friends	166	56,8	87	29,8	39	13,4	292	100,0
Neighbor	153	52,8	103	35,5	34	11,7	290	100,0
Company	185	63,6	80	27,5	26	8,9	291	100,0
Boss	110	37,8	141	48,5	40	13,7	291	100,0
Town	198	68,0	67	23,0	26	8,9	291	100,0
Country	199	68,4	66	22,7	26	8,9	291	100,0

² Research project PUBLIC OPINION IN LOCAL ABOUT LOCAL PROBLEMS (2000), financed by Civic Alternatives (Belgrade). Dragoljub B. Djordjevic supervised project segment "What are like Roma, our neighbors?"

³ Research project RELIGIOUS LIFE OF ORTHODOX AND MUSLIM ROMA IN WESTERN-SOUTHEAST SERBIA, was undertaken with support of Research Support Scheme (Prague). Dragoljub B. Đorđević was supervisor, while Jovan Živković, Dragan Todorović and Vladimir Jovanović were researchers.

⁴ Research project THE ROMA BETWEEN THE SRBS AND ALBANIANS IN BUJANOVAC AND PREŠEVO (Political and cultural causes of conflicts) (2001-2002) was supported by Program on Global Security and Cooperation Social Science Research Council (Washington). Research team consisted of Dragoljub B. Đorđević – team leader, Jovan Živković and Vladimir Jovanović, researchers.

Table 3
(Presevo and Bujanovac, 2001/2)

*ETHNIC AND SOCIAL DISTANCE TOWARDS ROMA
(Bogarthus)
Serb and Albanian*

<i>Modality Relationship</i>	Yes N / %		No N / %		Neutral N / %		TOTAL N / %	
Marriage	15	5,6	251	93,0	4	1,5	270	100,0
Friends	151	55,9	111	41,1	8	3,0	270	100,0
Neighbor	153	56,7	114	42,2	3	1,1	270	100,0
Company	169	62,6	101	37,4	–	–	270	100,0
Boss	44	16,3	226	83,7	–	–	270	100,0
Town	170	63,0	99	36,7	1	1,4	270	100,0
Country	186	68,9	84	31,1	–	–	270	100,0

Table 3a
(Presevo and Bujanovac, 2001/2)

*ETHNIC AND SOCIAL DISTANCE TOWARDS ROMA
(Bogarthus)
Serb*

<i>Modality Relationship</i>	Yes N / %		No N / %		Neutral N / %		TOTAL N / %	
Marriage	13	8,9	129	88,4	4	2,7	146	100,0
Friends	76	52,1	62	42,5	8	5,5	146	100,0
Neighbor	70	47,9	73	50,0	3	2,1	146	100,0
Company	80	54,8	66	45,2	-	-	146	100,0
Boss	36	24,7	110	75,3	-	-	146	100,0
Town	86	58,9	59	40,4	1	0,7	146	100,0
Country	95	65,1	51	34,9	-	-	146	100,0

Table 3b
(Presevo and Bujanovac, 2001/2)

*ETHNIC AND SOCIAL DISTANCE TOWARDS ROMA
(Bogarthus)
Albanian*

<i>Modality Relationship</i>	Yes N / %		No N / %		TOTAL N / %	
Marriage	2	1,6	122	98,4	124	100,0
Friends	75	60,5	49	39,5	124	100,0
Neighbor	83	66,9	41	33,1	124	100,0
Company	89	71,8	35	28,2	124	100,0
Boss	8	6,5	116	93,5	124	100,0
Town	84	67,7	40	32,3	124	100,0
Country	91	73,4	33	26,6	124	100,0

Marriage – Ethnic and Religious Distance

Table 4
(Town Nis, 2000)

MARRIAGES
(Ethnic and Religious Distance)
"Would you approve of your daughter, son, sister, brother... getting married to a Roma?
Would you yourself get married to a Roma?"

Nationality

Modality	Serb N / %	
Only if he/she is of the same religion (Christianity, Islam)	4	2,0
Only if he/she is of the same confession (Orthodox, Sunnite)	11	5,5
Regardless of religion and confession	27	13,5
Not at all even if he or she is of the same religion or confession	158	79,0
TOTAL	200	100,0

Table 5
(Southwest and Southeast Serbia, 2001)

ETHNIC DISTANCE: MARRIAGES
"I would marry a Rom"
Serb and Muslim/ Bosnjak

Modality	N	%
Yes	32	11,0
No	226	77,4
Neutral	34	11,6
TOTAL	292	100,0

N tabulated = 300
Missing = 8

Table 5a
(Southwest and Southeast Serbia, 2001)

MARRIAGES
(Ethnic and Religious Distance)
"Would you approve of your daughter, son, sister, brother... getting married to a Roma?
Would you yourself get married to a Roma?"

Serb and Muslim/ Bosnjak

Modality	N	%
Only if he/she is of the same religion (Christianity, Islam)	15	5,1
Only if he/she is of the same confession (Orthodox, Sunnite)	20	6,8
Regardless of religion and confession	48	16,4
Not at all even if he or she is of the same religion or confession	209	71,6
TOTAL	292	100,0

N tabulated = 292
Missing = 8

Table 6
(Presevo and Bujanovac, 2001/2)

MARRIAGES
(Ethnic and Religious Distance)

"Would you approve of your daughter, son, sister, brother... getting married to a Roma?
Would you yourself get married to a Roma?"

Nationality

Modality	Serb		Albanian	
	N	%	N	%
Only if he/she is of the same religion (Christianity, Islam)	11	7,7	–	–
Only if he/she is of the same confession (Orthodox, Sunnite)	15	10,5	1	0,7
Regardless of religion and confession	18	12,6	2	1,4
Not at all even if he or she is of the same religion or confession	99	69,2	143	97,9
TOTAL	143	100,0	146	100,0

N tabulated = 289
Missing = 11

Neighbor – Ethnic and Social Distance

Table 7
(Town Nis, 2000)

ROMA AND MAHALAS

"Many people claim that it is better for the Roma to live in their mahalas such as the Beogradmala, the Stočni trg, the Nišavsko korito, etc., than to mix with others.
What do you think about it?"

Serb

Modality	N	%
Yes, I completely agree	61	30,7
Yes, I partially agree	33	16,6
I cannot make up my mind about it	31	15,6
No, I do not agree with it partially	13	6,5
No, I do not agree with it at all	57	28,6
I do not know	4	2,0
TOTAL	199	100,0

N tabulated = 199
Missing = 1

Table 8
(Southwest and Southeast Serbia, 2001)

ETHNIC DISTANCE: NEIGHBOUR
"I would live in the same neighborhood with a Rom"
Serb and Muslim/Bosnjak

Modality	N	%
Yes	153	52,8
No	103	35,5
Neutral	34	11,7
TOTAL	290	100,0

N tabulated = 300, Missing = 10

Table 8a
(Southwest and Southeast Serbia, 2001)

ROMA AND MAHALAS
"Many people claim that it is better for the Roma to live in their mahalas such as the Beogradmala, the Stočni trg, the Nišavsko korito, etc., than to mix with others. What do you think about it?"
Serb and Muslim/ Bosnjak

Modality	N	%
Yes, I completely agree	73	24,6
Yes, I partially agree	47	15,8
I cannot make up my mind about it	60	20,2
No, I do not agree with it partially	31	10,4
No, I do not agree with it at all	75	25,3
I do not know	11	3,7
TOTAL	297	100,0

N tabulated = 297, Missing = 3

Table 9
(Presevo and Bujanovac, 2001/2)

GHETTO CONSCIOUSNESS
"Many claim that it is better for Roma to live in their mahalas than to mix with others. What do you think about that?"

Nationality

Modality	Serb		Albanian	
	N	%	N	%
Yes, I agree completely	35	24,0	–	–
Yes, I partially agree	29	19,9	9	6,3
I am in two minds about that	29	19,9	30	20,8
No, I partially disagree	4	2,7	14	9,7
No, I do not agree at all	41	28,1	62	43,1
I do not know	8	5,5	29	20,1
TOTAL	146	100,0	144	100,0

N tabulated = 300, Missing = 10

Conclusion

B. Djurovic (2002:680) discussed in details results of the research project that dealt with social and ethnic distance that population of Serbia without Kosovo and Metohija have towards Roma, that is attitudes of Serbs, Muslims, Hungarians, and Yugoslavs (Table 1). »Taking into consideration the research done so far that has pointed to a high degree of the Roma' social exclusion as well as a discriminatory attitude towards them in all the environments they live in, this research has confirmed their troubled adaptation in Serbia as well. Exposed to discrimination and negative stereotypes they (subconsciously) create various defense mechanisms thus building their own socio-cultural model that would probably alleviate the effects of the negative attitude towards them. Still, this model would, on the other hand, contribute even more to their segregation or assimilation while, at the same time, it would create among other nations a prejudice about the impossibility of their integration. The research data point to a very high degree of the social, ethnic and racial distance towards the Roma in Serbia and this has, unfortunately, confirmed almost all of our hypothesis.«

The conclusion of our research (see footnote 1) is unequivocal, namely, the greater assumed social closeness, the greater social distance is. One can find stronger social distance among Serbs and Muslims/Bosnjaks than among Hungarians.

Results⁵ which relate only to Serbs, Muslims/Bosnjaks, and Albanians allow having the following conclusions:

I Ethnic and social distance

Serbs and Muslims/Bosnjaks in Serbia without Kosovo and Metohija

1. If we exempt marriages (77,4%), than social distance among both Serbs and Muslims/Bosnjaks goes below 50%.
2. Mean of ethnic and social distance is 31,2%.
3. Mean would be even lower if there was not somewhat bigger ethnic and social distance towards Rom neighbor (35,5%) and boss at work (48,5%).
4. We confirmed that ethnic and social distance linearly decreases with social remoteness.
5. Serbs and Muslims/Bosnjaks in Serbia without Kosovo and Metohija od not accept a Rom for boss at work.

Serbs and Albanians in Presevo and Bujanovac (A)

1. If we exempt marriages (93,0%), than social and ethnic distance among both Serbs and Albanians goes below 50%, except in the case of accepting a Rom for boss at work (83,7%).
2. Mean of ethnic and social distance is 45,4%.
3. Mean would me even lower if there was not extremely high rejection of Roma for being bosses at work (83,7%).
4. Ethnic and social distance of Serbs and Albanians from Presevo and Bujanovac is for 15% higher in comparison to Serbs and Muslims/Bosnjaks in Serbia without Kosovo and Metohija (45,4%>31,2%).

⁵ Percentage is given for negative attitude.

5. We confirmed that ethnic and social distance linearly decreases with social remoteness.
6. Serbs and Albanians from Presevo and Bujanovac do not accept a Rom for a boss at work.

Serbs and Albanians in Presevo and Bujanovac (B)

1. If we exempt marriages (Serbs = 88,4%; Albanians = 98,4%), than looking separately, ethnic and social distance goes below 50% both among Serbs and Albanians, except in the case of accepting a Rom for a boss at work (75,3%; 93,5%)
2. Mean of ethnic and social distance is somewhat lower among Serbs (48,1%) than among Albanians (42,2%).

II Marriage – ethnic and religious distance

1. Ethnic and religious distance on the example of marriage with a Rom, measured with Bogarthus and D. B. Djordjevic scale, is extremely high and it is always above 70,0%.
2. Ethnic and religious distance on the example of marriage with a Rom is the lowest among Serbs and Muslims/Bosnjaks (together) in Serbia without Kosovo and Metohija (71,6%), measured with D. B. Djordjevic scale, and is the highest among Albanians from Presevo and Bujanovac (98,4%), measured with Bogarthus scale.
3. Majority of citizens of Nis, Serbs and Muslims/Bosnjaks (together) from Serbia without Kosovo and Metohija and Serbs and Albanians (separately and together) from Presevo and Bujanovac would not accept a Rom for a family member.

III Neighbor – ethnic and social distance

1. Only among Serbs from Presevo and Bujanovac, using Bogarthus scale, distance towards Roma as neighbors is 50%.
2. Using Bogaarthus scale as a measure, ethnic and social distance towards Roma as neighbors decreases as we go from Serbs and Albanians (together) from Presevo and Bujanovac (42,2%), Serbs and Muslims/Bosnjaks (together) from Serbia without Kosovo and Metohija (35,5%) to Albanians (separately) from Presevo and Bujanovac (33,1%).
3. Measured indirectly with Djordjevic's scale – by using modality: "I completely agree that it is better for Roma to live in their mahalas than to mix with others" – ethnic and social distance towards Roma as neighbors decreases (citizens of Nis – 30,7%; Serbs and Muslims/Bosnjaks /together/ from Serbia without Kosovo and Metohija – 24,6%; Serbs from Presevo and Bujanovac – 24,0%).
4. Measured indirectly with Djordjevic's scale – by using modality: "I completely agree that it is better for Roma to live in their mahalas than to mix with others"- none of the Albanians expressed ethnic and social distance towards Roma as neighbors.
5. Measured indirectly with Djordjevic's scale, when we add modalities "I completely agree" with modality "I partially agree", ethnic and social distance towards Roma as neighbors increases (citizens of Nis – 47,3%; Serbs from Presevo and Bujanovac – 43,0%; serbs and Muslims/Bosnjaks /together/ from

Serbia without Kosovo and Metohija – 40,4%) and at average is higher than figures affirmed with Bogarthus scale).

6. Measured indirectly with Djordjevic's scale – by using modality: "I partially agree that it is better for Roma to live in their mahalas than to mix with others" – irrelevant 6,3% Albanians (separately) from Presevo and Bujanovac shows ethnic and social distance towards Roma as neighbors.

IV Summary

1. There is still inadmissibly high ethnic-social-religious distance towards Roma among Serbs, Muslims/Bosnjaks, and Albanians.
2. Ethnic-social-religious distance towards Roma among Serbs, Muslims/Bosnjaks, and Albanians is the highest when we talk about marriage – it is always higher than 70,0% and in some cases is even 98,4%.
3. Among Serbs, Muslims/Bosnjaks, and Albanians ethnic and social distance towards Roma reaches high percentage also when we talk about accepting a Rom for a boss at work – t goes from 48,5% to 93,5%.
4. Among Serbs, Muslims/Bosnjaks, and Albanians ethnic and social distance towards Roma as neighbors is never higher than 50% - measured with Bogarthus scale it goes from 33,1% to 50,0%, and by Djordjevic's scale from 6,3% to 47,3%.
5. We confirmed that ethnic, social and religious distance decreases with social remoteness but not always linearly.

References

- Baranović, B. (2002), Mladi u Hrvatskoj – između nacionalnog identiteta i evropske integracije (*Youth in Croatia – between national identity and European integration*), in: Ilišin, V. and F. Radin (ed.) Mladi uoči trećeg milenija (*Youth at the beginning of the third millennium*) (pp. 125-154), IDIZ, Zagreb.
- Đorđević, D. B. (1990), Confessional Mentality as a (Dis)Integration Factor, *Innovation*, 3(1): 107-116.
- (1996), Il cristianesimo ortodosso serbo e la chiesa ortodossa serba nella seconda e nella terza Jugoslavia, *Religioni e Società*, 11(25): 28-42.
- (1998), Serbian Orthodox Church, the Disintegration of Second Yugoslavia, and the War in Bosnia and Herzegovina. In: Mojzes P. (ed.) *Religion and the War in Bosnia* (pp. 150-159), Scholar Press, Atlanta.
- (1998a), Interkulturalnost versus getoizacija i diskriminacija: slučaj Roma (*Interculturality versus ghettoization and discrimination: the case of Roma*), in: Jakšić B. (ed.), Rasizam i ksenofobija (*Racism and Xenophobia*) (pp. 335-342), Forum za etničke odnose, Beograd;
- (2000), Religijska većina o religijskoj manjini: Stavovi Srba o Romima kao vernicima (*Religious Majority about Religious Minority: Opinions of Serbs about Roma as Believers*). in: Vukomanović, M. i M. Vučinić (ed.), Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u jugoistočnoj Evropi (*Inter-Religious Dialogue as a Way of Reconciliation in South Eastern Europe*) (pp. 153-178), BOŠ, Beograd;
- (2001), Klasična religioznost Roma (*Classic Religiosity of the Roma*), in: Vere manjina i manjinske vere (*Religions of Minorities and Minority Religions*), JUNIR, Niš;

- (2002), Burying of Roma: A Test of Ethnic and Religious Tolerance, in: *Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans* (pp. 175-186), CBS/YSSSR/Punta, Niš;
- (2002a), Roma as a Transborder Ethnic and Cultural Group, in: *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu*, Institut za Sociologiju Filozofskog fakulteta, Niš;
- Đorđević, D. B. and B. Đurović (1995), Secularisation and Orthodoxy: The Case of the Serbians, *Orthodoxes Forum*, 7(2): 215-220.
- Đorđević, D. B., M. Filipović i studenti (2002), Sociologija romskog identiteta (*Sociology of Roma Identity*), Cmyk/KSS, Niš;
- (2003), Serbian and Albanian Youth from "Presevo Valley" about Roma People (Cultural and Religious Background of Situation of Roma between Serbs and Albanians), in: *Non-violence and Dialogue Culture among the Younger Generation – Pathway to Ethnic Peace in Southeast Europe*, Balkan Peace, Sofia (in press);
- (2003a), Religion of Minorities – The Case of Roma (Opinions of Serbs, Hungarians, and Muslims from Serbia about Roma as Believers), in: *Ethnocentrism, Minority Rights and Civil Society in the Balkans*, Pristina (press in progress);
- Ђорђевић, Д. Б. и Д. Тодоровић (1999), Јавор изнад главе – класична вера и ромско-православна сеоска гробља (*Maple Tree over Head - Classical Religion and Orthodox Romany Village Cemeteries*), КСС, Ниш;
- (2002), Religijska svest Roma muslimana (i pravoslavaca) (*Religious Consciousness of Muslim /and Orthodox/ Roma*), *Habitus* (pp. 147-167).
- Đorđević, D. B. and J. Živković (ed.) (2002), Romi na raskršću (*Roma at the Crossroads*), Punta, Niš;
- Ђорђевић, Д. Б., Живковић, Ј. и Д. Тодоровић (2002), *Roma at Flea Markets (Mirror of Serbian Economy)*, *Теме*, 26 (1): 121-142;
- Đurović, B. (2002), Social and Ethnic Distance towards Roma in Serbia, *Facta Universitates: Series: Philosophy, Sociology and Psychology*, 2 (9): 667-681;
- Henkok, I. (1995), Posledice anti-romskog rasizma u Evropi, (*Consequences of anti-Roma racism in Europe*) Beogradski krug, Beograd;
- Kanev, K. (1996), Dynamics of Inter-Ethnic Tensions in Bulgaria and the Balkans, *Religion in Eastern Europe*, 16(6): 13-44;
- Mirga, A. i L. Mruz (1997), Romi – Razlike i netolerancija (*Roma– Differences and Intolerance*), АКАПИТ, Beograd;
- Mitev, PE. (2001), Dynamics of Poverty, *Review of Sociology*, 7 (2): 11-35;
- Todorović, D. (2002), On the Phenomenon of Roma Conversion – An Empirical Experience, in: *Cultural and Ethnic Identities in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans* (pp. 175-186), CBS/YSSSR/Punta, Niš;
- Живковић, Ј., Тодоровић, Д., Јовановић, Ј. и Д. Б. Ђорђевић (2001), Ромске душе – Кривудаи друмови до ромских душа (*Roma Souls – The Winding Roads to Romany Souls*), Универзитет у Нишу, Ниш.

Dragan Todorović

Lela Milošević

Faculty of Philosophy

University of Niš

Dragoljub B. Đorđević

Mechanical Engineering Faculty

University of Niš

SOCIAL DISTANCE OF ROMAS OF SOUTHEASTERN AND SOUTHWESTERN SERBIA TOWARDS MEMBERS OF OTHER NATIONS AND NATIONAL MINORITIES*

Introduction

In the sociopsychological research projects dealing with Romas in Serbia, the measurement of the social distance of the majority population towards Romas has mostly suffered from two kinds of shortcomings, namely, a) either the samples were small and with professionally and generation-limited groups (pupils, students) or, b) when the sample was representative, these problems were taken into consideration only marginally. For its comprehensiveness and representativeness of its samples the work done by Bogdan Đurović, "Social and Ethnic Distance towards Romas in Serbia,"¹ stands out. The results of the empirical research have confirmed the author's basic hypothesis that "the greater the assumed social proximity is, the greater social distance is" (2002: 82). Yet, when the attitudes towards Albanians and Macedonians were checked up, it turned out that Romas were not lagging in expressing a relatively high degree of social distance towards other nations.

Are Romas, as undoubtedly marginalized ethnic group, inter-ethnically more tolerant than members of other nations and national minorities? Among other nations the stereotyped view confirms it but is it really like that? We will try to highlight, by a brief analysis of the data from our research, this - so far unduly neglected - domain of the social and ethnic distance.

The determination of the concept of the "social distance"

The concept of the social distance is defined in different ways but it is most often related to E. Bogardus since he in 1925. first constructed the technique whose specific goal

* The Paper done within the project (1310), "Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration" carried out at the Faculty of Philosophy, Nis, and financed by the Ministry for Science and Technology of the Republic of Serbia.

¹ *Kultura*, 103-104: 77-96, 2002. The paper presents presentation of a part of the research project entitled *SOCIOCULTURAL ADAPTATION OF THE ROMANIES IN SERBIA IN THE TRANSITION PROCESSES – INTEGRATION, ASSIMILATION OR SEGREGATION?* (1998-2000) financed by the *Research Support Scheme* (Prague, Czech Republic). The research team included: Dragoljub B. Đorđević – team leader (Romas' religiosity), Dragana R. Mašović (Culture and education of Romas) and Bogdan Đurović (Social and ethnic distance towards Romas).

is measurement and comparison of attitudes towards different nations. By the social distance Bogardus assumed the extent of understanding and psychological closeness (that is, detachment) with respect to various individuals or groups. His *scale of social distance* consists of a certain number of assertions chosen *a priori* as appropriate for provoking the answers that would be indicators for the extent of acceptance of any national group on the part of the subject. There follows the list of 7 characteristic attitudes, namely, 1, close kinship through marriage, 2, membership in the same club as an expression of close friendship, 3, living in the same street, 4, employment in the same company, 5, citizenship in the same state, 6 visit to a country and 7, expulsion from the country. The examined should answer with "yes" or "no" and, in this way, they should say whether they are inclined to accept each of these relations with a member of some group.² The scale is in its original or modified form still in use today.

About the Research

The paper presents a part of the results of the three-year long socio-empirical research of the classical religion of Romas that was carried out, under the title of *RELIGIOUS LIFE OF ORTHODOX AND MUSLIM ROMAS IN WESTERN-SOUTHEAST SERBIA* (2000-2002), for the *Research Support Scheme* (Prague, Czeck Republic). The field interviewing was done in July and August, 2001. The research team consisted of Dragoljub B. Đorđević (leader), Jovan Živković, Dragan Todorović and Vladimir Jovanović (researchers).

The sample on which the interviews would be carried out was formed by the statistical analysis of the data from Census 1991 and the secondary analysis of other data and facts to be gathered after field research of the population over the age of 18. According to the quota sampling model, the sample consists of 700 Romanies and 300 non-Romanies (200 Serbs and 100 Muslims), situated proportionally in ten counties. All of the activities mentioned had a contribution in the creation of the *Standardized questionnaire*, which is composed of four parts: individual-social matrix, general set of questions for Romanies and non-Romanies, a number of questions exclusively for Romanies and, finally, a number of questions exclusively for non-Romanies.

Interpretation of the Results

The examined Romas were required to circle one of the offered five answers in order to show which of the offered relations they are ready to accept or refuse with the average member of each of 13 listed national and ethnic groups, namely, Montenegro, Croat, Macedonian, Serb, Bosnian, Slovenian, Roma, Bulgarian, Albanians, Hungarian, Muslim, Romanian and Turk. It should be said that the examined could, apart from a making a firm choice between "yes" and "no", choose the solution "indecisive" which alleviates the strictness of the obtained answers.

² More about it in: Dejid Kreč, Ričard S. Kračfild, Igerton L. Balaki (1972): *Pojedinac u društvu* (*Individual in the Society*), Belgrade: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; V. Gud and P. Het (1966): *Metodi socijalnog istraživanja* (*Methods of Social Research*) Belgrade: Vuk Karadžić.

Table 1.

"GET MARRIED TO"	NO
Albanian	72,8
Turk	62,1
Croatian	59,1
Muslim	57,1
Bosnian	52,5
Bulgarian	50,2
Romanian	47,5
Hungarian	47,2
Slovenian	46,8
Macedonian	41,2
Montenegro	37,9
Serb	21,4
Roma	1,8

The majority of Romas, comprising more than a half of them, would never get married to an Albanian, Turk, Croat, Muslim, Bosnian and Bulgarian. Less than a half of Romas - though still high in percentage in the negative sense - would not marry a Romanian (47,5%), Hungarian (47,2%), Slovenian (46,8%) and Macedonian (41,2%). "The most privileged" are Montenegrans (37,9%) and Serbs (21,4%).

Table 2.

"HAVE HIM OR HER AS A FRIEND"	NO
Albanian	51,3
Turk	37,8
Croatian	34,7
Muslim	32,1
Bosnian	27,4
Bulgarian	24,9
Hungarian	23,7
Romanian	23,4
Slovenian	21,9
Montenegro	15,0
Macedonian	15,0
Serb	3,3
Roma	0,9

More than half of Romas would not accept an Albanian even as a friend (51,3%). Any friendship with a Turk or Croat would be rejected by more than a third of Romas, with a Muslim or Bosnian more than a fourth of Romas while with a Bulgarian, Hungarian, Romanian and Slovenian more than a fifth of the examined Romas. The most desirable as friends (15% each) are Montenegrans and Serbs.

Table 3.

"LIVE IN HIS OR HER NEIGHBORHOOD"	NO
Albanian	49,2
Turk	36,4
Croatian	31,9
Muslim	31,2
Bosnian	25,7
Bulgarian	24,7
Romanian	23,7
Hungarian	22,9
Slovenian	20,1
Macedonian	14,0
Montenegro	11,2
Serb	2,4
Roma	1,1

Again, almost half of Romas (49,2%) is unfavorable towards members of Albanian national community - they would not have them as neighbors. More than a third (36,4%) would have a Turk in their neighborhood, more than a fourth a Croat, Muslim and Bosnian while more than a fifth would have a Bulgarian, Romanian, Hungarian and Slovenian. There are considerably fewer Romas who have objections against a Macedonian (14%) and Montenegro (11,2%), while the distance towards Serbs in this case is negligible (2,4%).

Table 4.

"WORK IN THE SAME COMPANY"	NO
Albanian	40,8
Turk	31,6
Croatian	27,4
Muslim	26,0
Bosnian	21,2
Bulgarian	21,0
Romanian	19,4
Hungarian	18,2
Slovenian	17,3
Macedonian	13,0
Montenegro	11,6
Serb	2,1
Roma	1,1

The work in the same company with an Albanian is problematic for 40,8% Romas. About one third of them would not work together with a Turk while more than a fourth with a Croat or Muslim. Less negative percentage relations are evidently related to Macedonians and Montenegrans while the least are related to Serbs.

Table 5.

"HAVE HIM OR HER AS A BOSS"	NO
Albanian	54,0
Turk	42,3
Croatian	38,2
Muslim	37,1
Bulgarian	35,6
Romanian	33,6
Bosnian	33,4
Hungarian	31,3
Slovenian	24,6
Macedonian	22,4
Montenegro	20,3
Serb	3,8
Roma	3,7

To have an Albanian as a boss at work is rejected by 54% Romas, while 42,3% would not like to see a Turk in this position; more than a third of the examined Romas also refuse cooperation with Croats, Muslims, Bulgarians, Romanians and Bosnians. The negative distance does not fall below one fifth in the case of Hungarians, Slovenians, Macedonians and Montenegros, either while it is almost non-existent with Serbs.

Table 6.

"LIVE IN THE SAME CITY"	NO
Albanian	44,6
Turk	33,0
Muslim	29,4
Croatian	29,2
Bosnian	23,6
Bulgarian	23,2
Hungarian	22,5
Romanian	22,4
Slovenian	19,5
Macedonian	13,2
Montenegro	10,2
Serb	1,7
Roma	1,4

Neither is living in the same town with Albanians desirable for a great majority of Romas (44,6%). About a third of the examined would not accept it in the case of Turks, Muslims and Croats while more than a fifth do not want to have Bosnians, Bulgarians, Hungarians and Romanies as their co-citizens.

Table 7.

"LIVE IN THE SAME STATE"	NO
Albanian	44,6
Turk	34,0
Croatian	29,7
Muslim	29,0
Bulgarian	23,8
Bosnian	23,3
Romanian	22,7
Hungarian	22,6
Slovenian	19,8
Macedonian	13,2
Montenegro	9,9
Serb	2,0
Roma	1,4

Not even the most benign form of social life records any less social distance of Romas towards Albanians, namely, even 44,6% of the examined Romas do not want the members of this national group in the common state. The other percentages correlate with the statements considering living in the same town.

Conclusion

The most prominent social distance the Romas manifest towards Albanians both when it comes to proximity (readiness for making kinship relations through marriage – 72,8%) and when it comes to the lowest form of proximity (life in the common state – 44,6%). In each of the given forms it does not fall beneath forty percent and it can surely be interpreted as an exceptionally high social distance towards other nations. There is an evident xenophobic orientation with an almost unchanged sequence in all the options, namely towards the citizens of Turkish, Croatian, Muslim and Bosnian nationality. In somewhat lower percentage the distance is evident towards Bulgarians, Romanians, Hungarians and Slovenians. Macedonians and Montenegroes are not experienced as a "danger" (except in the cases of marriage and acceptance as one's superior at work, the negative attitude is expressed by less than 15% of the examined). The majority population enjoys an almost limitless confidence of Romany people: even every fifth Roman man or woman would not be married to a Serbian woman or man.

The ethnic distance towards Romas has been written about a lot. The researchers, however, have not questioned the opposite process enough, that is, acceptance or refusal of other national and ethnic groups by the Romany people themselves. Our research has covered the territory of Southeastern and Southwestern Serbia; thus, the interpreted results do not have a universal significance for the overall Romany population in Serbia.

The need for adaptation into the existing dominant social and cultural models of the majority population induced in Romas the desire not to be distinct from the surroundings. Not very rarely it also means silent adherence to the deeply rooted stereotypes with negative implications so as not to induce any doubts about their loyalty. Romas really want to be respected and accepted by the majority, Serbian population as equals regardless of

how the majority population is ready for it or not. The future scientific research would have to deal much more seriously with answering the following questions regarding the *worrying social distance towards members of other nations, except for the majority one, a) a matter of mimicry and avoiding any decisive statement in order to avoid being ascribed the role of the constant guilty party for numerous misfortunes that occurred in the region in the last ten years or 2) a real expression of intolerance of the Romany people.*

References

1. Baćević, Lj. (1990): »Nacionalna svest omladine« ("National Consciousness of the Youth"). in: *Deca krize: omladina Jugoslavije krajem osamdesetih (Children of the Crisis: Youth of Yugoslavia in the Late Eighties)* (p. 147-172), Belgrade: IDN.
2. Đurović, B. (2002): "Socijalna i etnička distanca prema Romima u Srbiji" ("Social and Ethnical Distance Toward Romas in Serbia"), in: *Kulture (Culture)*, 103-104: 77-96.
3. Kuzmanović, B. (1994): »Socijalna distanca prema pojedinim nacijama (etnička distanca)« ("Social Distance towards Some Nations (Ethnic Distance), in: Lazić, M. (ur.): *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-tih (Destruction of a Society: Yugoslav Society in the Crisis of the Nineties)* (p. 225-244), Belgrade: Filip Višnjić.
4. Mihailović, S. (1996): Predstave o nacionalnim manjinama u javnom mnjenju Srbije, (Representations about Minorities in the Public Opinion of Serbia) in: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji (Position of Minorities in the Federal Republic of Yugoslavia)*, Beograd: SANU-Odeljenje društvenih nauka.
5. Pantić, D. (1987): *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP (National Consciousness of the Youth in the SR of Serbia without provinces)*, Belgrade: IIC SSO Srbije.
6. Rot, N. (1975): *Osnovi socijalne psihologije (Basis of Social Psychology)*, Belgrade: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Dokica Jovanović
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

JEDINSTVENO (ZAJEDNIČKO KULTURNO) PODRUČJE – OPET NA POČETKU?*

Valja, na početku naših istraživanja, baciti brzi pogled na, takozvani, vertikalni i horizontalni kontekst u kome obitava ovakva-i-sada stvarnost našeg, a i drugih balkanskih društava. U ovom osvrtu ću, ukratko, preporučiti osvrt na istorijsko-socijalni (kulturalni) kontekst Južnih Slovena, koji su formirali, a potom razorili zajedničku državu.

* * *

Podele, o kojima se danas tako mnogo govori u Srbiji kao o pretnji koja u novo doba "razara" etničko biće zajednice, traju, praktično, od vremena kada se beleži pisana istorija o balkanskim Slovenima. Skoro da je sigurno da su balkanski Sloveni u tmuni davne prošlosti bili jedinstvena etnička zajednica.

Kada su Sloveni u V i VI stoleću počeli prekrivati gotovo ceo Balkan, avarsko-slovenska simbioza je držala Slovence u senci istorijske amorfnosti. Ti Prasloveni, sada već prvi Južni Sloveni nisu u to doba smatrani posebnim narodom – savremenici ih zamenjuju sa Avarima, njihovim ratnim gospodarima. Jednom ih zovu Slovenima, a drugi put Avarima Slovenima, a treći put govore o zajednici Avara i Slovena. Najvažnije: sve Slovence, bez razlike, smatraju avarskim podanicima. Tek posle pojave Samove slovenske države, pomaljavaju se dva glavna južnoslovenska plemena – Srbi i Hrvati. U savezu sa Rimskom imperijom, slovenska plemena se razračunavaju sa Avarima. Ovo je prvi *politički* čin južnih Slovena o kome čitamo u zapisima Konstantina Porfirogenita pod nazivom *O upravljanju carstvom*.¹

Dugo vremena po doseljavanju na Balkanu, slovenska plemena su bila pod vrhovnom vlašću Vizantije. Čak i u doba stvaranja svojih država nijedna srednjovekovna slovenska država nije uspela da objedini sve Slovence na Balkanu u jednu državu, iako je takvih pokušaja bilo. Kod Grka i Rimljana naziv Sloven proteže se do X stoleća kao Slavinja, Sclavenia, Sclavonia. Konstantin Porfirogenit kaže da Hrvati, Srbi, Dukljani i ostala susedna plemena pripadaju "Slavinima". Sličnu terminologiju nalazimo i kod drugih onovremenih istoričara. Rimska imena provincija polako su ustupila mesto novoj geografskoj nomenklaturi, izuzimajući Dalmaciju – Gornju i Donju.

Poznato je da je prvo geopolitičko jezgro u kome je dominiralo srpsko ime bilo srazmerno malo (između Pive, Tare i gornjeg toka Drine). Tako je bilo i sa hrvatskim imenom (između Cetine i Zrmanje, sa sedištem oko Nina i Knina). I posle širenja srpske i hrvatske države dobar deo južnih Slovena je ostao izvan tih država i nezahvaćen srpskim i hrvatskim imenom. Široki neutralni, ni srpski, ni hrvatski, slovenski prostor se vekovima

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Vidi šire u: Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Ed Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949.

protezao od panonske Slavonije, preko Bosne, do Dubrovnika. A, u severnim područjima južnoslovenskih krajeva, jedan narod je, od tih davnih vremena pa do danas, zadržao izvorno slovensko ime – Slovenci. Tek mnogo kasnije su se hrvatski i srpski talas sastali i ko se početkom XIX stoleća zatekao u pravoslavju bio je Srbin, a ko u katolicizmu bio je Hrvat. U srednjem veku srpstvo i hrvatstvo su bili državni pojmovi. Jedino u vreme Nemanjića se već naslućuje prelaz pojma u srpsko etničko značenje. Kod Hrvata se dešava nešto drugačiji proces. Izdvaja se sloj "plemenitih Hrvata", kao nešto ekskluzivno klasno-socijalno u odnosu na slovenski element uopšte.²

"Neslovenski izvori ne razlikuju Hrvate i Srbe sve do devetog veka", međutim, raskol "između Rima i Vizantije 1054. godine još više uklapa Hrvate u zapadno katoličko hrišćanstvo, a Srbe u istočno pravoslavno."³ Mnogo ranije, Jovan Erdeljanović je zapisao: "Srbi, Hrvati i Slovenci zajedno s Bugarima čine jedan narod pod imenom Južni Sloveni. (...) Ali su Srbi i Hrvati po krvi i po jeziku među sobom tako blisko srodni, da se ne mogu jedni od drugih razlikovati, i zato oni u stvari čine jednu veliku granu ili jedno veliko pleme južnoslovensko."⁴

Ideja o zajedništvu južnih Slovena je starija nego što se često misli. Nastala je, prema pisanim tragovima, otprilike, četiri stoleća pre no što je Jugoslavija formirana kao država. Još u vreme evropske renesanse oživela je ova, naravno, romantičarska ideja u našim krajevima, posebno kod Hrvata i u njihovoj književnosti. Kao što je kod Italijana slava starog Rima, a kod nemačkih humanista otkriće Tacitove *Germanije* uveliko probudilo ponos na dedove, tako se i kod nas već u ovo doba javljaju pojmovi o "Iliriji" i "Slovinstvu" kao narodu slavne prošlosti, koji zaprema ogromnu površinu sveta.⁵ "Sve se to javlja već kod Ilije Crijevića, u govoru *De origine successibusque Slavorum* (Mleci, 1532), što ga je 1525. izrekao pred svojim hvarskim sugrađanima: *Verum quia Dalmata et proinde Illyrius, ac demum Slavus coram Slavis de Slavorum fortunis sermorem habere statui*"⁶

Za feudalnu i u sebe zatvorenu Evropu slovenski narodi na Balkanu su bili neznana činjenica. Evropa je bila nezainterosovana na način kako to kaže Ovidije (Publius Ovidius Naso): "Quod latet, ignotum est, ignoti nulla cupido" ("Šta je skriveno, nepoznato je, a šta ne poznajemo, za tim ne težimo"). Veliki prijatelj južnoslovenskih naroda Herman Vendel (Hermann Wendel), neposredno posle Prvog svetskog rata piše: "Kad je ono na prelazu iz osamnaestog u devetnaesti vek Avgust Ludvig Šlecer prvi progovorio o Južnim Slovenima, prošlo je bilo preko hiljadu godina odkako njihova plemena naseljavahu (balkanske – Đ.J.) krajeve. (...) Ali kao jugoslovenski narod nisu bili označeni ni na jednoj zemljopisnoj karti; pri prozivci velikih istorijskih evropskih nacija nisu odgovarali sa: Ja! I tako su, neznani od sveta i nauke, živeli polutamni život 'naroda bez istorije'"⁷

Jugoslovenski narodi su svoj društveni život organizovali pod jakim, često presudnim, uticajima sa strane. Po svom karakteru, ti uticaji nisu bili emancipatorski i oslobodilački. Sa istoka je bio dolazio srednjoazijsko-levantski uticaj, a sa zapada je dolazio uticaj germanskog kulturnog i političkog faktora, izraženog u austrougarskoj varijanti i u konzervirajućoj protivreformaciji, kako bi to rekao Vladimir Dvorniković. Na kulturnom i ver-

² Vidi šire u: Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Geca Kon A. D., Beograd, 1939, s. 267-320.

³ Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Književne novine, Beograd, 1990, s. 19. i dalje s. 19-33.

⁴ Jovan Erdeljanović, *Što su Srbi, Hrvati i Slovenci*, Jubilani zbornik SHS I. 1928, s. 9.

⁵ Vidi šire u: Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1961.

⁶ *Isto*, s. 79.

⁷ Herman Vendel, *Borba Jugoslovena za slobodu i jedinstvo*, Narodna prosveta, Beograd, bez godine izdanja, fototipsko izdanje, Srempublik, Beograd, s. 13.

skom planu se dogodio dodir triju velikih religija i kultura na malom geografskom i malobrojnom etničkom prostoru, koje su, u esencijalnom smislu, oblikovale kulturu južnoslovenskih naroda.

Iako za Evropu *terra incognita* (dakle, nepoznata), slovenska zemlja na Balkanu je bila područje podobno za vojno, ekonomsko, kulturno i političko osvajanje. Na taj način su pradedovi današnjih Srba, Slovenaca, Hrvata, Makedonaca, Crnogoraca, Bošnjaka i Bugara prihvatili razne kulturne obrasce, razne načine življenja. U njihovu tradiciju su lagano i nezadrživo ulazili tuđi sadržaji, istiskujući istovremeno izvorno slovensko iskustvo. "Zato su različiti i tragovi što su ostali vidljivi do današnjeg dana. 'Predziđe kršćanstva' bilo je u ruševinama, ali ni do danas nije izbjegnuto podizanje raznih zidova koji jedne raspoređuju u Evropu, a druge ostavljaju u azijskom mraku."⁸ Pa tako "sadistička *svirepost* koja katkad, zakuvana i podjarena u masi (...) provaljuje iz inače mirnog slovenoidnog kajkavsko-hrvatskog seljaka (na pr. linčovanja iz mržnje ili iz sujeverja). Iz druge vrste svireposti kod nekih naših četnika i komita (mučenje uhvaćenog protivnika) proviruje tradicija turske epohe, a kadgod, možda, i direktno prednjeazijska krv koja je i iz istorije poznata kao naklonjena svirepstvu. Rusi imaju poslovicu koja anticipira čitav ovaj zakon: 'Ogrebi Rusa i dobićeš Tatarina'. Ne jednu no više takvih istorijskih košuljica treba skidati sa Jugoslovena da dođeš do njegovog praslovenskog jezgra – kada i ukoliko ga uopšte i ima."⁹

Sa druge strane, modernizacijski evropski procesi su tekli mimo dominirajućeg političkog i kulturnog interesa u Srbiji. Plegnuće srpskih "evropejaca", poput Dositeja Obradovića, Jovana Cvijića, Jovana Skerlića, Svetozara Markovića, Dimitrija Tucovića i drugih, nije ostavilo dovoljno dubok trag u kulturnoj i političkoj matici Srbije. U istoriji južnoslovenskih naroda ima malo onih momenata koji su zračili građanskom i individualnom slobodom. Proces koji su oblikovali političku i socijalnu konfiguraciju Evrope ovde su imali samo blede odblesak ili su bili importovani na bajonetima tuđih vojski. Primera radi, Renesansa je imala odjeka samo u Dubrovačkoj republici. Tekovine građanskih revolucija, posebno Francuske građanske revolucije¹⁰, imale su svoj pandan zahvaljujući Napoleonovim (Napoleon Bonaparte) osvajanjem severozapadnih južnoslovenskih krajeva početkom XIX stoleća (1805 – 1809). Snažni integrativni procesi pri formiranju nacijâ (kao što je to bilo u Italiji, Nemačkoj, Francuskoj) i koji su u samom temelju preoblikovali političku zgradu Evrope u periodu od XVII do XIX stoleća nisu imali neki naročiti uticaj na već postojeću, ali romantičarski idealističku i politički neoperacionalizovanu, ideju o jedinstvu južnih Slovena. Ni Ilirski pokret i romantično jugoslovenstvo, osim u literarnom životu Hrvata, nisu imali neki značajniji mobilizatorski potencijal ni kod Slovenaca, ni kod Srba. Protestantski liberalizam¹¹ u Evropi postaje dominantna politička i ekonomska ideologija, snažno ubrzavajući njen privredni, politički i kulturni razvoj. Dok je Evropa gradila moderne građanske države, Srbi su se tek oslobađali, i to vrlo mukotrpno, iz okova azijskog, neproaktivnog i tradicionalističkog načina života. Ustanak Srba 1804. godine bio je predznak stvaranja suverene nacionalne države. Taj ustanak je bio mnogo više želja za nacionalnim oslobođenjem, nego što je bio odraz eventualne potrebe za stvaranjem moderne države evropskog tipa. U tom smislu nam se pojam (i naslov studije) *Srpska seljačka revolucija* Leopolda fon Rankea (Leopold von Ranke) čini smislenim.

⁸ Marijan Korošić, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed i Ekonomski institut, Zagreb, 1989, s. 30.

⁹ Vladimir Dvorniković, *Navedeno delo*, s. 317-318.

¹⁰ Francuska građanska revolucija je iznedrila načelo koje je označilo kraj feudalizma: *Il n'y a plus de sujets (Nema više podanika)*.

¹¹ Može se govoriti i o katoličkom liberalizmu, naročito u Francuskoj.

Ujedinjenje južnoslovenskih naroda je bilo, može se reći, izvedeno na nepotpun način. Pod uticajem nemačkog i naročito Herderovog romantizma (Johann Gottfried Herder), dato je prvo mesto nacionalnom u odnosu na građansko. Dato je prvo mesto poimanju slobode kao slobode od drugog, od "tuđinske" vlasti, a ne unutrašnjoj slobodi, slobodi pojedinca u odnosu na sopstvenu vlast i državu. Otuda se vlast u novijoj političkoj istoriji Srbije mogla lako odmetnuti od *javnog interesa* i pobrinuti se o sopstvenim interesima. Političko mnjenje, oblikovano ovim snažnim konzervativnim kulturnim i političkim uticajima, legitimisalo je svaku vlast koja je, neretko, imala osobine cezarizma.

Zato nije daleko od istine tvrdnja da su obe Jugoslavije bile vojno-policijske države. Plebiscitarna "demokratija" i populizam su odlike nedemokratskih političkih režima, koji u periodima jenjavanja populističkog oduševljenja ne mogu više da pribave legitimacijsku osnovu. U takvim uslovima se obraćaju represivnom delu državne institucije koji dobija zadatak da "ubedi" građanstvo o nesmenjivosti režima (i vladajuće nomenklature). Pseudolegitimitet postaje jedinom legitimacijom.

O ideološkom sistemu pre Drugog svetskog rata se može govoriti prevashodno uslovno, jer državne, kao teorijski "obrazložene", ideologije skoro da nije ni bilo, kao što se to desilo kasnije, u vreme, jugoslovenskog boljševičkog državnog i političkog uređenja. U političkoj utakmici je učestvovalo više konkurentskih ideologija (od liberalnih, preko nacionalnih, pa do levih). Međutim, imajući u vidu ovu sliku političke stvarnosti prve Jugoslavije, preovlađujuća ideološka orijentacija se može vrlo uslovno odrediti kao rudimentarno liberalna. Uz još jedno objašnjenje. Upadljivo najmnogobrojniji društveni sloj je bio seljaštvo, u stanju patrijarhalne, predmoderne organizacije života, pa, ono nije ni moglo imati svoju ideologiju u modernom smislu. Umesto ideološke interpretacije na delu je bila konzervativno-patrijarhalna interpretacija stvarnosti, koja je crpla svoje teme i razloge iz neposrednog iskustva i iz mitološkog narodnog predanja. Radi se, dakle, govoreći jezikom Ferdinanda Teniesa (Ferdinand Tönnies), o tome da je seljaštvo živelo u kolektivitetu koji određuju prevashodno karakteristike zajednice, a ne društva.

Sloboda se razumevala, uglavnom, kao sloboda preduzetništva (najčešće, trgovačkog). Ali, demokratija,¹² kao način uređenja društvenih odnosa, nije bila na naročitoj ceni. Uostalom, ni klasični liberalizam nije previše mario za demokratska načela. Karl Marks (Karl Marx) je dobro ocenio državu ranog, divljeg, liberalnog kapitalizma, kada je o njoj pisao kao o isključivo "noćnom čuvaru" privatnog vlasništva. Vlast je pripadala naslednom suverenu i političkim partijama koje su imale više "dvorski karakter", no što su bile političke partije u modernom smislu. Partije su bile u međusobnom sukobu radi pridobijanja kraljevske milosti. Zastupale su interese partijskih elita, a tek potom su, sporadično, predstavljale interese raznih slojeva stanovništva, koji, uz to, još nisu artikulisali svoje političke interese u skladu sa postojećom socijalnom diferencijacijom. Dodajmo, artikulacija raznih političkih interesa u punom smislu nije ni bila moguća s obzirom na to da je značajnu većinu stanovništva predstavljalo seljaštvo, a da su građanski slojevi bili tek u povelju. U tom

¹² Demokratiju shvatamo u Tokvilovom smislu. U osvit moderne demokratije u Evropi i Americi, demokratija je bila glavna snaga u stvaranju novog društvenog poretka; jer upravo demokratski sistem daje važnost blagostanju većeg broja ljudi te, rušeći staru hijerarhiju, stvara otvoreno i mobilno društvo i podstiče razvoj trgovine i proizvodnje. "Naravno, Tocqueville je shvaćao da razvoj proizvodnog sistema može imati utjecaja na demokratski režim, pogotovo kroz stvaranje nove aristokracije u industriji, ali je to ipak smatrao izuzetnim i privremenim fenomenom koji neće biti sposoban da omete opću tendenciju demokratije prema većoj jednakosti." Tom Bottomore, *Politička sociologija*, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske – Kulturni radnik, Zagreb, 1987, s. 47-48.

smislu Jugoslavija (a naročito Srbija) je bila u stanju predmodernog političkog stanja. Politički život je sveden na zatvorenu igru međusobnih partijskih spletki, sa jedne strane, i na borbu za dominaciju između elitâ dva dominantna naroda – Srba i Hrvata, sa druge strane.

Posle Drugog svetskog rata (tačnije, od 50-tih godina) u Jugoslaviji je instalirana liberalnija varijanta boljševizma. Taj politički eksperiment, uspostavljen sa pretenzijom da bude osobena, superiorna varijanta boljševizma, nazvan je – socijalističko samoupravljanje. Bila je to jugoslovenska varijanta neoboljševizma. U odnosu prema sovjetskom boljševizmu, jugoslovenski neoboljševizam je bio u mnogo čemu liberalniji. Međutim, ipak se, i dalje, radilo o autoritarnoj, i manje totalitarnoj levičarskoj vladavini. Za razliku od "neuređenog" ideološkog temelja političke scene prve Jugoslavije, u ovoj drugoj Jugoslaviji promovisana je jedna doktrina koja se nije smela dovesti u pitanje i koja je institucionalno i zakonima bila zaštićena. I pored monopola jedne ideologije i monopola, suštinski, nedemokratskog poretka, period "samoupravnog socijalizma" se može smatrati periodom društvenog progressa u odnosu na prethodni monarhistički režim. Ako pod progresom podrazumevamo procese modernizacije, onda je "jugoslovenski put u socijalizam" to, svakako, bio. Ali, kako? Modernizacija nije bila sveobuhvatna. Obuhvatala je uglavnom privredni i, donekle, kulturni podsistem. Politička modernizacija je bila zaustavljena, jer bi ona značila napuštanje "socijalizma" i prihvatanje sistema zapadne demokratije, tj. prokazanih kapitalističkih vrednosti. To, naravno, nije bilo moguće, jer bi time neoboljševizam ukinuo samog sebe. Kao da je prosvećena diktatura jugoslovenskih komunista i Josipa Broza Tita (u kasnijem periodu vladavine, naročito od 60-tih godina) bila najviši mogući civilizacijski stepen političke organizacije društva u tom periodu i u društvu izražene patrijarhalne i autoritarne kulture. Tek u poređenju sa doskorašnjim Miloševićevim režimom, Titov autokratski neoboljševizam se, uz svu razložnu kritičnost prema njemu, može oceniti kao progresivan, dok se rečeni Miloševićev režim može oceniti kao regresivan i kao faktor razaranja društva.

Skrivena, latentna politička matrica jugoslovenskog neoboljševizma se donekle izmenila u odnosu na neoboljševizam uopšte, uprkos ranim pokušajima pojedinaca iz same nomenklature da pokrenu kakve-takve demokratske procese.¹³ Ta matrica, zasnovana na autoritarnoj ličnosti prosečnog građanina, prosečnog političara, prosečnog radnika, prosečnog birokrate i prosečnog činovnika zaposlenog u kulturi...¹⁴ značila je i dalje praktikovanje "dvorske" politike, koju je sada sprovodila boljševička vlast. Najvećim uspehom se smatrala mogućnost da se bude blizu suverenu, da se bude u onim institucijama (ili, bar, blizu njih) koje su imale realnu političku (i ekonomsku) moć ("A zar i sad nije tako?", pitao će razočarani optimist). U drugoj Jugoslaviji pripisivana je mitska snaga samoupravnom socijalizmu – "ideologiji budućnosti".

¹³ Imamo u vidu slučaj Milovana Đilasa, visokog partijskog i državnog funkcionera, koji je serijom tekstova početkom 50-tih godina u režimskoj štampi, a zatim i svojom knjigom *Nova klasa* pokušao da utiče na uspostavljanje demokratskih odnosa, preporučujući višepartijski pluralizam. Đilas je isključen iz KPJ, politički anatemisan i više puta osuđivan na robiju. Postao je prvi autentični jugoslovenski disident (uz Mihajla Mihajlova, koji se pojavio na političkoj sceni više od deset godina posle Đilasa).

¹⁴ Kada je reč o institucijama koje se bave kulturom, radi se, po definiciji, o delatnosti koja bi trebalo da bude kreativna, da podrazumeva slobodan i kritičan odnos prema društvenoj stvarnosti. Ali, u jugoslovenskom slučaju, biti urednik u izdavačkoj kući, pozorišni režiser, filmski reditelj, umetnički direktor... skoro uvek je značilo, u najmanju ruku, biti lojalan, a za postavljenje na čelne pozicije u kulturnom aparatu trebalo je da se bude i servilan prema vladajućem autoritetu. Ni danas, posle "pada" neoboljševizma, situacija nije drugačija. Princip političke i partijske podobnosti pri "izboru kadrova" je, i dalje, na snazi.

Iako su boljševička i neoboljševička društva, zbog antimodernizma, bila krizna društva, jer su razvojno blokirana i ukorenjena u sopstveni ideološki status quo, može se reći da je strukturna kriza jugoslovenskog društva nastupila u još izraženijem obliku uvođenjem samoupravljanja. Samoupravljanje je proizvodilo krizu zbog dva unutrašnja, suštinski ambivalentna principa. Sa jedne strane, samoupravljanjem je trebalo pospešiti tržišnu ekonomiju, koja podrazumeva konkurenciju ekonomskih i društvenih učesnika u utakmici, pa onda podrazumeva i polivalentnost društvenih interesa, koji će se, neminovno, artikulirati u ideološki i politički pluralizam. A, sa druge strane, sa stanovišta monoideološkog monopola, trebalo je "obezbediti dalji razvoj diktature proletarijata", tj. sačuvati beskonkurentni ideološki i politički poredak.

Dakle, Jugoslavija se nalazila u stanju višedecenijske permanentne krize. Kriza je postala stanje. Krizu režim nije mogao, a biće da i nije hteo, da reši. Palijativne mere, nazivane reformama, samo su produžavale postojeće stanje, obezbeđujući legitimaciju postojećoj strukturi vlasti. Kriza je, takođe, proizvela permanentno nezadovoljstvo građana. Jedna po jedna neuspela reforma (po nekim procenama, bilo je oko šezdeset reformi svega i svačega u Jugoslaviji) nagrizala je legitimitet režima.

Moguće je u političkom mnjenju Jugoslovena identifikovati dve, skoro podjednako, uticajne tendencije, koje su, naročito u minulom stoleću, naizmenice dominirale: jugoslovenstvo i separadni nacionalizam.

Komunistička partija/Savez komunista Jugoslavije je, posle ratnog trijumfa (1945) ove tendencije ignorisala, tako što je prvobitno priznavala legitimitet, ali samo kao "jugoslovenskom *socijalističkom* patriotizmu" i utoliko je to bio osnovni kredo njenog političkog programa, a drugu je pokušala da definitivno eliminiše,¹⁵ ne pokušavajući da razume istorijske uzroke takvog svesti. Svako ispoljavanje nacionalnog osećanja ili raspoloženja (rodoljublje/domoljublje), je poistovećivano sa šovinizmom, separatizmom, malograđanštinom... Politička osuda nacionalizma je bila jednosmerna, bila je u rudimentarnom obliku i teorijski, i politički. Iz toga je sledilo negativno sankcionisanje bilo kakvog snažnijeg ispoljavanja nacionalnih specifičnosti (osim kao folklor i kulturno-istorijske baštine). Možda je to ponajbolje vidljivo u zvaničnim izjavama o rešavanju nacionalnog pitanja: "Velika staljinska epoha jeste epoha pravilnog rešavanja nacionalnog pitanja. Mi smo u Jugoslaviji pošli putem učenja Staljina i zahvaljujući tome postigli smo velike uspehe – stvorili smo bratstvo jedinstvo naroda Jugoslavije."¹⁶ Rigidnost komunističke ideologije, koja nije dozvoljavala ravnopravno i uravnoteženo ispoljavanje nacionalnih identiteta u punom smislu, sama je, upravo zato, bila generator nacionalizma i šovinizma koji su se napajali osećanjem sopstvene kolektivne osujećenosti i frustriranosti. Slabljenje i urušavanje boljševičkog ideološkog monolita je otvorilo breše iz kojih su pokuljali sapeti i prigušeni nacionalizmi. Razorili su boljševizam, ali su, u jakom naletu, razorili i Jugoslaviju.

¹⁵ Ne treba smetnuti s uma činjenicu da je Komunistička partija Jugoslavije u međuratnom periodu često zastupala stanovište o potrebi dezintegracije Jugoslavije, kao "versajske tvorevine", nastale zarad očuvanja "imperijalističkih ciljeva svetskog kapitalizma i imperijalizma". Takođe, ne treba smetnuti s uma da su i desničarske, nacionalističke političke formacije zastupale istovetno političko načelo.

"Partija je, i pod uticajem Komunističke internacionale, insistirala na revolucionarnom potencijalu nersprskih nacionalnih pokreta (...), ali je u izgradnji revolucionarne strategije prevalila ogroman put od stava da Jugoslaviju kao veštačku tvorevinu treba razbiti do stanovišta da razbijanje Jugoslavije znači pomaganje fašizmu i njegovih ratnih priprema." Božidar Jakšić, *Vreme revolucije?*, Gradina, Niš, 1989, s. 205.

¹⁶ Josip Broz Tito, *Govor na prijemu Sveslovenskog komiteta u Moskvi, početkom juna 1946*, Sabrana dela, Kultura, Beograd, II, s. 58, u: Kosta Čavoški, *Sporno boljševičko nasleđe*, Theoria, Beograd, 3-4/1987, s. 37.

Međutim, ubrzo posle kratkog perioda, uistinu, svenacionalnog "bratstva-jedinstva",¹⁷ birokratizovana boljševička oligarhija je implicitno prihvatila postojanje nacionalnih interesa, "boreći" se za interese "svoje" republike, "svoga" naroda u "pravcu ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti i jednakosti svih naroda i narodnosti u socijalističkoj Jugoslaviji". Međutim, zastupanje nacionalnih interesa, nije bilo uvek lišeno, prvo, implicitnog, a kasnije i ekspliciranog nacionalizma. Ta "borba" se vodila u okviru vladajuće anacionalne ideološke paradigme, bez bilo kakve eksplicitne demonstracije nacionalnog interesa. "Mudrost" anacionalno-nacionalističke politike nije se ogledala u "ezopovskom" političkom jeziku, kao jedino mogućem obliku političkog govora, jer, zastupanje nacionalnih interesa i stavova kao takvih nije bio prvi interes jugoslovenskih političara. Njihova mudrost je bila druge prirode. Razlog ovakvoj politici je u potrebi da se očuvaju postojeći poredak, vlast i, svakako, privilegije – večni interes političke nomenklature bilo koje vrste. Stvaran je privid težnje za "ravnomernim i ravnopravnim razvojem svih delova jugoslovenske zajednice". "Politički aparat SKJ je dugo vremena gradio svoju strategiju u borbi za Titovo naslijeđe stvarajući republičke, praktično nacionalne busije iza kojih se ušančivao (...) tražeći da hegemonistički vlada 'bar svojom republikom'. Nacionalizam tog aparata je bio instrumentalan, manipulativan, pa je prirodno da s nabujalim autentičnim nacionalizmom nije imao šanse u izbornim suočavanjima", osim ako sami pripadnici stare oligarhije nisu bili spremni da "preko noći"¹⁸ promene svoja politička "uverenja" i tako se ukrcaju na brod koji ne tone, već nastavlja plovidbu.

Posle smrti Josipa Broza Tita, koji je bio harizmatički vladalac, kako bi rekao Veber (Max Weber), već naprsli ideološki monolit se raspao pod udarom republičkih političkih elita. Republičke elite su, iskoristivši ustanovljeni ustavni princip o decentralizaciji Jugoslavije, iskoristivši, potom, princip o ustavno garantovanom državnom suverenitetu republika, učvrstivši proces republičke etatizacije i birokratizacije, pohitale da delegitimizuju centralnu vlast i da uspostave potpunu vlast u "svojim" republikama.

Permanentna kriza jugoslovenskog društva je imala sasvim vidljiv izraz – ekonomski. Pad snage društvenog potencijala je postao vidljiv naročito posle napuštanja kursa ekonomske reforme od 1965. godine. Analitičari, pred sumrak Jugoslavije, ukazuju na ovaj negativan pravac kretanja društva. Posle mnoštva ekonomskih, društvenih i političkih "reformi", kojima je trebalo usmeriti društvo ka razvoju, "kriza je izbila 1981. godine, ali nije počela te godine. U privredi se početak krize može prilično precizno pratiti unatrag do 1965. godine. A i njen se intenzitet može prilično precizno mjeriti rastom društvene proizvodnje."¹⁹

¹⁷ Potrebno je, na ovom mestu, podsetiti čitaoca da je ideja "bratstva među ljudima i narodima" jedna od najvećih tekovina francuske građanske revolucije. Utoliko je, onda, apsurdna negativna ideološka predrasuda tzv. demokratskih (i vladajućih) političkih snaga u sadašnjoj Jugoslaviji i Srbiji o ideji "bratstva-jedinstva" među jugoslovenskim narodima. Da apsurd bude još veći, a besmislica dublja, današnji rojalisti, monarhisti su ogorčeni protivnici ideologije bratstva među južnoslovenskim narodima, uprkos činjenici da je kraljevska kuća Karađorđevića vrlo uporno insistirala na uspostavljanju "bratstva među svim plemenima trojedinog jugoslovenskog naroda".

¹⁸ Božidar Jakšić, *Navedeno delo*, s. 406.

¹⁹ Branko Horvat, *Jugoslovensko društvo u krizi*, Naprijed, Zagreb, 1989, s. 7. "Dobiva se slika", piše Horvat:

	1952-64	1964-74	1974-83
Stopa rasta društvenog proizvoda po stanovniku	8,3%	4,9%	1,7%

Rast nacionalnog dohotka u periodu 1980-1986. "ne doseže porast stanovništva što, uz ogromne kamate spoljnim poveriocima, neizbežno vodi opadanju životnog standarda. U celini uzev, sposobnost ekstrakcije sistema je veoma niska. Objašnjenje za to ne treba tražiti u spoljnim okolnostima, već u samom sistemu (...)",²⁰

Onda kada je ponuđen nacionalizam, ubrzo i šovinizam, kao društveni projekt izbjavljenja iz krize u svim etničkim zajednicama, socijalno tle je bilo više nego prijemčivo za nastupajuće nacionalne ideologije.

U današnjoj Srbiji i njenom pseudodržavnom derivatu – Jugoslaviji, nije više na delu apoteoza neke vladajuće (jedine) ideologije, jer je nema, ali je na delu mitska obrada prošlosti pseudopolitičkim, pseudonaučnim i pseudokulturnim sredstvima. Radi se, tako, o svojevrsnom kontinuitetu u dugotrajnom pomeranju javnog interesa ka iracionalnim, sentimentalnim, romantičarskim formama interpretacije stvarnosti. Jugoslavija je pre i posle Drugog svetskog rata pripadala zatvorenim društvima (da se poslužimo poznatom sintagmom Karla Popera [Karl Popper]). Boljševička modernizacija nije dozvoljavala modernizaciju društva ka otvorenim, od države, nezavisnim oblicima civilnog života.²¹ Antimodernizam zatvorenog društva koje neguje ksenofobičnu kulturu (i, takođe, počiva na njoj) je osnovna brana transformaciji Srbije u moderno društvo koje konstituiše (i kontroliše) modernu državu. Radi se o modernoj državi, ne kao aparatu oligarhijske vladavine, već kao instituciji koja će se baviti isključivo "javnom stvari" i "opštim dobrom".

Uopšteno gledajući, može se reći da je, ovde i sada, na delu uzurpacija javnosti i negacija ličnosti. "Tu je javnost oruđe u rukama direktora za potiskivanje samosvojne osobenosti drugih u duboku tajnost – pisao je Andrija Krešić još 1981. godine. – Izgleda kao da se opljačkana osobnost stanovništva kumulira u osobama uskog kruga politokrata ili sa-

²⁰ Vladimir Goati, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Naprijed, Zagreb, 1989, s. 40-41. I dalje – "o tome govori sledeća tabela:"

Rast nacionalnog dohotka PER CAPITA (u %) 1980-1986	
Jugoslavija	- 25
Italija	+ 76
Španija	+ 50
Portugalija	+ 150
Turska	+ 100

²¹ "Uostalom, civilno društvo u Srbiji jedva da je postojalo do početka 90-tih godina i to kao marginalni međuprostor u kome su delovala staleška i profesionalna udruženja koja je sve vreme nemilosrdno mleo žrvanj državnog i partijskog monopola. Profesionalna i staleška udruženja su bila obavezna (kao i svi drugi oblici udruživanja) da budu uključena u SSRN koji je zamenio posleratni Narodni front. Bio je to para-civilni simulakrum čija je prividna samostalnost bivala dovedena u pitanje onog časa kada bi se pokušalo sa uistinu autonomnim delovanjem. Da bi se takvi autonomni ispadi u začetku sprečili, unutar staleških i drugih dobrovoljnih organizacija stvarana su transmisiona jezgra (aktivni) koje su činili članovi SK koji su sve pokušaje autonomnog delovanja nastojali da spreče u začetku. Tako su, na primer, profesionalna udruženja sociologa i filozofa, odnosno njihovi skupovi i časopisi od polovine šezdesetih godina bili jedno od poprišta sukoba između autonomne logike delovanja utemeljene na profesionalnom kodeksu i partijske države koja je neprekidno nastojala da ih iznutra kontroliše i usmerava. Raspad partijske države i nestajanje ideološkog monopola vodio je za takva profesionalna udruženja naizgled paradoksalnom ishodu. Njihova nekadašnja uloga rezervata, odnosno socijalne niše unutar koje je generirano kritičko mišljenje je u post-komunističkom društvu postala suvišnom. Profesionalna i staleška udruženja su se tako našla na marginama društva u kome se sve može reći, ali se tom rečju ništa ne može promeniti." Branimir Stojković, *Civil Society and Cultural Hero*, u: *Civil Society in the Countries of Transition*, ed. by Nadia Skenderović and Milan Podunavac, Agency for Local Democracy and Open University, Subotica, 1999. s. 551.

mo u vrhovnom vođi čija 'osoba nad osobama' hipertrofira u božansku osobnost. Napetost između potisnute osobnosti i otuđene javnosti je kronična boljka politokratskog društva, što se prikriva režiranim izlivima javne ljubavi prema vođama, spektakularnim izbornim pobjedama, statističkim rekordima i drugim manipulativnim trikovima.²²

Stanje kolektivne svesti ljudi u Srbiji i dalje je, nakon tzv. pluralizacije političkog sistema, određeno autoritarno-populističkim obrascima ponašanja, autoritarnim vrednostima i kulturom koja nalazi svoja ishodišta u retradicionalizaciji i, čak, u etničkoj zatvorenosti prema drugim etničkim zajednicama.²³ Ovi obrasci društvenog ponašanja nisu samo "odblesak" petodecenijske vladavine monopartijskog, autoritarnog sistema, već su "produžetak" tradicionalno-patrijarhalnog i kolektivističkog načina života. Antimodernizam, čije gorke plodove beremo, nije od juče. Zahvaljujući kolektivističkoj kulturi naših ljudi, koju su glorifikovali svi naši romantičari, koju je uzdizala Srpska pravoslavna crkva pod nazivom *sabornost*, bila je omogućena brutalna negacija individualizma na kome počiva modernizam. Sva je vlast kod nas, od Karađorđa, pa do danas (bez obzira na pojedinačne domete) obeležena cezarističkim načinom vladanja. A gradska civilizacija i gradovi (i njihova kultura), kao tekovina modernizma, ma kako ljudi hrlili u gradove (trbuhom za kruhom, po diktatu socijalističke industrijalizacije, zbog povoljnijih životnih šansi...), u našoj tradicionalističkoj i kolektivističkoj svesti su večiti biblijski simbol Sodome i Gomore. Toj antigradskoj i antigradskoj kulturi poveliki doprinos je dala naša nacionalna inteligencija. Dobra ilustracija ovog stanja duha je izjava književnika Miodraga Bulatovića. Sopstveno kolektivističko, tradicionalističko i autoritarno utemeljenje on nije preispitivao, iako je život proveo u našoj i inim prestonicama: "Ja samo simuliram gradskog čoveka. Urbano uzevši, ja to nisam. Niti sam, pak civil. Od detinjstva sam gajio simpatije prema svemu uniformisanom, bilo poštaru, vatrogascu, oficiru. Sve što nosi opasač i kapu meni je bilo drago."²⁴ A, popularni pesnik Gojko Đogo je lapidaran: "Kad neko izgovori reč svet meni dođe da pljunem."²⁵ Prirodno je da je kultura koja počiva na ovakvim vrednostima, na onome što "nosi opasač i kapu" i koja počiva na mržnji prema svetu, "upregnuta" u karuce "Nacionalne Istovrije" preobučena je, u stvari, u tesno i okraćalo odelo skrojeno argumentima oligarhijskih interesa. Ovakva kultura nije žrtva vladarskog nasilja. Naprotiv, sama proizvodi sopstvenu vlast i ovenčana je režimskom slavom.

²² Andrija Krešić, *Javnost i osoba*, Theoria, 1/1981, s. 9.

²³ "U delima onih koji danas promišljaju tu revoluciju (Francuska građanska revolucija – Đ.J.), pri tom valja imati u vidu Firea (Furet) i Lefora (Lefort), skovana je jedna sintagma koja opisuje početni period Francuske revolucije – 'divlja demokratija'. Mislim da je tasintagma primenjiva i na ovu našu situaciju. To je period u kojem se tek pomalaju ne samo okviri, regule u kojima demokratija deluje, već je to onaj period u kojem tek počinje proces učenja demokratije." Ivan Vejvoda, *Intelektualci i politika*, Sociologija, 4/1990, s. 417.

²⁴ Boro Krivokapić, *Miodrag Bulatović: Preobraženska krv*, Politika, 1994. (septembar), s. 13. u: Nebojša Popov, *Traumatologija partijske države*, Republika, 116/1995, s. 4.

Izvor sentimenta prema uniformi, prema onome što je vojničko, Jovan Cvijić ovako objašnjava: "Često se zaboravlja da smo mi pravi ratnički i vojnički narod, da smo to uvek bili, i u najtežim turskim vremenima, i da se junaštvo i ratništvo bez ikakvog prekida praktikuje već nekoliko vekova; u toj meri to ne može pokazati nijedan hrišćanski balkanski narod. Takav narod mora voleti vojsku i vojna zanimanja i pre poslednjih (tj. balkanskih) ratova je opšte zapaženo da narod u Srbiji ima ljubavi i poštovanja prema vojsci, njenim starešinama i naredbama. Osobito ga je zadobijala jednakost i pravičnost u vojsci, koja sva zanimanja i položaje stavlja u isti red." Jovan Cvijić, *Geografski i kulturni položaj Srbije*, Sarajevo, 1914, s. 14.

²⁵ Gojko Đogo, NIN, 2245/1994.

* * *

Ipak, bez obzira, na kulturni i politički nacionalizam, koji je već dve decenije, vladajuća ideologija (više ili manje) u svim državicama nastalim na ruševinama Jugoslavije, ne može se osporiti činjenica koja upućuje na to da jedinstveni južnoslovenski kulturni prostor i dalje postoji. Taj prostor u ovoj kataklizmičnoj samodestrukciji opstaje, makar u naznakama, uprkos svim etno-kulturnim ekskluzivitetima. Ili, kako kaže Branimir Stojković, "ono što je bivalo i ostaje jeste jugoslovenski kulturni prostor. Čine ga kulture koje su međusobno toliko bliske da je – u poređenju sa pravim multikulturnim društvima kao što su britansko ili kanadsko – skoro nepristojno govoriti o jugoslovenskom multikulturalizmu. Jer upravo *narcizam malih razlika*, nastao na hipertrofiji nacionalne komponente ovdašnjih kultura, bio je u osnovi rasapa i ostaje prepreka za multikulturnu razmenu kakva je uobičajena među kulturno i prostorno udaljenim društvima i državama."²⁶ Miroslav Krleža je još 1935. godine vrlo precizno pisao o velikoj kulturnoj sličnosti Srba i Hrvata, i o jednako jako izraženoj težnji, i kod nekih srpskih i nekih hrvatskih kulturnih i političkih delatnika, da se razlike prikažu suštinski velikim i apsolutnim. Dokazavanje apsolutne kulturne razlike između Srba i Hrvata, bilo je pokrenuto iz političkih razloga, jer takav dokaz potvrđuje "istinu" da ovi narodi treba da budu politički i državno potpuno odvojeni. Navodim duže izvode iz Krležinog teksta zbog njegove velike aktuelnosti. "Trebalo bi historijski razraditi primjer austrijske granice, gdje danas, po svojoj subjektivnoj svijesti dva naroda Srbi i Hrvati govore jednim jezikom, žive na istome teritoriju, u istom socijalnom sustavu, graničari pod istim carem, (...) gdje zajednički ginu pod istim barjacima i u istim pukovnijama vjekovima, a gdje se danas, poslije jedne relativno kratke faze buđenja nacionalne svijesti u *malograđanskom obliku* (kurziv – Đ.J.), uzajamno negiraju kao dvije narodnosti. (...) Kod Srba i Hrvata bili bi svi uslovi za rađanje jedne narodnosti potpuni, i nesumnjivo je logično, da se oko polovine prošlog stoljeća u glavama nekih kulturnijih pojedinaca pojavila tendencija za integracijom, u obliku pojačane južnoslavenske, zajedničke kulturne svijesti. *Ovi elementi duhovne solidarnosti do danas nijesu ostvareni uslijed niskog stepena civilizacije i uslijed kulturne zaostalosti kod Srba i Hrvata podjednako* (kurziv – Đ.J.)."²⁷ A o trivijalnoj predstavi nacije i "narodnog osećanja" on piše: "Narodnost, to su uspomene. (...) to su žene, majke, pjesme u djetinjstvu, krave, paše, livade (...), patrijarhalno stanje na lirskoj mjesečini, a nikako dosadni argumenti (...). *Ova lirika je zamaskirana laž teške i ozbiljne životne stvarnosti, koja se zove bijeda* (kurziv – Đ.J.). (...) To su popularna izdanja bezbrojnih naših matica i zadruga, koja počinju da stižu u vitrine poluobrazovanih u provincijama, i da tamo bude velike iluzije o hrvatskim i srpskim kraljevima (...), o velikoj i slavnoj, carskoj, makedonskoj, bizantskoj, karolinškoj prošlosti, to su čitanke, loše diletantske pjesme koje svi znamo naizust i koje su nas, osim Zmaj-Jovinih pjesama, povele krivim putem nacionalnih obmana, na srpskoj i na hrvatskoj strani, u očiti raskorak podjednako."²⁸ U isto vreme i na sličan način piše i Spiro Asper: "Za hrvatsku je književnost, kao i za male slovenske književnosti, karakteristično dugo ostajanje u idejama malograđanskog nacionalnog romantizma, protivno na pr. od ruske književnosti."²⁹

²⁶ Branimir Stojković, *Kultura i civilno društvo u Srbiji 90-tih*, u: *Potisnuto civilno društvo*, zbornik, urednik: Vukašin Pavlović, Eko centar, Beograd, 1995, s. 434.

²⁷ Miroslav Krleža, *Teze za jednu diskusiju iz 1935. godine*, u: *Deset krvavih godina*, Zora, Zagreb, 1971. u: *Kulturni radnik*, Zagreb, 6/1981, s. 155-156.

²⁸ *Isto*, s. 158.

²⁹ Spiro Asper, *Faze novije hrvatske književnosti do rata*, Nova literatura, Beograd, 7-8/1929, s. 185-186.

Taj ekskluzivizam, "narcizam malih razlika" se sasvim dobro vidi u jezičkom purizmu i kod Hrvata i kod Srba. I jedni i drugi prilježno "čiste" "svoje" jezike od "opasnih" hrvatskih, odnosno srpskih tuđica. Međutim, jezičko bogatstvo, u bilo kom jeziku, počiva i na ranijem prihvatanju stranih reči (pa i jezičkih uticaja) koje su vremenom "prerađene" i skladno integrisane u jezički sistem. Jezički purizam nikako nije nova pojava u kulturnoj istoriji. Poznata je borba protiv španskog uticaja u Italiji, protiv arabizama i za vraćanje sanskrtu u Indiji, protiv internacionalizma u Nemačkoj, protiv amerikanizama u Francuskoj... Ali, politički promovisana praksa jezičkog čistunstva u hrvatskoj i srpskoj varijanti jednog jezika, i to od srbizama, tj. kroatizama, predstavlja, u stvari, aistorijski proces osiromašenja jezika. U ovom poslu hrvatskim jezičkim čistuncima se mora priznati ubedljiva prednost nad njihovim srpskim, muslimanskim (bošnjačkim) i crnogorskim kolegama. Naravno, ne dovodim u pitanje jezičko i kulturno bogatstvo narodne tradicije kojoj pripadam, ali izlažem kritici svako nasilno, politički neznačajno, odbacivanje već usvojenih internacionalnih ili hrvatskih reči koje su integrisane u jezičku normu našeg jezika samo zato što bi se mogla upotrebiti neka poluzaboravljena reč nejasnog značenja iz vremena Filipa Višnjića. Tek bi velika i ozbiljna rasprava o velikim fondovima reči koje Hrvati smatraju autentično svojim, i onih koje Srbi smatraju svojim, a, u stvari, izvorno pripadaju suprotnoj strani (hleb – hljeb – kruh; hiljada – tisuća...) zahtevala veliki prostor, koji, u ovoj prilici, nemamo na raspolaganju. Da Srbi i Hrvati govore jednim jezikom naučno je fundirana činjenica sa lingvističkog i sociolingvističkog stanovišta. Političkim diktatom usvojeni nazivi u Hrvatskoj – hrvatski jezik, a u Srbiji – srpski jezik (u Bosni i Hercegovini – bošnjački jezik, dok se jedna struja među crnogorskim "kulturnim delatnicima" bori za "suverenitet" crnogorskog jezika), predstavlja nasilje nad jezikom i kulturom. Tamo gde se radi o varijantnim razlikama u jednom standardizovanom jeziku – srpskohrvatskom ili hrvatsko-srpskom – novi ideolozi nalaze nove načine nasilnih podela, tvrdeći da se radi o sasvim različitim jezicima. Naučno stanovište o ovome je odveć poznato – "u zajedničkom komunikacijskom i jezičkom prostoru, kakav nesumnjivo predstavlja hrvatskosrpsko govorno područje u Jugoslaviji, ovladavanje standardnim oblikom jezika, koje je preduvjet za realno i efikasno sudjelovanje u javnoj komunikaciji, mora obuhvatiti i znanje o varijantnoj raznolikosti."³⁰

I na kraju, na postojanje jedinstvenog kulturnog prostora ukazuje još jedan ideološki postupak koji se, na skoro istovetan način, praktikuje u nacionalističkim koncepcijama – indikativno je velika sličnost u ideološkom neprihvatanju moderniteta kako u Srbiji, tako u Hrvatskoj, tako i u drugim zemljama nastalim na području nekadašnje Jugoslavije. U prilog ovoj tvrdnji citiraćemo dva autora koji analiziraju antimodernizam u svojim zemljama – Srbiji i Hrvatskoj – Nebojšu Popova i Jakova Jukića. Popov i Jukić su 1993. godine, u vreme međusobnog rata između Srba i Hrvata, koji je bio najveća tragedija u njihovoj dugoj uzajamnoj istoriji, napisali ove redove: "Umesto prava i sloboda individua, najveći broj stranaka u svim republikama na prvo mesto svojih programa stavlja kolektivne nacionalne slobode. A one stranke koje na prvo mesto stavljaju ljudska prava i građanske slobode nailaze na otpor ne samo starog režima nego i najvećeg broja nacionalnih stranaka."³¹ I – "Poslije toliko godina ustrajnoga uvjeravanja o potrebi ljudskih prava i nepovredivom dosto-

³⁰ Dubravko Škiljan, *Percepcija varijantnosti hrvatskog ili srpskog jezika*, Kulturni radnik, Zagreb, 6/1989, s. 105.

³¹ Nebojša Popov, *Srpski populizam – od marginalne do dominantne pojave*, Vreme, Specijalni dodatak, Beograd, 1993.

janstvu ljudske sudbine, zapadnjački čovjek jedva može razumjeti da je narod neka vrijednost. Jer odavno je obavljena redukcija ideologije naroda na ideologiju pojedinca. (...) Taj bijeg u privatnost odveo je suvremeni neokapitalizam u naručje individualizma. Osobni izbor zauzima prvo mjesto."³²

³² Jakov Jukić, *Zakašnjeli susret Hrvatske i Europe*, *Obnovljeni život*, časopis za religioznu kulturu, XLVIII, Zagreb, 1993.

Vjekoslav Butigan
Filozofski fakultet
Niš

POLITIČKA AKULTURACIJA U PROCESU DEMOKRATIZACIJE BALKANA*

O postsocijalističkoj tranziciji u Evropi napisano je na hiljade naučnih radova. Samo u knjizi "Institutional Design in Post-communist Societies",¹ može da se vidi preko trista takvih radova koji tranziciju razjašnjavaju sa stanovišta različitih nauka pa i sa stanovišta socioloških. Moglo bi se reći da se iz brojnih socioloških radova o postsocijalističkoj tranziciji nazire jedna nova sociološka disciplina: sociologija postsocijalističke tranzicije. Međutim, nema naučnih radova o teorijsko-metodološkoj strani izučavanja postsocijalističke tranzicije. Oseća se potreba za novim kategorijama, novim paradigmama, novim indikatorima, novim hipotezama i teorijama, novim problematizacijama postsocijalističkih društava i za njihovu tipologizaciju a posebno za preciznim određenjem postsocijalističkog habitusa kao metodološke paradigme.

Na metodološku paradigmu habitusa, kao sociokulturne kategorije, skrenuo je pažnju Pjer Burdije². Burdije je smatrao da društvene nauke treba da proučavaju društvo na dva načina: objektivistički i subjektivistički i to kao dve nerazdvojne faze u istraživanju društvenih pojava. Prvu fazu istraživanja društva čini strukturalistički pristup društvenim akterima, nezavisno od njihovih predstava o istraživanim društvenim pojavama. Druga faza istraživanja usmerena je na ispitivanje predstava koje društveni akteri imaju o ispitivanim pojavama i koje mogu da vode promeni društvenih struktura. Sistem društveno strukturisanih dispozicija i principa preko kojih objektivne strukture društva deluju na sazajne strukture društvenih aktera i njihovu praksu Burdije obuhvata kategorijom habitusa. Ta kategorija slična je kategoriji "kulturalna osnova" ili "kulturalna matrica" u sociologiji kulture. Preko habitusa, piše Burdije, vrši se interiorizacija spoljašnosti i eksteriorizacija unutrašnjosti jedinice. U habitusu se stvara kreativna matrica opažanja, vrednovanja i delanja preko koje se formira sistem principa pomoću koga se na mnogo načina rešavaju društveni problemi. U habitusu je sadržan kulturni kapital sastavljen iz intelektualnog kapitala, izraženog u vidu diploma o stečenom obrazovanju i posedovanja kulturnih dobara i simbolički kapital u obliku društvenih veza, ugleda, časti i prestiža. Kulturni kapital se kao i finansijski kapital ulaže, uvećava, razmenjuje i povezuje. Posednici ovog kapitala, dominantne klase i slojevi, se razlikuju od onih koji ga ne poseduju, pored ostalog i po tome što svoju društvenu dominaciju obezbeđuju simboličkim nasiljem koje služi za reprodukovanje društvene podele na klase i slojeve. Simboličko nasilje se sastoji u nametanju određenih

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Jon Elser, Claus Offe and Ulrich K. Preuss with Franker Boenker, Ulrike Goetting and Friedbert W. Ruff: *Institutional Design in Post-communist Societies, Rebuilding the Ship at Sea*, Cambridge University press, 1998.

² Pjer Burdije: *Nacrt za jednu teoriju prakse*, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavnih sredstava, Beograd, 1999. g.

simboličkih značenja i vrednosti čitavom društvu kao legitimnih, uz prikrivanje stvarnih odnosa između društvenih snaga i njihove moći.

Društvena praksa je, po shvatanju Burdijea, rezultat dijalektičkog odnosa jedne društvene situacije i jednog habitusa. Svi ljudi koji imaju isti društveni položaj imaju slično viđenje sveta, to jest isti habitus. Pojedinci stiču svoj habitus u porodici a upotpunjavaju ga na osnovu svog iskustva stečenog u životnoj sredini. Pod uticajem te sredine oni uče "umetnost življenja". Društvena praksa se ostvaruje u društvenom polju. A polje je segment društva u kome se društveni akteri bore prema utvrđenim pravilima za osvajanje dobiti, to jest, odgovarajućeg kapitala; u ekonomskom polju za ekonomski kapital, u kulturnom za kulturni, u političkom za politički i tako redom i u ostalim poljima. Oni pojedinci i društvene grupe koji dominiraju društvenim poljem koriste strategiju održavanja postojećeg poretka. Konkurentne grupe i pojedinci primenjuju subverzivnu strategiju kako bi preokretanjem sistema vrednosti i novog definisanja pravila igre prema svojim potrebama i interesima prisvojili odgovarajući kapital. I jedna i druga grupacija ima svoje intelektualce (umetnike, naučnike, novinare i visoke službenike) koji proizvode zvanični diskurs za legitimizaciju poretka ili njegovu delegitimizaciju. Intelektualci imaju konkurente u političkim, ekonomskim, klerikalnim i drugim društvenim grupacijama u borbi za utvrđivanje vodeće pozicije u društvu i u borbi za nametanje svojih vrednosti i merila u kulturi ali i u ostalim društvenim poljima.

Ulogu sociologije Burdije vidi u otkrivanju mehanizama dominacije i razbijanju lažne slike o očiglednosti društvenih podela kao normalnog stanja stvari. U osnovi sociološke teorije je epistemološki i društveni rez kojim se istraživači distanciraju od predmeta svog istaživanja i zauzimaju objektivno stanovište u posmatranja društvenih pojava.

Burdije je ovakav pristup istraživanju društvenih pojava izveo iz marksističkih teorija o odnosu društvenog bića i društve svesti i klasne borbe, postavljajući sociološku metodološku jednačinu: društvena praksa = (habitus x kapital) + polje.

Problemi stabilizacije političkih sistema na Balkanu

Primenom Burdijeovog metodološkog modela za istraživanje političke prakse u balkanskim društvima možemo doći do nekih saznanja o subjektima demokratizacije u njima, o teškoćama i rezultatima postignutim u demokratizaciji ovih društava. Političku praksu u njima određuju politički habitus (politička tradicija), kulturni kapital u vidu političke kulture, političke institucije i društveno-ekonomske i situacione političke okolnosti. Ova društva se nalaze pod snažnim uticajima akulturacije, naročito ekonomske i političke, prema modelu liberalne demokratije ali i obrascima tradicionalističkog ponašanja. Demokratizacija balkanskih društava je veoma složena akulturacija. Ona se svesno preduzima, usmerava i kontroliše od vladajućih elita u balkanskim državama ali i sa Zapada, preko ekonomskih i političkih reformi. Okosnicu ovih reformi čine: privatizacija sredstava za proizvodnju i razvoj tržišne ekonomije i stvaranje demokratskih institucija i demokratskog političkog sistema.

Politički sistemi na Balkanu prošli su kroz dva perioda razvoja.³ U prvom periodu stvoreni su višepartijski sistemi i vršena je podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, prema tipu zapadne demokratije, sa više ili manje uspeha. Obavljeni su izbori kojim je do-

³ Jelica Kurjak: Dometi promena u političkim sistemima postsocijalističkih zemalja, Međunarodni problemi 4/2000. g. Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

šlo do mirne smene vlasti ili opstanka na vlasti određenih režima. U skladu sa rezultatima izbora formiranu su parlamenti a sa tim političke partije su se diferencirale na parlamentarne i neparlamentarne. Taj period trajao je od 1989. do 1995. g. Drugi period otpočeo je 1996. godine težnjama vladajućih elita da stabilizuju svoje političke sisteme i institucionalizuju ideološka opredeljenja u ekonomiji. Do danas to nije ostvareno ni u političkim niti u ekonomskim sistemima. Mada se politički sistemi balkanskih zemalja razlikuju u mnogim odlikama jedna zajednička odlika je da su izloženi partijskoj fragmentaciji i ideološkoj polarizaciji njenih glavnih subjekata. To uslovljava njihovu nestabilnost i otežava uspostavljanje institucionalnih parlamentarnih sistema i konsolidaciju država kao oslonaca demokratskim procesima u društvu. Stoga se postavlja pitanje kako stvoriti uslove za konsolidaciju izvršenih promena u političkim sistemima balkanskih država? Koje političke snage mogu da stvore institucionalne uslove za to? Šta je to što omogućava pojavljivanje novih demokratskih aktera a šta onemogućava? Ko i kako donosi najvažnije odluke o promenama političkih sistema? Kako rešiti dilemu kojoj reformi dati prednost političkoj ili ekonomskoj? Ekonomska nestabilnost ugrožava demokratske političke reforme a njihove aktere naročito na izborima, kada su gubili vlast. S druge strane ekonomske reforme, naročito uspešna privatizacija, ne mogu da se izvrše bez uporišta u političkom sistemu.

Jedan od važnih uslova za stabilizaciju političkih sistema na Balkanu je konsolidacija partijskih sistema. Države koje imaju veliki broj političkih partija, kao što je to slučaj sa Srbijom koja ima 326 političkih partija,⁴ ne mogu da imaju stabilan politički sistem jer je stepen političke fragmentacije ekcesan. Kad se tome doda socijalna neprofilisanost političkih partija, i njihova interesna nereprezentativnost, neorganizovanost i unutrašnja nedemokratskičnost može se sagledati kolika je njihova moć uticaja na demokratizaciju političkih sistema. Ličnost lidera se smatra važnijom nego partijska reprezentacija. Zato se održava harizmatički autoritarizam kao osnovni način rukovodjenja partijama uz elitistički korporativizam liderovih saradnika. Lideri vladajućih partija više vode računa o povećavanju izvršne vlasti koju poseduju na račun zakonodavne i sudske vlasti i da ih na taj način stave pod svoju kontrolu, nego o formiranju partijskog profila kroz progresivne ideje i dugoročne demokratske programe partijskog angažovanja. Zato političke partije nemaju stabilan idejno i organizaciono utemeljen identitet prema kome bi se mogla strukturirati politička volja određenih grupacija društva, usklađena sa njihovim interesima i na taj način postiglo stabilno biračko telo. A bez stabilnog biračkog tela nema ni kontinuiteta u demokratskim promenama i stabilizacije političkih sistema. Defekti u partijskim sistemima prenose se u izborne sisteme koji su nedovoljno demokratski postavljeni, pravno neodređeni i neuređeni, visoko individualizovani i prilagođeni partijama na vlasti. Zbog nepreciznosti izbornih pravila omogućene su izborne manipulacije, falsifikovanje izbornih rezultata, izborne prevare pa i krađe glasova ili predstavničkih mandata. Male političke partije, socijalno neukorenjene u društvenu strukturu, nesposobne da pridobiju potreban broj birača za ulazak u parlament opredeljuju se za razne oblike vanparlamentarne političke borbe. Ukoliko se dokopaju parlamenta u politički polarizovanim parlamentima nastoje da izvuku maksimalnu političku i materijalno-finanansijsku korist stupajući u neprirodne političke koalicije i savezništva. To su partije "lovci u mutnom" koje na državu gledaju kao na plen od koga treba što više prigrabiti. One nisu sposobne da dugoročno programiraju svoju političku strategiju razvoja demokratskih političkih institucija već parazitiraju, ako im se ukaže prilika, prod-

⁴ List Danas, 1.8.2002. strana 14. Srbija ima 30 puta više političkih partija od Kanade, 7,5 puta više od Indije i 13 puta više od Pakistana.

vanjem svoje minorne podrške jačim političkim partijama i savezima. Sve to utiče na nepoverenje velikog broja građana u političke partije.

Zapuštenost postojećih političkih institucija i nedostatak novih demokratskih institucija utiče na širenje političke apatije među građanima i bujanje anarhije. Znamarena je reforma državne administracije i njeno osposobljavanje za ostvarenje principa vladavine prava kako bi se država podredila zakonima i dezangažovala iz mnogih oblasti koje je kontrolisala u socijalističkom periodu. Donošenje demokratskih ustava prvi je korak u transformaciji partijskih država u demokratske države koje funkcionišu na demokratskom principu vladavine prava. Ni jedna postsocijalistička država na Balkanu nije donela demokratski ustav prema standardima evropskih demokratskih država. To nije slučajno. Novi "mandarini" opijeni vlašću nemaju potrebu za ostvarenjem institucionalne autonomije i za tolerancijom drugih organizovanih agenasa u političkoj ali i u vanpolitičkoj sferi, u sferi civilnog društva. Malo je učinjeno na decentralizaciji vlasti i razvijanju institucija za ostvarenje teritorijalne, personalne i kulturne autonomije u multietničkim društvima. A pokušaji da se demokratske institucije iz Zapadne Evrope uvezu i inkorporiraju u političke sisteme na Balkanu, bez njihovog prilagođavanja socijalno-ekonomskim uslovima, i političkoj kulturi balkanskih društava ostaju neruspeši. Samo se stvara privid demokratizacije u vidu pseudodemokratije kao ideološke himere.

Političke institucije su osnovni oblici civilizacijskog rešavanja socijalnih i političkih konflikata. One treba da budu prilagođene tipovima osnovnih konflikata koji se ispoljavaju na Balkanu. Postoje bitne razlike između distributivnih, konstitucionalnih i kategorijalnih konflikata, njihove težine i načina njihovih rešavanja.⁵ Distributivni konflikti odnose se na raspodelu materijalnih dobara i rešavaju se pogodbama i kompromisima. Tržišne institucije su se pokazale efikasnim u regulisanju ovih konflikata. Konstitucionalni konflikti tiču se fundamentalnih normi na kojima počivaju demokratske institucije i pravila političkog ponašanja koja se regulišu, pre svega, ustavima i sistemskim zakonima. Oni se izražavaju u oštrim ideološkim borbama oko utvrđivanja slova i duha pravnog poretka u okviru kojeg će se odvijati politički život jednog društva. Kategorijalni konflikti vode se oko socijalne pripadnosti, etničkog, religioznog, kulturnog i političkog identiteta. Smatraju se najtežom vrstom sukoba po tome što teže ekstremnim konfrontacijama i rešenjima, necivilizovanim sredstvima borbe sve do građanskih i međudržavnih ratova. U balkanskim državama najizraženiji su distributivni konflikti zbog niskog nivoa rentabilne proizvodnje pa time i nacionalnog dohotka. Privatizacija društvene i državne svojine je proglašena za najvažniju instituciju koja će omogućiti uspešno rešavanje distributivnih konflikata. U ovoj instituciji sučeljavaju se novi vlasnici, poslodavci, investitori, menadžeri, radnici, službenici i stručnjaci kao socijalne grupacije koje stvaraju nove asocijacije i postaju akteri procesa stabilizacije društveno-ekonomskog sistema a indirektno i političkog sistema. Međutim privatizacija se odvija sporo i problematično sa moralnog i pravnog stanovišta.

U heterogenim balkanskim društvima, sa brojnim nacionalnim i etničkim manjinama (po procentu učešća u demografskom sastavu), postoje kategorijalni konflikti na koje se svode i distributivni i konstitucionalni. Kad god se pojave distributivni ili konstitucionalni konflikti njihovi najvažniji akteri ih nacionalno ili etnički kvalifikuju i nastoje da mobiliju sve pripadnike etničke zajednice u zaštiti etničkih ili nacionalnih interesa ili dobijanju povoljnijeg položaja u društvu. Ovi konflikti često iracionalni i opterećeni nepoverenjem de-

⁵ Jon Elster i drugi, op. cit. str.147.

stabilizuju njihove političke sisteme, ukoliko se ne nalaze institucionalna rešenja za poštovanje nacionalnog identiteta i građanske ravnopravnosti.

Stepen konsolidacije demokratskog sistema određuje se prema ekonomskoj efikasnosti, političkoj stabilnosti, društvenoj sigurnosti i institucionalnoj konsolidaciji. Ali institucionalna konsolidacija se smatra najvažnijim pokazateljem uspešne ili neuspešne tranzicije iz socijalističkog u demokratsko društvo.⁶ Konsolidacija demokratskih institucija je i pouzdan znak da je demokratska politička akulturacija uspešno izvršena. Međutim, na putu institucionalizacije demokratskih odnosa na Balkanu ima dosta prepreka. U balkanskim društvima još je jak uticaj tradicionalne kulture agrarnih društava ali i pedestogodišnjeg razvoja socijalističkih društava pa se ne isključuje mogućnost da teškoće u tranziciji tih društava ka demokratskim društvima izazovu vraćanje neke vrste autoritarno-populističke vladavine, ili neototalitarizma. Tome pogoduju neefikasne države sa nestabilnim vladama, intezivne beskompromisne političke borbe za vlast, čudne i morbidne koalicije i nizak nivo političke saradnje među političkim elitama. Da bi se onemogućio povratak autoritarno-populističke vladavine u balkanskim državama, ustavi i zakoni propisuju zaštitne mere od toga. U tako složenim političkim okolnostima neophodno je iznalaženje institucionalnih instrumenata za postizanje političkog konsenzusa o strategiji demokratizacije koja će tražiti najmanje materijalne, socijalne i lične gubitke. Uz to potrebno je obezbediti kolektivno odlučivanje o prioritetima razvoja koji zadiru u interese svakog pojedinca. Demokratske odluke zahtevaju usklađivanje kolektivnih interesa pojedinih društvenih grupacija uz njihovo aktivno učešće u donošenju tih odluka i njihovu spremnost na kompromise. Kako siromaštvo najvećeg broja stanovnika balkanskih zemalja predstavlja najvažniji uzrok odsustva institucionalne konsolidacije u njima, neophodna je organizovana i promišljena politička aktivnost za iskorenjivanje ekonomske, socijalne i duhovno-kulturne bede. Podrška za to može da se nađe u revitalizaciji civilnog društva i aktiviranju resurse tog društva za tu svrhu. U civilnom društvu nalaze se strukturne pretpostavke za ostvarenje takvog cilja. Pored ovakvog stanovišta, da siromaštvo u principu predstavlja prepreku za razvoj demokratije (S. Hantigton), postoji i shvatanje da između tržišne ekonomije i demokratije postoji samo pozitivna korelacija ali ne i uzročna veza. Politička konsolidacija ne mora da bude u saglasnosti sa ekonomskom efikasnošću.⁷ Uspešna tržišna ekonomija može da se razvija paralelno sa nekonsolidovanom demokratijom a konsolidovana demokratija može da opstaje u oskudnoj tržišnoj ekonomiji. Uspešna konsolidacija demokratije nužno ne eliminiše siromaštvo. Odnos između ekonomskog sistema i političkog sistema veoma je složen i posredovan socijalnim i kulturnim kapitalom. Zato demokratska transformacija političkih sistema na Balkanu mora da prođe kroz složen proces akulturacije čiji ishod zavisi od kompatibilnosti nasledene političke kulture sa osnovnim socijalnim i političkim konceptom demokratizacije društva i sa funkcionalnim potrebama modernog ekonomskog poslovanja i političkog upravljanja.

Demokratizacija političkih sistema se ne ostvaruje samo na makro nivou već i na mikro nivou, na nivou lokalnih zajednica i na nivou građana kao pojedinaca. Zato je neophodno konstituisanje institucija lokalne samouprave koja je nabliza građanima pa pruža mogućnost građanima da se neposredno angažuju u vršenju lokalne samoupravne vlasti. I na ovom nivou demokratizacije veliki uticaj na procese demokratizacije ima politička kultura lokalne samouprave kako u njenom tradicionalnom tako i inovativnom i mo-

⁶ Jon Elster i drugi, op. cit.

⁷ Jon Elster i drugi, op. cit. str.307

dernizacijko-reformskom delu. U svim balkanskim društvima postoji tradicija lokalnog organizovanja vlasti na načelima samouprave kako demokratskog tako i autoritarnog karaktera. Težnja organa lokale samouprave u balkanskim državama da koriste iskustva stečena u radu lokalne samouprave u demokratskim državama Zapadne Evrope, u usavršavanju sistema lokalne samouprave, daje značajne podsticaje za demokratsku političku akulturaciju na lokalnom nivou. Takvi podsticaji dolaze i iz Evropske unije koja je razvila institucije i asocijacije za razvoj lokalne samouprave a i iz Balkanske konferencije o lokalnoj samoupravi.⁸

Da bi demokratske političke institucije postale stabilne, neophodno je da se ukorene u socijalno-političke interese i političku kulturu građana, njihovih predstavnika i posrednika, naročito u političke elite. Potrebno je da demokracija postane deo građanskog habitusa i građanska vrlina, da postane jezgro političkog identiteta građana i osnov legitimizacije političkog sistema i njegovih institucija. Politička demokratija, kao ideja i politička praksa, bude građanski subjektivitet kod ljudi i podstiče ih na osvajanje demokratskih sloboda i prava, u prvom redu osvajanje prava građanstva kao temeljnog načela demokratskog političkog sistema, naspram principa demokratskog elitizma. Put afirmacije principa građanstva kao osnovnog principa demokratskog političkog sistema i građanina kao najvažnijeg subjekta političkog sistema je složen, težak, dug i povezan sa mnogim rizicima i opasnostima. Za to je potrebna temeljna strukturna rekonstrukcija političkih sistema na Balkanu i sistematska politička resocijalizacija omladine i građana koja će ih iz položaja objekata politike dovesti u položaj najvažnijeg činioca političkog razvoja. Za takvu ulogu građana u političkom duhu demokratskih političkih vrednosti potrebna je njihovo političko obrazovanje i vaspitanje. Deca treba da uče da kritički misle o vlasti sa sanovišta "građanskog identiteta". U tom procesu potrebno je prevazići mnoge protivurečnosti tog obrta a posebno između pasivnosti i aktivnosti, pokornosti i autonomnosti, angažovanja i dezangažovanja građana u političkom odlučivanju. Takođe je neophodno smanjiti rizike koji dolaze od elitizma i populizma kao alternative demokratskom principu građanstva.

U političkoj praksi balkanskih društava, koja se temelji na konceptu političke reprezentacije, kao jezgru političkog života, glorifikuje se demokratski elitizam kao osnova stabilnog demokratskog poretka. Demokratska tranzicija istorijski se ostvarivala na tri načina s obzirom na to ko je inicira i kontroliše. Jedan se odlikuje time što vladajuće političke elite počinju tranziciju i kontrolišu je⁹. Drugi način tranzicije započinje pobunom civilnog društva u različitim vidovima, masovnim protestima, generalnim štrajkovima, vojnim udarima ili oružanim ustancima. Ona izaziva pad režima, formiranje privremene vlade, ubrzano organizovanje izbora i uspostavljanje novog režima vlasti ali sa neizvesnim ishodom konsolidacije takvog režima. Treći način započinjanja tranzicije bio je pod uticajem međunarodnih faktora koji su raznim sredstvima obarali vladajuće režime i doveli opozicione grupe ljudi na vlast privržene tim faktorima. U balkanskim društvima iskušana su sva tri načina tranzicije. U društvima u kojima vladajuće političke elite iniciraju i kontrolišu tranziciju glavno političko sredstvo je društvena moć u najraličitijim vidovima. Kada ona potiče iz civilnog društva presudnu ulogu u tranziciji ima politička kultura,

⁸ Prva balkanska konferencija o lokalnoj samoupravi održana je u Nišu 1996.g. sa temom: Lokalna samouprava u teoriji i praksi, u Organizaciji Univerziteta u Nišu, Pravnog fakulteta i njegovog Instituta za pravna i društvena istraživanja.

⁹ Huan Linc, Alfred Stepan: Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd, 1998.g.

Političke elite u balkanskim društvima su ekonomski veoma moćne, ideološki ne-definisane, politički nepostojane i bez vizije o autonomnom putu demokratskog razvoja društava u kojima imaju najveću moć.¹⁰ Formirale su se uz pomoć korumpirane javne vlasti i stečenih privilegija a autoritarizam prigrlile kao iskušan način vladanja autoritarnih lidera političkih partija. U borbi za vlast političke elite su eksploatisale ideologiju liberalizma a posle preuzimanja vlasti jedne su prihvatile nacionalističku ideologiju a druge socijalističku ili populističku, naročito u vreme kampanja za osvajanje glasova birača. Jedino im je zajednička "ideologija bogaćenja" zbog čega su podložne kriminalizaciji i beskrupuloznoj borbi za očuvanje stečenih političkih pozicija i privilegija koje iz njih proizilaze. Pošto politika dominira nad balkanskim društvima pa time i nad ekonomijom preko vladajućih političkih položaja, političke elite čuvaju stečeni ekonomsko-finansijski položaj i mogućnost daljeg bezobzirnog sticanja bogatstva. Radi toga su spremne na svaku vrstu koalicije. Iz ideološke nedefinisanosti proizašla je njihova politička nestabilnost i nepostojanost. Pošto nemaju viziju razvoja društva preuzimaju zapadno-evropski model liberalne demokratije koji nastoje da ostvare uz pomoć Zapada, ne vodeći računa o stvarnim potrebama i interesima pauperizovanih naroda. Nazivajući se reformistima i demokratama pripadnici političkih elita smatraju da imaju monopol na projektovanje društvenih promena po meri sopstvenih interesa. Vodeće političke elite ostvarile su kontrolu nad parlamentima u kojima se formalno donese odluke koje su već prethodno donete od strane partijskih lidera i njegove oligarhije u izvršnim partijskim organima. Narodni poslanici su u stvari partijski poslanici koje lideri i partije kojima pripadaju mogu da smene čim otkazu poslušnot u formalnom usvajanju parlamentarnih odluka. Na osnovu ovakve političke prakse političkih elita može se tvrditi da se uspostavlja svojevrсна diktatura partijskih elita u parlamentima koja dostiže kulminaciju kada jedna politička elita isključuje poslanike druge političke partije iz parlamenta u obračunu sa njenim liderom i njenom političkom elitom, koja je delom bila zastupljena i u parlamentu¹¹.

Da bi se došlo do političkih elita od poverenja i sposobnih da predvode složene akcije na demokratskom reformisanju balkanskih društava potrebno je još nekoliko izbora, koji će eliminisati korumpirane i nesposobne političke elite. Onda može da se očekuje da demokratizacija odozgo bude efikasnija a demokratska politička akulturacija sistematski predvođena u interesu celog društva.

Demokratska politička akulturacija na Balkanu traži reformisane sadašnje subjekte i nove subjekte koje će proizvesti sadašnja i buduća demokratizacija. Formiranje tih novih aktera demokratizacije trba da nastane u procesu političke demokratske akulturacije na Balkanu. Istovremeno to će biti najpouzdaniji znak da je demokratska politička stabilizacija stvarno započela sa izgledom na uspešan završetak. A ostvariće se donošenjem demokratskih ustava, uspostavljanjem demokratskih institucija i procedura i ostvarenjem vladavine prava i formiranjem demokratske političke kulture građana.

¹⁰ Jelica Kurjak, op.ci.

¹¹ U Srbiji je Predsedništvo Koalicije DOS-a donelo odluku o isključenju poslanika Demokratske stranke Srbije iz Skupštine Srbije, koja je bila u toj koaliciji a zatim istupila iz nje. Ono je naložilo svojim poslanicima da to formalno sprovedu u Skupštini, što su ovi poslušno i učinili.

Branislav Stevanović
Filozofski fakultet
Niš

DEMOKRATSKA POLITIČKA KULTURA KAO POLITIČKO-KULTURNI IZAZOV BALKANSKIH NARODA*

Tekući procesi tranzicije, evropske integracije i, nadasve, globalizacije, uslovili su potrebu za redefinisanjem kako pojedinačnih sadržaja tako i ukupnog karaktera političke kulture balkanskih naroda. Kao i drugde, demokratizacija, modernizacija i integracija na balkanskim prostorima, ne mogu se zamisliti bez izgrađene demokratske političke kulture kao najopštijeg okvira političke integracije društva. Demokratska politička kultura kao specifičan "način života" demokratske političke zajednice, predstavlja najširi političko-kulturni prostor ili "milje" unutar koga se oživotvoravaju postulirani univerzalistički demokratski principi. Ukoliko je politička kultura demokratska, ili, kako se to kolokvijalno kaže - "razvijena" - ona predstavlja povoljan okvir i preduslov za manje-više stabilno funkcionisanje savremene, višestranačke kompetitivne demokratije. Ukoliko, međutim, postojeća politička kultura sadrži u znatnoj meri elemente tradicionalizma, autoritarizma, nacionalizma, populizma ili dogmatizma i sl., bilo kakav pokušaj izgradnje demokratskog sistema, završiće sigurnim neuspehom. U političkoj kulturi i njenim osnovnim vrednosnim sadržajima, valja tražiti same osnovne podsticaje političkog delovanja (ili nedelovanja) građana, u čemu se ogleda njen neprocenjiv značaj za ukupne političke i društvene procese. To, takođe, od pojma *demokratske političke kulture*, čini jednu od centralnih kategorija društvenih i političkih nauka, jer demokratija, *per definitionem*, računa na učešće ako ne "svih", a ono "mnogih" u politici.¹

Demokratske vrednosti, tj. demokratska politička kultura, i sama *demokratija* nalaze se u uročno-posledičnoj vezi, ali i u funkcionalnoj međuzavisnosti. Kao i sve ostalo u ljudskom svetu, demokratija i njene kulturne pretpostavke, se samo teorijski mogu razlučivati, jer u stvarnosti čine celinu; na pr. *kultura dijaloga* i *politička tolerancija* su, koliko posledice, toliko i uslovi, hipotetički zamišljene "prave demokratije". Izvesni "apriorni vrednosni elementi" demokratije, ujedno su i njeni – minimalni uslovi ili *razlozi* (konstituenti), koji, logički nužno – prethode demokratiji, iako se u stvarnosti javljaju istovremeno s njom. Otud se demokratskim vrednostima ne može osporavati i gotovo sasvim izvesno – kauzalno delovanje. Jer, tragati za vrednosnim pretpostavkama demokratije zapravo znači

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ Politička kultura je, kako je s pravom isticao Karl Rohe - "skica koja markira važnu perspektivu analize koje se (perspektive) politikološko istraživanje ne može odreći ukoliko želi da proširi moć tumačenja i prognoziranja politikonaučnih analiza, ili, skromnije, ukoliko želi da proširi razumevanje političkih fenomena i svest o problemu, kao i političku senzibilnost političkih analitičara. Ne više od toga. Ali ni manje." (Karl Rohe: *Politička kultura i kulturni aspekti kulturne stvarnosti*, Treći program, Beograd, br. 86/87, 1990, str. 85.) Pritom, političke kulture nisu statički fenomen već su i same podložne evolutivnim promenama, usled ekonomskog razvoja i širih društvenih promena kao i samog svesnog izbora, tj. političke "odluke za demokratiju", koju naglašava F. Fukujama (Frensis Fukujama: *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997., str. 236.).

indirektno tragati za (kulturnim) uzrocima, uspelog ili neuspelog, "presađivanja" različitih demokratskih institucija iz demokratski "razvijenih" u "nerazvijene" društvene i političke sredine. Na neospornu dijalektiku između posledice i njenih uzroka u oblasti društvenih i političkih odnosa (kao i svojevrsnu kulturnu pred-određenost politike), ukazao je na jednom mestu veoma ubedljivo Ž. Ž. Ruso, ističući sledeće:

"Da bi jedan mlad narod mogao da razume zdrava politička načela i da se upravlja prema osnovnim pravilima koja postavlja opstanak države, trebalo bi da *posledica može postati uzrok*; da socijalni duh, koji treba da bude rezultat uspostavljanja države, vlada prilikom samog tog uspostavljanja; i da *ljudi pre zakona budu ono što treba da postanu pomoću njih*."²

Dosadašnja istraživanja političke kulture, pokazala su da političke institucije predstavljaju prazne ljuštore (kvazi)društvenosti, ukoliko nisu prožete određenim tipom političke kulture, tj. onim znanjima, vrednostima i stavovima koji tek mogu dati smisao političkim procesima. To pogotovo važi za demokratske institucije, odnosno demokratiju, koju, jednostavno, nije moguće zamisliti bez samosvesnih, slobodnih pojedinaca i njihovih građanskih vrлина objektiviranih u političkoj kulturi. "Ukoliko politička kultura nije sposobna da podržava demokratski sistem, šanse za uspeh ovog sistema su male."³ Međuzavisnosti političke kulture i političkih institucija su postali svesni i svi oni državnici i političari koji su, u pokušaju da "instaliraju" političku demokratiju, najveću pažnju obratili na neke njene formalne uslove (ustav, institucije, partije), zaboravljajući pritom na njene vrednosne komponente i redovno stizali samo do - pola puta. Jer, prava "istina" o stabilnosti i efikasnosti demokratske vlasti, sastoji se u tome da ona ne zavisi samo od sopstvene strukture, već i od normi političke kulture. Politička kultura je sastavni deo jednog šireg procesa u okviru ukupnog društvenog i političkog života čija je osnovna funkcija, pre svega, da artikuliše želje, preferencije i interese građana i preobrazi ih u relevantne političke zahteve. Ona je integralna celina političkih stavova, vrednosti, tradicije, socijalizacije, institucija, materijalnih pretpostavki, kao i svih drugih kulturnih fenomena koji se tiču političkih odnosa i mehanizama osvajanja i ostvarivanja vlasti. Jer, kao što opšta kultura nije tek neki "sektor" društva među ostalima, tako i politička kultura prožima svojim duhom celokupnu sferu politike, ne odvajajući njenu "sadržajnu" od "proceduralne" ili pak, "materijalne" strane. U složenom "univerzumu" političke kulture, nema nevažnih faktora, na šta posebno upućuje i jedno skoriје a celovito viđenje političke kulture:

"Pojam "političke kulture" je relativno nov i predstavlja najširu osnovu za analizu i objašnjenje društvenih i političkih pojava, pošto obuhvata i povezuje mnoge politički relevantne segmente kulture: *tradiciju, običaje, mitove, simbole, obrasce ponašanja, stavove, uverenja, filozofiju istorije i predrasude*; dakle, sve ono što se u *implicitnoj i eksplicitnoj* kulturi jednog društva odnosi na političke ustanove i politički život u najširem smislu reči."⁴

² Žan-Žak Ruso: *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993., str. 55-56; kurziv je naš.

³ Gabriel Almond & Sidney Verba: *The Civic Culture*, Princeton, 1963. p.p. 356.

⁴ Žarko Trebješanin: *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd, 1995., str. 102-103. Nešto uže je određenje političke kulture V. Ilića koji tvrdi: "Politička kultura je ona konstanta koja na celovit način odgovara na *politiku* i *političko* kao skup znanja koja su politički značajna kao shvatanja u javnom mišljenju i koja imaju pojedinci o politici i svom odgovornom položaju i ulozi u njoj. Politička kultura je živi činilac koji moćno utiče na normativni politički proces, kao što isto tako politički procesi utiču na nju." (Veselin Ilić: *Religija i kultura*, Prosveta, Niš, 1995., str. 140.)

Funkcija normi političke kulture, dakle, izražava se prevashodno u pred-određivanju i limitiranju pitanja i problema koji uopšte mogu biti predmet političkog odlučivanja. U tom smislu, vrednosti i osnovne karakteristike političke kulture mogu, kako da pospešuju tako i da sprečavaju mnoge nerealizovane zahteve da se izraze, jer ono što za jedan politički sistem može biti prihvatljiva politička tema, za drugi može predstavljati pravi "tabu" kome se unapred uskraćuje i sama mogućnost problematizovanja. Čak i u okviru istog sistema, *in actu*, polarizovane političke kulture često zastupaju različite kulturne norme, s obzirom na etničke, klasno-slojne, profesionalne ili neke druge razlike njihovih fizičkih nosilaca. Političkom kulturom se uspostavljaju načelni odnosi između društva i institucionalizovane politike koji prethode donošenju ključnih političkih odluka. To navodi na jednostavan zaključak da zahtevi koji su u skladu sa normama postojeće političke kulture, imaju daleko veću šansu za političku eksplikaciju, od onih kod kojih takav sklad ne postoji. Politička kultura gotovo da predstavlja jednu nezavisnu varijablu, situiranu u "srednjim" nivoima politike, od koje umnogome zavisi i kvalitet samog političkog sistema. Ona određuje društveno prihvatljive vrednosti koje građani, samostalno ili u zajedništvu s drugim, očekuju da realizuju putem političke akcije. Politička kultura je osnovni regulator "razmenskog procesa" između društva i političkog sistema, jer formira specifičan senzibilitet pripadnika društva u pogledu samih sadržaja političkih zahteva.⁵

Stoga, samo oni zahtevi koji su prošli osobeni političko-kulturni "filter", mogu da utiču na politički sistem, s obzirom na to da su "centralne političke vrednosti" političke kulture, u isto vreme i osnovni kriterijumi u određivanju koje su želje politički relevantne a koje nisu. Iz istog razloga, bazični princip savremene demokratije - *princip građanstva* - ne iscrpljuje se u skupu legalnih statusa, već sadrži i norme političke kulture, poglede, motive i vrednosti građana. Ako je princip građanstva, osnovna forma političkog identiteta pojedinaca, onda je politička kultura najopštiji okvir političke integracije društva. Politička kultura je, kako tvrdi V. Stanovčić - "oblast političkih ideja, verovanja, mitova, formula legitimizacije, vrednosnih opredeljenja, predstava, stereotipova, ali i na ovima zasnovanih ustanova, postupaka, procedura, ponašanja."⁶ Impregniranost standarda, vrednosti, stavova i afekata političke kulture u celinu političkih procesa, je jedna je od temeljnih odrednica savremenih demokratskih političkih sistema. Toga je, premda sa izvesnim zakašnjenjem, postala svesna i savremena politikologija, jer u njoj istaknuto mesto zauzima upravo istraživanje ključnih političkih vrednosti, pogleda, simbola, standarda i oblika političkog ponašanja, objedinjenih sintetičkim pojmom - *političke kulture*.⁷

Pomenimo stoga na ovom mestu još dva određenja političke kulture, od strane naših autora. Po M. Matiću i M. Podunavcu, politička kultura predstavlja - "onaj deo opšte

⁵ "Svako društvo ima sopstvene političko-kulturne toteme i tabue, sopstvene ciljeve i pretpostavke koje ono tretira kao svete i nepovređive. Ove vrednosti su izvan domena diskusije i otuda se zahtevi i želje koji ove vrednosti dovode u sumnju teško preobražavaju u političke alternative. U procesu političke socijalizacije pripadnici društva stiču visok stepen privrženosti ovim vrednostima, tako da one vrlo teško podležu procesu promena." (David Easton: *Sistem Analysis of Political Life*, str. 107; navedeno prema: Milan Podunavac, *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982., str. 192.)

⁶ Vojislav Stanovčić: *Politička kultura i politički život*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993., str. XIII.

⁷ U tipologijama političke kulture preovladavaju pre svih, njihova dva osnovna tipa – a) tzv. *subjektivističke* teorije koje ističu značaj stavova, osećanja i vrednosnih orijentacija pojedinačnih aktera političkog života prema političkoj stvarnosti, i b) tzv. *objektivističke* teorije koje apostrofiraju političko ponašanje, tj. političku akciju kao objektivnu i za politički život jedino relevantnu dimenziju političke kulture.

kulture koji obuhvata vrednosti, uverenja, stavove, simbole, sklonosti i obrasce ponašanja u odnosu na politiku i politička pitanja, kao i ona pitanja koja se odnose na opšte uslove zajedničkog života u jednom društvu i na izbor pravaca i ciljeva ukupnog društvenog razvitka (upravljanje razvojem)."⁸ Po V. Butiganu, pak, "pod političkom kulturom razume se deo društvene kulture koji obuhvata vrednosti, shvatanja, stavove, simbole i obrasce ponašanja, usmerene na politički sistem, upravljanje društvenim razvojem i aktivnost pojedinca u tome."⁹

Na osnovu prethodnih određenja, vidljivo je da pojam političke kulture obuhvata jednu poprilično veliku i razuđenu oblast ljudskih vrednosti i kolektivne prakse. Zapravo, ako se politika, čak i u užem smislu, određuje kao "onaj društveni sektor u kojem se određuju oni koji upravljaju i procedure prema kojima to čine", a koji nam, pritom, "otkriva humani ili nehumani karakter čitavog kolektiviteta"¹⁰ (Aron), jasno je da korpus njenih "pozadinskih vrednosti" (Rols) mora biti tako široko koncipiran da supsumira gotovo sve aspekte kolektivnog života u jednoj političkoj zajednici. Kako ističe Dž. Rols, ideje i vrednosti *opšte kulture* (koja, zapravo, *in actu*, nikad ne može biti "opšta", već se pre može govoriti o pluralizmu kultura, ili o borbi dominantne kulture sa njoj potčinjenim potkulturama), čine samo deo "*javne političke kulture*" i političke koncepcije jednog demokratskog društva. Moderno demokratsko društvo nije ni "udruženje" ni "zajednica", pa ga karakteriše pluralizam nekompatibilnih *sveobuhvatnih* religijskih i moralnih doktrina, od kojih građani nijednu ne afirmišu generalno. Ove doktrine čine tzv. ne-javnu ili "pozadinsku" osnovu opravdanja za fundamentalna politička pitanja, za razliku od *političke koncepcije*, koja je javna i zajednička svima i afirmiše eminentno političke, a ne sve vrednosti. Građani u demokratskim režimima na sopstveni društveni poredak, ne gledaju kao na čvrst "prirodni" poredak, niti kao na institucionalnu hijerarhiju određenu religijskim ili aristokratskim vrednostima. Osnova društvene stabilnosti "dobro uređenih ustavnih režima", po ovom autoru, nije u saglasnosti u "sveobuhvatnim doktrinama", već u političkoj koncepciji - ukoliko ona može da postane središte tzv. "preklapajućeg konsenzusa" razložnih doktrina (u koje spadaju, na primer, i religijska uverenja koja mogu da podrže ustavni režim). Jednom rečju, politička koncepcija dobro uređenog demokratskog društva se ne formuliše prema nekoj sveobuhvatnoj metafizičkoj doktrini, već prema nekim fundamentalnim idejama koje su latentno prisutne u njegovoj "javnoj političkoj kulturi".¹¹

Dakako, tu negde između "intuitivnih" ideja prisutnih u javnoj političkoj kulturi i "sveobuhvatnih doktrina", krije se i najveće iskušenje za sve konkretne demokratske sisteme. Kako na jednom mestu, priznaje i sam Rols, nema načina da politička koncepcija izbegne društvene uticaje koji favorizuju neke od doktrina u odnosu na druge, dok, u isto vreme, postojeća politička koncepcija ima udela u tome koje će sveobuhvatne doktrine istrajati i pridobiti sledbenike tokom vremena.¹² Ovde valja pomenuti P. G. Kilmansega i njegovu izričitu tvrdnju da je "od samog početka demokratski konsenzus ugrožen u svojoj suštini."¹³ Svaka demokratija, po pomenutom autoru, susreće se sa tri vrste pluralizma: (a) *interesa*, (b) *vrednosti* i (c) *identiteta*. Ona podnosi priličnu količinu pluralizma interesa, teže joj ide sa pluralizmom vrednosti, a najteže sa pluralizmom identiteta. Tamo gde se radi o udelu o

⁸ M. Matic - M. Podunavac, *Politički sistem*, Institut za političke studije, Beograd, 1994., str.

⁹ Vjekoslav Butigan: *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000., str. 27.

¹⁰ Rejmon Aron: *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka Knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997., str. 32.

¹¹ Džon Rols, *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 1998. str. 212-213.

¹² Džon Rols, *ibid*, str. 232.

¹³ Peter Graf Kielmansegg: "*Koliko pluralizma podnosi demokratija?*", *Gledišta*, Beograd, br. 3.4/1991, str. 39.

deljivim dobrima, postoji mogućnost sporazuma i kompromisa, dok ista mogućnost ne postoji kad se radi o vrednostima (koje zapravo, moraju da slede imperativ "ili...ili") i identitetima (koji računaju sa formiranjem "mi"-svesti).¹⁴ Jednostavno, savremena demokratija nije najpogodniji politički okvir za rešavanje svih mogućih društvenih sukoba, niti je "kao takva" moguća ukoliko u njoj već ne postoji neki bazični "vrednosni konsenzus". Isto smatra i F. Fukujama, ističući da je sposobnost demokratije da miroljubivo rešava sukobe najveća kada ti sukobi nastaju između takozvanih "interesnih grupa" koje dele veći, prethodno postojeći konsenzus (na osnovu vrednosti i pravila igre) i kada su sukobi prvenstveno ekonomske prirode. Sve druge vrste neekonomskih sukoba, poput nasleđenih društvenih statusa ili nacionalnosti, demokratija ne može naročito dobro da rešava, jer su oni daleko tvrdokorniji.

"Liberalna demokratija može da bude funkcionalnija za društvo koje je već dostiglo visok stepen društvene jednakosti i konsenzusa u pogledu određenih društvenih vrednosti. Ali za društva koja su jako polarizovana kada su u pitanju socijalna klasa, nacionalnost ili religija, demokratija može da bude formula za pat poziciju i stagnaciju."¹⁵

Razlozi za to, leže u "timotičkim" korenima religije i nacionalizma usled kojih su konflikti u vezi sa vrednostima potencijalno mnogo opasniji od konflikata oko materijalnog bogatstva. Za razliku od novca, koji se može i drugačije podeliti, dostojanstvo i svetinje su nedeljivi, tj. ili se priznaju ili ne. Funkcionalnost demokratije, obrnuto je proporcionalna njenoj složenosti i raznovrsnosti, posebno u kulturnoj sferi, s obzirom na to da ona podbacuje tačno onda kada društvena raznolikost pređe određenu (kritičnu) granicu. Ili, kako kaže i R. Dal - "sa uvećanjem snage i različitosti supkultura u zemlji, izgledi za nastanak poliarhije se smanjuju."¹⁶

Pokazuje se, dakle, da je *proceduralno-ugovorni* tip legitimnosti, nužan ali ne i dovoljan čimilac ujedinjavanja demokratske političke zajednice. Još je Aristotel, cilj države video u "najvišem dobru" zajednice, dok su Ruso, Kant, Niče i mnogi drugi politički pisci društvo smatrali "moralnim kolektivnim telom". Otud i dan-danas realna protivurečnost svake moderne demokratske države: ona je konstitucionalna zajednica ravnopravnih građana, ali i "otadžbina", "svetinja", tj. neka vrsta "supstancijalne zajednice", čije se sintetišuće dejstvo najčešće ogleda u nacionalizmu pa i nacionalnom mitomanstvu. Prema tome, iako se samorazumeva kao zasnovana na društvenom ugovoru, moderna država nije lišena normativne komponente, tj. izvesnog "supstancijalnog jezgra" koje najčešće zadobija od kulturnog nasleđa većinske nacije. Sledstveno tome, nacionalitet i građanstvo predstavljaju dva nerazdvojna pola "ujedinjujućeg jezgra" moderne države, za čije međusobne odnose ne postoji načelan, već samo pragmatičan odgovor. U osnovi, priroda jedne političke zajednice, najdirektnije zavisi od odgovora na pitanje da li je njen bazični ujedinjujući princip, princip građanstva ili princip nacionaliteta, između kojih postoji pravi strukturni ambigvit, čija dijalektička napetost ne dozvoljava utapanje jednog u drugi princip. Značaj *naroda* i njegove kako opšte tako i političke kulture, jednostavno, upućuje na jasne granice liberalnog racionalizma, ili, kako bi rekao F. Fukujama, na zavisnost racionalnih liberalnih institucija od iracionalnog "*thymosa*". Savremena demokratska država de facto, ne nastaje nekakvim formalnim "ugovorom", niti može opstati bez izvesne iracionalne ljubavi prema samoj sebi, tj. bez emocionalnog vezivanja njenih građana za neke od njenih bazičnih vrednosti kao što

¹⁴ Peter Graf Kielmansegg, *ibid*, str. 39.

¹⁵ Frensis Fukujama, *ibid*, str. 140.

¹⁶ Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999., str. 343.

su, na primer - sloboda, jednakost, tolerancija etc. Ukoliko postojanost savremene demokratije zavisi od razvijenosti civilnog društva, a ovo od mogućnosti ljudi da se spontano udružuju, onda je sasvim jasno da demokratija mora posegnuti za nečim što leži "izvan" njenih formalno-pravnih principa, tj. za religijom, nacijom ili nekim drugim tipom iracionalnog međuljudskog povezivanja. Ona, dakle, implicira očuvanje nečeg bitno "premodernog" i "supstancijalnog" u okviru svojih prava i ustavnih aranžmana. Drugim rečima, savremene demokratije nisu "samodovoljne" i zavise od ishodišta koje je kudikamo drugačije od samog ustavnog konstitucionalizma. Ponajbolji primer za to su evropski iseljenici koji su svojevremeno stvarili prvo moderno demokratsko (američko) društvo, a koji nisu bili tek nekakve izolovane, racionalne individue koje su kalkulisale svojim interesima, već pre svega članovi religioznih zajednica povezanih zajedničkim moralnim kodeksom i hrišćanskom verom. Zato, kako kaže Fukujama, "stabilna demokratija ponekad zahteva iracionalnu demokratsku kulturu i spontano građansko društvo izraslo iz preliberalne tradicije."¹⁷ Da bi demokratija uspešno funkcionisala, potrebno je, dakle, da građani razviju i iracionalni ponos zbog sopstvenih demokratskih institucija kao i da razviju, ono što je Tokvil nazivao "umetnošću udruživanja". Građani demokratskih država moraju "staviti u zagrade" instrumentalističko-racionalističko poreklo svojih vrednosti i razviti izvestan iracionalni, timotički ponos na svoj politički sistem i način života. Oni ne smeju da na vrednosti kao što su sloboda, jednakost, i tolerancija, gledaju kao na puko sredstvo za postizanje nekog nekog drugog cilja, jer ove u demokratskim društvima predstavljaju - vrhovne vrednosti. A razvoj ovog "ponosa na demokratiju" odnosno integrisanje demokratskih vrednosti u samosvest građana, predstavlja upravo ono što se podrazumeva kad se govori o stvaranju demokratske ili *građanske kulture*, s obzirom na to da nijedno realno društvo u svetu ne može dugo opstati ukoliko se zasniva samo na racionalnoj kalkulaciji i sebičnim interesima svojih građana.

Prethodni zaključak pak, neizbežno navodi na pitanje u čemu bi se "demokratska politička kultura" konkretnije ogledala. U pokušaju odgovora na ovo pitanje, savremena politička teorija se jednim svojim krakom, i dalje naslanja na- promišljanja klasične liberalne teorije o *demokratskom građanstvu*. Kako ističe M. Podunavac - "osnovni smisao ideje demokratskog građanstva izražava se u tezi da demokratski oblici političke organizacije traže i pretpostavljaju razvijanje racionalističko-aktivističke političke kulture."¹⁸ Ovo tumačenje savremene demokratije, pretpostavlja da građani budu dobro informisani i aktivni subjekti u politici, uticajni akteri u donošenju političkih odluka. Da bi to bilo moguće, potrebno je ostvariti osnovna obeležja demokratske političke kulture - *aktivitet, uključenost i racionalnost*, ili, jednom rečju, omogućiti razvoj građanske vrline (arete). Aktivističko-participativni odnos građana a propos političkog sistema, bi, prema tome, i danas figurirao kao *conditio sine qua non* uspešne demokratije, ma koliko on bio deficitaran u stvarnosti. Jer, istraživanja realnog političkog ponašanja građana, redovno pokazuju da, osim u slučajevima iznuđene opšte *politizacije* društva, građani uglavnom odbijaju da preuzmu na sebe neku veću odgovornost za političke akcije, i nisu ni aktivni niti konstruktivni učesnici u političkim procesima. Upravo suprotno, moglo bi se, en générale, reći da su slabo zainteresovani za politiku i loše informisani, dok je njihova participacija u politici rezultat pre iracionalne nego racionalne procene političkih ponuda. Sve to, ponovimo, ne sme da dovede u sumnju demokratski ideal klasične političke teorije o narodu kao skupu *individualnih birača*, jer se ovde, kao i kod svakog ideala, radi o *postulatu*, koji "polaže pravo na univerzalno

¹⁷ Frensis Fukujama, *ibid*, str. 341.

¹⁸ Milan Podunavac, *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982., str. 198.

važnje", kako bi rekao Kant. U isto vreme, on ne sme biti ni sakralizovan niti doslovno (utopistički) interpretiran, na primer, kao "vlast svih istovremeno", jer tako nešto nije moguće realizovati u stvarnosti. Kako ističe N. Bobio - "ako se pod neposrednom demokratijom doslovno podrazumeva učešće svih građana u donošenju svih odluka koje ih se tiču, predlog je besmislen. U sve složenijim društvima, kao što su moderna industrijska društva, fizički je nemoguće da svi odlučuju o svemu."¹⁹

Iz pomenutih razloga, demokratska politička kultura podrazumeva, pre svega, povoljno - "socijalno tle i obuhvata konsenzus oko jednog kruga temeljnih vrednosti i pravila igre; demokratiji privrženu vlast i lojalnu opoziciju; samostalno javno mnjenje."²⁰ Pored značajnih razlika u interesima, ciljevima i pogledima, svaka demokratska politička kultura, dakle, nužno sadrži izvesnu "*zajedničku platformu*", dovoljno široku da se partijska borba ne pretvori u otvoreni sukob i rezultira raspadom čitavog političkog sistema. Pretpostavka za to je međusobna tolerancija, sklonost ka kompromisu, dijalogu i civilizovanom rešavanju konflikata interesa. Demokratska politička kultura je neka vrste "socijalne povelje" za civilizovanu međupartijsku kompeticiju u borbi za moć, koja je, per definitionem, daleko od bilo kakvog idiličnog stanja. Savremeno demokratsko društvo karakteriše pluralizam različitih vrednosti i interesa, ali i institucionalne procedure kojima se on profiliše i kanališe. Zahvaljujući tome, u njemu nema direktne opasnosti od sopstvenog raspada, ili eventualnog zavodaženja diktature. "*Zajednička platforma*"- demokratske političke kulture sadrži kako saglasnost o (legitimnim) ciljevima politike, tako i saglasnost o pravilima (izborne) procedure, jer joj je upravo nenasilna promena vlasti centralno obeležje. Ove dve vrste konsenzusa moraju da se baziraju na širokoj osnovi političke tradicije, tj. na kulturnim vrednostima koje deli ogromna većina stanovništva, nezavisno od toga koja partija trenutno dominira političkom arenom i društvenim životom. Čvrsto pristajanje uz procedure za osvajanje političke vlasti, sigurna je brana od eventualne želje neke partije za održavanjem vlasti po svaku cenu. Da bi to bilo moguće, svaki demokratski režim mora da ima i *lojalnu opoziciju*, koja je privržena zadobijanju vlasti isključivo putem izbora, odricanju od nasilja da bi se pobedili neistomišljenici (makar se radilo i o antidemokratskim partijama) i opšte spremnosti da se preuzme odgovornost za vladanje kao takvo. Lojalna opozicija, takođe, mora biti sprema da saraduje čak i sa ideološki različitim oponentima režima koji su privrženi demokratiji, da kritikuje aktivnosti onih opozicionih sila ili vojske koje smeraju na zbacivanje tog režima, kao i da odbije učešće u bilo kakvim konspirativnim aktivnostima. Treću komponentu ovako shvaćene demokratske političke kulture, predstavljalo bi nezavisno, kritičko *javno mnjenje*. Ono obuhvata slobodno izraženo političko mišljenje različitih uticajnih pojedinaca i grupa, kolektivne stavove, posebno političkih partija i društvenih pokreta - izraženo putem mas-medija - a koje može da vrši upliv na politiku vlade. Kao takvo, ono je rezultat javne diskusije o poželjnosti ili nepoželjnosti određenih postupaka aktuelne politike.

Komponente političke kulture koje smo pomenuli, predstavljaju, dakako, samo jedan idealno-tipski model koji je u stvarnosti izložen mnogim konkretno-istorijskim deformacijama realnih demokratija. Zbog svih tih deformacija demokratije iz domena realnosti, u raspravu o demokratskoj političkoj kulturi, valja uključiti i jednu drugu "struju" u savre-

¹⁹ Norberto Bobio: *Budućnost demokratije*, Filip Višnjić, Beograd, 1990., str. 40.

²⁰ Miroslav Pečujlić i Vladimir Milić: *Demokratija i autoritarizam, politička kultura jugoslovenskog više-stranačkog društva*, Srempublik, Pravni fakultet i Institut za političke studije, Beograd, 1994., str. 26.

menoj političkoj teoriji - onu koja pojam demokratije pre svega, svodi na "pravila političke igre", tj. na skup pravila i procedura političke igre, koja jednostavno omogućava narodu da povremeno (jednom u četiri godine) izabere jednu od konkurišućih političkih elita. Osnovna ideja ove doktrine, poznate u nauci pod imenom "*demokratskog elitizma*", je da je demokratija zapravo samo mogućnost naroda da prihvati ili odbije one koji njime i inače vladaju, a to su pripadnici političke elite. Čuvenu Linkolnovu definiciju demokratije kao "vladavini naroda, od naroda i za narod", jedan od najpoznatijih zastupnika ove teorije J. Šumpeter, dopunjuje idejom o demokratiji kao "vladavini podržavanoj od naroda". Shvaćena kao politički metod, kako ističe J. Šumpeter, demokratija nije prikladna da bude nekakav "cilj po sebi", nezavisno od odluka koje donosi; ona je možda najbolji način da se postigne neki cilj, ali nije "cilj po sebi".²¹ Sasvim u duhu prethodnog stava, Šumpeter "demokratsku metodu" definiše kao - "ono institucionalno uređenje dolaženja do političkih odluka u kojem pojedinci dobivaju ovlast da odlučuju konkurentskom borbom za pridobivanje glasova u narodu."²² Idejne preteče ove teorijske struje, zastupnici elitizma G. Moska i V. Pareto, smatrali su da se u strukturi svakog društva mogu izdvojiti dve grupe ljudi - elita i masa, kao i da ova podela predstavlja jedan od osnovnih zakona ljudskog društva.²³ Tu su pretpostavku preuzeli pripadnici i danas žive struje demokratskog elitizma, među njima i R. Aron, ističući da je "*nemoguće zamisliti režim koji u nekom smislu nije hijerarhijski*. Sama suština politike je da se odluke donose za kolektiviet, a ne od *strane* njega. Odluke ne mogu da donose svi."²⁴ Kada stvari ovako stoje, proizilazi da politička demokratija pre svega pretpostavlja postojanje slobodne i efikasne političke elite, koja, doduše, nije uvek pod direktnom presijom mase, ali kojoj ta masa (narod) određuje pravila političke igre. Time se ona (demokratija) naročito fokusira na dva protivrečna ali i povezana fenomena - političkoj moći i *odgovornosti elite*. Kako ističu Almond i Verba,

"S jedne strane, demokratska vladavina mora upravljati, ona mora imati moć i donositi političke odluke. S druge strane, ona mora biti i odgovorna prema građanima. Ako demokratija išta znači, ona znači da na neki način politička elita mora odgovarati na želje i zahteve građana."²⁵

Iz prethodnog sledi da je osnovno pitanje o odnosu političke kulture i demokratije, pitanje u kojoj meri politička kultura pospešuje ovaj ambivalentan odnos između moći i odgovornosti, tj. s jedne strane - razvija politički aktivizam i participaciju - koji elitu nagoni na odgovornost, dok s druge strane - obezbeđuje podaništvo, pasivnost i apatiju - neophodnu da bi elita samostalno i slobodno donosila odluke. Tako se od građana u demokratiji, zapravo zahteva da u isto vreme budu i aktivni i pasivni, i uključeni i neuključeni, i (potencijalno) moćni i oni koji se pokoravaju, tj. da dijalektički balansiraju između ovako dispartatnih imperativa. Najbitnije karakteristike ovako shvaćene demokratske političke kulture bi, dakle, bile sledeće: 1. ravnoteža između političkog aktiviteta i pasivnosti, 2. ravnoteža između emocionalne vezanosti i pragmatično-instrumentalnog ponašanja, 3. ravnoteža iz-

²¹ Jozef Šumpeter *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, Плаго, Beograd, 1998., str. 269.

²² Jozef Šumpeter: *ibid*, str. 298-299.

²³ U tom smislu, Moska u knjizi *Teorija vlasti i parlamentarna vladavina*, ističe sledeće: "U svim organizovanim društvima, u kojima postoji ono što se naziva vlast, mi se redovno susrećemo sa činjenicom da su upravljači, odnosno oni koji vrše javnu vlast, uvek manjina, a da se pod njima nalazi brojna klasa ljudi koji nikada stvarno ni na koji način ne učestvuju u vršenju vlasti, niti u stvaranju ili sprovođenju zakona, osim što se redovno pokoravaju." (po: A. Sekulović: *Teorija političke klase*, Radnička štampa, Beograd, 1982., str. 59.)

²⁴ Rejmon Aron, *ibid*, str. 130.

²⁵ G. Almond and S. Verba, *Civic Culture*, str. 344.

među konsenzusa i sukoba i 4. podržavanje normi socijalnog poverenja. Iako je u demokraciji osećaj građanina o mogućnostima da deluje vrlo visok, kako smo već pomenuli, iskustvo nam govori da on *nije* mnogo politički *aktivan*. Sama po sebi, ova činjenica ne mora da deluje preterano obeshrabrujuće, jer se, isto tako, pokazalo i da visok stepen participacije često može predstavljati opasnost za demokratiju i njeno uspešno funkcionisanje. Najzainteresovaniji glasači, dakako, znaju mnogo više od ostalih, više slušaju, čitaju i participiraju u političkom životu, ali su, istovremeno više rigidni u stavovima i manje podložni promenama sopstvenog političkog mišljenja. Kako ističe I. Berlin - "veliko oduševljenje za zajedničke norme može voditi netrpeljivosti i nepoštovanju čovekovog unutrašnjeg života."²⁶ Građani Srbije vrlo dobro znaju gde može dovesti ova "opsednutost politikom" i sveopšta "politizacija društva" - ne mnogo dalje od društvene krize i totalitarnog poretka - koji ih najčešće i izazivaju. Može se, dakle, slobodno reći da je politički čovek današnje "stabilne demokratije" jedan naročiti vid *homo duplex*-a, podeljenog između sfere *privatnosti* i sfere *javnosti* u potpunosti prožete ideologijom. Jer, nasuprot Rusou, Marksu, i mnogim drugim misliocima, ovu podvojenost građanina nije moguće prevladati, niti je ona, u nekoj naročitoj meri tragična i apokaliptična. Pasivnost prosečnog glasača garantuje moć političkoj eliti koja je neophodna za odlučivanje, dok, u isto vreme, samopercepcija građanina kao aktivnog i uticajnog političkog subjekta, doprinosi pojačanju njene odgovornosti. Time se plodnosni krug (kompromisno) zatvara, omogućujući stabilnost svakog demokratskog političkog sistema. Pored prethodne ravnoteže, demokratija zahteva i ravnotežu između *racionalne* i *afektivne* komponente političke kulture, kao i balans između *konsenzusa* i *konflikta*. Demokratska politika ne sme biti do te mere pragmatična, da građani u potpunosti izgube svaku emocionalnu vezu s njom, kao što ni nivo afekata ne bi smeo biti preterano visok, jer u oba slučaja dolazi do povećanja imobilnosti političkog sistema. Slično tome, svaka preterana saglasnost o ključnim političkim pitanjima, neizbežno dovodi do slabljenja odgovornosti političke elite, kao što bi i eventualna hipertrofija sukoba, umanjila stabilnost i funkcionalnost demokratskog sistema. Na kraju, demokratska politička kultura mora da garantuje postojanje normi *socijalnog poverenja*, koje pospešuje kooperaciju građana, umanjuje šanse za pojavu političkog cinizma i povećava stepen emotivne vezanosti za politički sistem.

Sasvim je neizvesno u kojoj meri savremene političke kulture karakteriše pomenu-ta, u osnovi, *dualistička* orijentacija prema političkom sistemu. Aktuelne teorije "masovnog društva", kao i sama politička praksa, umnogome su relativizovale i njene navode, ističući u prvi plan otvorenost elite za manje-više direktan uticaj mase bez ikakvih medijatora. Izolovanost primarnih odnosa i odsustvo "srednjih nivoa politike", dovelo je do nevidene centralizacije političkih odnosa, pa su politički lideri u mogućnosti da mobilizuju veliki aktivizam masa, koji, kako smo već primetili, *in praxi* (osim u slučaju pravih demokratskih "revolucija"), uglavnom ne donosi ništa dobro. Osnovna svojstva tzv. *masovne političke kulture* ogledaju se u tome da se ona odnosi na pitanja koja su udaljena od svakodnevnog života, kao i da su odgovori na njih direktni, uniformni i stereotipni, baš kao i ponašanje koje je njome indukovano. I pored toga, ona je sklona čestim promenama, odnosno manipulaciji, jer joj nedostaju jasna saznanja o opštijem kulturnom kontekstu u kome egzistira i deluje. U potrazi za principima koji garantuju stabilnost demokratije u uslovima "masifikovanog društva", pristalice ove teorije, pak, ističu formulu sličnu onoj od malopre - stabilna demokratija, po njima, pretpostavlja kako "moćnu elitu", tako i "autonomnu masu". U kojoj meri ova formula, predstavlja odstupanje od autentične ideje demokratije, ne bismo da raspravljamo

²⁶ Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, Nolit, Beograd, 1992., str. 63.

ovom prilikom, jer su njene nedoslednosti vidljive same po sebi. No, i ona je intelektualno poštenija od onih napora koji su se usredsredili na uzaludan posao "prevladavanja" građanske političke kulture, u kakvom su se našli teoretičari ortodoksnog marksističkog usmerenja. Gomilajući pompezne reči iz sopstvenog diskursa o nekakvom "dokidanju" stare antiteze *pojedinaac* versus *društvo*, oni su zapravo sve vreme samo ponavljali ideološke fraze o nekakvom "oslobođenom čoveku", koji je, tobož, u stanju da prekorači "buržoaski horizont podaništva i pokoravanja". Da su se zaista posvetili nečem novom u razmišljanju o demokratiji, oni bi verovatno došli do pitanja unapređenja onoga što već postoji u zapadnim demokratijama kao njeno fundamentalno svojstvo, a to su redovne i mirne *promene političkih garnitura* na vlasti putem slobodnih i višestranačkih izbora.

Kako danas stvari stoje, demokratska reprezentativna vladavina predstavlja najpogodnije sredstvo kojim složena i razvijena savremena društva mogu rešavati svoje društvene i ostale probleme. Njoj, opet, odgovara razvijena, demokratska politička kultura, koja se, pak, ne sme sektorski svoditi na bilo koje "elemente duhovne nadgradnje", već integralno obuhvata široko raspršene zahteve za opštom demokratizacijom društva, za punijim učešćem ljudi u političkom odlučivanju, za ravnopravnošću građana bez obzira na njihovo klasno-slojno ili nacionalno poreklo, za političku toleranciju, za ostvarivanje sloboda i prava čoveka, prava na političko organizovanje, slobodnu cirkulaciju ideja, ljudi, kapitala, informacija i sl. U ekonomskoj sferi, iz koje nikako ne treba isključivati kulturne determinante, demokratska politička kultura ispostavlja zahteve za ubrzanijim privrednim rastom putem šire primene nauke i naročito "novih" tehnologija, za više prostora privatnoj inicijativi, za tržišnu privredu, za uklapanje u svetske ekonomske tokove, ali i za zaštitu prirode kao osnovnim, ne samo ekonomskim već i životnim, resursom koji se ne može obnavljati. Suočena sa brzim tehnološkim i ekonomskim promenama, dakle, i sama demokratska politička kultura zahteva stalnu modifikaciju političkih stavova i uverenja naroda, kako bi oni bili primereniji aktuelnom istorijskom trenutku. Sažeti u jednoj reči, njeni zahtevi se svode na potrebu dinamičke *modernizacije* čitavog društva.

Prethodni zaključak naročito važi za političke kulture (postsocijalističkih) društava na *Balkanu*, čije osobine, doduše, ovde možemo samo lapidarno odrediti odnosno nagovestiti. Pomenute kulture se veoma razlikuju, u zavisnosti od ekonomskog i društvenog razvoja, političkog sistema i njihovih najvažnijih aktera, no u isto vreme imaju i određene sličnosti. Kako ističe V. Butigan,

"Sa gledišta savremene evropske tipologije političkih kultura na Balkanu, prevlađuju pasivne, posmatračke, klijentističke a manje aktivne, protestne, autonomne i građansko-participativne vrste političke kulture. Ovi tipovi političke kulture, kao subkulture, formiraju se u svim balkanskim društvima, u zavisnosti od stepena socijalno-ekonomskog statusa njihovih pripadnika, od njihovog obrazovanja, uzrasta, pola i pripadnosti socijalno-profesionalnim, etničkim, religioznim i političkim grupama i organizacijama."²⁷

Dosadašnja proučavanja političke kulture na Balkanu pokazala su da su temeljne političke vrednosti (naročito one koje se tiču nacionalnog i religijskog identiteta), najstabilniji deo političke kulture, dok je poverenje u vladajuće elite znatno labilnije i zavisno od efikasnosti vođa, vladinih organa i službenika. No, isto tako je nesumnjivo da političke krize i nezadovoljstvo građana vladom, režimom ili materijalnim stanjem (što na Balkanu nije redak slučaj), mogu dovesti do promena pojedinih elemenata ili čak čitave političke kulture. Postojanost političkih kultura u balkanskim društvima obezbeđivala je, pre svega, *tradicio-*

²⁷ Vjekoslav Butigan: *Politička kultura na Balkanu*, str. 7-8.

nalistička kultura sa svojim vrednostima, pa su i nakon pokušaja nekadašnjih totalitarnih režima da stvore novog "socijalističkog čoveka", u političkim kulturama socijalističkih zemalja znatno prisutna jaka nacionalistička i religijska obeležja, agresivnost, kao i pritisci, manipulacija i neizbežni - autoritarizam. Na ove strukturne karakteristike balkanske političke kulture, nije mogla da utiče čak ni ideja o ujedinjavanju balkanskih naroda u različitim varijantama, koja se povremeno javljala. Ona je, razume se, podsticala religijsko-duhovnu integraciju balkanskih naroda kroz pravoslavlje, literaturu, umetnost i neke zajedničke kultove patrijarhalnih seoskih zajednica u kojima su živeli. Raskol između katoličke i pravoslavne crkvene organizacije, međutim, dovodio je najčešće do toga da pravoslavne balkanske zemlje budu sistematski zanemarivane u zapadnim političkim integracijama. Velika politička i ekonomska granica Evrope i Zapada uopšte, na Balkanu se podudara sa istorijskom podelom između Austrougarskog i Otomanskog carstva duž granice koja razdvaja Sloveniju i Hrvatsku od ostalih ex-jugoslovenskih republika.²⁸ U isto vreme, "borbe oko centra crkvene vlasti i ostvarivanja dominacije preko crkvene hijerarhije pojedinih klerikalnih krugova, kao i borbe oko crkvene autonomije (autokefalnosti), uticale su na jačanje etničkih osnova nacionalnih i imperijalnih ideologija, političke i državne parcijalizacije, regionalizacije i negovanja kultova etničkih država, dinastija, vladara i patrijarha."²⁹ Osnovne vrednosti pravoslavnog hrišćanstva su pritom, ostavile veliki trag u političkoj kulturi, prvenstveno putem mitova o božanski "izabranom" narodu i njegovoj svetoj misiji spasavanja naroda na Balkanu, koji su, u kombinaciji sa tradicionalno-paganskom narodnom kulturom, doprineli stvaranju ideološkog arhetipa harizmatičkog vođe na Balkanu. Zanimljivo je da u političkoj kulturi balkanskih društava, odnos prema sopstvenim *vođama* izrazito protivurečan, gotovo shizofren. Ambivalentan odnos straha-poštovanja prema vođama ponajbolje se ogleda u tome što se u mirnim periodima, oni neprilično slave i obasipaju poklonima, dok se u kriznim situacijama, ljubav prema vođi najčešće pretvara u mržnju i negiranje bilo kakvih zasluga. Podanička politička kultura i njen individualni korelat - autoritarna ličnost, usmereni su ka jednoobraznom načinu mišljenja, vrednovanja i ponašanja i donose sudove bez jasnih kriterijuma, najčešće na iracionalan način. Za razliku od slobodnog, racionalnog i demokratski usmerenog građanina, autoritarna ličnost (prosečnog birača na Balkanu) je nesigurna u sopstveno prosuđivanje i najvažnije političke odluke prepušta vođama, što je, ujedno, i najveća prepreka demokratskoj transformaciji balkanskih zemalja. Sledeća velika prepreka nalazi se u nepostojanju razvijenog *civilnog društava*, usled čega je, nakon sloma socijalizma, u njima došlo do srozavanja osnovnih kulturnih i političkih vrednosti, uzrokujući pravu društvenu anomiju i kriminalizaciju, kako građana tako i države sa njenim institucijama. Opšta nestabilnost postsocijalističkih zemalja Balkana, posledica je odsustva spontane politike civilnog društva koju odlikuje individualna i grupna aktivnost građana za zadovoljavanje individualnih i zajedničkih potreba izvan okvira države. Bazične vrednosti "političkog etosa" građanskog društva, koje čini najširu socijalnu bazu savremene demokratije, su tolerantnost, dijalog, kompromis, izbegavanje nasilja, racionalnost i humanost. Nasuprot njima stoje strogi kolektivism, autoritarnost, tribalnost, fatalizam, etnocentrizam, militarizam, mitomanstvo, politička apatija, cinizam, ekstremizam, nostalgija za "dobrim starim" socijalističkim vremenima kao i orijentacija ka regresivnoj retradicionalizaciji uopšte. Ovome se, dakako, pridružuje i nepoverenje građana u institucije postojećih političkih sistema a sa tim i kriza njihove legitimnosti.

²⁸ Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000., str 177.

²⁹ Vjekoslav Butigan, *ibid*, str. 29.

Srećom, strukturne promene u postsocijalističkim društvima na Balkanu koje su započete, mogu dovesti do preraspodele društvene i političke moći i, kroz tržišnu ekonomiju, mirnu partijsku utakmicu i pravnu državu, omogućiti političku toleranciju, institucionalnu kontrolu vlasti i razgradnju autoritarnog tipa ličnosti. Demokratske privredne i društvene reforme pospešuju građansku inicijativu, tolerantnost, solidarnost i odgovornost, stvarajući od građanske kulture sigurnu branu od opasnosti nekog novog totalitarizma. Kako će se pretpostavljena transformacija odvijati u svakom od konkretnih balkanskih društava, razume se, tek ostaje da se vidi i teorijski sagleda.

Na kraju, valja istaći i to da ne treba očekivati da će u toku daljeg političkog razvoja, sadržaji predpostavljene (demokratske) političke kulture biti proporcionalno raspoređeni među svim pripadnicima jednog društva ili naroda na Balkanu, niti se to uzima kao nekakav *conditio sine qua non* demokratije. Saglasnost o vrednostima svakako pomaže stabilnosti demokratije, ali ni heterogena politička kultura nije nepremostiva prepreka za nju: činjenično stanje u najrazvijenijim demokratijama danas, govori da se komponente političke kulture znatno razlikuju između veoma izdiferenciranih slojeva, klasa, generacija, profesija, regija, etc., unutar jednog te istog društva, a da to, ukoliko su ostale institucije društva demokratski uređene, ne dovodi samu demokratiju u pitanje. Dakako, to što demokratija ne računa na jednoobraznost političke kulture, ne može imati za cilj ni nekakvo anarhično "gomilanje" političkih (pot)kultura, niti njihovu preostru polarizaciju. Rečju, koliko je demokratija uslov izjednačavanja političkih kultura, toliko je i njihovo ujednačavanje uslov demokratije, pa se mora raditi i na smanjivanju njihovih razlika, kako unutar jedne države, tako i između samih država i nacija na Balkanu.

Literatura

1. Almond Gabriel & Verba Sidney: *The Civic Culture*, Princeton, 1963.
2. Aron Rejmon: *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka Knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997.
3. Bobio Norberto: *Budućnost demokratije*, Filip Višnjić, Beograd, 1990.
4. Butigan Vjekoslav: *Politička kultura na Balkanu*, Filozofski fakultet, Niš, 2000.
5. Dal Robert, *Demokratija i njeni kritičari*, CID, Podgorica, 1999.
6. Fukujama Frensis: *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica,
7. Hantington Semjuel: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2000.
8. Ilić Veselin: *Religija i kultura*, Prosveta, Niš, 1995.
9. Isaija Berlin Isaija: *Četiri ogleda o slobodi*, Nolit, Beograd, 1992.
10. Jozef Šumpeter Kapitalizam, socijalizam i demokracija, Плато, Beograd, 1998.
11. Kiellmansegg Peter Graf: "Koliko pluralizma podnosi demokratija?", *Gledišta*, Beograd, br. 3-4/1991.
12. Matić M. - Podunavac M.: *Politički sistem*, Institut za političke studije, Beograd, 1994.
13. Pečujlić Miroslav, Milić Vladimir: *Demokratija i autoritarizam, politička kultura jugoslovenskog višestranačkog društva*, Srempublik, Pravni fakultet i Institut za političke studije, Beograd, 1994.
14. Podunavac Milan: *Politička kultura i politički odnosi*, Radnička štampa, Beograd, 1982.
15. Rols Džon, *Politički liberalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
16. Ruso Žan-Žak: *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993.
17. Sekulović Aleksandar: *Teorija političke klase*, Radnička štampa, Beograd, 1982.
18. Stanovčić Vojislav: *Politička kultura i politički život*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993.
19. Trebješanin Žarko: *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd, 1995.

Jovan Živković
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

EVROPSKA POVELJA O REGIONALNOJ AUTONOMIJI – OSNOVNE ODLIKE*

ad 1.

Imajući u vidu našu tranzicionu pravno-političku stvarnost, kao i to da će i dalje biti u poziciji potrebnog prilagođavanja novim političkim opcijama, analiza *Evropske povelje o regionalnoj autonomiji* ima za cilj da prikaže buduću aktuelnost, pošto je međunarodna zajednica i ovaj aspekt društvene uređenosti već pretvorila u konvenciju kojom se daje prikaz pravila svakoj zemlji na putu njene demokratizacije i otvaranja kroz ostvarenje pluralističkih interesa. Budući da je cilj evropskih zemalja da zaštite i unaprede demokratske društvene tokove, usvajanje regionalističkih principa od strane zemalja koje žele priključak demokratskim zemljama predstavlja proces koji podrazumeva pridržavanje tih pravila.

Kako je primena koncepta regionalizma u mnogim zemljama našla svoje opravdanje, u zavisnosti od brojnih uslova date sredine¹, može se istaći da je praksa primene *posrednog političkog prava* stvorila takvu društvenu konstelaciju da je evidentno proširenje sistemskih mogućnosti prema jednakosti u slobodama (izolefterija), pred zakonima (izonomija) i u pravima na učešću u vlasti (izokratija).

Međutim, pošto naše prilike tek iziskuju upoznavanje i vrednovanje ovog koncepta, nužno je da se učini osnovni pregled određenja regionalizacije prema *Evropskoj povelji o regionalnoj autonomiji*, kao posebnom dokumentu međunarodne zajednice. Ova potreba je evidentna, tim pre, ako se ima uvidu da je u poslednje vreme broj napisa o ovom društvenom konceptu učestao i da se, tom prilikom, daju razne interpretacije².

* Rad sa projekta *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), koji se realizuje na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

¹ O iskustvima zapadnoevropskih zemalja prema vidovima regionalnog organizovanja piše dr Nadija Skenderović-Čuk (u: *Evropske koncepcije regionalizma*, 2002, u: *Sandžak multietnička regija – evropska iskustva*, Centar za regionalizam N. Pazar i NIŠP "Sandžačke novine", s. 9-30) i navodi da se ona odvija u načelu kroz tri aspekta: kao *regionalizacija prilagođavanjem postojećih institucija* (Holandija, Nemačka i Velika Britanija), odnosno u vidu *regionalne decentralizacije* (Francuska, Portugalija i u izvesnom smislu Grčka i Turska), te i u formi *institucionalne (političke) regionalizacije* (Španija, Italija i Belgija), koja je u međuvremenu postala federalna država).

² Da je pitanje regionalizma aktuelno i sazrelo, kao mogući decentralistički pristup, vidi se prema broju održanih skupova sa tom problematikom, tematskih priloga u časopisima i dnevnoj štampi. Dodatno je ovaj društveni koncept postao intrigantan pošto su se o njemu veoma jasno izrazili i kandidati za predsednika Srbije (Mirosljub Labus i Vojislav Koštunica), tokom nedavno održanog TV duela. Njihova viđenja su utoliko relevantna, jer je bila evidentna nesaglasnost oko konceptualnog pristupa ovom društvenom procesu, pogotovo što je stav V. Koštunice znatno različit od ranije zagovaranog administrativnog koncepta regionalizacije Srbije.

ad 2.

Početni napor evropskih zemalja u reorganizaciji Evrope, ka afirmaciji regionalnog koncepta, usmeren je na zaštitu ljudskih prava i principa demokratskih tekovina izradom instrumenata u jačanju lokalne autonomije. Isticanje pojma *autonomije* izraz je, nedvosmisleno, dalje demokratizacije društvenih uređenja, ali kroz proces decentralizacije, kao glavnu pretpostavku oživotvorenja ljudskih prava. Taj aspekt izmene društvenih sistema našao je svoje mesto, najpre, u preambuli *Povelje o lokalnoj samoupravi* (1985), pošto se decidirano ističe kako se "osnovna premisa Povelje vidi kao vitalni doprinos lokalne samouprave demokratiji, odnosno kroz efikasnu upravu i *decentralizaciju moći* (podvukao J.Ž.)"³ Dodatno se u *Preambuli* ističe "potreba za demokratskim konstituisanjem lokalnih vlasti koje će uživati *široko obuhvatnu autonomiju* (podvukao J.Ž.)"⁴. Međutim, da konceptualni prilaz regionalizaciji, kao proevropskoj ideji, stoji u dubljoj vezi sa ovom *Poveljom*, sugeriše nam znatno ranije formirano predstavničko telo na nivou Evrope, koje je još 1957. godine počelo da funkcioniše pod nazivom – *Konferencija lokalnih i regionalnih vlasti* (CLARAE).

U cilju izlaska iz krize nakon 1980-ih godina, kada su ideje homogenizovanih nacionalnih država počele da daju totalno regresivne rezultate, evropski naponi su rezultirali izradom niza dokumenata, kritički usmeravanih prema centralizovanim višenacionalnim zajednicama u nameri da se afirmišu i drugi društveno strukturni aspekti radi uspostavljanja novih subjektivnosti, kao potrebnog uslova za realizaciju demokratski ustrojene vlasti – reč je, samo primera radi, o *Evropskoj povelji o regionalnim i manjinskim jezicima* (1992) i *Okvirnoj konvenciji Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina* (1995). Međutim, uloženi naponi za izradu dokumenata vezanih za *regionalnu autonomiju* (počev od 1993, na Konferenciji posvećenoj bilansu reorganizacije u Evropi, održanoj u Ženevi), već su sredinom 1997. rezultirali donošenjem *Evropske povelje o regionalnoj autonomiji* (kroz Preporuku br. 34), kao obavezujućeg pravnog dokumenta. Time je okvirni proces za reorganizaciju Evrope zaokružen, pošto su se uspostavili osnovni postulati koje moraju da ispune sve zemlje koje žele priključak Evropi.

ad 3.

Evropska povelja o regionalnoj autonomiji inauguriše promene društvene prakse, generalno posmatrano, kroz nekoliko aspekata: (a) uvodi *demokratizaciju institucija vlasti*, (b) afirmiše *politički pluralizam*, (c) menja *pojam autonomije* i (d) omogućava *integracione procese na principu međuregionalne saradnje*.

(a) Koncept regionalne ideje promovise sistemске društvene promene koje u osnovi znače *demokratizaciju institucija vlasti*, čime bi se omogućilo "... pravo građana da učestvuju u vođenju javnih poslova, pošto to spada u zajedničke demokratske principe svih država članica Evropskog saveta, a da regija favorizuje ostvarenje tog prava"⁵. Ovakvim pristupom direktno je prozvan centralistički društveni sistem koji ne pruža neposredan način uključivanja pojedinaca u upravljanje. Odnosno, konceptom regionalizacije vrši se inauguracija decentralizacije unitarnih društvenih sistema principom subsidijarnosti, pošto je on

³ Prema: "Komentar Povelje – Preambula", u: *Sandžak multietnička regija – evropska iskustva*, Centar za regionalizam N. Pazar i NIŠP "Sandžačke novine", s. 64.

⁴ Isto, s. 64.

⁵ Drugi stav Preambule *Evropske povelje o regionalnoj autonomiji*

"zasnovan na jednakoj legitimnosti raznih nivoa vlasti: lokalne, regionalne, državne i evropske, i predstavlja značajan doprinos izgradnji demokratije u Evropi"⁶. Dalja demokratizacija se očituje, takođe, i kroz odredbe člana 2. prvog dela *Povelje*, u kome se predviđa da princip regionalne autonomije, ali i ukupne društvene uređenosti, bude ustavno priznat, tj. da se "obim regionalne autonomije može da odrediti samo Ustavom, statutom regija, zakonom ili međunarodnim pravom". Pored *obima* regionalne autonomije definišu se i njene *nadležnosti*, kojima se na direktan način menja karakter političkog sistema – "regije imaju vlast odlučivanja i upravljanja u oblastima koje spadaju u njihove sopstvene nadležnosti. Ova vlast mora da omogućava usvajanje i sprovođenje određene politike svojstvene svakoj regiji" (tačka 3), kao i to, da je poželjno, "da u okviru zakona ... izvršavanje zadataka koji spadaju u nadležnost države, na regionalnom nivou, bude povereno organima koji spadaju u regiju" (tačka 4)⁷.

Više je nego evidentno da se ovim odredbama potpuno potiskuje u stranu koncept vlasti oslonjen na državni suverenitet i, iznad svega, nacionalnu državu, pošto je iz ugla *izvornih*, ali velikim delom i *prenetih nadležnosti*, inicirana *država regiona*, kao potpuna implementacija demokratskog koncepta kojim je, pored horizontalne, obezbeđena i sadržinski viđeno vertikalna podela vlasti.

(b) Navođenjem sintagme *politički pluralizam*, kojom međunarodna zajednica inauguriše novu društvenu organizaciju, mogu se uočiti dva aspekta bitna za konstituisanje savremenog društva. Najpre, reč je o podrazumevanom dosezanju *političkog društva*, za razliku od društva sa karakteristikama zajednice, i tek na toj osnovi, mogućoj afirmaciji potisnutih činioaca strukture društva koji su u centralizovanoj i nacionalnoj državi bili marginalizovani. Imajući u vidu ovu podelu, kako sam već ranije isticao, zbog koje se i kaže da se u ideji regionalizma stapaju dva pristupa u građenju političkog otvorenog društva: (1) stvaranje preduslova za ravnopravnu participaciju svih građana na raznim nivoima izvršavanja vlasti, uz rušenje autoritarne i okoštale hijerarhije države, čija je najrigidnija forma totalitarizam i (2) istinska odbrana ljudskih prava koja zagovara pravo svake drugosti, a operacionalizuje se u uspostavljanju individualnih i, posebno, kolektivnih sloboda, tj. sloboda kolektiviteta kao izvesne drugosti manjinskog tipa,⁸ to oživotvorenje nove prakse funkcionisanja pravno-političkog sistema uvodi princip vladavine prava, kao države prava (preko *izvornih* i *prenetih nadležnosti*), zasnovane na garantovanom međuodnosu *podele nadležnosti* između nivoa teritorijalnih zajednica. U tom smislu i član 9. precizira da region može "da se ostvari odgovarajućim predstavljanjem u zakonodavnim ili upravnim organima, bilo da se uspostave postupci dogovaranja i konsultacije između zainteresovanih državnih i regionalnih organa, odnosno, da proističu iz konsultacije državnih organa i jedne strukture koja predstavlja region."⁹ Pored promocije različitih vidova statusa koje regionalne celine mogu da imaju, treba navesti da i sam status regionalizacije ima zaštićenu formu u ustavnim određenjima, tako da njena samostalnost ili vid samostalnosti nije kratkoročnog karaktera, a još manje u zavisnosti od političke volje neke društvene grupe ili partije. U tom smislu, kako po pitanju vidova regionalne definisanosti, tako i iz ugla garantovanosti statu-

⁶ Četvrti stav Preambule *Evropske povelje o regionalnoj autonomiji*

⁷ Član 4. *Evropske povelje o regionalnoj autonomiji*

⁸ Šire u: Jovan Živković, *Značaj regionalizma za društva u tranziciji*, (2001), Teme 1-4, Niš, s.181-186.

⁹ Članom 9. *Evropske povelje o regionalnoj autonomiji* regulišu se vidovi učestvovanja regiona u državnim poslovima.

sa (o kom nivou da se radi) u *Povelji* stoji: "zakonski propisi kojima se određuje obim regionalne autonomije treba da pruže regionima koliko god je moguće, obzirom na njihov postupak ili na uslove usvajanja, specifičnu zaštitu."¹⁰ Ali, da zaštita nije samo okvirnog karaktera, već da je decidirano određena, kazuje nam drugi stav: "promena teritorije jednog regiona ne može se vršiti bez pristanka istog, što ne isključuje postupke neposredne demokratije koji mogu da budu predviđeni za taj slučaj unutrašnjim pravom."¹¹

Kako je temeljni uslov pluralizma veća sloboda građana¹², jer je u unitarnom pravno-političkom konceptu države njen stepen određen voljom države, onda se on ne iscrpljuje samo kroz postojeću parlamentarnu strukturu i višestranački sistem, već u sebi podstiče mogućnosti da i drugi strukturni elementi društva imaju svoj legitimitet predstavljanja i nastupa i, u konačnom ishodu, status konstitucionalnosti. To je slučaj, najpre, sa određenjem regiona koji je najmanje administrativno omeđen prostor, već i subjektivnost koja u sebi sadrži mnoge ustavno-statusne¹³, političke, kulturološke, istorijske, ekonomske i druge odlike. Ili, baš zato što region čini posebnu identitetnu celinu po mnogim aspektima, on jeste subjektivnost kojoj se mora pružiti mogućnost i pravo da bude deo pluralističkog demokratskog društva i da ima svoje organe predstavljanja i upravljanja¹⁴. Potom, ništa manje značajan aspekt pluralizma nisu ni ekonomske i druge kulturološke činjenice oko kojih će se organizovati upravo oni građani koji se angažovanjem kroz posebnosti regiona iskazuju i potvrđuju kao teritorijalna posebnost i specifična subjektivnost. *Povelja* i u ovom slučaju precizira stav, po kome će se na "principima solidarnosti zahtevati uspostavljanje mehanizama, u okviru svake države, za finansijsku raspodelu kojom će se voditi računa kako o *potencijalnim prihodima* (podvukao J.Ž) tako i o rashodima svakog regiona, u cilju približavanja životnog standarda građana u raznim regionima"¹⁵. Takođe, u cilju oživotvorenja *političke svesti* i širenja demokratskog prostora, kao savremene ciljno-ishodišne tačke, ovom *Poveljom* se čini iskorak i ka afirmaciji etno-nacionalnih i religijskih zajednica, kao manjinskih zajednica, kako ne bi bile potisnute i marginalizovane u narednoj pravno-političkoj praksi. Odnosno, ovim dokumentom se region supstituiše i prema modalitetima kulturološke pozadine na kojoj se ljudi organizuju i povezuju, a njihove posebnosti su već promovisane od strane međunarodnih organizacija kroz brojne preporuke, konvencije i povelje, ali i kroz već nađena i primenjena rešenja u pojedinim zemljama.¹⁶ Odatle se njima

¹⁰ *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji*, član 2, stav 3.

¹¹ Isto, član 16, stav 1.

¹² Zaokružujući koji aspekti društvenosti čine društvo pluralnim, akademik Vojislav Stanovčić ističe: "Neophodan je društveni, ekonomski i politički, a i kulturni pluralizam, kao i otvoreno civilno društvo sa liberalnom političkom kulturom, sa uvažavanjem razlika, tolerancije, dijaloga i kompromisa kao načina dolaženja do sporazuma. To su i važni preduslovi plodonosne konsocijacije, a isto tako i garancije ljudskih prava. Pod pluralizmom ne podrazumevamo samo višepartijski sistem, nego i pluralizam autonomnih ekonomskih, kulturnih, političkih udruženja, preduzeća, sindikata, ideoloških, kulturnih i verskih grupa i uverenja, autonomnih univerziteta, slobodne i odgovorne štampe..." (V. Stanovčić, *Oblici decentralizacije i disperzije moći: federalizam, autonomija, regionalizam, lokalna samouprava*, (2000), u. *Autonomija i multietnička društva*, Otvoreni univerzitet, Subotica, s. 44.

¹³ Učešće regiona u društvenim poslovima predviđa se na različite načine i nivoe i "može da se ostvari odgovarajućim predstavljanjem u zakonodavnim ili upravnim organima (*Povelja*, član 9, tačka 11, stav prvi).

¹⁴ *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji* predviđa da regioni "... imaju predstavničku skupštinu i izvršni organ, ne računajući druge vidove učestvovanja građana u donošenju odluka" (član 12, stav1).

¹⁵ Isto, član 14, tačka 4.

¹⁶ *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima* afirmiše i reguliše njihovu upotrebu u cilju: "... izgradnje Evrope koja bi se zasnivala na načelima demokratije i kulturne raznovrsnosti unutar okvira nacio-

podstiče izražavanje specifičnosti po etno-nacionalnom ili verskom stanovištu, budući da ih priznaje kao aktere kojima pripada izvestan nivo pravno-političke autonomije. Određen region se može organizovati i po etničkom principu, koji po pravilu u sebi sadrži i versku, lingvističku ili neku drugu posebnost. Pridavanje važnosti i instucionalizovanje položaja građana ovih karakteristika, pogotovo ako su deo jedinstvenog prostora, kroz njihovo pravno-političko regionalno samoorganizovanje predstavlja, istovremeno, i integrativni proces, bez kojeg nema dalje implementacije evropske saradnje i omogućavanja adekvatnih prava koja oni imaju po primarnim odlikama.

(c) U cilju potpunije demokratizacije društava *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji* doprinosi afirmaciji i proširenju *pojma autonomije*¹⁷. Ovakav zaključak je moguće izvesti na osnovu definicije o *regionalnoj autonomiji*: "Pod pojmom regionalne autonomije podrazumeva se pravo i stvarna sposobnost *najširih teritorijalnih zajednica* (podvukao J.Ž) u okviru svake države članice, sa izabranim organima koji se nalaze između države i lokalnih zajednica i koji imaju prerogative samouprave, bilo prerogative državne prirode, da obavljaju pod svojom sopstvenom odgovornošću i u interesu svog stanovništva, značajan dio poslova u javnom interesu, u skladu sa principom subsidiarnosti".¹⁸ Ovim određenjem društvena zajednica stavlja akcenat na promenu pojma državnog suvereniteta, ali i na

nalnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta". Njen treći deo precizno reguliše primenu regionalnih i manjinskih jezika, u smislu njihove zastupljenosti u službenoj upotrebi, obrazovanju, informisanju i javnom životu. Međutim, i u ovom slučaju, Povelja ima smisao preporuke državama za uređenje ove materije. Potpis na ovaj dokument stavilo je, do 1998. godine, nešto preko 20 država potpisnica.

Opšta prava navedena u *Deklaraciji Ujedinjenih nacija o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih, religijskih ili lingvističkih manjina*, koju je donela Generalna Skupština Ujedinjenih nacija (Rezolucija br. 47-35, od 18. 12. 1992), decidirano apostrofraju u članu 2 – da pripadnici nacionalnih ili etničkih, religijskih i lingvističkih manjina imaju sledeća prava: - "na sopstvenu kulturu, religiju, upotrebu sopstvenog jezika u privatnom i javnom životu, slobodno, bez mešanja sa strane i bez ikakvih oblika diskriminacije"; - "na punopravno učešće u kulturnom, religijskom, društvenom, ekonomskom i javnom životu"; - "na punopravno učešće u odlučivanju na nacionalnom nivou na način koji nije u nesaglasnosti sa nacionalnim zakonodavstvom"; - "na osnivanje i rad sopstvenih udruženja"; - "na uspostavljanje i održavanje, bez ikakve diskriminacije, slobodnih i miroljubivih kontakata sa ostalim pripadnicima manjine, sa pripadnicima drugih manjinskih grupa, kao i na ostvarivanje pograničnih kontakata sa građanima drugih država koji su im srodni po nacionalnoj, etničkoj, religijskoj ili lingvističkoj pripadnosti". Takođe ističemo i član 3, bez koga napred iznešena prava nemaju operacionalnost. U njemu se naglašava da: - "Pripadnici manjina mogu ostvarivati svoja prava shodno ovoj Deklaraciji, pojedinačno i kolektivno, u zajednici sa drugim pripadnicima manjine bez ikakve diskriminacije." kao i da - "Pripadnici manjina imaju pravo, bez ikakvih posledica, da ostvaruju ili ne ostvaruju prava koja proističu iz ove Deklaracije."

Međunarodna konvencija o građanskim i političkim pravima iz 1996, i njen 27. član predviđaju: "U državama u kojima postoje etničke, religijske i lingvističke manjine, pripadnicima ovih manjina ne može se uskratiti kolektivno pravo na njihovu kulturu, iskazivanje religijske pripadnosti i upotrebu maternjeg jezika."

¹⁷ Prof. dr Jovan Komšić pri problematizaciji pojma autonomije naglašava da i "autonomija označava kompleksne sadržaje koji pripadaju različitim podsistemima društva – počev od autonomije pojedinaca, preko autonomije grupe; organizacije; profesionalnih i drugih institucija, odnosno civilnog društva u celini, do autonomije teritorijalnih organa vlasti. Čitava paleta različitih autonomija ipak ima jedan zajednički sadržalac, a to je autonomija u odnosu na nešto, kako u odnosu na vlast države, tako i u odnosu na mogućnosti kontrole od strane nekog drugog subjekta moći i društvenog uticaja. Drugim rečima, radi se o *društveno-zakonski priznatom pravu individualnih i grupnih subjekata da u određenom području samostalno uređuju pravila igre i donose odluke*" (J.Komšić, *Uvod u demokratiju i lokalnu samoupravu*, (2002), Centar za regionalizam, Novi Sad, s. 58).

¹⁸ *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji*, član 3, tačka prva.

federalnu formu uređenja, i kroz princip regionalizacije zagovara utemeljenje država na regionalnom konceptu. Naime, već prisutan vid autonomije, koji je do sada određivan samo unutar *Zakona o lokalnoj samoupravi*, ovom *Poveljom* se širi i kroz pravo na teritorijalno omeđenu autonomiju oslonjenu na subsidijarnost, a u cilju što prisutnijeg i neposrednog angažovanja građana u upravljanju životnim procesima na prostoru gde žive i rade. Autonomija se proširuje, pored preuzimanja *izvornih*, i kroz *poverene nadležnosti*, pošto "organi zaduženi za sprovođenje ovih nadležnosti moraju da uživaju, koliko god je to moguće u okviru zakona, slobodu prilagođavanja njihovog sprovođenja na specifične uslove regiona i na njene organizacione strukture, u cilju efikasnosti u skladu sa željama stanovništva regiona..."¹⁹ Dakle, predviđen stepen autonomije je po *Povelji*, najpre, u idealnoj formi (kroz pravo na donošenje ustava), a tek onda – shodno određenim ograničavajućim uslovima, i kroz neki drugi oblik utemeljenja (statutom ili posebnim zakonom), što sugerise i mogućnost stvaranja asimetričnih oblika regionalnih celina.

Dodatani doprinos ovog dokumenta međunarodne zajednice sadržan je i u tome što se njime osnažuje *autonomija lokalne vlasti*, budući da se predviđa da regioni "u odnosima sa lokalnim zajednicama primenjuju princip subsidijarnosti, da u okviru zakona mogu da prenesu izvesne svoje nadležnosti na lokalne zajednice, te da ukoliko to spada u njihove nadležnosti, regioni će se truditi da obezbede, koliko je god potrebno, finansijsku raspodelu između lokalnih zajednica koje se nalaze na njenoj teritoriji"²⁰

(d) Poslednji ovde apostrofirani aspekt, ali ne i poslednji mogući kojim se skreće pažnja na značaj *Evropske povelje o regionalnoj autonomiji*, odnosi se na *integracione procese zasnovane na principu međuregionalne saradnje*. Međunarodna zajednica je ovim dokumentom, pored standardizacije regionalističkih procesa, ovaj vid moguće saradnje uvela upravo sa svesnom namerom kako bi "međuregionalna i prekogranična saradnja bile dragoceni i neophodni doprinos (daljoj) izgradnji Evrope"²¹, ali i otklanjanju svake vrste zabrana posebne saradnje koje su unitarne zemlje ne retko uvodile. U tom smislu se moraju i razumeti tela koja je ona oformila u cilju oficijelnog koordinacionog odnosa – jer je evidentno da u svom zaokruživanju mora da se širi, čime se dodatno usmeravaju regionalne posebnosti ka ujednačavanju vrednosti i principa kojima Evropa usmerava njen ukupan prostor. Zbog toga je *Evropska povelja* obavezala postojeće države članice Evropskog saveta da prihvate stav koji glasi: "Izjavljujući da izgradnja odgovarajućih evropskih institucija mora pri izradi i izvršenju politika koje se sprovode na evropskom nivou da uzme u obzir postojanje regija u okviru evropskih država i da podstiče učestvovanje regija u svojim institucijama, posebno u okviru Veća regija Evropskog kongresa lokalnih i regionalnih vlasti i Komiteta regija Evropske Unije".²²

Naredni momenat kojim se afirmiše *princip međuregionalne saradnje* odnosi se na načelo solidarnosti kojim bi trebalo da se upotpune nedostaci i razlike shodno istorijskim, kulturnim i drugim pretpostavkama na kojima regioni participiraju. Dakle, taj aspekt nije izveden na nivou nekog individualnog nahodjenja, već je dat kao institucionalni oblik komunikacije, pošto: "... priznavanje regionalne autonomije mora da bude praćeno merama za

¹⁹ Isto, član 5, tčka 7.

²⁰ Isto, član 7, tačke 4,5 i 6.

²¹ Isto, *Preambula*, tačka 11.

²² Isto, *Preambula*, tačka 12.

ostvarivanje solidarnosti između raznih regiona, kako bi se ostvario uravnotežen razvoj"²³. Solidarnim načelom je pokriven, dodatno, već prvi stav kojim se definišu međuregionalni i prekogranični odnosi. U tom smislu se ističe da "u oblastima koje spadaju u njihove (regionalne – nap. J.Ž) nadležnosti, one imaju pravo, uz poštovanje postupaka određenog unutrašnjim pravom, da preduzimaju akcije saradnje među oblastima i preko državnih granica..."²⁴ Da je ukupan i mogući saodnos između regiona, kao integrativni proces, već institucionalno postavljen i da nema nikakvih improvizacija, svedoči naredna tačka ovog člana, u kojoj se precizira kako "regioni koji pripadaju pograničnom prostoru mogu stvarati, uz poštovanje svih nacionalnih zakonodavstava odnosnih država i međunarodnog prava, zajedničke organe savetodavne i/ili izvršne prirode..."²⁵

ad 4.

Mora se reći da se danas na proces regionalizacije ne gleda jedinstveno, pošto se i najmanji zahtevi za regionalnom autonomijom vide kao pokušaji da se izvesne nacionalne manjine odvoje od postojeće države u zasebne celine ili priključe državi matici.²⁶ Tada je reč o brizi pripadnika većinske zajednice, koja je po pravilu u graničnim delovima zemlje manjinski zastupljena, i koja se u tom slučaju poziva na istorijske činjenice, versku prisutnost (kroz svetilišta, crkve i druga duhovna dobra), kulturu, simbole, groblja i sve ostalo, što bi trebalo da potvrdi pravo vlasti i državnog suvereniteta nad tim delom zemlje. Indirektno, u takvom slučaju, pripadnik većinske zajednice izražava svoje vrednosno stanovište kao prvenstvo kolektiviteta i države, u cilju njegove zaštite, i pored toga što svojim delovanjem daje dignitet klasičnom pojmu državnog suvereniteta. Da do toga ne bi dolazilo, što je retrogradni postupak, *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji* izričito definiše nemogućnost svakog separatnog i secesionističkog akta. U tom smislu se i predviđa "da priznavanje regionalne autonomije pretpostavlja, prema državi kojoj te regije pripadaju, njihovu lojalnost po pitanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta iste"²⁷. Takođe je precizirano da se regionalizacijom ne može da stvori novi umanjeni centralistički sistem vlasti, pošto se u tački 7 ističe "da regionalizacija ne sme da se ostvaruje na račun autonomije lokalnih zajednica nego naprotiv, mora da sadrži mere za zaštitu istih u potpunom poštovanju postignutih rezultata *Evropske povelje o lokalnoj samoupravi*". I, sasvim na kraju, ističem kako ukupna društvena previranja ne vode atomizaciji država na regione, a ni na stavljanju naglaska na jačanje pojedinih država, već na povećavanju međusobnog poverenja i objedinjavanju celokupnog evropskog prostora u kome "region, kao bitan deo države, svojim identitetom svedoči o raznovrsnosti Evrope, doprinosi bogaćenju njene kulture i poštovanja njenih tradicija i u skladu sa svojom istorijom doprinosi ekonomskom prosperitetu u cilju trajnog razvijanja"²⁸.

²³ Isto, *Preambula*, tačka 9.

²⁴ Isto, član 8, tačka 7.

²⁵ Isto, član 8, tačka 8.

²⁶ Takvu reakciju možemo navesti od samo nekoliko dana unazad, "Danas" od 21.10.2002, str 3, kada je čitalac iz Pirota konstatovao da pripadnica bugarske nacionalne manjine piše preterano negativno o položaju njene manjine u ovom delu Srbije, odnosno da se u poslednje vreme i zvanični državni organi Bugarske, kao i crkveni, ponašaju prema ovom delu zemlje sa velikobugarskih pozicija.

²⁷ *Povelja*, Preambula, tačka 8.

²⁸ Isto, tačka 10.

Literatura

- Bašić, G. (2001), *Međuetnički odnosi i položaj manjina u savremenoj Evropi*, u: Vere manjina i manjinske vere, JUNIR-ZOGRAF, Niš.
- Dal, R. (1997), *Poliahrija – participacija i opozicija*, Filip Višnjić, Beograd.
- Đorđević, D.B, Živković, J, (2002), *Romi na raskršću – prava manjina i manjinskih zajednica*, PUNTA, DDA, KSS, Bahtalo drom, Punta, Niš.
- Gidens, E (1998), *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd.
- Golubović, Z, (1999), *Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu*, Beogradski krug, Beograd.
- Kovačević, B, (2000), *Izazovi autonomije*, u: *Autonomija i multietnička društva*, Otvoreni univerzitet, Subotica, s. 5-9.
- Putinja, F, Stref-Fenar, Ž, (1997), *Teorije o etnicitetu*, ČIGOJA ŠTAMPA, Beograd.
- Radović, dr Z, (2000), *Manjine i teritorijalna autonomija*, u: *Autonomija i multietnička društva*, Otvoreni univerzitet, Subotica, s. 89-103.
- Šeflin, Dž, (1995), *Civilno društvo i nacionalitet*, u: *Potismuto civilno društvo*, Eko Centar, Beograd, Beograd.
- Tejlor, Č. (2000), *Prizivanje građanskog društva*, Časopis Beogradski krug, Beograd.
- Zbirka međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima* (1996), BCLJP, Beograd.
- Zbornik, *Ogledi o regionalizaciji*, (2001), Centar-Agencija lokalne demokratije, Otvoreni univerzitet, Subotica.
- Zbornik, *Principi ustavne deklaracije*, (2000), Forum za etničke odnose, Beograd.
- Zbornik, *Sandžak multietnička regija*, (2002), Centar za regionalizam – Novi Pazar, NIŠP "Sandžačke novine, Novi Pazar.
- Živković, J, (2001), *Etničke manjine i njihov status*, u: *U-put u građansko društvo*, DDA/JUNIR/KSS, Niš.
- Živković, J, *Značaj regionalizma za društva u tranziciji*, (2001), Teme, Niš, s. 181-186.

Goran Bašić
Center for Ethnicity Research
Belgrade

NATIONAL MINORITY PROTECTION THROUGH BILATERAL CONTRACTS*

Introduction

Care about their citizens-compatriots in the Diaspora represents a legitimate right and obligation of the states. By their constitutions, special laws and other documents the states are binding themselves that they would take care about their minorities. Cherishing connections with the Diaspora should contribute not only to the inter-penetration of cultures and identity preservation of the ethnic groups separated from their mother countries but also to improvement of the relations among states and nations. However, despite the examples manifesting such practice, inter-state disagreements and denial of identities and rights of both historical and ethnic minorities are much more frequent. Most often, the denials refer to autochthonous minorities' identities in the Diaspora and spread of the ethnic areas that mostly do not coincide with the borders of the modern national states.

A turbulent history of Europe conditioned, among other things, very frequent movements of population; sometimes parts of a certain nation lived under the jurisdiction of different states while at the same time they did not leave their dwellings. The whimsical map-making of European diplomacy caused a third of Hungarian population to live in the neighboring countries; it also caused the fact there are more Albanians in the other South-eastern European countries than in their mother country or that the members of Serbian nation make up the majority not only in their mother country, Serbia, but also in Bosnia and, most probably, in Montenegro. Neither are other European regions spared the consequences of map-making. Namely, Poland has changed its borders many times, the last time being after the Second World War when its western borders were expanded for almost one thousand kilometers; or, from the mountain slopes of the Carpathian Mountains Romania moved down to Central Europe while the border settlements among Southern Slav peoples represent a Gordian knot that is impossible to cut. The dispute over the status of Austrian minority in Italy was led for a long time by Austria and Italy while Germany and Denmark, that is, Sweden and Finland solved their debatable issues through mechanisms for the regional minority protection.

In contemporary Europe, preoccupied with transgression of the borders and integration processes the question of the territoriality of ethnic groups should be less prominent and merged within the new paradigm of the citizen of European bearing. Taking into account not only a turbulent nature of ethnicity but also settlement of a great number of peo-

* The Paper done within the project (1310), "Cultural and Ethnic Relations at the Balkans - Possibilities of Regional and European Integration" carried out at the Faculty of Philosophy, Nis, and financed by the Ministry for Science and Technology of the Republic of Serbia.

ple of non-European origin in West European and Central European¹ states it is hard to tell how these processes will further develop.

However, it is the fact that in the last ten years Western European states have built institutions and developed the relations that the states in the East of the continent have yet to get accustomed to. A large space of the Union is created that not only implies a unique monetary system, finances, market planning and the like but it also rests upon freedom of people. It means that after the borders are abolished, people will be able to move freely and settle throughout the space that in many ways deletes what is nationally exclusive. Each threat to this mobility assumes sanctions for which the European Court for Human Rights is authorized. An increased social mobility assumes greater possibilities for education, employment, and choice of living opportunities while it makes relative attachment for a local community and primordial ethnicity. However, people in the East of Europe are still tied to the state as a guarantee of safety and rights; undoubtedly, they find it more difficult to give up the feeling of territory- defined ethnicity. A fight for territories of an evident national character has brought misfortune in the near or far past to all the peoples in the region; this should be kept in sight during their integration in a wider European space.

An even more complex problem refers to the way of creating, within the new European home, space for multiculturalism, for plurality of cultures and languages existing in the European Union. In official use there are eleven languages while another 48 different languages are also spoken. In this respect, new tendencies are also prominent. For instance, it is known that in Spain there are Castilian and Catalanian in official use while, for some time now, there is also Galitian as the next official language of one of the northern macro-regions. Until several years ago any situation like this was unimaginable but the modern age has imposed the need to search for new ways of problem solving and eliminating situations that are a source of political tensions or that encourage social conflicts.

The states that wish to join the European Union should not only adjust their political, economic and legal systems to the valid standards in the Union, but also they should prepare their citizens for new tendencies. The question is how to arrange for the fact that every citizen of the Union who does not have to be of the same color as we are- neither does he have to share the same faith - has the right to settle on the territory of the whole Union, that is, in our closest neighborhood? In other words, how should we prepare ourselves so that we can accept as painlessly as possible not only a new geographical but also social space that has no understanding for national self-regard and archaic traditionalism? The alternatives are profound marginalization and sheer existence at the periphery of the European space.

Standards of the Council of Europe Concerning National Minorities Protection

The politics of multiculturalism, that is, acceptance and tolerance of differences, have been offered to Eastern European countries as a way of adjusting inter-ethnic rela-

¹ Since 1990 more than 50,000 Americans moved to Czech while more than 200,000 Chinese settled all over Central and Southeastern Europe. It is known that in the Western European countries there are several millions of workers - migrants of Asian and African origin while in the former imperial powers there are also numerous members of the nations from former colonies. Likewise, several million Romas live throughout all the European countries.

tions. In the last ten years institutions and instruments have been founded just as mechanisms of implementation and monitoring of national minorities protection have been developed. Some authors even conclude that the particular European right dedicated to minorities protection is developed². The decisive influence upon the development of the political and legal consciousness about the importance of improving the position of minorities has been exerted by the European international institutions, namely, the Council of Europe and the Organization for Security and Cooperation in Europe.

Under the patronage of the above-mentioned organizations the documents that represent the *Magna Carta* of minorities protection in Europe have been adopted. With this process the Council of Europe started as early as 1990 with the adoption of the Convention for Protection of Human Rights and Basic Freedoms; it continued with bringing about of the European Charter of Regional or Minority Languages (1992) and, three years later, the opening for signing and ratifying the Frame Convention for Protection of National Minorities that is, so far, the only multilateral instrument of national minorities rights in Europe.

The adoption of the Frame Convention was preceded by the decisions brought about the Summit of the Council of Europe held in Wien in 1993. In the final document of the Summit the members states expressed their intention to determine the standards of minorities protection and to advance the conditions for preserving and developing the cultural, ethnic, religious and linguistic identity of national minorities in accordance with the traditional democratic values such as equality before the law, principles of non-discrimination and equal opportunities, freedom of forming associations and active participation in public life. In that sense, the Committee of Ministers was, among other things, recommended "to make, in the shortest possible period of time, a draft of the frame convention that would precisely define the principles that the contracting states would oblige themselves to observe in order to ensure the national minorities protection."

The Frame Convention for National Minorities Protection determines the principles, that is, the minimal limits of national minorities protection that the states - those that build their future within the European integration developments - should ensure for the members of national minorities. In that sense, the Frame Convention articles are not obligatory for the states that signed the Convention since they were left the discretion right to determine modalities and implementation of its objectives. While respecting specific circumstances not only in different European regions but also in each individual state as well as the fact that within the Council of Europe there are states that have a different view of the relationship between ethnic majority and minorities, the Frame Convention determines the rules and principles appropriate to the principles of the European democracy.

The Convention does not guarantee concrete rights of the national minorities members; instead, it determines desired activities and measures that the states should undertake in order to create the conditions for protection and advancement of the minorities' rights. The states accept these obligations since they consider "the national minorities protection as well as rights and freedoms of the minorities members as a component part of the international protection of human rights..." (Art. 1); they also think that the minorities protection should be realized within "the rule of law, respect of territorial totality and national sovereignty of the states" (Preamble). This last statement, though of general nature, seems to be important especially from the standpoint of the states since it expresses the obligations of the minorities regarding their attitudes towards the state and its institutions. The same is

² Silvo Devetak, *Pravica do različnosti*, ECERS, Maribor, 1999.

expressed in Art. 20 of the Frame Convention that asks from the minorities to respect the national legislature and the rights of others, especially when the national minorities' members make up a majority on a part of the state territory. This is the point at which some analysts introduce the concept of loyalty into the debate. However, just as it is assumed that the national minorities members must subject themselves to national laws and regulations, so the states should not base the concept of loyalty upon the very existence of the state community but, instead, on pragmatic and, for its citizens, effective activities that win the confidence of all the community members. If the minimum of the requirements regarding the establishment of identification and acceptable values is not respected, hardly any state, especially a multiethnic one, can count upon a stable social development.

Other characteristics of the Frame Convention comprise an open approach to the definition of the national minority and an attitude towards collective rights. Though numerous definitions of the concept of the national minority³ can be found in respective literature, the Convention does not make operational any of them; instead, it leaves the possibility for the minorities members to decide whether they themselves want to be treated in this way or not (Art. 3). Therefore, a subjective choice of the individual is correlated with objective criteria of relevance for his identity. Related to it is the attitude towards the collective rights that the Frame Convention does not mention but in its formulation that the national minority member realizes his rights individually or "in a community with others" there is an open possibility that certain rights can be exerted and realized in a collective or group way.

One of the fundamental principles of the Frame Convention, that is, the principle of nondiscrimination, springs from the fundamental European values such as democracy, the rule of law and human rights. The Convention starts from the assumption that the non-discrimination principle is widely elaborated in international instruments and practice but its sheer application must not be sufficient for realization of equality in everyday life. The basic assumption is that human beings are not the same, that is, that the difference is embedded in human nature and that the individualistic application of the nondiscrimination principle based upon the assumptions of the discrimination prohibition can encourage the existing inequalities. Even if the nondiscrimination principle was exerted equally towards all people, some groups would again find themselves in a discriminatory position. For instance, the residential right as the basis for acquiring certain rights can cause problems for the people who lead a nomadic way of life. In this context it is necessary to create the conditions in which all people would have the same opportunities to realize full equality. The national minorities' members can realize additional rights in order to preserve their national, religious or linguistic identity. All these separate measures taken as a whole make up the principle of positive discrimination (affirmative action) that we cannot understand either as discrimination or as a privilege but as corrective mechanisms for realizing equality of individuals and groups in somewhat inferior position.

The Frame Convention implementation assumes that the states that signed it must initiate both bringing about adequate laws and an adequate policy that ensures the exertion of the undertaken obligations. It means that the governments must change the existing legislatures and lead the politics based upon the principles of the rule of law, tolerance and

³ The most important definitions of the concept of the national minority are given by F. Kapotorti, O. Eide, G. Dechance while in the instrument of Central Europe Initiative (CEI) for national minorities protection this concept is defined as " a group that is in number smaller than the rest of the population of a state whose members as citizens of the state have ethnic, religious or linguistic characteristics different from the rest of the population and who want to preserve their culture, religion or language ".

mutual understanding. In the transition societies it is necessary, in order to carry out the Frame Convention, to build democratic institutions that contribute to the establishment of new social relations.

The programs of the actions that ensure efficient participation of the national minorities in the "cultural, social and economic life" are even more complex. They demand a certain policy of the state, identification of priorities and adequate programs in many government organs. This assumes planning, good communication and coordination, pilot schemes and implementation mechanisms with determined budget and planned resources at the central and local levels.

The implementation of the national minorities' rights comprised within the Frame Convention is followed, in the states that signed it, by the Committee of Ministers that founded, for this purpose, the Counseling Committee whose members are distinguished experts in the domain of national minorities. The Counseling Committee as an independent expert body monitors implementation and realization of the national minorities' rights in the states that signed it not only through the shadow reports submitted by states and non-government organizations but it also asks for opinions, additional explanations and plans and realizes visits whose goal is to check upon the current state. On the basis of an analysis of the facts obtained from the state and the information obtained from independent sources, the Counseling Committee forms its opinion and proceeds it further to the Committee of Ministers.

However, the standards of the national minorities' protection are also realized through other instruments and mechanisms of the Council of Europe. No less important instrument for the minorities' identity preservation is also the European Charter on Regional and Minority Languages that was initiated in the early nineties of the 20th century by former Permanent Conference, that is, the present Congress of Local and Regional Authorities of Europe. The aim of the Charter is to contribute to the preservation of the European linguistic treasure as part of its cultural heritage. In that sense, the states that signed the Charter are obliged to undertake the measures contributing to the preservation and development of regional and minority languages in various aspects of private and social life. The regional languages are assumed to be those that are spoken in one part of the territory of a certain state while the minority languages are spoken by those persons who are not homogeneously settled in some regions and whose number is smaller with respect to the people speaking the majority language.

The aims of the Charter are based upon the facts that in every European state there are parts of the population speaking the languages different from the one which is in official use and which is most often used by the most numerous linguistic (ethnic) group while the minority languages are not given enough attention. Moreover, some languages are spread in many states so that the language, which is official in one country, becomes a minority one in the neighboring one. Likewise, within one language there are many dialects that should be given the same possibilities of preservation since they add richness to already existing differences. A special problem is the case of the migrant workers who are, in some European countries, more numerous than autochthonous minorities.

Bilateral Contracts and National Minorities' Protection

The disintegration of the bipolar world contributed to the advancement of cooperation among the states in Eastern Europe. The need for permanent development and the

building of democratic institutions demand the establishment and cherishing of good neighborly relations. The principles of mutual negotiations and cooperation renewed the practice of bilateral contracting that has a long tradition in European international relations.

Aware that the existing international standards of minorities' protection overlook certain specific characteristics of the position and life of members of numerous national minorities and, likewise, inspired by successful experiences of the states in the West of Europe that settled many issues by bilateral contracts, including elements of the minorities' protection⁴ the Eastern European countries undertook signing up of bilateral contracts about good neighborly cooperation. The development of this process was especially contributed by the strategy of the German diplomacy that made, after its positive and successful experiences with the contracts signed with Poland about mutual recognition of the states (November, 14, 1990) and good neighborly relations and friendly cooperation (June, 17, 1991), similar contracts with former Soviet Union (November, 9, 1990) and later on with the Russian Federation (April, 23, 1992), Kasahstan and Ukraine and then with Check (February, 27, 1992), Slovakia (September, 14, 1992), Hungary (February, 6, 1992) and Romania (April, 27, 1992).

In Central Europe, the "German model" of bilateral cooperation was most acceptable to the strategy of the Hungarian diplomacy that advanced the issue of minorities' position by cooperation agreements with Ukraine (1991), Russian Federation (1992), Slovenia (1992), Croatia (1995); regarding their importance due to enhancing peace in the region and overcoming the traditional inter-ethnic animosities, the contracts about good neighborly cooperation were made with Slovakia (March, 19, 1995) and Romania (September, 16, 1996). The practice of signing up the contracts and bilateral ordering of minorities' position was founded, in the political sense, in Hungary by the government declaration from August, 18, 1993, in which it is pointed out that "stability in Western and Central Europe depends, to a great extent, on the attitudes taken by the states in the region towards their national, ethnic, religious and political minorities that must not be victims of current political objectives".

The minorities' protection was also the core of the contract made in 1996 by Croatia and Italy⁵. The contract by which the position of the Italian minority in Croatia is regulated, that is, of the Croats in the region of Molisa, rests upon the international standards of minorities' protection and regulates the issues referring to culture, minorities' identity and their participation in public life. The agreement before the representatives of the two governments was preceded by the Memorandum about the Italian Minority Protection in Croatia and Slovenia brought about in Rome after the disintegration of the second Yugoslavia.

I have already said that Poland and Germany arranged, in their contract, the position of Germans in Poland in the sense of special ordinations referring to the cultural rights and the minority's participation in decision-making at all government levels; similar agreements concerning good neighborly relations and protection of poles in the Diaspora the state signed with all the neighboring countries including the strategic ones made with Lithuania and Russia in the middle of 1992. In these contracts the reciprocal minorities' rights are precisely determined while, at the same time, the loyalty of the minority popula-

⁴ Austrian state contract (1955), German-Danish contract (1955), Osimian contract (1975), Austrian-Italian contract regarding South Tirol status

⁵ A regional agreement between Istrian province and the region of Furlania-Julian province was separately signed (February, 22, 1999)

tion members towards the state they live in is especially emphasized. From the list of the rights settled in these contracts those that are usually the object of national legislature but that are, due to the importance they have in these cases, enhanced by the states' assuming obligations for them should be singled out, namely the right to free religious worship (Polish-Russian contract), right to representation and advocating for the minorities' interests and the right to the official use of the language before the court organs (Polish-Lithuanian contract).

For bilateral ordering of the minorities' position Article 8 of the Agreement on Normalization of the Relationships between the Republic of Croatia and the FR of Yugoslavia (August, 23, 1996) is very important since the contracting sides guarantee to Serbs and Montenegroes in Croatia and to Croats in Yugoslavia all the rights assumed by the international law. After the recent war and post-war developments, this contract should be understood as an indisputable contribution to the stabilization of the region and advancement of mutual relations, especially in the sense of sooner return of the Serbian refugees to Croatia, that is, of mutual regulation of the position and protection of the rights of Serbs in Croatia and Croats in Yugoslavia⁶.

The object of the Hungarian-Slovenian contract on minorities dating November, 6, 1992, refers to the Slovenian minority inhabiting five settlements in Porablje as well as the Hungarians living in the part of Slovenia over the river Mura⁷. The contract signing was preceded by the Convention on guaranteeing special rights for both the minorities⁸. In Art. 4 of the Preamble the states obliged themselves that they would, in accordance with the international law, develop the conditions for developing identity, culture, language, education and other characteristics of the minorities and that they would, in that respect, set up the following mechanisms and instruments listed in Articles 2 to 8 of the Contract, namely, education in the mother tongue, foundation of social and cultural institutions of minorities, use of the mother tongue and alphabet and information system, methodology of the scientific work concerning the study of the position and human rights of minorities, protection of

⁶ FR of Yugoslavia has not made so far any mutual agreement about minorities' protection. At the moment there are negotiations going on with the governments of Croatia, Romania and Hungary while the talks with the representatives of the government of the Republic of Macedonia are also announced. Since in our country there is no systematic care about our compatriots abroad it seems that before the beginning of the negotiations it is necessary to determine the state politics in this domain. At this very moment the FR of Yugoslavia, that is, Serbia are the only states in both the regions that have not determine their institutional attitude towards the Diaspora; this issue has been abused many times; I also think that there is no excuse for the lack of settlement of this issue wither in the existing constitutional system or in the sense of some special law. Except for the Sector for the Diaspora in the Ministry of Foreign Affairs, so far as we know, there is no relevant institutions assigned to deal with these issues. It seems that the recent initiative of the Demo-Christian Party of Serbia about the necessary dealings with the Serbian Diaspora issue is a rare example of the interests of the political parties in the problems of our compatriots living abroad without any immediate economic or political interests. It is probable that the FR of Yugoslavia is the nearest one to signing up the contract about bilateral minorities' protection with Romania and that this will be done in the near future; however, in view of the lack of the clearly defined objectives of the policy towards the Serbs in the Diaspora, it is highly probable that the Romanian side would have more benefits from the contract since it did not only institutionalize its policy towards the persons declaring Romanian identity but it also realizes it in the long run.

⁷ The position of these minorities has been, since signing up the Trianone contract, a regular topic of discussion or even disputes in the relations between these states.

⁸ A similar strategy was also applied in making the contract between Hungary and Ukraine. Before it was signed the states had accepted the declaration on the principles of cooperation.

minorities' economic interests and ensuring the conditions for efficient minorities' participation in public life.

The states especially became obliged that the changes of the administrative-territorial system of the countries must not be done at the expense of the minorities, that they would ensure free and direct elections to the minorities together with the majority population members, that the regulations of this agreement would be obeyed while making other international contract and that, finally, they would found a commission in which the representatives of both governments would take care about the exertion of the Contract⁹.

Probably the most important bilateral contract in post-communist Europe regarding good neighborly cooperation and friendship that also contains an article devoted to mutual protection of the minorities was made between Hungary and Romania. The process of contract signing was burdened with bad experiences regarding previous attempts made by the states to settle the minority issue. As early as 1975 former communist presidents, Kadar and Tchaushesky, made an agreement that satisfied, from the normative aspect, most of the demands that are urgent even today, regarding the position of Hungarians in Oradea and Romanians in Hungary. Among other things, the contract planned opening up of a consulate in the areas that are homogeneously settled by the minorities. However, the lack of political good will on both sides turned the regulations of this agreement into a mere paper though the whole thing was a warning to the present generations that, once they understood the global tendencies in which the regional stability is an important factor, made, on November, 16, 1996, a contract about mutual understanding and good neighborly cooperation. For further strengthening of regional cooperation and safety there is Article 3/1 by which the states committed themselves that they would not threaten territorial integrity of their neighbor and that they would refrain themselves from using force in the case of possible conflicts.

It is important to say that the contract is not, on the whole, dedicated to the regulation of the minorities' status but its Article 15 is entirely devoted to this problem and it represents an innovation in the relations between the two countries since it regulates, in twelve items, in accordance with the international standards, the position of Hungarians in Romania and Romanians in Hungary. The contents of these items could be summed up as the regulation of socio-economic and cultural rights, effective participation of the minorities in public life and obligation of the authorities to consult representatives of the minorities' organizations regarding the decision referring to the minorities' identity protection.

The contents of Article 15 also comprises regulations about minorities' protection from assimilation, advancement of cultural identity, protection of cultural and spiritual heritage while the monitoring instruments are related to the Inter-government Commission assigned to follow the exertion of the regulations from the contract as well as infrastructure of the international European organizations, namely, OEBS and the Council of Europe.

Finally, with Slovakia, Hungary signed, in 1995, an agreement about good neighborly cooperation whose constituent part is the section entitled "Recommendations of the Parliamentary Assembly of the SE 1201". The contract signing was preceded by long negotiations of the state delegations that often centered upon the issue of territorial autonomy of the minorities. This delicate issue is rarely mentioned in contemporary international documents while the states unwillingly undertake the responsibilities regarding the ethnic minorities' territoriality. An exception is the Recommendation 1201 of the Council of

⁹ Articles 9 and 15.

Europe, that is, the protocol attached to European Convention on Human Rights; in Article 11 of the Protocol it is stated that in the areas in which they are a majority, the persons belonging to a national minority have the right to hold corresponding local or autonomous authorities or they have the right to a special status corresponding to their specific historic or territorial position and in accordance with the national legislation of the state. Since it is the formulation whose implementation can have political consequences, the Committee for Legal Affairs and Human Rights of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe has asked the Commission for democracy through rights (Venetian Commission) for an opinion about this document, especially Article 11. The Commission has accepted the view that this provision is not an operative rule of the international law but a suggestion that does not correspond to Article 5 of the Frame Convention in which forms of the special status or autonomous local authorities are not suggested but, instead, the right of the persons belonging to the national minorities to take an active part in the government in the affairs that are related to them is ensured. In that sense it is concluded that the international law does not possess mechanisms that would suggest to the states any territorial solution of the minority issue.

However, the introduction of the Recommendation 1201 of the Council of Europe, that is, Article 11 of the Additional Protocol attached to the Recommendation is insisted upon by the Hungarian diplomacy that is, though undoubtedly for European integration, also willing to respect historical, political and ethnical circumstances that made a third of Hungarians live in the neighboring countries. In the bilateral contract made between Hungary and Croatia the Recommendation 1201 is mentioned but during the process of adjusting the contract text with Slovakia and Romania there were debates concerning the contents of Article 11. The negotiations are completed with signing of the contract about cooperation and good neighborly relations in which the issue of the minorities' position is also regulated while Slovakia and Romania were strictly against accepting the obligations concerning the minorities' territorial autonomy. At the ratification the Slovakian government made a statement that «it never accepted or implemented in the contract any formulation based on the principle of recognition of the minorities' collective rights or the one that would allow for the creation of autonomous structures on the basis of ethnic affiliation". A list of documents that is a constituent part of the Contract on Good neighborly cooperation between Romania and Hungary also comprises the Recommendations 1201 but also there is an Annex added referring to Article 15, paragraph 1b in which it is clearly stated that «the contracting parties agree that the Recommendation 1201 does not refer to the collective rights and neither does it impose any obligations that the persons belonging to the national minorities are given the right of the special status of the territorial autonomy that would be based upon ethnic criterion".

It is obvious that the states unwillingly accept the obligations concerning the collective rights of the national minorities, that is, establishment of cultural, personal or other forms of autonomy since they are afraid that any formation of administrative autonomies based upon the ethnic principle – that would likewise be supported by the legitimate and in the international law based on the preservation of the relations between the minorities with their mother states – would be only enhancing secessionist tendencies. In that sense the bilateral contracts are not used for deepening these issues but, instead, they are used for advancing and building upon the existing state.

The advantages of bilateral contracts over multilateral documents¹⁰ are in the fact that they could ensure attention as well as provide the conditions for solving delicate issues; likewise, they make it possible to concentrate on concrete needs of every national minority depending on historical, political and social circumstances that influenced their position. The basic idea of the bilateral contracting for the mother states is establishment of a high degree of protection for their minorities, while for the states in which these minorities are settled these are means of realizing the conditions of minorities' protection as the prerequisite of their integration.

Bilateral contracts or documents preceding them comprise bilateral obligations of the states regarding the respect of the international norms of the national minorities' protection while they may also usually contain some clauses or provisions by which they explicitly express the protection of the territorial integrity of the given states. The "contents" of the national minorities' rights comprised by the contracts mostly refer to the protection of:

- a) identity
- b) cultural and cultural legacy
- c) education
- d) confession
- e) freedom of expression and association
- f) efficient participation in decision-making processes, and,
- g) setting up and preserving connections with mother states and compatriots in the Diaspora.

The states recognize certain collective rights of the minorities only exceptionally. It happens much more often that they introduce into the contract text the provisions by which they strictly state their reserve towards all the obligations related to the recognition of the collective rights of the minorities and the territorialization of ethnicity.

The bilateral contractual practice has surely improved inter-state relations and stability in the region as well as the position of the national minorities but it would be even more effective if the states established respective mechanisms for their realization. Until this happens, these contracts are still declarative and frame ones since their provisions are indirectly applied, namely through national legislatures or through inter-state contracts about certain issues. In practice the contracting sides are obliged to respect the rights of the national minorities as defined in the contracts and to lead periodical bilateral talks about their exertion. For this purpose inter-state commissions are established, namely, those that also include representatives of the minorities who, unfortunately, do not possess efficient mechanisms to influence decision-making. So far the Commissions' duties have been re-

¹⁰ Aware of the advantages of the bilateral contracting the international organizations have undertaken activities and initiatives devoted to the advancement of bilateral contracting. Article 18 of the Frame Convention for national minorities' protection recommends to the states, especially neighboring ones, to conclude, whenever it is possible, multilateral and bilateral contracts about the national minorities' protection. The United Nations, by the Resolution of the Commission for Human rights dating February, 22, 1995, unambiguously advocate for the bilateral contracting practice (E/CN.4/1995 L.32). Considering the bilateral contracting as an appropriate means for achieving stability in Southeastern Europe, the European Union supported the initiative proposed by the French diplomat Baladour about the Pact for Stability in Southeastern Europe. The pact was signed by 52 states while its provisions springing from the OEBS principles and the regional cooperation; it referred to Bulgaria, Czech, Estonia, Hungary, Lithuania, Poland, Romania and Slovakia, that is the states that expressed their readiness to join the EU (94/367CFSP)

stricted to giving recommendations to the governments regarding realization and, in the best case, changes of the contracts¹¹.

The indirect mechanisms for exerting the obligation undertaken by the bilateral contracts could be monitored by the Counseling and Ministry Boards of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe¹² and of domestic legislatures in the cases when the states are obliged to apply directly the provisions of the international contracts¹³. However, so far the most efficient mechanisms for the parties that do not obey the contract provisions are political pressures on the part of the international community that is compelled to warn the states that, by refusing to exert the undertaken obligation, they are violating the basic principles of the international law by which the transborder and regional cooperation is the basis of good neighborly relations.

Privileged Status of the Minorities on the Part of the Mother States and the Bilateral Contracts

Their care about their compatriots in the Diaspora most post-communist states has institutionalized, in addition to the provisions comprised in the bilateral contracts, in the legal respect in many other levels of protection as well. Opposite to the politics that was advocated for by the communist regimes in these states in which the national issues were blurred with the phrases about the unity of the international workers' movement, the democratic government stressed the importance of the ethnic, national identity that very often spreads across the state borders. In that sense, by constitutions or special laws the provisions referring to the state obligation to take care about the position of its minorities are introduced.

In Article 6 of the Constitution of the Republic of Macedonia that had the last addition in 1989 there is an expressed responsibility of the state for "the fate of the Hungarians living outside the borders of Hungary and who develop and cherish their connections with Hungary ". The same idea is implied in Article 7 of the Romanian Constitution from 1991: "The state supports further strengthening of the ties with Romanians living abroad and acts accordingly in order to preserve, develop and express their ethnic, cultural and religious identity on the basis of the respect of the laws of the state whose citizens they are ". Article 12 of the Constitution of Ukraine ensures that the state "provides for gratification of national, cultural and linguistic needs of the Ukrainians who permanently live outside the state borders ". The Republic of Slovakia (Article 7a of the Constitution) "supports national

¹¹ Not in any contract concluded so far are there any measures of punishment for the side that does not cooperate or that violates the contract provisions. Likewise, rarely are legal possibilities used for improving mechanisms for more efficient contract exertion. In that sense, on the basis of the mechanisms existing in the Pact for Stability in Southeastern Europe, the states or maybe the representatives of the minorities (?) could, in the case of the disrespect of the rights stemming from the contract, turn to the International court for reconciliation and arbitration or they could, on the basis of Article 15 of the Pact for Stability Declaration, ask help from the Office of High Commissioner for National Minorities of the OEBS.

¹² This mechanism is effective in practice since most of the provisions from the bilateral contracts are comprised within the Frame Convention while the states in their periodic reports about their exertion include, as a rule, information about the realized obligations from the bilateral agreements.

¹³ In the domestic legislature we can hardly find any legal suits undertaken for disrespect of the international contracts. The most frequent reasons are lack of information of the courts as well as the organs and persons who could initiate such a suit.

consciousness and cultural identity of the Slovaks living abroad and their institutions for realizing these goals and their connections with the homeland ". Poland, in its Constitution from 1997, ensures "help to those Poles who are living abroad in preserving their connection with the national and cultural heritage ".

Most of the states that likewise originated on the territory of the FR of Yugoslavia also express their readiness to institutionalize their care about their minorities. In Article 5 of the Constitution of the Republic of Slovenia it is emphasized that "Slovenia takes care about autochthonous Slovenian national minorities in the neighboring countries and cherishes their connections with the homeland. (...) The Slovenians who have no Slovenian citizenship can enjoy special rights and privileges in Slovenia. A special law shall regulate the nature as well as the range of those privileges." Article 49 of the Constitution of Macedonia from 1991 assumes that "the Republic should take care about the status and rights of those persons who belong to the Macedonian nation in the neighboring countries (...) supports their cultural development and encourages connections with them." Finally, Croatia in its Constitution from 1991, Article 10, regulates the guarantees that the state is obliged to offer to the Croats abroad.

In addition to the constitutional obligations, most of the states have also brought about special laws by which special rights and benefits are recognized to the members of their minorities in the Diaspora¹⁴. This form of the national minorities' protection that has relatively recently been introduced into practice, is not, for the time being, considered as a constituent part of the international law but it can surely improve the position as well as contribute to a more efficient protection of the rights of the people belonging to the national minorities. However, it is an exceptionally delicate question that can induce, in the regions such as Southeastern and Central Europe, suspicion and doubts regarding the violation of the sovereignty of neighboring and other countries in the region. Though, on the basis of the Frame Convention and other international acts, the states have an unambiguous right to preserve connections actively and take care about the compatriots abroad, it is beyond doubt that, if they take to institutionalization of such an initiative, they have to do it very carefully taking care, at the same time, that they should not violate the principles of the territorial sovereignty of the states, of good neighborly relations, of non-violation of human rights and prohibition of discrimination.

The privileges that the minorities can realize on the basis of these contracts most often refer to culture and education, social and health care, exception from visa acquisition and from sojourn taxes, issuing of work permissions, reduction of cost of travel in the mother countries and facilities for acquisition of citizenship of the mother countries. The states have a different treatment of the range of the rights they recognize to their compatriots abroad so that in some contracts only some of the mentioned privileges are recognized while in others, just like in the Law on Hungarians in the neighboring countries, they are present in a complex way.

¹⁴ The law on equality of Southern Tirolians with Austrian citizens from January, 25, 1979; Law on Slovaks living abroad from February, 14, 1997; Law on support to the Romanian communities in the world from July, 15, 1998; Federal Law on state politics of the Russian Federation towards compatriots abroad from March, 12, 1999; Law on Bulgarians living outside Bulgaria from April, 11, 2000; Law on measures for the benefit of Italian minority in Slovenia and Croatia from March, 21, 2001; Law on Hungarians living in the neighboring countries from January, 1, 2002.

Care about compatriots abroad on the part of the mother states did not give rise to any particular attention until the adoption of the Hungarian law on compatriots living in the neighboring countries. Even during the preparations for the adoption of this law and especially in the time void that was prominent in the period from its adoption in the Parliament, on June, 19, 2001 to January, 1, 2002, when it started to be exerted, the passions among the neighbors, led by Slovakian and Romanian diplomacy, were stirred up. Concerning the reservation about the law contents, its agreement with the international standards, ways of adoption and, finally, its application, Slovakia sent, as early as July, 6, 2001, the Promemoria to the government of the Republic of Hungary while, a few days earlier, a Romanian delegate to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe submitted a proposition of the Resolution regarding the given law. Both the states insisted upon the opinion of the Commission for Democracy through Rights (Venetian Commission)¹⁵ expressing their objections that the law was prepared without consulting the states to whose citizens it is applied, that the law jurisdiction is ex-territorial and that it thus violates the state sovereignty especially in the provisions that state that the identification cards necessary for obtaining privileges are to be issued by Hungarian national organizations in the neighboring countries, that the extension of the rights to the spouse of non-Hungarian origin induces silent, indirect assimilation¹⁶, and that the law exertion beyond the Hungarian borders can lead to discrimination of citizens of non-Hungarian origin in the neighboring countries¹⁷.

The opinion presented by the Venetian Commission on October, 19, 2001,¹⁸ was interpreted in the different ways by the states but, through the existing mechanisms of the bilateral contracting, they launched negotiations regarding respective solutions¹⁹. Finally, the issue was settled by the statement made by the Hungarian government about its readiness to consider the law provisions with the neighboring countries. In that sense, the governments of Romania and Hungary concluded a Memorandum about the agreement in which they solved the debatable issues, namely, they changed the provisions that could give rise to discrimination of Romanian citizens of non-Hungarian ethnic origin regarding the acquisition of work permissions and employment in Hungary; it was determined that Romanian citizens of non-Hungarian origin cannot use any privileges ensured by the law; the

¹⁵ Romanian Prime Minister A. Nastase asked, on June, 21, 2001, for an opinion of the Venetian Commission regarding the agreement of the Laws on Hungarians in the neighboring countries with the international standards of the minorities' protection within the context of comparative international public law.

¹⁶ The delicate nature of the question is also indicated by the fear that the members of the Romanian minority who live in the region in hard social conditions would declare themselves as Hungarians because of the possibility to realize some privileges. With the respect of the right to declaration of the identity, this would surely contribute to the strengthening of the ethnic mimicry and slow down the process of the national articulation of Romas in Europe.

¹⁷ One of the possible aspects of discrimination could arise in the case of Hungary's entering the EU, that is, its joining the Schengen visa regime. In accordance with the so-called Status Act the Hungarians in the neighboring countries would enjoy considerable alleviation for obtaining visas.

¹⁸ Report on the Preferential Treatment of National Minorities by their Kin-states, adopted at the 48th Planetary Meeting of the Venetian Commission (www.romanothan.ro/documente/reports/venice_commission.htm)

¹⁹ On the same day when the Venetian Commission reported its opinion the representatives of Hungary and Romania in the Special Committee for cooperation in the domain of minority affairs of the Inter-government mixed committee for active cooperation and partnership of the Republics of Hungary and Romania expressed their opinion that they "welcome the measures of their governments that, in the spirit of the Hungarian-Romanian bilateral contract and with the respect of the good neighborly relations" support the preservation of the ethnic, cultural, linguistic and religious identity of the minorities living on the other side of the contracting party".

procedure for issuing certifications would be exclusively done on the territory of the Republic of Hungary and its diplomatic outposts; the organizations of the Hungarian minority in Romania cannot issue any certification regarding the ethnic origin; the necessary criteria for obtaining certifications include submission of a respective application, a free statement of a member of the Hungarian minority about his Hungarian origin/identity, knowledge of Hungarian language and the fact whether this person is registered in some of Hungarian organization or he is registered as an ethnic Hungarian in the church. Hungary also committed itself that it would not offer any help to the Hungarian political organizations in Romania before obtaining the permission of the Romanian authorities for it and that it would launch a procedure for adopting the amendments to the Statute Law.

Perspective of Multiculturalism in the Sense of the Contemporary Standards of Minorities' Protection

It is sure that, beside the debate it has given rise to, the Statute law that is otherwise smoothly being exerted in Yugoslavia, Croatia and Slovenia (unlike Austria when it is not exerted) shows that the improvement of its contents would contribute both to the advancement of the position of the Hungarian national minority in the neighboring countries and to the development of the regional cooperation and good neighborly relations. However, it is the fact that this law that otherwise represents a legitimate attempt of a given state to contribute to the improvement of the position of its minority in the Diaspora and that more or less stems from the existing international documents and standards of national minorities' protection has caused turbulent reactions and opposition of the states in the region of Central and Southeastern Europe in which the greatest number of the Hungarian minority live and that the ghosts of the past from the pre-Trianone times surely resurrected.

The warning that the existing standards of the minorities' protection still disregard some evidently important facts for the states in the region stems from the situation when the passions culminated. Namely, the policy of multiculturalism that should be integrative - as well as the principles that the bilateral contracting and good neighborly relations rest upon - has been shaken after Hungary entered the antechamber to the European Union while Slovakia and Romania signed the contract about stabilization and association. On their joining the Union the states would have to give up not only a part of their sovereignty and to adjust the national legislatures, their political and economic systems with its standards but they would also have to change their views of both administration and of the citizens themselves who are not accustomed to the new kinds of relationship. Just as wide opportunities will be open to them, upon their joining the Union, for promoting knowledge, employment, freedom of movement and settlement upon the territory of the member states in the west of the continent, so will they have to accept the fact that in their neighborhood people of different skin color, religion, customs will settle down. If the states in the region desire to have the foreigners with knowledge and capital settle on their territory, they will have to accept the fact that those equal to them do not only belong to other ethnicity or religion but they increase competition on the market of work force and service. These are processes to which the Western European countries have been trying to adjust themselves to for a long time so that more additional efforts is required for making the process of Central and Southeastern European integration run with as few post-traumatic situations as possible.

DODATAK

APPENDIX

Raya Staykova

Center Science of Science and History of Science
Bulgarian Academy of Sciences

Maxim Molhov

Institute of Sociology
Bulgarian Academy of Sciences

CULTURE AS A BRIDGE OR A BORDER FOR RESEARCH COMMUNITY

Summary

The focus of the paper is to study how cultural differences shape motivation and career development behavior of academic communities in Bulgaria and Greece. Both nations have to renew their labor organizations because of the forthcoming knowledge based economy and information society. The study presents how various factors that formed motivation for career development shape scholars' behavior in joint research teams. A new technique of path analysis is used to examine and diagnose the social situation. The results show that cultural values give the frame for different meanings of the same factors in the two investigated cultures. Everyday work environment and economic standard of life are high valued by the both neighbor's academic communities, but the way that Bulgarian and Greek scholars evaluate them are different. The authors argue that the declarations about modern world society as an open multicultural society could become a reality only when it is formed on common values and national borders will not play the role of barriers. Cultural differences in science and technology are discussed as a bridge and cross-point for new knowledge birth in the global society. The knowledge about peculiarity of career development based on cultural traditions is important for the effective management of joint multicultural teams, especially when they are transforming into new forms of team-work in the information society.

*Keywords: motivation, career development, academic community,
information society, knowledge-based economy*

Introduction: The Framework of Interpretation of Culture as a Bridge and a Border for the Information Society

Development of knowledge economy and information society is becoming a major challenge for the continued economic and social development all around the world. Labour integration leaps across national borders and labour relations among actors in the global market have already began to transform from competitiveness to collaboration and partnership. For Europe as multi-cultural and multi-national region there is a great challenge to find the way for labour market integration and to become a united actor in the global world.

Nowadays there is a common understanding that research and development is an important source of innovations and so it is essential to enhance competitiveness and economic development. European politicians have already realized that the only path to cope with the new information era is to create an environment, which would stimulate research

activities and make the best use of the researchers' creativity. European universities are famous with their excellent facilities for education and research; the research centres academic institutions and industrial laboratories in European countries are capable of delivering results of the highest calibre. However, in comparison with North America and Japan the science and technology system is evaluated as less competitive, the results of European research and development centres are far from the desired. Thus the EU recently put to a wide discussion the issues about European research area – a united research area that will stimulate integration among scientists on various levels. Some of the main issues are: how to facilitate scientific mobility and communication; how to integrate efforts of researchers from different countries that have to lead to much more results either basic or applied; how to establish better research and development infrastructure and network among scientists based on the activities of the science and technology community. In other words, it is a problem of creating an international research teams and working research community without focusing on national borders and national innovative policies but on a united European strategy for development.

There is no doubt that the development of information technology and the Internet contribute to the flourishing of professional contacts around the world and give birth to numerous professional virtual communities. Electronic communications and digital technologies give people a historically unprecedented ability to work together from a distance. These forms of telework initially appeared and are currently more widespread in USA and Canada, but such distant work organizations have also come into use in Europe. Last years their rapid development in Europe is preferably in smaller countries, especially in countries with limited natural and human resources like Scandinavian countries. The main idea for this integration is to remove limiting barriers and to become an equal and competitive actor in the global market. Practice reveals that scholar's communities were among the first to implement information technologies and virtual teams have been first described as a new form of tele-working and communication in science and technology.

With time the initial euphoria of virtual communities has passed over and nowadays we could realize a lot of barriers to form an effective virtual team¹. The practice reveals a lot of variations of originating professional communities and international teams based on different cultural and national traditions. Such variations are seen also among scientific communities regardless of the fact that historically scientific communities were developed as international open society, based on common values and norms of behavior. Scientists all around the world accept themselves as members of united elite community that share values, norms of behavior and ethics. Intensive exchanges of information and knowledge create universal and acceptable channels for communication, which help to eliminate misunderstanding and ambivalence interpretation of scientific results.² The motives for such information exchange and discussion of the results especially before pub-

¹ Frucher, R., 1999. *A/E/C/ Team Work: A Collaborative Design and Learning Space*, *J. of Computing in Civil Engineering*, Oct., v.13, issue 4, p26; Alford, R.J., 1999. *Going Virtual, Getting Real (ARC International's Transforming into a Virtual Corporation)*, *Training and Development*, Jan., v.53, issue 1, p34; Longhi, Ch., 1999. *Networks, Collective Learning and Technology Development in Innovative High Technology Regions: The Case of Sofia-Antipolis*, *Regional Studies*, Cambridge, June, v.33, issue 4, p.333.

² Often the investigators of the information society describe the emerging of "invisible colleges" to denote the appearance and functioning of the "virtual team" at the end of the XX century.

lishing are that the discussion itself is a part of the research process. The belief is: the more participants take part during the discussions, the better the scientific product could be.

Cultural factors are not recognized any more as unimportant and easy to be overcome than the existence of appropriate infrastructure and the access to information technologies. Even one can say that IT put on a new level the issues about existence of the multi-cultural teams. A question is whether or not such teams in science and technology have been a reality or it was just one of the illusions that investigators want to see and with the development of new examination technologies in social science the issue found out a new interpretation. It is difficult to say what a multi-cultural team is exactly: to have a team whose members are of different ethnic and national origin is not enough. The question is what their cultural self-identification is, what is their attitude toward acceptance and adaptation to other cultures, for example – the culture where the research institution is physically established.

Nowadays there is no doubt that the great number of cultural diversity of coururers across Europe from one point of view provide contributions to the originality and creativity of researchers and research teams but from the other side: this cultural and organizational diversity produce a lot of difficulties in communications and management styles, methods and governance of research activities³. As F. Fukuyama reveals, "...the confrontation of cultures leads to conflict or to adaptation and progress, it is now vitally important to develop a deeper understanding of what makes these cultures distinctive and functional, since the issue surrounding international competition, political and economic, increasingly will be cast in cultural terms."⁴ Parallel to the technological development and infrastructure, culture and national traditions play enormous role for the productivity of research teams. In the coming virtual culture the role of people's mentality, national values and cultural system beliefs would play crucial role for establishing virtual teams and virtual enterprises. Culture appears as both a bridge and a border between nations. IT reveals in a stronger way its role.

As scientific community is understood as international open society based on intensive exchange of information and formal and tacit knowledge, it is easier to investigate the role of cultural factors in establishing international teams. Our interest is to study cultural influence on motivation for career development in two research communities: Greek academic community and Bulgarian academic community. The reasons to choose these communities are:

- Both investigated groups are Balkan communities with similar culture, traditions, and mentality; both nations according to F. Fukuyama theory belong to low-trust societies. At the same time they have different way of social and economic development, Bulgaria is in a period of great changes that could be compared to revolutionary changes and Greece is in an evolutionary period of development benchmarked by world globalization and integration;
- Greece and Bulgaria both are small countries with limited human resources, both oriented towards integration with EU and specially integration in science and technology, but Greece is a member of EU and Bulgaria is in a process of pre-assessment;

³ In comparison with the organization and management of research units in the USA and Canada where the culture of ethnic groups do not play major role in professional area.

⁴ Fukuyama, F. 1995. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, NY, London, Toronto: The Free Press: 6.

- There are differences in structure and organization of academic activities, differences in management and funding research at the universities (in Greece) and academic institutes and universities (in Bulgaria);

- The two countries have developed different systems of high-level education system. For years the state policy of Greece is to stimulate education of students abroad. During the 90-ies 29% of the students got their education at foreign universities. Bulgarian students studying abroad at that time were around 3.7%. Italy is the country that Greek students prefer for their education. Bulgarian universities are on the second place after Italy for receiving bachelor degree. To take master degree and Ph.D. West European universities and USA universities are much more attractive for Greek families.

- The organization and structure of science in Greece and Bulgaria are also quite different and thus the career development is different. Greek systems of R&D are like Western European model and are mainly project funded, while Bulgarian science was and still is budget funded. The academic institutions get funds according to their personnel. For the time of transition the budgets for research and development were rapidly shortened, some academic institutes were closed down. The system for national project funding of research and development is at the very beginning and most of the funds that are project oriented are from different foreign organizations⁵.

Keeping in mind all mentioned differences, the study is focused on the factors framing behavior for career development in academic community in different but similar nations, on comparison which influences are more significant for scholars: these of social and cultural traditions and values or these based on organization and structure of everyday activity and professional career.

Hypotheses of the study are:

- The infrastructure and organization of research activities create differences in motivation and mobility of scientists for their career development and professional realization;
- Cultural values, national traditions and system beliefs are the base that moderate motivation and determine behaviour and career development of the researchers.

Methodology

In order to reveal the differences based on cultural values and forms of research organization we selected teams that have maximum similar environment for their activity. The logic of the design of the study is to compare two research communities, which have long-term professional contacts between themselves, which know each other face-to-face and have common interests for professional development and are embedded in the European research area.

⁵ Funding from foreign organizations support research activities of Bulgarian academic institutions, but at the same time such funding do not create long-term conditions that follow national strategy. It has direct links with the strategy of the donor organizations and in most cases the researchers adapt to the need of the donors instead of continuing research logic of their investigation.

Four research teams working in two research areas: mathematics and economics were chosen to be involved in the comparative study. Two of the teams (one Bulgarian and one Greek) are working on a joint project supported by PHARE TEMPOS program and the other two have intensive contacts and work on an application for a joint project.

The methods for data collection are: a) interviews for describing the environment of each team's activities and b) individual questionnaire for determining the motivation factors and attitudes for career development in science. The sample is exhaustive for the research teams from Bulgaria and Greece.

The technique of *path analysis* allows us to construct a structure of factors determining generally the professional behaviour of the investigated research communities. This technique makes possible to examine not only the influence of each investigated factor on the behavior and construct a type of hierarchy, but to estimate the inter-relations among all investigated factors, to divulge dominated influences without ignoring the other ones. In addition, this technique gains advantage over techniques like factor analysis first, because it allows in a formal way to analyze what meaning the respondents have in mind when they assess each element separately. Second, it allows for the investigation of system structures using not only statistical, but also non-statistical means.⁶ Such possibility allows us to use this technique in two aspects: to describe the configuration of the main motives that determine the behaviour of a community at a deeper level and to reveal the hidden motives which are not declared and second: to use it as a diagnostic technique for evaluating the environment for work and life through the individual evaluation of the people living and working in the examined environment. Further on we shall analyze the results of the study according to the pointed formal criteria.

One should add here that there are different methods of path analysis – statistical, based on correlation or other coefficients and non-statistical, based on different information (entropy) coefficients.

As one can see, our samples are not statistically representative, but rather "*purposeful*". Data are attributes of *nominal or ordinal* type. So we have to turn to the non-statistical methods of path analysis. One such estimation method used here is the application of the *simple information coefficient* $\Gamma_{y/x}$, measuring the influence of *X* over *Y*.

$$\Gamma_{y/x} = \frac{\sum_{ij} \frac{N_{ij}}{N} \ln \frac{NN_{ij}}{N_{i0}N_{0j}}}{-\sum_i \frac{N_{i0}}{N} \ln \frac{N_{i0}}{N}}, \text{ where}$$

N is the sample volume, N_{ij} – the number of cases in the *ij*-th cell, N_{i0} – the row total over the *i*-th row, N_{0j} – the column total over the *j*-th column. The denominator represents the *entropy* of the data table.

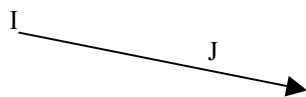
$\Gamma_{y/x} = 0$ when *Y* and *X* are statistically independent, and $\Gamma_{y/x} = 1$ when *Y* is fully functionally dependent on *X*. Often they consider $\Gamma_{y/x}$ a partial information indicator of *X* over *Y*. It is important to mention here that $\Gamma_{y/x}$ is an asymmetric measure⁷.

⁶ See for example Osipov, G. V., E. P. Andreev, *Measurement Methods in Sociology*, Moscow: Nauka [in Russian]: 152-164.

⁷ Zdravkov, V. 1981, *Measures for the Analysis of Dependencies in the Empirical Sociology*, Sofia: Institute for Social Management [in Bulgarian]: 32-34.

The algorithm for the application of that measure is as follows:

1. Data matrix of the type "attribute-attribute"⁸ is constructed: N_{ij} , N_{i0} and N_{j0} are obtained.
2. On the basis of this matrix a second matrix of Γ_{ij} is constructed.
3. A graphical scheme of the causal relations between attributes is drawn up, as follows:
 - The mean of the values of the Γ - matrix - π is calculated;
 - The differences $\Gamma_{ij} - \pi$ are calculated. Positive and negative values are thus obtained;
 - If there is a positive number in the cell (i, j) then an arrow from X_i towards X_j is drawn, i. e.

- There is rule stating that no crossing of arrows is allowed. Thus a specific level of possible revealing the structures is obtained for every Γ - matrix. The level determines the rank of interconnection of the links among factors in the structure.
- The scheme thus obtained is substantially interpreted.

Results and Discussion

The results of the study are discussed in two plans:

- how different culture and national values form motivation and professional behavior in academic community and
- how the changes to knowledge-based economy and information society taking place in the globalizing world effect the decisions for career development of the scholars in Bulgaria and Greece. As Bulgaria is also in a global economic and social changes the results will be interpret in the sense of so called "double transition" period.

The results of the study are presented at Fig. 1 and Fig. 2.

As it could be seen the two structures have quite different configuration, the number of their elements varies, the level of possible revealing of the structures is different. Different level of revealing of the structures: for Bulgarian community it is 0,35 and for Greek community – 0,55. The difference level of revealing the configuration allows to argue the data in their prognostic aspects. The behaviours of the Greek scientists are more predictable because of the existence of united structure of the investigated factors. The level of revealing - 0,55 corresponds to the stronger links between these factors. So the behaviour probability, based on these factors with such configuration is much higher than that for the Bulgarian community.

⁸ See for example Mirkin, B. 1985, Groupings in Socio-economic Studies. Methods of their Construction and Analysis, Moscow: Finances and Statistics: 139-151 [in Russian].

Career Development Factors : Meanings and Significance

Our data show that the respondents from the two cultures have different understanding about same evaluating factors. For example, our data show that when Bulgarian scientists assess factor "prestige of the institution", they mean the opportunity for access to information and technical equipment. While the Greek scientists evaluate the same factor "prestige of the institution" by its usefulness for their family, by evaluation their own possibilities for professional contribution and does the work they have to do interest them.

The revealed structure of motives for professional behaviour indicates that Bulgarians are in "a critical position" (Fig. 1.). There is no integrative figure as a reflection of integrative professional behavior, like the one we can see for the Greek scholars. Three separate structural elements affiliate with the three groups of factors, determining professional behaviour as follows (1) Income and enlarging possibility for it, (2) access to information and possibility to use it for different purposes and (3) acceptable environment and labour relations in the close 'circle" of peers. Moreover, the interrelations between the three structural elements are too weak that each could be interpret as a separate group of factors having different meaning and transcription for the moment of decision taking. The revealed configuration is typical for people that are in a difficult situation and they have to do some compromises with their value system making decisions for future professional career.

We can see a quite different situation for the Greek academic community (Fig. 2.). The structure of motivation is united and the level of revealing is in the middle stage of the scale: 0,55. Provisionally we could recognize two groups of factors that form the configuration: (1) formed by interrelations between the factors describing the output of the professional activity [factors 2,3,4 and 5] and (2) one, concerning the everyday working environment [factors 1, 8,9,10,15]. The integration of these two groups is trough the evaluation of benefits for the family [factor 14]. According to our data a leading motive for scientists in Greece is to arrange and to secure good family life. Creating favorable conditions of life for the family subordinates all other motives for professional development.⁹ The scientist is motivated to seek for his professional contribution, to manifest him/herself in the most favorable light and to work in a prestigious institution (for Greek people it is highly prestigious to work in a state institution) and in this way to ensure proper income for the family and adequate leisure time. The conditions at the workplace - such as organization of work, relationships with the peers, high degree of access to information, creative and comfortable work ambiance are also evaluated through the prism of availability or lack of benefits for the family. Our assumption is that it is a reflection of the mentality and system beliefs of the Greek people as cultural element: to evaluate everything according to the position of their family. Because of the high social prestige in the society, Greek academic community could moderate the income and social advantages for their family by enlarging their professional area. In addition, in Greece such professional flexibility is highly supported especially for qualified professionals.

Here, it is worth noticing that "family" as a factor determining professional career development has never been a dominant factor in the past 50 years for Bulgarian academic community, especially for decision-taking where to work. Family could never be seen as

⁹ In Greek society family is a great cultural value. There is popular journal "The Large Family", editing by a NGO – Greek Unite of Friends of the Large Family. The journal has been published since 1969 with the support of the Eastern Orthodox Church. Many politics and scientists, which are the main contributors, approve family as high social value.

leading factor neither for Bulgarian academic community nor for all Bulgarians.¹⁰ Our study shows that Bulgarian scientists have sought for their manifestation and realization, both before and after the economic and social changes, without any relation to their family. We may presume that for Bulgarian scientists, the same as for all those employed, the professional realization has not been connected to the provision of income and ensuring the living standard for the family, because part of these functions have been supposedly the care of the state. This was pre-conditioned also by the policy of wage leveling - remuneration was based on staff payroll tariffs and not on the quantity of labour input or results obtained. Social policy was also oriented towards meeting the family needs irrespective of the financial individual input, etc. The overall state policy before the transition period promoted this separation of the professional contribution of the individual from his life style during leisure time or within the family. Part of the responsibilities for providing the conditions for meeting family needs used to be transferred to the state. These people's mentality still works after more than 10 years of global changes.

Thus, our data show that members of multi-cultural joint research teams regardless of the fact that they work together have common aims and value alike knowledge and professional skills, evaluate the same factors for their personal career development in a quite different way. Cultural values and traditions put strong mark on the way how scholars understand prosperity and imagine their future life and work. The fact that the respondents have similar work and are in similar position in the professional area does not limit them to have different vision for their professional behaviour for career development, even if they look to achieve certain equivalent positions. The origin of the vision for their career development and different way to achieve it could be found in national values and culture.

The revealed variations in understanding of the same factors are important for results interpretation and data analysis of comparative studies. At the same time, it is even more important for designing comparative studies.

Mobility and professional career development of the two academic communities rooted by the social and economic changes in Bulgaria and Greece

It is known that in both societies: Bulgarian and Greek, science traditionally is high valued and to work in a scientific area is very prestige. At the same time, there is well known and popular understanding that scientists all around the world accept themselves as an international community with some universal importance for knowledge development. Our study shows that both - Bulgarians and Greeks scholars declare great affiliation to their

¹⁰ For more information about motives for professional career development of Bulgaria academic community please see: Staykova, R., Gadeleva, Z., 1989. Motivation Structure and Organization of Research, in "Bedingungen für die Entstehung und Entwicklung neuer Forschungsrichtungen, Teil II, Berlin: 209 [in English]; Staykova, R., Gadeleva, Z., 1993. The Loyalty in the Profession of Scientists, J.of BAS, #1: 71 [in Bulgarian]; Staykova, R & Gadeleva, Z, 1997. - The Grapes of Knowledge: A Crises of Scientific organizations or Researchers., Free Initiatives Foundation, Vol. 60, Sofia [in Bulgarian]; Staykova, R., A.Iossifov, Z.Gadeleva 2000. Risk and Indemnity? Society's Expectations of State Responsibility in the Bulgarian Transition, On-line: www.univie.ac.at/iwm/ / SOCO project papers N 64 [in English]; Staykova, R., 2000. Bulgarian Women – Mentality and Life Strategy in Transition, On-line : www.phylanthropy.org/GN/KEN/gntext, [in English].

career development in science. Moreover, they enhance the difficulties if they would be pushed to change the area of their professional activity out of science.

Notwithstanding the declared unwillingness, Bulgarian researchers are *de facto* ready to change their professional area. Our study shows that Bulgarian scientists have made their choice for career development to get out of academic institutes mostly because of the economic reasons. Although this is stamped by strong unwillingness, it exists as a real option: 35% of Bulgarian respondents state that are ready to look for different jobs and to try to apply their knowledge and skills for better income: 70% of Bulgarian scientists declare that they live below the social minimum, 28% have middle social standard¹¹ Moreover, Bulgarian researches believe that they could be more useful at the time being out of the academic institutes. Some of them are ready to leave the country and do not perceive science as a domain for their real contribution. The others are ready for internal brain drain. Different forms of professional activities like high-level knowledge-based services, which are already wide popular abroad, attract Bulgarian scientists. IT enhances development of virtual contacts and single examples for working across distance have already begun to operate.

We suggest that main reason for readiness to leave science as a professional career is based on the very limited financial funding for research and development: since the beginning of the transition (end of 1989). There is a continuing rapid reduction of the state budget for S&T, but new possibilities for funding usage have not been developed¹². The absence of a state policy for S&T development additionally discourages career development in science.

The picture for Greek scholars as it has been already mentioned is quite different. According to their standard of life Greek scientists self-assess themselves as a middle class, but their social image is much higher. The data point that 97% could support living standard above social minimum and 3% declare that their living standard is a high level¹³. Everybody in the Greek academic community has commented with pleasure the role of science and technology for development of the national economy and identified him/herself as an important member of the social group that is involved in the developing process. Nobody of the Greek respondents has any plans for future changing the area of activity neither to change the place of work conditions at the workplace

Additional factor for willing Bulgarians to leave career development in academic institutes is the new development of the NGO sector in Bulgaria. Specific characteristic of the emergence of Bulgarian NGO sector is that it has been grass rooted mainly by the researchers and so a lot of NGO similar to Think Tank organizations appear for a short period in the country. It is worth to mention that at the beginning of the NGO re-building¹⁴ there were great number of foreign foundations and programs that support new NGOs and so

¹¹ Staykova, R. 1998, Scientist's Discomfort as a Part of the Newly Developed Middle Class in Bulgaria, in: Middle Class: a Precondition of a Sustainable Society, Sofia: 452 [in English]

¹² There is one exception – National Fund for Research with the Ministry of Education and Science, but the support is too small and it is not possible even to cover the costs of a real project. All other programs for research support are funded by abroad.

¹³ Staykova, R. 1998, Scientist's Discomfort as a Part of the Newly Developed Middle Class in Bulgaria, in: Middle Class: a Precondition of a Sustainable Society, Sofia: 452 [in English].

¹⁴ In 1995 there were already more than 4 thousands NGOs registered in court. Among them about 40% pointed that they carry out research in different fields. Different studies pointed out different numbers of NGOs operating in Bulgaria.

often the office and communication equipment at NGOs are much better in comparison with the academic institutes. Even the communication channels between different members of the NGO sector are better in comparison with the information exchange in academic community. Especially for social sciences the NGO sector becomes a new area for career development and more entrepreneurial researchers could find quite easy new form of activity outside of the traditional academic institute. Such behaviour is also stimulated by the society as most of the tenders for logistic projects, even research analysis initiated by the state and local administration are closed for participants from academic institutes.

In comparison with the described situation, in Greece there is quite different NGO sector: Greek civil society is well established, NGO sector is well developed for a long time and relationships between NGOs and other government, public and private institutions have their regulations and rules for collaborations. Greek respondents evaluate NGO sector as more insecure and unstable sector for career development. Greek people prefer to work in state institutions especially at universities. The reason for such choice is that university position enlarges their professional area. First, it gives them large number of opportunities to participate in expert groups, consultants on national and international level, to become members of joint projects, even to have placement at universities all around the world. Second, university professors take active part in designing strategy and policy for economic and social development of the country and it is a common practice for the academic community to work close with state administration. High level professionals have special role for regional development of the country. Local authorities and local agencies attract university professors and scientists to participate directly in their activities and to transfer knowledge and skills for practical decisions. Thus, to have state job at a university for Greeks means to have stable income for a long period, to have high prestige in the society as professional expert; this social prestige enlarges the opportunity for participating in various networks on national and international level. But the important issue that our data reveals is that all these possibilities Greeks evaluate through the direct and indirect input for their family and children.

To understand better what could be behaviour of Bulgarian scholars one have to keep in mind what relay the transition since 1989 has brought to them. This period in Bulgaria is characterized with economic crises and rapid structural changes; declining of social integration in silence and force, previous valid values and norms of behavior do not act anymore but new ones have not been created. Usually this state of anomie is associated with great difficulties in individual adaptation and more or less affects all social groups including the scientific community. The results are: losing general social orientations, developing of feelings of insecurity and marginalization, uncontrolled rising expectations that are far from the reality. Consequences include general lack of direction and uncertainty in behavior. Social and cultural conflicts based on the loss of trust on national level increased and Bulgarian society could be characterized as a socially disintegrated society.¹⁵

At the same time globalization, development of information society and virtual teams require high level of trust among all members and partners in the virtual community. Creation of virtual teams and international networks is impossible without unanimous values and norms of behavior. This dual behaviour of the Bulgarian academic community: on

¹⁵ Vladimirov, J., Todorov, T., Katzarski, I., Bajdarkov, M. 1999, Bulgaria in the Circle of Anomie, in: Comparative Anomie Research, Hidden Barriers-Hidden Potential for social Development, Ashgate Publ.Ltd, England: 47.

national level to prefer individual way for surviving¹⁶, to refrain from team-working models, to accept research results as a private capital and to keep public information from his/her peers with the idea to bargain with information and knowledge¹⁷. And at the same time on international level to look for participation in international teams and to be "open-minded" towards free information exchange, give rise to a value crises and lack of self-expressed professional career development. The existing disorientation is well revealed from the structure of motives forming professional career development given on the Fig.1.

The fact that a united structure for Bulgarian respondents has not been constructed could be understood as an indicator for social tension and psychic deprivation. Our data show that Bulgarian scientists understand their professional contribution and interesting work isolated from the substantial organizational environment, made available by the university or academic institute. That means that they do not identify themselves with job-place, but with the knowledge and skills they have as individuals and as members of a larger scientific community. The prestige of the academic institution as it was mention above is estimated only in terms of its capacity to provide the access to information and technical equipment for their activity, and not in terms of its position in society.¹⁸ It is worth to mention that motive for "career development" is not in the revealed structure. That means its influence is rather weak (non-significant effect) and separate from the other investigated factors shaping the professional behaviour. The process of everyday surviving dominates the will for long-term professional career development, regardless of the fact that normal logic presumes just the opposite: successful professional career development provides for better quality of live with higher standard of everyday life.

As it is known, the Greek society is not in global transition like Bulgarian one is, but the Greek society, including the academic community has to change itself in order to find their new niche in the coming information era and to take their place in the global market for commodities and services. Knowledge based economy stimulate much more entrepreneurial behavior of the Greek scientists as it enlarge their possibilities to integrate themselves into global high level technological services, to become active players in the networks and to increase the area of their partners. Virtual mobility seems to be more popular among Greeks than in Bulgarian academic community.

Conclusion

Summarizing the results of the study we find out that both academic communities are opened-minded for enlarging possibilities for their knowledge implementation. Individually they are highly mobile but the forms of mobility are different: Bulgarians are ready

¹⁶ Staykova, R., 1998. The Readiness of the Scholars in Academic and Company Research for Change in Professional orientation, in: Social Sciences and Social Changes in Bulgaria, Prof."Marin Drinov" Academic Publishing House, Sofia, [in Bulgarian].

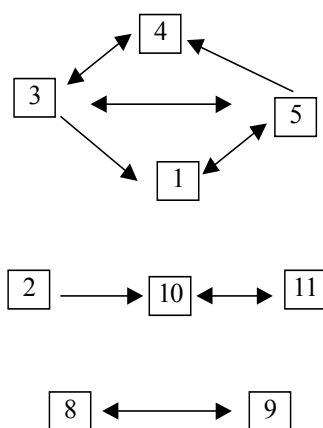
¹⁷ Staykova, R., Information Technologies and Virtual culture, 2001. Heron Press, Sofia. [in Bulgarian]

¹⁸ As a rule Bulgarians used to evaluate "science" as a very high prestige occupation. Till 1989 to be scientists was among 5 leading professions. After the transition new prestige professions appeared like: banking and finances, lawyers, business consultants, information technology services, etc. Nevertheless science and technology are still highly evaluated by the Bulgarians: the results of a national representative study carried out in January 1997 revealed that 85,8% of the population were sure that development of science and technology would rebuild national economy and moreover, they were ready to give personal support to such state strategy.

to change totally the area of activity and they are in a stage of looking for other, new for their previous experience, implementations in the changing society, while the Greeks are in position of well situated elite social group but has to keep up their position on national and international level.

Our study reveals the similar professional behaviours that Bulgarian and Greek academic communities have: they are mobile, active and entrepreneurial actors in the European research and technology area ready for enlarging their professional space, are formed by various factors and formed different structure of motivation. These basic factors are high cultural valued and have deep influence on all other everyday conditions of work and life. Under the conditions of world integration the issues of cultural peculiarity in the international teams will re-define the concept of united professional area in the global world. The international academic community is a good example for such cultural integration where culture is a bridge instead of border.

The technique of path analysis allow us to use it as diagnostic tool as well as for some behaviour predictions built out on knowledge of hierarchy and interrelations between factors that influence decision making process.

Factors non-involved in the structure: at level
0,35 6,7,12,13,14 and 15.

Fig. 1. Structure of factors, motivated behavior of researchers of Bulgarian academic community

Investigated factors: 1-salary, 2-prestige of the research institution, 3- possibility for professional performance, 4-interesting work, 5-possibility for free decision-making, 6-easy (not hard) work, 7-research team leader, 8-labour and activity organization, 9-relation among peers, 10-access to information, 11-access to adequate equipment. 12-access to international contacts, 13-career development, 14-family benefits, 15-creative professional climate.

Level of possible emerging of the structure: 0,35. The arrows indicate the predominant direction of cause and effect among factors.

Non-involved factors in the structure = factors with an insignificant weak influence on behavior, but they could not be totally excluded.

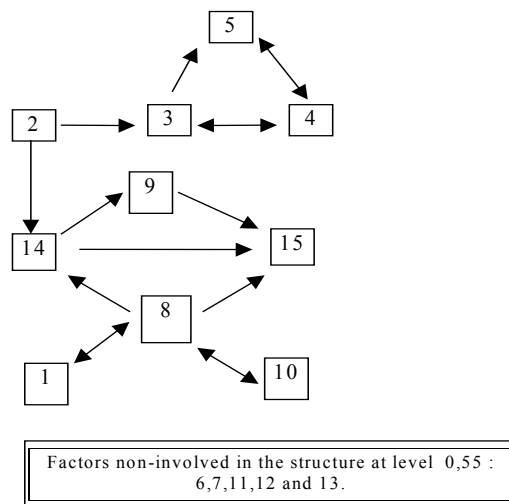

Fig. 2. Structure of factors, motivated behavior of researchers Greek academic community

Investigated factors: 1-salary, 2-prestige of the research institution, 3-possibility of professional performance, 4-interesting work, 5-possibility for free decision-making, 6-easy (not hard) work, 7-research team leader, 8-labour and activity organization, 9-relation among peers, 10-access to information, 11-access to adequate equipment. 12-access to international contacts, 13-career development, 14-family benefits, 15-creative professional climate.

Level of possible emerging of the structure: 0,55. The arrows indicate the predominant direction of cause and effect among factors.

Non-involved factors in the structure = factors with an insignificant weak influence on behavior, but they could not be totally excluded.

GLOBALIZACIJA, AKULTURACIJA I IDENTITETI NA BALKANU

GLOBALIZATION, ACCULTURATION AND IDENTITIES AT THE BALKANS

GLOBALIZACIJA, AKULTURACIJA I IDENTITETI NA BALKANU